

श्रीश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः  
श्रीमद्वैखानसे मरीचिमहर्षिप्रोक्तासु आनन्दसंहितासु

## श्रीविमानार्चनाकल्पः

प्रधानसम्पादकः

वेदाचार्य सन्निधानं सुदर्शनशर्मा  
कुलपतिः, श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः

सम्पादकाः

आचार्य वेदान्तं श्रीविष्णुभट्टाचार्यः  
श्रीवेदान्तं गोपालकृष्णमाचार्यः  
डा. वाडपल्लि श्रीनिवासदीक्षितः  
आचार्य अग्निहोत्रं श्रीनिवासाचार्यः



प्रकाशितम्

तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, तिरुपतिः

2021

SRI VIMANARCHANA KALPAHA

**By Sage Marichi**

T.T.D. Religious Publications Series No. 1402

©All Rights Reserved

First Edition - 1926

Second Edition - 2019

Third Edition - 2021

Copies :

*Published by :*

**Dr. K.S. JAWAHAR REDDY, I.A.S.,**

Executive Officer,

Tirumala Tirupati Devasthanams,

Tirupati.

*D.T.P.:*

Publications Division

T.T.D, Tirupati.

*Printed at :*

Tirumala Tirupati Devasthanams Press

Tirupati

## FOREWORD

Tirumala Tirupati Devasthanams have been preserving and propagating the tradition of Vaikhanasa Agama. It is wellknown that this Agama is followed in Srivari Temple in Tirumala. Simultaneously, the TTD has been bringing out the literature related to Vaikhanasa Sampradaya and presently I am very happy to announce the publication of the much required “Vimanarchana Kalpa”. This book, composed by Maharshi ‘Marichi’ in 101 chapters (Patalas) serves the purpose of a manual to perform various rites in the temple and hence occupies a unique place in Vaikhanasa literature.

“Vimanarchana Kalpa” was published by TTD, first, in 1998. The demand for this book has been so high that all the copies got exhausted within no time. At our request Prof. S. Sudarsana Sarma, Vice-Chancellor, S.V. Vedic University, assisted by a team of scholars took all necessary care to prepare a fresh press copy and we are happy to publish this book, hoping that the scholars will be benefitted by the second edition.

Om Namo Venkatesaya.

Tirupati

17-07-2021

  
**Dr. K.S. JAWAHAR REDDY, I.A.S**

Executive Officer  
T.T. Devasthanams



## श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः

(ति.ति.दे.प्रोत्साहितः, यु.जि.सि.द्वारा आमोदितश्च)



### सम्पादकीयम्

वैखानसागमकल्पग्रन्थानां मध्ये “विमानार्चनाकल्पः” उच्चतरं स्थानमधितिष्ठति। महर्षिणा मरीचिना प्रणीतः अयं ग्रन्थः तत्तत्कर्मणाम् अनुष्ठानपद्धतिं विस्तरेण उद्बोध्य, अर्चकानां ऋत्विजां च संशयान् अपाकरोति। अतः अस्य विमानार्चनाकल्पस्य असाधारणं प्रामाण्यं वरीवर्ति। ग्रन्थादौ तत्रभवान् मरीचिः अनुबन्धचतुष्टयम् इत्थं संसूचयति “सुप्रसन्नं परमात्मानं नारायणं ध्यात्वा अभिवन्द्य श्रुत्यनुकूलेन मार्गेण चतुर्वेदोद्भवैर्मन्त्रैः तमर्चयन्तः श्रुतिभिरभिहितं शाश्वतम् अतीन्द्रियं परात्परतरं देवैरभिलक्ष्यं तद्विष्णोः परमं पदं गच्छेयुः” इति। तथा च कर्मानुष्ठानद्वारा चित्तशुद्धिं, तद्वारा मोक्षसिद्धिं भगवान् मरीचिः अभिप्रैति इति स्पष्टीभवति।

एकोत्तरशतपटलात्मकेऽस्मिन् कल्पग्रन्थे उच्चावचानि कर्माणि निर्दुष्टया स्पष्टया च शैल्या न्यरूप्यन्त। भूपरीक्षाविधिः, देवपदं, वास्तुविशेषाः, गर्भालयप्रदेशविशेषाः, देवप्रतिष्ठाविधिः, तरुणालयनिर्माणविधिः, नवमूर्त्यादिबालालयप्रतिष्ठाविधिः, कालनिर्णयः, दिङ्निर्णयः, विमानस्वरूपं, अधिष्ठानकरणरूपभेदाः, द्वारलक्षणं, गोपुरलक्षणं, महामण्डपनिर्माणविकल्पः, विष्वक्सेनादीनां स्थानं, शिलाभेदाः, बेरभेदाः, मृदादीनां सङ्ग्रहः, मत्स्यादीनां न्यासः, कौतुकद्रव्याणि, ताळविभागाः, पात्राणि, उपकरणविशेषाः, अधिवासाः, कुण्डलक्षणं, ऋत्विग्वरणं, नित्यार्चनाविधयः, बलिविधयः, विशेषपूजाविधयः, स्नपनप्रकाराः, चक्रप्रतिष्ठा, ध्वजलक्षणं, पुष्पयागः, प्रायश्चित्तविधयः इत्येवमादयः नानाविधाः विषयाः साङ्गोपाङ्गं ग्रन्थेऽस्मिन् दरीदृश्यन्ते। शततमे पटले समाधिना देहत्यागप्रकारः अभिवर्णितः। अन्तिमे

एकशततमे पटले मरीचिमहर्षिप्रणीतानां ग्रन्थानाम् उल्लेखः “मया च जयसंहिता, आनन्दसंहिता, संज्ञानसंहिता, वीरसंहिता, विजयसंहिता, विजितसंहिता, विमलसंहिता, ज्ञानसंहितेति अष्टसु संहितासु लक्षाधिकचतुरशीतिसहस्रग्रन्था उक्ताः” इति लक्ष्यते। ग्रन्थमुपसंहरन् मरीचिः शिष्यानेवमुपदिशति - “संसारसमुद्रोत्तरणोपायसाधनं ज्ञानयोगं च ब्रह्मणा पुरा मम प्रणीतम्। तदेव युष्माकं मया चोक्तम्। ज्ञानोपदेशं गुरुशिष्यमार्गेण ज्ञात्वा, पश्चात्परमात्मानं सदा पश्येत्” इति।

तथा च अस्य विमानार्चनाकल्पग्रन्थस्य अध्ययनं तद्विहितकर्मानुष्ठानं च इहामुत्रसुखाय कल्पत इत्यत्र नास्ति संशयकणोऽपि।

सोऽयं महत्तरः ग्रन्थः १९९८ वत्सरे कीर्तिकायानां माडम्बाकं कृष्णस्वामि श्रीनिवासभट्टाचार्याणां प्रस्तावनया, रघुनाथचक्रवर्तिभट्टाचार्य-सेतुमाधवाचार्यमहोदयानाम् उपोद्धातेन च साकं तिरुमल तिरुपति देवस्थानद्वारा अमुद्राप्यत। देवालयेषु अर्चनातत्पराणां, उत्सवादिषु वृत्तानां ऋत्विजां चान्तमुपकारकः अयं विमानार्चनाकल्पाख्यो ग्रन्थः चिराय दुर्लभत्वमवाप। लोककारुण्यधिया पुनरपि मुद्रापयितुं निरणयन् विचक्षणाः तिरुमल तिरुपति देवस्थानाधिकारिणः। अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने वेदविश्वविद्यालयस्यापि पात्रता परिकल्पितेति सामोदं श्रीमद्भ्यः डा. के.यस्. जवहर् रेड्डी ऐ.ए.यस् महाभागेभ्यः ति.ति.दे.कार्यनिर्वहणाधिकारिभ्यः कार्तज्ञ्यमाविष्कृतम्।

परिशोधनकार्ये विद्वत्तल्लजानाम् आचार्य वेदान्तं श्रीविष्णुभट्टाचार्याणां, श्रीवेदान्तं गोपालकृष्णमाचार्याणां, डा. वाडपल्लि श्रीनिवासदीक्षितानाम्, आचार्य अग्निहोत्रं श्रीनिवासाचार्याणाञ्च सहयोगः प्रावापि। आचार्य वेदान्तं श्रीविष्णुभट्टाचार्याणां सहकारः विशेषोल्लेखमर्हति। श्रीवेङ्कटेशकृपा सर्वेषु प्रसरतु।

वन्दारुः

तिरुपतिः

वेदाचार्य सन्निधानं सुदर्शनशर्मा

१५-०७-२०२१

कुलपतिः

## उपोद्घातः

निखिलभुवनतलविदितमेव श्रीमतो वेङ्कटेशस्य क्षेत्रमिदं शेषमहीधरशिखरे विराजमानम् अस्मिन् युगे प्रायस्तमसावकुण्ठितेऽपि भक्तजनानुकम्पया निजमहिमानं प्रत्यक्षमिव प्रकाशयन् सकलभुवनस्थितिमातन्वन् अशेषश्रुतिस्मृति मुख्यप्रतिपाद्यो भगवान्मुकुन्दः श्रुतिगोचरेणैव पथा ऋषिसम्प्रदायात् समर्च्यमान इह विलसति। तदर्चनं च वेदानुयायित्वेन प्रसिद्धं वेदैकोपक्रमं श्री वैखानसशास्त्रमवलम्ब्य हि प्रवर्तते। तच्च शास्त्रं बह्वीभिस्संहिताभिर्विस्तृतम्। तत्र भगवतो विखनसमहर्षेश्चतुर्मुखात्मकस्य शिष्यप्रवरेण मरीचिना सम्पादितासु या आनन्दाख्या संहिता सैवात्रानुष्ठानविषयः। कालतो लुप्यमाना सा संहिता समुज्जीवनीयेति कृतोत्साहैः, निरवधिक श्रीहरिगुरुभक्तिभरेण साक्षात्कृत श्रीमद्वेङ्कटाचलाधीशेन सह दिव्याक्षक्रीडारसविशेषास्वादनैकतानान्तःकरणानां विरागिकुलसार्वभौमानां श्रीस्वामी-हाथीरामजी गुरुवर्याणां श्रीमद्विव्यसिंहासनमलङ्कुर्वाणैः श्री शेषाचल श्रीपद पुरादिविलसच्छ्रीभगवद्विव्यालय श्रीकार्यनिर्वाहणधुरीणैः विरागिकुल-शिरोभूषणैः श्री प्रयागदासजी समभिख्यैः श्री महन्तवर्यैः मुद्राक्षरैः संमुद्य प्रकाशिता लसति।

महर्षेमरीचेराचार्यश्च्युतिप्रसिद्धो विखना नाम चतुरानन एव, आहोस्वित् तदावेशयुतस्तच्छिष्यप्रवरो विखना नाममहर्षिरस्य वेदानुगृहीतस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तकः तत्प्रणीतं च भगवच्छास्त्रं सर्वोत्तममिति तावत् कतिपयत्यादि-प्रमाणोदाहरणेनाभिज्ञानुपतिष्ठामहे॥ ततः-

धेनुर्वहाणामदितिस्सुराणां ब्रह्मा ऋभूणां विखना मुनीनाम्। ऋग्वेदे - पवस्वं तं, वैखानसः- पवस्वतेत्यादिशतर्चः वैखानसाधिदेवताः,। यजुर्वेदे

वैखानसं पूर्वइहसामभवति, विखनसा दृष्टं सामापि श्रूयते - ऊहे दशरात्रे सप्तमेऽह्नि, विशेषेण खननाद्विखनाः। आह भगवान्व्यासः - कर्मकाण्डे “खनित्वाचात्मनात्मानं धर्मादि गुणसंयुतम्। ध्यानमाविश्य योगेन ह्यासीद्विखनसो विभुः। खननं तत्र मीमांसाह्यासिद्धेः परतःपरात्। विशेषेण खनेद्यस्मात् भावनान्मुनिसृष्टये नाम्ना विखनसो लोके स आसीदण्डजप्रियः” इति गूढार्थप्रकाशने खनशब्दः प्रयुज्यते। तथामहाभारतेऽपि इति दशविधनिर्णये। “वैखानस इति” “क्वचित् विखनसः इति विखनाः” इति च त्रेधाऽयं शब्दस्समानार्थतया पठ्यते। वैयासिक्यादि निघंटुष्वपि विखनाश्च विरिञ्चन इति। भृग्वङ्गिरादयः नवापि विखनसः शिष्याः, यथोक्तम्।

एते विखनसः शिष्याः श्रुतिस्मृतिविधानत इति।

भारते च - वेदानां व्यसनादर्वाक्प्राग्रूपं मिलितं तु यत्। तां तु वैखानसीं शाखां इति ब्रह्मविदो विदुरिति। भागवतमतप्रशंसायां श्रीयामुनाचार्यैरुच्यते, “इदमपि (वैखानसमपि) भागवतमतमिति सङ्गृह्यते” इति। वैखानसाः पांचरात्राश्चेति द्विविधाः भागवताः। कल्पसूत्र व्याख्यातारश्च तत्र तत्र भागवतानां सूत्रं विखनः प्रणीतं सूत्रमिति, उदाहरन्ति। वैखानससंहितासु वैखानसानां भागवता इत्येव व्यवहारोऽपि स्फुटः।

अन्यत्र च “वैखानसस्य सूत्रस्य अग्रेऽश्रामणकस्य च, नारायणस्य देवस्य याथार्थ्यं न च विन्दति” इति

बोधायनः धर्मे द्वितीयखण्डे “वानप्रस्था वैखानसशास्त्रेण समुदाचारेण” इत्यादौ श्रामणकं नाम वैखानसं सूत्रं “तेनाग्निमादधीत वानप्रस्थः” इति आपस्तम्बगौतमयममनुशङ्खलिखितहारीतवसिष्ठादिभिः वानप्रस्थाग्निपुरोडाशपौण्डरीककुण्डादिविधानेषु मूलप्रमाणत्वेन विखनस्सूत्रमेवाश्रितं, तथाचोक्तम् -

आदिकाले तु भगवान् ब्रह्मा तु विखना मुनिः  
 यजुः शाखानुसारेण चक्रे सूत्रं महत्तरम्  
 वनाश्रमाचारयुतं श्रौतस्मार्तसमन्वितं  
 यस्मिन्नेवतु सम्प्रोक्तं सूत्रं विखनसा परम्,  
 वनस्थानां तु सर्वेषां विधिश्श्रामणकोऽभिधः,  
 वानप्रस्थास्ततस्सर्वे ये द्विजा अन्ये च सूत्रिणः  
 तत्सूत्रविध्यनुष्ठानात् स्मृता वैखानसास्तु ते  
 यत्सूत्राद्यन्तमध्येषु भगवान्विष्णुरव्ययः,  
 यष्टव्यो गीयते यस्मात्, सर्वसूत्रोत्तमं तु तत्  
 वेदे वैखानसे सूत्रे यो धर्मः परिकीर्तितः  
 सर्वैस्सधर्मोऽनुष्ठेयो नात्र कार्या विचारणा ॥

भृग्वधिकारे च वैखानससूत्रस्य सर्वथा वैष्णवत्वं, सर्वसूत्रोत्तमत्वं च  
 उद्धृष्यते।

गृहीत्वा पाणिना विष्णुः तमुवाच मुदान्वितः।

श्रीभगवानुवाच

विखनस्त्वं महायोगिन् लोकसंरक्षणाय वै।

श्रुत्युक्तेनैव मार्गेण मत्पूजां कुरुसादरम्

श्री विखनाः। विधिना केन मन्त्रेण त्वत्पूजां करवाण्यहम्। वद  
 स्वामिन्महाविष्णो त्वद्भृत्यस्य ममाव्यय।

श्रीभगवान्

सङ्गृह्य वैष्णवान् मन्त्रान् साङ्गवेदानुपादिशत्।

द्वयं च मूलमन्त्रादीन् उपचारक्रमं तथा।

जपहोमार्चनध्यानक्रमञ्चोपदिदेशह।

मानुषं दैविकं किञ्च सर्वशास्त्रं हरिस्स्वयम्।

उपदेशक्रमेणैव कृत्वैवाध्ययनं मुनिः।

ततो भगवताज्ञप्तः सृष्ट्वा तान्नवसङ्खकान्

अध्यापयामास तथा साङ्गोपाङ्गानि सर्वशः

काश्यपोऽत्रिर्मरीचिश्च वसिष्ठोऽङ्गिरसोह्यहं

पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्च नवसङ्खकाः

एते विखनसः शिष्याः लोकानुग्रहकारिणः इति।

तत्रैवालयार्चागृहार्चेति उभयोरर्चनविध्योः श्रुतिचोदितत्वं प्रदर्श्य  
विष्णुपुरुषसत्याच्युतानिरुद्धाख्यपञ्चमूर्त्यात्मकस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य  
पूजामपि श्रुत्या एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चाग्निः इत्यादिकया सूचयति। किं च,  
ये वैखानससूत्रेण संस्कृतास्तु द्विजातयः। ते विष्णुसदृशा ज्ञेयाः सर्वेषा-  
मुत्तमोत्तमाः।

विष्णोः प्रियतमा लोके चत्वारः परिकीर्तिताः।

अश्वत्थः कपिला गावस्तुलसी वैखानसा द्विजाः॥

वैष्णवेषु च ते श्रेष्ठा ये वैखानससूत्रिणः।

इत्येवं सूत्रिणां प्रशंसया सूत्रकारस्यैव महतीप्रशंसा कृता भवति।

पूजा वैखानसैर्विप्रैरालये स्याद् विशेषतः

सर्वसम्पत्करं चैव सर्वदुःखविनाशनं

कौर्मै

मच्चित्तामद्रतप्राणाः मयि सङ्गतमानसाः

अनन्यशरणा राजन् तस्माद्वैखानसा वराः॥

पाञ्चरात्रे-पौष्करसंहितायां

विप्रा वैखानसाख्या ये ते भक्तास्तत्त्वमुच्यते।

एकांतिनः सुसत्त्वस्था देहान्तं नान्ययाजिनः।

कर्तव्यमितिदेवेशं संयजन्ते फलं विना

प्राप्नुवन्ति च देहान्ते वासुदेवत्वमब्जज! इति

अत एव शरणागतिदीपिकायां वैखानसानां प्रशस्तिर्यथा “त्वां पाञ्चरात्रिकनयेन पृथग्विधेन वैखानसेन च पथा नियताधिकाराः। संज्ञाविशेष नियमेन समर्चयन्तः प्रीत्या नयन्ति फलवन्ति दिनानि धन्याः। वर्णाश्रमादिनियमास्थिरसूत्रबद्धा भक्त्या निवेशित यथार्ह सुपत्रपुष्पा। मालेवकालविहिता हृदयङ्गमा त्वाम् आमोदयत्यनुपरागधियां सपर्या। तथा वैखानसगृह्ये च दशमप्रश्ने “मधूक्ते तोयम्, मांसोक्ते पैष्टिकं गृह्णाति” इत्युक्तेः शुद्धसात्विकत्वमेव वैखानसानां सिद्धम्। अच्छिद्रपञ्चकाल-परायणत्वादिको धर्मः वैखानसानामेव स्वभावतस्सिद्धः परैरप्याकृष्य आत्मनि वर्णित इति शाण्डिल्यस्मृत्यादिदिशा विज्ञातं सुविदितमिति, तावदास्तां प्रपञ्चः।

दक्षिणापथे केनचिदाधुनिकेन वैखानसानामपि अद्वैतित्वमुत्प्रेक्षितम्। साचोत्प्रेक्षा वैखानससिद्धांते तस्य सर्वथा परिचयाभावं अनभिज्ञतां च व्यनक्ति। आग्रहविधुरैरस्मिन्नेव प्रत्नेन महर्षिणा मरीचिना कृते विमानार्चनकल्पे त्रिनवतितमे चतुर्नवतितमे च पटले वैखानसगृह्यसूत्रघटकयोः सगुणनिर्गुण-

शब्दयोः निरूपितं प्रामाणिकमर्थमादाय मायावादिसम्मतार्थत्वाभावो द्रष्टव्यः।  
ततश्च वैखानसाः जीवेश्वरयोर्निरूपयित भेदवादिन इति निश्चेतुं शक्यते॥

एतावता ग्रन्थेन वैखानसागमस्य श्रुतिपथैकवर्तित्वं बहुभिः प्रमाणैः  
सज्जनमुदे सूचितम्। कालतस्साहचर्यदोषाच्च ये दोषास्तदनुयायिष्वपि  
दत्तपदास्युः। तान् व्युदस्य मूलग्रन्थावलोकनपरा महान्तः स्वतः वेदोक्त-  
धर्मानुष्ठानेन तत्र च उपासनावर्त्तनि विद्वदविद्वत्साधारिणी आद्यभूताम्  
अर्चासमर्चनपद्धतिम् अविच्छिन्नसम्प्रदायेन प्रदर्शयतां वैखानसानां  
वैदिकाग्रगण्यत्वम् अवधारयेयुरिति, तथा तत्सिद्धान्तेनैव शेषादौ श्रीनिकेतनस्य  
अनन्यसाधारणः पूजाविधिः अनादितश्चलतीति, अयं च कोशः तमेवार्थं  
विद्वद्भ्योऽविद्वद्भ्यो दर्शयतीति च विमृश्य एतत्प्रकाशने कृतोत्साहानां  
श्रीमतां महन्तवर्याणां तन्नियोगेन एतत्परिष्करणे कृतश्रमाणां विदुषां च  
मुदमेव अर्हणीं मन्यमानाः मोदेरन्निति शम्॥

वः रथुनाथचक्रवर्तिभट्टाचार्यः

सेतुमाधवाचार्यः

## विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्
<b>प्रथमः पटलः</b>	
मङ्गलाचरणम्	१
मरीचिं प्रति ऋषिप्रश्नः	२
मरीच्युक्तमुत्तरम्	२
विष्णोस्सर्वोत्तमत्वे श्रुतिः	२
विमानार्चनपदनिरुक्तिः	२
अर्चनफलम्	३
तद्विधिपूर्वकं विखनसोक्तस्य विस्तरेण कथनप्रतिज्ञा	३
आधारादीनां गृह्ये द्रष्टव्यता	३
भगवदर्चने श्रुतिः	३
ध्यानाद्भगवतः सकलत्वाभिव्यक्तिकथनं,	
तदाराधनस्य फलकथनम्	३
आचार्यादिवरणम्	४
आराधनस्य भेदः, प्रतिमार्चनस्य सहेतुकं श्रेष्ठ्यम्	४
विमानार्चनस्य फलजनकत्वम्	४
<b>द्वितीयः पटलः</b>	
विशिष्टाचार्यवरणम्	४
भूपरीक्षाविधिः तत्कालश्च	५
अङ्कुरार्पणपूर्वं निमित्तदर्शनविधिः	५

भूपरीक्षापूर्व मृत्सङ्ग्रहः	५
त्याज्यभूमिकथनपूर्व निमित्तदर्शनप्रकारः	५
निमित्तान्तरदर्शनपूर्व कार्यारम्भविधिः	६
ग्रामादौ चतुष्पष्ट्यादि भागकरणपूर्व विष्ण्वर्चनविधिः	६
ऐशान्यादिषु शङ्करादिभवनम्	६
ग्रामादौ तत्प्रेक्षमूर्तिस्थापनविधिः	६
ग्रामाद्वाह्ये विप्रावासस्थले नदीतीरादौ वा	७
आलयद्वारस्योत्तमोत्तमत्वादिकम्	७
एकानेकमूर्तिविधानम्	७

### तृतीयः पटलः

ग्रामादीनां स्वरूपम्	७
ग्रामाग्रहारयोः प्रभेदः	८
दण्डके-स्वस्तिकादिषु च देवपदादिनिरूपणम्	८
आयादिनिरूपणम्	९
गृहश्रेणीनिर्माणदेशः सहेतुकं पूजाविहीनग्रामे वासनिषेधः	९
अर्चकादीनां स्थानम्	९
वास्तुविषमविन्यासनिषेधः	१०
वास्तुवशात्प्रासादादिनिरूपणम्	१०
कर्षणकालः, युगादिलक्षणम्	१०
कर्षणप्रकारः	११
बीजावापादिकम्	११
बीजावापं विनापि-पदविभागकल्पनम्, पददेवतानिरूपणम्	
तत्पूजनं, तत्र उत्तमत्वादिकम्	१२

गर्भालयप्रदेशे पञ्चविंशतिसूत्रसन्धौ देवतापूजाविधि-

पूर्वकपुण्याहविधिः १२

अशक्तविषये बालालयं विनापि देवप्रतिष्ठाविधिः १३

#### चतुर्थः पटलः

तरुणालयदेशनिरूपणम् १३

तरुणालयनिर्माणविधिः १३

बालबेर द्रव्यबेराधिवासादि निरूपणपूर्व यागशालादिविधिः १३

बालालयप्रतिष्ठाविधिः १४

#### पञ्चमः पटलः

नवमूर्तिबालालयविधिः १६

षण्मूर्तिबालालयविधिः १६

पञ्चमूर्तिबालालयविधिः १६

नवमूर्त्यादिबालालयप्रतिष्ठाविधिः १७

#### षष्ठः पटलः

प्रशस्तकालनिरूपणम् १८

शङ्खस्थापनम् १९

दिङ्निर्णयः १९

शिलान्तजलान्तभूशोधनपूर्व शिलादिस्थापनम् १९

शिलेष्टकादिलक्षणम् २०

शिलेष्टकाप्रतिष्ठापूर्वकं तद्विन्यासः, तन्मध्ये रत्नविन्यासश्च २०

#### सप्तमः पटलः

विमानविधिः २१

सङ्कीर्णविमानलक्षणम्	२२
शान्तिकादिविमानलक्षणम्	२२
हर्म्यभेदस्तत्त्वरूपञ्च	२२

#### अष्टमः पटलः

अधिष्ठानभेदाः	२३
पादबन्धादीनां लक्षणम्	२३
पद्मबन्धलक्षणम्	२३
पुष्पबन्धलक्षणम्	२४
श्रीप्रियाम्बुजलक्षणम्	२४
प्रतिबन्धलक्षणम्	२४
प्रतिक्रमलक्षणम्	२४
कपोतबन्धलक्षणम्	२४
श्रीबन्धलक्षणम्	२५
वर्गावसाने द्वारस्थलकल्पनम्	२५

#### नवमः पटलः

एकतलविमाने शान्तिकलक्षणम्	२६
पौष्टिकलक्षणम्	२६
जयदस्य लक्षणम्	२६
अद्भुतस्य लक्षणम्	२६
सार्वकामिकस्य लक्षणम्	२७
गर्भगृहलक्षणम्	२७
मुखमण्डपलक्षणम्	२७
द्वारलक्षणम्	२९

कवाटस्य लक्षणम्	३०
प्रस्तरलक्षणम्	३०
ग्रीवालक्षणम्	३१
शिखरलक्षणम्	३१
नासिकाविधानम्	३२
स्थूपिकालक्षणम्	३२
आयादिपरीक्षा	३३

#### दशमः पटलः

द्वितलविधिः	३४
त्रितलस्य विधिः	३५
चतुस्तलस्य विधिः	३५
पञ्चतलविधिः	३६

#### एकादशः पटलः

प्राकारलक्षणम्	३८
गोपुरलक्षणम्	३९
परिवाराणामालयनिर्माणम्	४०

#### द्वादशः पटलः

परिवारस्थानम्	४२
---------------	----

#### त्रयोदशः पटलः

गर्भविन्यासविधिः	४५
समाप्तेष्टकाशिलाविन्यासविधिः	४७

**चतुर्दशः पटलः**

परिवाराणां नवभेदनिरूपणम्	४९
अर्चकादि सङ्ख्याभेदेन अधमादिकथनम्	४९
आचार्यादीनां भूम्यादिदानम्	५०

**पञ्चदशः पटलः**

बेरार्थं शिलाग्रहणम्	५०
शिलानां त्रैविध्यम्	५०
शिलानयनादिप्रकारः	५१
दार्वदिबेरकर्माणि	५२
ध्रुवबेरविधानम्	५२
चित्रादिविधानम्	५२
पीठविधानम्	५३
गर्भालयपदविन्यासविधानम्	५३
देव्यादिप्रमाणम्	५४

**षोडशः पटलः**

शिलाबेरस्थापनविधिः	५४
--------------------	----

**सप्तदशः पटलः**

बेरार्थं दारुग्रहणम्	५८
लिङ्गभेदेन दारुत्रैविध्यम्	५८

**अष्टादशः पटलः**

शूलस्थापनविधिः	६१
----------------	----

### एकोनविंशः पटलः

ध्रुवबेरविधिः	६७
योगत्रैविध्यम्	६८
भोगत्रैविध्यम्	६९
वीरत्रैविध्यम्	६९
आभिचारिकस्थानकम्	६९
पीठपरिमाणम्	७०
योगासनस्योत्तमत्वादिकम्	७०
भोगासनस्योत्तमत्वादिकम्	७०
वीरासनस्योत्तमत्वादिकम्	७१
आभिचारिकासनस्योत्तमत्वादिकम्	७१
पद्मासनम्	७२
पद्मसिंहासनम्	७२
भद्रासनम्	७२
योगशय्या तदुत्तमत्वादि	७२
भोगशयनं तदुत्तमत्वादि	७३
वीरशयनं तदुत्तमत्वादि	७४
आभिचारिकम्	७४
अनन्तशयनलक्षणम्	७४
ब्रह्मादीनां स्थानप्रमाणवर्णादिनिर्णयः	७५

### विंशः पटलः

देवस्य वर्णनिर्णयः	७६
प्रथमावरणदेवाः	७६

द्वितीयावरणदेवाः	७८
तृतीयावरणदेवाः	७९
कर्मार्यास्थाने प्रथमावरणदेवाः	८०
द्वितीयावरणदेवाः मित्रादीनां लक्षणं च	८१
तृतीयावरणदेवाः	८२
ब्रह्मादिलक्षणम्	८२
धात्रादीनां लक्षणम्	८२
आलयबाह्ये न्यक्षादिदेवाः	८३
प्रथमद्वारदेवाः	८४
मुखमण्डपद्वारदेवाः	८४
प्रथमावरणद्वारदेवाः	८४
द्वितीयावरणद्वारदेवाः	८५
तृतीयावरणद्वारदेवाः	८५
चतुर्थावरणद्वारदेवाः	८५
पञ्चमावरणद्वारदेवाः	८६
षष्ठावरणद्वारदेवाः	८६
सप्तमावरणद्वारदेवाः	८६
विष्वक्सेनस्य रूपं स्थलनिर्णयः	८७
श्रीभूतस्थानादि	८७
गरुडस्थानादि	८७
चक्रस्थानादि	८७
शङ्खस्थानादि	८८
ध्वजस्थानादि	८८
यूथाधिपस्थानादि	८८

अक्षहन्तृस्थानादि	८८
चक्रादीनां स्थाने मतान्तरम्	८८
आवरणबलिदेवाः	८९
द्वितीयावरणे नवग्रहादीनां चतुर्नामादिकम्	८९
तृतीयावरणे गङ्गादीनां चतुर्नामादि	९०
गङ्गायाः	९०
यमुनायाः	९०
नर्मदायाः	९०
सिन्धोः	९१
दुर्गायाः	९१
सरस्वत्याः	९१
श्रियः	९१
ज्येष्ठायाः	९१
धात्र्याः	९२
सुरायाः	९२
सुन्दर्याः	९२
स्वाहायाः	९२
स्वधायाः	९२
संक्लादिन्याः	९३
राकायाः	९३
सिनीवाल्याः	९३
हवीरक्षकस्य	९३
पुष्परक्षकस्य	९३
पुरुषस्य	९३

प्लोताधिपस्य	९४
शयनस्थाने गदायाः	९४
चामुण्डस्य	९४
बलिरक्षकस्य	९४
तुर्यावरणदेवेषु गविष्ठस्य	९४
हरिण्याः	९५
तोयस्य	९५
अग्नेः	९५
वायोः	९५
ऋग्वेदस्य	९५
यजुर्वेदस्य	९५
सामवेदस्य	९६
अथर्ववेदस्य	९६
शिवस्य	९६
विष्णोः	९६
काश्यपस्य	९६
गुहस्य	९६
पंक्तीशस्य	९७
पवित्रस्य	९७
पावनस्य	९७
तक्षकस्य	९७
कुहोः	९७
अनुमत्याः	९८
सप्तमातृणाम्	९८

जयादीनामष्टानाम्	९८
सप्तरोहिणीनाम्	९९
वत्सरस्य	९९
प्राणादीनाम्	९९
मरुताम्	९९
शतरुद्राणाम्	१००
एकादशरुद्राणाम्	१००
द्वादशादित्यानाम्	१००
गन्धर्वाणाम्	१००
मुनीनाम्	१००
अप्सरसाम्	१००
अश्विनोः	१०१
वसूनाम्	१०१
विद्याधराणाम्	१०१
तुम्बुरोः	१०१
नारदस्य	१०१
ऋतूनाम्	१०२
प्रजापतेः	१०२
मुद्गलस्य	१०२
हलेशस्य	१०२
जाम्बवस्य	१०२
असुरस्य	१०३
किन्नरमिथुनस्य	१०३
प्रह्लादस्य	१०३

मदनस्य	१०३
विपायाः	१०३
व्याजिन्याः	१०४
कामिन्याः	१०४
चन्द्राभायाः	१०४
सुन्दरस्य	१०४
मायायाः	१०४
ब्रह्मादिपददेवतानां स्थानम्	१०४

**एकविंशः पटलः**

मत्स्यस्य चतुर्नामादि	१०६
कूर्मस्य	१०६
वराहस्य	१०६
नृसिंहस्य	१०६
वामनस्य	१०६
परशुरामस्य	१०७
तद्देव्याः कमलायाः	१०७
राघवस्य	१०७
सीतायाः	१०७
सौमित्रेः	१०७
भरतस्य	१०८
शत्रुघ्नस्य	१०८
हनुमतः	१०८
शरस्य	१०८
शार्ङ्गस्य	१०८

सुग्रीवस्य	१०९
विभीषणस्य	१०९
अङ्गदस्य	१०९
बलभद्रस्य	१०९
कृष्णस्य	१०९
रुक्मिण्याः	११०
सत्यभामायाः	११०
गोपीनाथस्य	११०
श्रीदाम्नः	११०
सुन्दरस्य	११०
कल्किनः	११०
कौतुकस्य	१११
प्रादुर्भावानाम् अनुकल्पम्	१११

### द्वाविंशः पटलः

कौतुकद्रव्याणि	१११
तेषु गुणाधिक्यम्	१११
फलविशेषकामनया द्रव्यविशेषः	१११
रत्नजस्य रूपमात्रम्	११२
उत्सवबलिबेरयोर्द्रव्यनिषेधः	११२
कौतुकोत्सवयोः स्थितिविशेषः	११२
कौतुकस्य रूपविशेषः	११२
देवदेवीप्रभापीठानां द्रव्यैक्यम्	११२
कौतुकोत्सवयोर्देवीयोगे फलविशेषः	११२
आयव्ययनक्षत्रयोनिवारांशानयनम्	११३

आयादीनां फलम्	११३
मानाधिक्यन्यूने फलम्	११४
तेजो हीने फलम्	११४
ध्रुववेरपीठम्	११४
कौतुकादीनां पीठलक्षणम्	११४
प्राभामण्डललक्षणम्	११५
मधूच्छिष्टक्रियासंस्कारः	११५
अङ्गुलसंज्ञा	११६
एकाङ्गुलादीनां संज्ञा	११७
षण्मानानि तेषां संज्ञा च	११७
देवानां तालविभागः	११८
देवतालेषूत्तमत्वादिभेदः	११८
प्रादेशिन्यादीनां लक्षणम्	११८
प्रलम्बफलकलक्षणम्	११८
उपमानम्	१२०

### त्रयोविंशः पटलः

देवस्योत्तमतालवशात् मानकथनम्	१२१
उष्णीषादीनां प्रमाणम्	१२१
देव्योर्मानम्	१२६
पूजकादीनां तालम्	१२८
सीतारुक्मिणीसत्यभामानां मानम्	१२८
नवतालत्रैविध्यम्	१३०
अष्टतालत्रैविध्यम्	१३०
सप्ततालत्रैविध्यम्	१३१

षट्तालत्रैविध्यम्	१३१
पञ्चतालत्रैविध्यम्	१३२
चतुस्तालत्रैविध्यम्	१३२
त्रितालत्रैविध्यम्	१३३

### चतुर्विंशः पटलः

आवाहनपात्रादीनां लक्षणम्	१३३
पुष्पपात्रस्य लक्षणम्	१३४
गन्धपात्रम्	१३४
धूपपात्रम्	१३४
दीपपात्रम्	१३४
घण्टा	१३४
महाघण्टा	१३५
अर्घ्यपात्रम्	१३५
हविः पात्रम्	१३५
पानीयपात्रम्	१३५
ताम्बूलपात्रम्	१३५
दर्वी	१३६
त्रिपादिका	१३६
पादोदकपात्रम्	१३६
आचमनपात्रम्	१३६
गण्डिका	१३७
सहस्रधारापात्रम्	१३७
शङ्खनिधी पद्मनिधी	१३७
दीपाधारपात्रम्	१३७

दीपाधारप्रतिमा	१३८
दीपमाला	१३८
करदीपपात्रम्	१३८
नीराजनपात्रम्	१३८
दर्पणम्	१३८
पादुका	१३९
जलद्रोणी	१३९
यवनिका	१३९
तरङ्गम्	१३९
स्तम्भवेष्टनम्	१३९
वितानम्	१३९
ध्वजः	१४०
पताका	१४०
छत्रम्	१४०
पिञ्छम्	१४०
जिनच्छत्रम्	१४०
वर्षच्छत्रम्	१४१
चामरदण्डः	१४१
मयूरव्यजनदण्डः	१४१
क्षौमादिव्यजनम्	१४१
शिबिका	१४१
रथलक्षणम्	१४१
खट्वा	१४२
उपधानम्	१४२

पुष्पफलकम्	१४२
आसनविष्टरम्	१४३
स्नानविष्टरम्	१४३
भेरिका	१४३
कर्त्रिकाफलकम्	१४३
उलूखलम्	१४४
मुसलम्	१४४
दात्रम्	१४४
खनित्रम्	१४४
पेषणी	१४४
यन्त्रिका	१४५

#### पञ्चविंशः पटलः

पात्रपरिच्छदादीनां संस्कारः	१४५
आभरणादीनां विशेषविधिः	१४५
रक्षादीपविधिः	१४६
पादुकासंस्कारः	१४७
वाहनादीनां संस्कारः	१४८

#### षड्विंशः पटलः

अङ्कुरार्पणविधिः तत्पात्रस्वरूपं च	१४९
धान्यानि	१४९
यजमानप्रार्थना मण्डलं तत्कोष्ठदेवताः	१५०
अङ्कुराधिपस्थापनम् अङ्कुरार्पणप्रकारः	१५०
अङ्कुरपात्रादीनां गुप्तदेशे स्थापनं तत्पूजा च	१५१

सद्योऽङ्कुरार्पणप्रकारादि	१५१
---------------------------	-----

### सप्तविंशः पटलः

प्रतिष्ठामासादिकम्	१५२
आचार्यलक्षणम्	१५२
ऋत्विग्लक्षणम् तद्वरणं च	१५३
अक्षुन्मोचनम्	१५३
कौतुकादीनां पीठसङ्घातः ब्रह्मादिस्थानेषु रत्नन्यासः	१५३
अक्षुन्मोचनम् दर्शनद्रव्यं च	१५४
ध्रुवस्याक्षुन्मोचनम्	१५५
देव्यादीनामक्षुन्मोचनम्	१५५
अक्षुन्मोचनान्ते जलाधिवासः	१५५
ध्रुवाक्षुन्मोचनान्ते बिम्बशुद्ध्यर्थं नवकलशस्नपनम्	१५५

### अष्टाविंशः पटलः

अधिवासनम्	१५६
-----------	-----

### एकोनविंशः पटलः

देवयजनफलम्	१५८
यागशालानिर्माणम्	१५८
शय्यावेदिः प्रपादिश्च	१५८
अरण्यादिमानम्	१५९
स्रुवादिस्वरूपम्	१५९
सम्भाराहरणम्	१६०
अग्निमथनम्	१६०

**त्रिंशः पटलः**

अग्निकुण्डलक्षणम्	१६१
स्नानार्थं श्वभ्रादिकरणम्	१६२
परिवारदेवानां पृथगालये आहवनीयकुण्डकरणम्	१६२
परिवाराग्निकुण्डादिकम्	१६३
बेरपञ्चकस्य युगपत्प्रतिष्ठायामेककुम्भादिविधानम्	१६३

**एकत्रिंशः पटलः**

ऋत्विग्वरणम्	१६४
अग्निप्रणयनम्	१६४
आधारविशेषः	१६५
एकाध्वर्युपक्षे अन्तरागमने विशेषः	१६६
प्रधानकुम्भलक्षणादि	१६६
कुम्भे निक्षेप्यद्रव्याणि	१६६
कुम्भे आवाहनक्रमः	१६७
आवाहनाङ्गासनादि	१६७
रेचकादिस्वरूपं कुम्भे न्यासः	१६७
ध्यानप्रकारः	१६७
चतुर्दशकलशस्तपनविधिः	१६८
प्रतिसरबन्धः	१६९
पञ्चशयनविधिः	१६९

**द्वात्रिंशः पटलः**

होमत्रैविध्यम्	१७०
वेदिं परितो देवार्चनक्रमः	१७०

प्रथमावरण एव सर्वावरणदेवानां निवेशपक्षः	१७०
हौत्रप्रशंसनम्	१७१
प्रणिधावावाहनम् सभ्ये उक्तहोमः	१७१
सर्वदैवत्यमन्त्रक्रमः	१७२
तत्तदग्नौ होमे मन्त्रविशेषः	१७४
विष्ण्वादिमूर्तीनां प्रधानमन्त्राः	१७४
वैष्णवान्तहोमानन्तरं कर्तव्यम्	१७५

### त्रयस्त्रिंशः पटलः

पीठावटे रत्नादिन्यासः दक्षिणादानञ्च	१७६
व्याहृतिहोमादिः कुम्भादिनयनं च	१७८
न्यासमन्त्रस्वरूपम्	१७८
आवाहनक्रमः	१७९
देवयज्ञस्य पञ्चविंशतिक्रियानिरूपणम्	१८०

### चतुस्त्रिंशः पटलः

परिवारादीनां पृथक् प्रतिष्ठाविधिः	१८०
-----------------------------------	-----

### पञ्चत्रिंशः पटलः

नवषट्पञ्चमूर्तिविधिः	१८२
षण्मूर्तिप्रतिष्ठाविधानम्	१८३
पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठाक्रमः	१८३

### षट्त्रिंशः पटलः

नवमूर्तिध्रुववेरमानम्	१८६
-----------------------	-----

**सप्तत्रिंशः पटलः**

नवषट्पञ्चमूर्तीनां प्रतिष्ठाविधिः आचार्यवरणम्	१८८
आदिमूर्तेः प्रतिष्ठाक्रमः	१८८
पुरुषादीनां यागशालादिलक्षणम्	१८९
कुम्भेषु रत्नादीनां न्यासः	१९०
तृतीयतलस्थशयानस्य	१९१
पुरुषस्य	१९१
सत्यस्य	१९१
अच्युतस्य	१९१
अनिरुद्धस्य	१९२
नरनारायणयोः	१९२
नृसिंहस्य	१९२
वाराहस्य	१९२
अशक्तविषयककल्पः	१९३
अशक्तानां नवमूर्त्यादीनां प्रतिष्ठाविशेषः	१९४

**अष्टत्रिंशः पटलः**

एकविमाने स्थानकादिप्रतिष्ठाविधिः	१९६
द्विमूर्तिस्थापनाविधिः	१९७
त्रिमूर्तिस्थापनम्	१९८

**एकोनचत्वारिंशः पटलः**

विमानप्रतिष्ठाविधिः	२००
विमानकोणेषु खगेन्द्रमृगेन्द्रयोर्विकल्पः	२००
विमानाङ्गहोमः	२०१

**चत्वारिंशः पटलः**

देव्योः पृथक् प्रतिष्ठाविधिः	२०४
देव्योर्विवाहविधिः	२०६
स्नापनोत्सवादीनां विवाहविधिः	२०८

**एकचत्वारिंशः पटलः**

नित्यार्चनाविधिः	२०९
निवेदनक्रमः बलिक्रमश्च	२१२
पञ्चप्रणामास्तल्लक्षणं च	२१३

**द्विचत्वारिंशः पटलः**

बलिविधिः, बलिपात्रलक्षणम्	२१५
उपचारभेदाः	२१६
षोडशोपचारपरिगणनम्	२१७
घटिकाविधानम्	२१७

**त्रिचत्वारिंशः पटलः**

अर्चनार्हपुष्पाणि	२१८
वर्ज्यपुष्पाणि	२१९
हविर्विधिः	२१९
माषादिलक्षणम्	२१९
हविर्निर्वापः	२२०
प्रभूतमहाहविषोः लक्षणम्	२२०
षड्विधहविलक्षणम्	२२१
वर्ज्यहविः	२२१

हविरानयनादि	२२१
हविष्णु उत्तरोत्तरश्चैष्ट्यं निवेदितान्नविनियोगश्च	२२१

### चतुश्चत्वारिंशः पटलः

नवषट्पञ्चमूर्त्यर्चना	२२२
अशक्तविषये कर्तव्यम्	२२४
पञ्चमूर्त्यर्चनाविधिः	२२५
पुरुषस्य	२२६
सत्यस्य	२२७
अच्युतस्य	२२७
अनिरुद्धस्य	२२७

### पञ्चचत्वारिंशः पटलः

एकबेरार्चनाविधिः	२२९
नवविधार्चनम्	२३०

### षट्चत्वारिंशः पटलः

विशेषपूजाविधानम्	२३२
मार्गशीर्षद्वादशीपूजा	२३३
पौषमासपूजा	२३३
माघमासपूजा	२३४
पुनर्वसुपूजा	२३४
फाल्गुनमासपूजा	२३४
फाल्गुने उत्तराफल्गुन्यां लक्ष्मीपूजा	२३५
चैत्रमासपूजा	२३५

वैशाखमासपूजा	२३५
रेवतीनक्षत्रे महीदेवीसहितदेवपूजा	२३५
विशाखायां पूजा	२३५
ज्येष्ठमासपूजा	२३६
आषाढमासपूजा	२३६
श्रावणमासपूजा	२३६
प्रोष्ठपदपूजा	२३७
आश्वयुजमासपूजा	२३७
कार्तिकमासपूजा	२३७
कृत्तिकादीपोत्सवः	२३७

**सप्तचत्वारिंशः पटलः**

शुद्धस्नपनविधिः	२३८
आग्रयणविधिः	२४०

**अष्टचत्वारिंशः पटलः**

देवेशस्य स्नपनविधिः	२४१
नवविधस्नपनम्	२४४
अशक्तौ नवविधस्नपनविधिः	२४५

**एकोनपञ्चाशत्तमः पटलः**

स्नपनविधिः	२४७
------------	-----

**पञ्चाशत्तमः पटलः**

उत्सवचक्रविधानम्	२५०
चक्रप्रतिष्ठाविधिः	२५१

**एकपञ्चाशत्तमः पटलः**

उत्सवविधिः तत्रैविध्यम्	२५३
उत्सवदिनसंख्याकालश्च	२५३
ध्वजदण्डलक्षणम्	२५३
ध्वजपटलक्षणादि	२५३
ध्वजपटे लेख्यगरुडलक्षणम्	२५४
ध्वजगरुडनिवेदितान्नभक्षणफलम्	२५७

**द्विपञ्चाशत्तमः पटलः**

उत्सवारम्भः	२५७
द्रव्यसम्भाराः	२५७
उत्सवे अङ्कुरार्पणम्	२५८
मृत्सङ्ग्रहणम्	२५९

**त्रिपञ्चाशत्तमः पटलः**

उत्सवविधिः	२६०
उत्सवाधिदैवत्यादिहोमः	२६१
होतव्यसमिदादि	२६१
द्विगुणाद्यर्चनार्थम् पद्मादिसङ्ग्रहः	२६१
कुम्भस्थदैवपूजनं बलिहरणक्रमश्च	२६२
शिबिकादियानोत्सवः	२६३

**चतुःपञ्चाशत्तमः पटलः**

अशक्तौ उत्सवविधिः	२६४
अतिवातादिदोषे	२६४

अवताराणामुत्सवे विशेषः	२६५
उत्सवाधिदेवत्यकथनम्	२६५
पुष्पयागविधिः	२६८
एकाहोत्सवः	२७०

**पञ्चपञ्चाशत्तमः पटलः**

मत्स्याद्यवतारविधिः	२७१
मत्स्यस्य लक्षणम्	२७१
मत्स्य प्रतिष्ठा	२७१
कूर्मस्य लक्षणम् प्रतिष्ठा च	२७२

**षट्पञ्चाशत्तमः पटलः**

वराहत्रैविध्यम्	२७३
आदिवराहः	२७३
प्रलयवराहः	२७३
यज्ञवराहः	२७४
तेषां प्रतिष्ठा	२७४

**सप्तपञ्चाशत्तमः पटलः**

नरसिंहलक्षणम् - तद्द्वैविध्यम्	२७५
गिरिजस्य लक्षणम्	२७६
स्थूणजस्य लक्षणम्	२७६
यानकनरसिंहस्य लक्षणम्	२७७
तत्प्रतिष्ठा	२७७
वामनलक्षणम्	२७७

त्रिविक्रमस्य लक्षणम्	२७८
तयोः प्रतिष्ठा	२७९

#### अष्टपञ्चाशत्तमः पटलः

जामदग्न्यस्य लक्षणम्	२८०
तत्प्रतिष्ठा	२८०
राघवस्य लक्षणम्	२८०
राघवस्य प्रतिष्ठा	२८२
बलरामस्य लक्षणम्	२८३
तत्प्रतिष्ठा	२८३

#### एकोनषष्टितमः पटलः

कृष्णस्य	२८३
तत्प्रतिष्ठा	२८४
कल्किनः	२८५
तत्प्रतिष्ठा	२८५
आदिमूर्तिविधिः	२८५
अनन्तशयानस्य	२८६

#### षष्टितमः पटलः

मानुषवासुदेवस्य	२८६
दैविकवासुदेवस्य	२८६
तत्प्रतिष्ठा	२८७
आलेख्यदेवानाम्	२८७
तत्प्रतिष्ठा	२८७

**एकषष्टितमः पटलः**

भूपरीक्षादौ प्रायश्चित्तम्	२८९
कर्षणप्रायश्चित्तम्	२८९
आद्येष्टकाप्रायश्चित्तम्	२९०
गर्भन्यासप्रायश्चित्तम्	२९०
मूर्धेष्टकाशिलाप्रमाणहीनप्रायश्चित्तम्	२९१
अनुक्तप्रायश्चित्तम्	२९१

**द्विषष्टितमः पटलः**

ध्रुववेरस्थापनहीनादौ प्रायश्चित्तम्	२९२
-------------------------------------	-----

**त्रिषष्टितमः पटलः**

कर्षणादिपुनस्संस्कारः	२९३
ध्रुववेरं मानहीनश्चेत्प्रायश्चित्तम्	२९४
ध्रुवे नष्टे कृत्यम्	२९४

**चतुष्षष्टितमः पटलः**

स्नापनादिमण्टपादौ अग्निदग्धे अशनिवाताहते वा	२९६
शिलाग्रहणे दारुग्रहणे क्रियाहीने प्रायश्चित्तम्	२९६
ध्रुवार्थं शूलग्रहणस्थापनविपर्यासे प्रायश्चित्तम्	२९७
मृण्मयमहावेरस्य अर्धचित्रनिषेधः	२९७

**पञ्चषष्टितमः पटलः**

प्रतिष्ठाप्रायश्चित्तम्	३००
अग्निकुण्डे प्रमाणहीने प्रायश्चित्तम्	३०१
परिस्तरणादौ प्रमाणहीने प्रायश्चित्तम्	३०१

आज्यस्थाल्याम् मक्षिकादिपतने प्रायश्चित्तम्	३०१
परिस्तरणादिसम्भाराणां दाहे भेदे छेदे नाशे च	३०२
विशेषेऽनुक्ते सुवेण होमः	३०२
रत्नबीजाद्यलाभे	३०२
दर्भमालायां हीनायाम्	३०३
साधितकुम्भे भिन्ने श्वकुक्कुटाद्यैः स्पृष्टे वा प्रायश्चित्तम्	३०३
सुवादीनामलाभे	३०४
मासातीतदर्भादिनिषेधः	३०४
आजमाहिषदधिक्षीरनिषेधः	३०४
वस्त्रादिदाहे	३०४
हौत्रशंसने विपरीते हीने च	३०५
सर्वहोमे विपरीते हीने च	३०५
अध्ययनहीने	३०५
प्रतिष्ठादावाचार्यस्याशौचनिषेधः	३०५
आचार्यस्थापकानां भर्त्सनादौ	३०५

### षट्षष्टितमः पटलः

नित्यार्चनाप्रायश्चित्तम्	३०६
वेददूषकादिदर्शने	३०८
बलिप्रायश्चित्तम्	३१०
बल्यकरणे	३११
अन्नबलौ भूमौ पतिते	३११

### सप्तषष्टितमः पटलः

स्नपनप्रायश्चित्तम्	३१२
---------------------	-----

स्नपनत्रैविध्यम् तदकरणे	३१२
पूर्वरात्रौ प्रतिसरबन्धाद्यभावे	३१३
<b>अष्टषष्टितमः पटलः</b>	
उत्सवप्रायश्चित्तविधिः	३१५
ध्वजारोहणहीने	३१५
उक्तमासे अज्ञानादुत्सवाकरणे	३१५
ध्वजे गरुडप्रतिष्ठाहीने प्रायश्चित्तम्	३१५
ध्वजदैवादिपूजाहीने प्रायश्चित्तम्	३१५
भेरीताडनहीने	३१६
ध्वजगरुडनिवेदनहीने तस्य मुद्रान्ननिवेदनहीने च	३१६
ध्वजस्य चौरापसरणादौ	३१६
ध्वजपटपतने	३१६
ध्वजगरुडस्य वर्षादिबाधे दोषाभावः	३१६
नियतकाले उत्सवाकरणे	३१६
उत्सवादौ स्नपनहीने	३१७
उत्सवार्थं प्रतिसरहीने	३१७
यज्ञशालाकुम्भवेद्योः प्रमाणहीनाधिक्ययोः	३१७
तोरणदर्भमालाऽलङ्काराणां हीने	३१७
प्रातःसायं बल्यादिहीने	३१७
एककालोत्सवे विशेषः	३१७
बलिमात्रहीने	३१८
बलिद्रव्यतत्पात्रयोः पतने पात्रस्य भेदने नाशे च	३१८
उक्तहोमे हीने	३१८
देवस्यालंकारे हीने	३१८

अलङ्कारद्रव्येषु निर्माल्यानिर्मात्यविभागः	३१८
नृत्तगानस्तोत्रभक्तपरिवृत्तिच्छत्रपिञ्छादीनां हीने	३१९
देवस्य यानात्पतने	३१९
चक्रवीशादि बिंबाभावे	३१९
एतेषां पतने	३१९
यानात्पतितस्याङ्गहीने	३१९
कौतुकादिबेराभावे	३१९
नदीपर्वतसमीपे देवालयसत्त्वे	३२०
गायकनर्तकयोः पतने	३२०
उक्तकाले वर्षादिना उत्सवाकरणे	३२०
वीथिमध्ये वर्षादिस्पर्शे	३२०
उत्सवकाले कलहादौ	३२०
आलयाभ्यन्तरे शस्त्रादिना मरणे	३२०
वीथ्यां मरणसंभवे	३२१
अशीतिदण्डाभ्यन्तरे शवे सति	३२१
उत्सवमध्ये अन्योत्सवशुभकर्मकरणे	३२१
तीर्थदिनात्पूर्वरात्रौ प्रतिसरबन्धशयनाभावे	३२१
तीर्थस्नानकाले अतीते हीने वा	३२१
तीर्थदिने रात्रौ ध्वजावरोहणहीने	३२१
अवरोहणे बलिहीने	३२२
उत्सवांतस्नपनहीने	३२२
अनुक्तदोषप्रायश्चित्तम्	३२२

### एकोनसप्ततितमः पटलः

अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तम्	३२२
-------------------------------	-----

मूषकादिस्पर्शनादौ प्रायश्चित्तम्	३२२
सूतिकादीनां प्रथमावरणे प्रवेशे प्रायश्चित्तम्	३२३
सूतिकादीनामर्चनाकाले दर्शने प्रायश्चित्तम्	३२३
आलयाभ्यन्तरे सूतिकादिप्रवेशे तत्स्पृष्टहविर्निवेदने	३२३
ध्रुववेरादौ सूतिकादिस्पृष्टे	३२३
शूद्राद्यनुलोमस्पृष्टनिवेदने	३२३
महापातकिनां प्रवेशे तत्स्पृष्टहविर्निवेदने च	३२४
ध्रुववेरादौ महापातकिप्रभृतिभिस्स्पृष्टे	३२४
पतितस्य गर्भगृहप्रवेशे	३२४
महापातकादीनां प्रथमे द्वितीये वा आवरणे निरन्तरसञ्चारे	३२४
महापातकादीनां संवत्सरं प्रासादाभ्यन्तरे सञ्चारे	३२४
तत्संसर्गिणां स्पर्शे	३२४
तत्संसर्गिस्पर्शे	३२५
तत्संसर्गस्पर्शे दोषो न	३२५
आशौचिद्विजस्पृष्टहविर्निवेदने च	३२५
ध्रुववेरादौ आशौचिद्विजस्पृष्टे	३२५
गर्भालयाद्वाह्ये सर्वत्र आशौचिद्विजप्रवेशे	३२५
खद्योतादीनां गर्भालयप्रवेशे तैर्विम्बे स्पृष्टे	३२५
पूर्वोक्तदेशेषु मनुष्यादीनां ताडनादौ	३२५
आलयाद्वाह्ये पूर्वोक्तताडनादि सम्भवे	३२६
देवस्य शवदर्शने	३२६
प्रथमावरणे गजादिमरणे	३२६
महाबरे स्वेदादिदर्शने	३२६
वल्मीकादि सम्भवे	३२६

विमानेऽकारणाद्भिन्ने	३२६
अशनिहते महामक्षिकयुते च विमाने	३२७
आकाशे प्रति सूर्यदर्शने	३२७
दिग्दाहे प्रायश्चित्तम्	३२७
उपलवर्षे प्रायश्चित्तम्	३२७
अकाले इन्दुक्षयादौ	३२७
आलयाभ्यन्तरादौ रक्तस्त्रीदर्शने	३२७
ध्रुववेरादौ रक्तस्त्रीस्पृष्टे	३२७
गर्भगृहे सर्पादिदर्शने	३२८
तत्र सर्पमरणे	३२८
ध्रुवादौ सर्पादिभिः स्पृष्टे	३२८
पचनालयगोपुरादौ सर्पादिमरणे	३२८
आलयाभ्यन्तरे महावाताद्यभिभवे	३२८

### सप्ततितमः पटलः

भयरक्षार्थं निष्कृतिः	३२९
तत्प्रकारः	३२९
तत आलये कौतुकादिस्थाने कूर्चस्थापनादि	३२९
बालालये सति कूर्चस्थापनादि	३२९
मासादूर्ध्वमन्यकूर्चस्थापनम्	३२९
सुकाले कर्तव्यम्	३३०
शान्तिस्वरूपम्	३३०
मासषट्केऽतीते महाशान्तिः तत्स्वरूपञ्च	३३०
कूर्चादावर्चनाहीने	३३१
वर्षेऽतीते	३३१

### एकसप्ततितमः पटलः

पुनर्बालालयविधिः	३३२
विमानबाह्यस्थाङ्गादिहीने तृणादिना भिन्ने च कर्तव्यम्	३३२
विमानध्रुवयोर्विनाशे कर्तव्यम्	३३२
संस्काराङ्गहानौ कर्तव्यम्	३३२
कौतुकादिविनाशे	३३३
दारवे खण्डस्फुटितादिदोषसम्भवे	३३३
बालागारस्थानम्	३३३
गर्भालये कौतुकादिस्थापनस्थानम्	३३३
ध्रुवपीठविस्तारादि	३३४
अनन्तरं कर्तव्यम्	३३४
एकविमाने स्थापनक्रमः	३३६
अवताराणां सत्त्वे	३३६
धात्रादीनां बालालयः	३३६
बालालयेऽपि उत्सवादिकर्तव्यम्	३३६
द्वितीयतरुणालये नवमूर्तिस्थापनम्	३३६
बालालयेऽर्चनाविशेषः	३३७
बालालयेऽपि महानसादिस्थानकल्पनम्	३३७
बालालये क्लृप्तकालातिक्रमे कर्तव्यम्	३३७
अशक्तौ अन्यबालालयं कर्तव्यम्	३३७
बालालयस्य जीर्णत्वादौ कर्तव्यम्	३३७
पूर्वबालालयस्य नवीकरणायोग्यत्वे कर्तव्यम्	३३८

**द्विसप्ततितमः पटलः**

ध्रुवबेरस्य चातुर्विध्यम्	३३८
ध्रुवस्य ताम्रजत्वे कर्तव्यम्	३३८
ध्रुवस्य शैलत्वे	३३८
ध्रुवस्य मृण्मयत्वे दारवत्वे च	३३८
सर्वत्र पक्षान्तरम्	३३९
शैलबेरस्याङ्गोपाङ्गहीने	३३९
बेरस्य महाङ्गे हीने	३३९
सन्धानयोग्यबेरत्यागे	३३९
ध्रुवार्चयोः करणायोगे	३३९
एकबेरपक्षे तस्याङ्गहीने	३३९
ध्रुवार्चाबेरस्य स्थानम्	३३९
तस्य देवीभ्यां स्थानकरणेच्छायाम्	३४०
मृण्मयविमाने ध्रुवार्चने सति शैलविमानकरणेच्छायाम्	३४०
पुनर्विमानकरणे विशेषः	३४०
ध्रुवबेरे वर्णक्षयादौ	३४०
नवमूर्त्यादितले दुष्टे	३४१

**त्रिसप्ततितमः पटलः**

जीर्णे बेरे सति दोषः तत्त्यागप्रकारश्च	३४१
कौतुकादीनामङ्गहीने अङ्गादिस्वरूपञ्च	३४२
उपाङ्गहीने प्रायश्चित्तम्	३४२
प्रत्यङ्गहीने प्रायश्चित्तम्	३४२
अङ्गहीने प्रायश्चित्तम्	३४२

पटादावालिख्यार्चितस्य जीर्णे कर्तव्यम् ३४३

### चतुसप्ततितमः पटलः

आचार्यसङ्करे	३४३
आचार्यादीनामलाभे	३४३
योगमार्गेण प्रतिष्ठितस्य मार्गान्तरेण प्रतिष्ठाकरणे दोषः	३४४
स्थानकासनशयनेषु व्यत्यासे व्यवस्था	३४४
अवतारादीनां कौतुकबेराणि सङ्कराणि चेत् प्रायश्चित्तम्	३४४
कौतुकादीनां पुनःप्रतिष्ठासमये साङ्कर्येऽपि दोषाभावः	३४४

### पञ्चसप्ततितमः पटलः

अद्भुतशान्तिः	३४५
अद्भुतोदयनिमित्तं तत्र शान्त्यकरणे दोषः	३४५
शान्तिकरणे कालः	३४५
अद्भुतानां त्रैविध्यम्	३४५
तत्र दिव्यानि	३४५
अन्तरिक्षाणि	३४५
भौमानामनेकत्वम्	३४६
तत्र चरेषु भौमानि	३४६
स्थिरेषु भौमानि	३४६
तेषां स्थानभेदात्	३४६
भौमेषु उत्तमत्वादि	३४७
दिव्यादिषु	३४७

**षट्सप्ततितमः पटलः**

शान्तिभेदः	३४८
अद्भुतशान्तिः	३४८
अनावृष्टौ कर्तव्यम्	३५०
कल्पान्तरम्	३५१
ध्रुवबेरार्चनं चेत् अनावृष्ट्या कर्तव्यम्	३५१
प्रभूतशान्तिः	३५१
शुद्धिः	३५२
सर्वशान्तिः	३५२

**सप्तसप्ततितमः पटलः**

तन्त्रसङ्करे प्रायश्चित्तम्	३५३
तन्त्रद्वैविध्यादिकम्	३५३
अनुक्तदोषप्रायश्चित्तम्	३५४

**अष्टसप्ततितमः पटलः**

पवित्रारोपणम्	३५४
पवित्रारोपणस्य फलम्	३५४
तस्येष्टकालः	३५५
पवित्रारोपणप्रयोगः	३५५
पवित्रोत्सवदिनसंख्या	३५८

**एकोनाशीतितमः पटलः**

मार्गशीर्षशुक्लद्वादशीपूजा	३५९
तस्य कालः प्रकारश्च	३५९

समाराधनम्	३६०
-----------	-----

### अशीतितमः पटलः

होमोपकरणाधिदेवाः	३६१
मृदादीनां देवताः	३६१
कूर्वादीनां देवताः	३६१
कुण्डेऽग्निमूर्तिध्यानम्	३६१
सप्तानां जिह्वानां नामानि वर्णस्तत्र होमद्रव्याणि	३६२
अग्नेः श्रोत्रादिस्थानं विज्ञाय ज्वलदग्नौ होमस्य कर्तव्यता	३६२

### एकाशीतितमः पटलः

यज्ञादीनां विष्णुपूजाङ्गत्वेनानुष्ठानप्रदर्शनम्	३६३
सर्वकर्मानुष्ठानात् पूर्वमूर्ध्वपुण्ड्रधारणम्	३६३
पुण्ड्रधारणयोग्यमृद् ग्रहणम्	३६३
द्रव्यान्तराणि	३६३
पुण्ड्रस्य दीपाद्याकृतित्वम्	३६३
ललाटादौ केशवादिस्मरणम्	३६४
पवित्रस्य द्रव्यादिकम्	३६४
तेषां स्त्रीत्वादिकं पित्र्यादौ दर्भसंख्या ग्रन्थ्यादि	
परिमाणं ग्रन्थिदेवता	३६४
पवित्रस्य चक्रादिसाम्यम् पवित्रं विना कृतं कर्मनिष्फलम्	३६४
उच्छिष्टस्य वर्ज्यता	३६५
पवित्रालाभे	३६५
ब्राह्मस्नानम्	३६५
मन्त्राणां ऋष्यादिस्मरणावश्यकता	३६५

सामान्यतः ऋष्यादिकम्	३६५
<b>द्व्यशीतितमः पटलः</b>	
सन्ध्योपस्थानादिमन्त्राणां ऋषिच्छन्दोऽधिदैवतानि	३६६
<b>त्र्यशीतितमः पटलः</b>	
मन्त्रकल्पः	३६७
प्रणवस्य ब्रह्मस्वरूपतादिकम्	३६७
प्रणवस्वरूपम्	३६७
प्रणवस्य जीवात्मादिकम्	३६७
<b>चतुरशीतितमः पटलः</b>	
सावित्रीकल्पः	३६८
तस्यास्वरूपम्	३६९
त्रिविधं ध्यानम्	३६९
अक्षरन्यासः न्यासफलं च	३७०
अक्षराणां ध्यानं, देवतादिकं च	३७०
प्रत्येकमक्षरदेवता तस्य फलम्	३७०
<b>पञ्चाशीतितमः पटलः</b>	
तत्त्वज्ञानोपदेशाविधिः	३७१
तत्त्वपदनिर्वचनम् ब्रह्मणः ज्ञेयत्वं तस्य सकलत्व निष्कलत्वे	३७२
निष्कलस्वरूपम्	३७२

**षडशीतितमः पटलः**

भगवतो जगत्सृष्टिस्तयोर्भेदः	३७३
श्रियो विष्णोर्विभूतित्वम्	३७३
प्रकृतेः द्वैविध्यादिकम्	३७३

**सप्ताशीतितमः पटलः**

वैकुण्ठस्वरूपवर्णनम् तत्र प्रमोदादिभेदस्तेषु विद्यमान भगवद्रूपाणि	३७४
भगवत्सर्वोत्तमत्वम् इच्छया जगत्सृष्टिः	३७४
चतुर्मुखस्योत्पत्तिः	३७५

**अष्टाशीतितमः पटलः**

देहोत्पत्तिप्रकारः	३७५
गर्भस्य वृद्धिक्रमः	३७५
पुरुषत्वादिनिमित्तम्	३७६

**एकोनवतितमः पटलः**

पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायः	३७६
शरीरे काठिन्याद्युत्पादनम् इन्द्रियोत्पत्तिस्तद्विषयः	३७६
बुद्ध्यादीनामुत्पत्तिविषयस्थानानि	३७७
अस्थिपादादीनां पृथिव्याद्यंशत्वम्	३७७
शब्दादीनाम् पृथिव्यादिगुणत्वम्	३७७
सात्विकगुणास्तेषां कार्यं च	३७७
सात्विकादीनां स्थानम् तत्स्वरूपं च	३७७
जाग्रदाद्यवस्थाभेदः	३७८

**नवतितमः पटलः**

देहलक्षणम्	३७८
नाभिस्तत्र द्वादशारचक्रं तत्र जीवः	३७९
नाभेरुर्ध्वं कुण्डलिनीशक्तिः	३७९
हृदयम् तत्र सूर्यमण्डलं तत्र मूर्तिः	३७९
नासाग्रे चन्द्रमण्डलं तत्र मूर्तिः	३७९
मूर्धनि मुक्तिद्वारम्	३८०

**एकनवतितमः पटलः**

हृत्पद्मस्थ भगवद्ध्यानविधिः	३८०
-----------------------------	-----

**द्विनवतितमः पटलः**

नाडीविचारः, नाडिसंख्यास्तत्र मुख्याः तत्स्वरूपं च	३८१
---	-----

**त्रिनवतितमः पटलः**

नाडीषु प्राणादिसञ्चारः तेषां मुख्यः	३८२
प्राणादीनां स्थानं तत्स्वरूपञ्च	३८२
जीवस्वरूपं, तस्य कर्म तस्य जननक्रमः	३८३
पाञ्चभौतिकप्रलयः	३८४
दुष्कृतिनां गतिः	३८४
अर्चिरादिमार्गः	३८५

**चतुर्नवतितमः पटलः**

संसारहेतुः	३८६
तत्तरणोपायः	३८६
मोक्षस्वरूपं तद्भेदः	३८६

**पञ्चनवतितमः पटलः**

चतुर्विधभगवत्समाश्रयणम्	३८७
अर्चनस्योत्तमत्वम्	३८७
मूर्तिभेदनिरूपणम्	३८७

**षण्णवतितमः पटलः**

अष्टाङ्गयोगः	३८८
यमस्य लक्षणम्	३८८
नियमस्य लक्षणम्	३८८
आसनानि, तत्र भेदाः	३८९
ब्राह्मम्	३८९
स्वस्तिकम्	३८९
पद्मासनम्	३८९
गोमुखम्	३८९
सिंहासनम्	३८९
मुक्तासनम्	३८९
वीरासनम्	३९०
भद्रासनम्	३९०
मयूरासनम्	३९०
आसनस्योत्तमत्वादिकम्	३९०
प्राणायामः	३९०
रेचकादिप्रकारः	३९०

**सप्तनवतितमः पटलः**

प्रत्याहारस्वरूपम्, तद्भेदः	३९२
-----------------------------	-----

अष्टादश मर्मस्थानानि तल्लक्षणं च	३९२
तत्र वायुसंयमप्रकारः	३९२

### अष्टनवतितमः पटलः

धारणलक्षणम् - शरीरे पृथिव्यादिस्थानम् तत् ध्येयं रूपम्	३९३
--	-----

### एकोनशततमः पटलः

ध्यानस्वरूपम् - तद्विभागः	३९४
सगुणध्यानम्	३९४

### शततमः पटलः

समाधिस्वरूपम् तत्फलम्	३९६
देहत्यागप्रकारः	३९६
ग्रन्थोपसंहारः	३९६

### एकाधिकशततमः पटलः

ग्रन्थगणनाविधिः	३९७
अत्रिग्रन्थसंख्या	३९७
भृगुग्रन्थसंख्या	३९७
काश्यपग्रन्थसंख्या	३९७
मरीचिग्रन्थसंख्या	३९८

श्रीश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

श्रीविखनसमहागुरवे नमः

श्रीमद्वैखानसे मरीचिमहर्षिप्रोक्तासु आनन्दसंहितासु

## श्रीविमानार्चनाकल्पः

अथ प्रथमः पटलः

मङ्गलाचरणम्

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।  
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥  
वन्दे श्रीनयनोत्पलस्य शशिनं शेषाचलाधीश्वरम्  
ब्रह्माद्यर्चितपादपद्मयुगलं लोकैकनेत्रोत्सवम् ।  
वासिष्ठैः सनकादिभिर्मुनिगणैः संस्तूयमानं सदा  
भक्तानामखिलार्थदायिनमहं श्रीवेङ्कटेशं (गुरुं) परम् ॥ २ ॥  
हैमोर्ध्वपुण्ड्रमजहन्मकुटं सुनासम्  
मन्दस्मितं मकरकुण्डलचारुगण्डम् ।  
बिम्बाधरं बहुलदीर्घकृपाकटाक्षम्  
श्रीवेङ्कटेशमुखमात्मनि सन्निधत्ताम् ॥ ३ ॥  
श्रियः कान्ताय कल्याणनिधये निधयेऽर्थिनाम् ।  
श्रीवेङ्कटनिवासाय श्रीनिवासाय मङ्गलम् ॥ ४ ॥  
कोटिमन्मथलावण्यं सर्वगन्धर्वसन्निभम् ।  
श्रीरुक्मिणीप्राणनाथं वन्दे श्रीकृष्णदैवतम् ॥ ५ ॥  
श्रुतिस्मृतिनदीपूर्णं शास्त्रकल्लोलसङ्कुलम् ।  
विष्णुभक्त्युदकं शुद्धं वन्दे श्रीविखनोऽर्णवम् ॥ ६ ॥

मरीचिं प्रति ऋषिप्रश्नः

श्रीमरीचिं महामुनिं स्वशिष्याऽर्पितकुशाऽऽसने समासीनं सर्वज्ञं जितेन्द्रियं शुद्धं नानालोकनिवासिनो धर्मसंसक्ता (संयुक्ता) ऋषयः समाऽऽगम्य, आनम्य, ‘भगवन् केन मार्गेण कैर्मन्त्रैः कं देवमर्चयन्तः कान् लोकान् गमिष्यन्ति’ इत्युचुः।

मरीच्युक्तमुत्तरम्

मरीचिरुवाच-सुप्रसन्नं परमात्मानं नारायणं ध्यात्वा अभिवन्द्य श्रुत्यनुकूलेन मार्गेण चतुर्वेदोद्भवैर्मन्त्रैः तमर्चयन्तः श्रुतिभिरभिहितं शाश्वतम् अतीन्द्रियं परात्परतरं देवैरनभिलक्ष्यं तद्विष्णोः परमं पदं गच्छेयुः (प्राप्नुवन्ति इति)।

विष्णोः सर्वोत्तमत्वे श्रुतिः

श्रुतिस्तावत् “विष्णु (र्वै) सर्वा देवताः, पुरुष एवेदं सर्वम्, (ऋ०स०८-४-१७) स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः (तैत्ति०आ०८-२६) एष ब्रह्मा एष इन्द्रः एष प्रजापतिः एष सर्वा देवताः, अग्निर्वै देवानामवमः विष्णुः परमः तदन्तरेणसर्वा अन्या देवताः, (ऐत० ब्रा० १-५० १-अ० १) तस्मात्परं नाऽपरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो नज्यायोऽस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् (तै०उ०४) (परंब्रह्म परंज्योतिः, आपोज्योतिः”) इति।

विमानार्चनपदनिरुक्तिः

तस्मात् - परंब्रह्म परंज्योतिरक्षरं सर्वभूतात्मकं सर्वाऽऽधारं सनातनं परमपुरुषमर्चयेत् - तत् - विमानार्चनम्।

### अर्चनफलम्

ग्रामाग्रहारयोर्निवासिनाम् अनाहिताग्नीनां सामान्यमग्निहोत्रफलदम्, आहिताग्नीनां सर्वनिष्कृतिहोमार्थं, सर्वसमृद्ध्यर्थं च भवेत्।

### तद्विधिपूर्वकं विखनसोक्तस्य विस्तरेण कथनप्रतिज्ञा

तस्मात् - ‘अग्नौ नित्यहोमान्ते विष्णोर्नित्याऽर्चा गृहे देवायतने वा भक्त्या भगवन्तं नारायणमर्चयेत्’ इति विखनसा सूत्रे समासेनोक्तं तदव (दहम) शेषविशेषेण समन्त्रकं सप्रयोगं क्रियामार्गं क्रमेण विस्तरतो वक्ष्यामि।

### आधारादीनां गृहे द्रष्टव्यता

तस्मात् यत्र यत्र होमो(म)विधानं तत्र तत्र अग्न्याधारस्विष्टकृत्प्रभृत्यन्तहोमाश्च अस्य मन्त्राः वैखानससूत्रे द्रष्टव्याः।

### भगवदर्चने श्रुतिः

तस्यार्चने श्रुतिः - “प्रवः पान्तमन्धसोधियायते महे शूराय विष्णवे चाऽर्चत, (ऋ०स०२-२-२६) धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमीशितारं नारायणं पूजयति स्म भक्त्या, अर्घ्यादिभिः पुरुषसूक्तमन्त्रैः संप्राप्नुयाद्विष्णुपदं महात्मे” ति।

### ध्यानाद्भगवतः सकलत्वाऽभिव्यक्तिकथनम्, तदाराधनस्य फलकथनम्

पद्मकोशप्रतीकाशे विश्वस्याऽऽयतनेपृथौ, हृदयेऽग्निमध्ये परमात्मानं व्यवस्थितं ध्यानेन पश्येत्। यथा आकाशगतो वायुः विहरणेन सन्निहितो भवति, तथा तत्र अचलं मनः कृत्वा तद्भक्त्या तेजोभासुरं रुक्मवर्णं रक्ताऽऽस्यं शुचिस्मितं ज्योत्स्नाऽवभासिताऽधरपल्लवं रक्तनेत्रं सुस्निग्धतनुं शङ्खचक्रधरं मकुटहारकेयूरादिभूषणैर्भूषितं सकलं शाश्वतं सर्वभूतेषु अशरीरमवस्थितम् अतिसूक्ष्मम्, अनिर्देश्यम्, अतिमात्रम्, अतीन्द्रियम्, अव्यक्तं प्रकृतेर्मूलम्, अनादिनिधनम् अखिलजगत्सृष्टिस्थितिलयकारणम् अचिन्त्यं निर्गुणम् अप्रमेयम् अप्रमत्तं सत्तामात्रमिति ज्ञात्वा ध्यायेत्।

तद्ध्यानकथनसङ्कल्पनात् सकलो भवति, भगवदाराधनेन ऊर्ध्व-  
गतिर्भवति।

### आचार्यादिवरणम्

तत्रसर्वकार्योपदेशकं वैखानससूत्रोक्तनिषेकादिसंस्कारैः संस्कृतम्  
आचार्यम्, अर्चकपरिचारकस्थापकादीनृत्विजश्च वरयेत्।

### आराधनस्य भेदः, प्रतिमार्चनस्य सहेतुकं श्रेष्ठ्यम्

तदाराधनं द्विविधम् - अमूर्तं समूर्तमिति अग्नौ हुतममूर्तम्, प्रतिमाराधनं  
समूर्तम्, तच्छ्रेष्ठं यजमानाऽभावेऽपि अविच्छिन्नं भवति।

### विमानार्चनस्य फलजनकत्वम्

तद्विमानाऽर्चनं सर्वक्रतुफलप्रदं सर्वकामप्रदञ्चेति ब्रह्माचाऽशंसत्। तस्मात्  
क्रमेण क्रियामार्गं विस्तरतो वक्ष्यामि, तदवहितमनसः शृणुध्वमित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ऋषिप्रश्नोत्तरं नाम  
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

## अथ द्वितीयः पटलः

### विशिष्टाचार्यवरणम्

अथ आलय भूपरीक्षादि समारम्भकालात् पूर्वस्मिन् यजमानः आचार्यं  
सर्वकार्योपदेशकं वैखानससूत्रोक्तविधिना निषेकादिसंस्कारैस्संस्कृतं विप्रं  
वेदविदं नित्यस्वाध्याययुतं गृहस्थं पत्युपत्ययुतं दयादिगुणैर्युक्तं शुभलक्षणैर्युक्तं  
भूपरीक्षादिक्रियामार्गज्ञं ज्ञानयोगविदं जितेन्द्रियं नित्यध्यानपरं निश्चलं  
नित्याऽर्चनपरं वैष्णवं भक्तिमन्तमेकं वरयित्वाऽभिवन्द्य संपूज्य याचयेत्।

### भूपरीक्षा विधिः, तत्कालश्च

आचार्यो यजमानेन भूमिं सम्यक्परीक्षयेत् यथेष्टमासे शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे त्रिधाद्यके वा, कर्तुरनुकूलर्क्षे भूपरीक्षां कारयेत्।

### अङ्कुरार्पणपूर्व निमित्तदर्शनविधिः

तद्दिनात्पूर्वे अङ्कुरानर्पयित्वा हर्म्याऽऽगारादि शिल्पिशास्त्रज्ञं लक्षण-संपन्नं शुद्धमरोगिणं कुशलं शिल्पिनम् आहूय, वैष्णवैस्सार्धं 'प्रीयतां भगवा'-नितिदेवेशं प्रणम्य, देवं ध्यायन् 'विष्णुर्मा रक्षतु' इत्यात्मरक्षां कृत्वा सर्वालङ्कार-संयुक्तां दीपाम्बुजकरकां कन्यां पुरस्कृत्य, देशं प्रविश्य, प्रदक्षिणं कृत्वा, शकुनान्युपलक्षयेत्।

### भूपरीक्षापूर्व मृत्संग्रहः

चतुरश्रामायताश्रां वा, प्रागानतामुत्तरानतां समां वा भूमिं, शब्दस्यैश्वर्य-रसगन्धैस्संपरीक्षयेत्। वीणावेणु दुन्दुभिगजतुरङ्गवेदाब्धिध्वनियुतां, सुखस्पर्शां, श्वेतपीतरक्तकृष्णवर्णाभां, मधुराम्लतिक्तकटुकपायलवणरसां सुगन्धसंयुक्तां, प्रदक्षिणोदवतीं, क्षीरवृक्षतुलसी-कुशदर्भ-विश्वामित्र-विष्णुकान्त-स्थलारविन्द-दूर्वायुतां भूमिं, सुमुहूर्ते गृहीत्वा, आचार्यः प्राङ्मुख, उदङ्मुखो वा नीत्वा यस्मिन् देशे 'जीवन्त' इति जलं प्रक्षिप्य, मेदिन्यादिना हस्ताभ्यां भूमिमभिमृशेत् 'इदंविष्णु' (ऋ० १-२-७) रित्याहरेत्।

### त्याज्यभूमिकथनपूर्व निमित्तदर्शनप्रकारः

नपुंसक वृक्षाऽऽढ्यां मूष-कपालाऽस्थि-पाषाणशर्कराऽऽकीर्णां, वल्मीकपतङ्ग-कूप-भस्माङ्गार-तुष-केशाऽन्विताम् अन्त्यजातिभूयिष्ठां भूमिं त्यजेत्। पूर्वोक्ते देशे हस्तायतविस्तारावगाढं खनित्वा, तदवटे तां मृदं प्रक्षिपेत्, अधिके महतीं वृद्धिं, हीने हानिं, समे समं, विद्यात्।

### निमित्ताऽन्तरदर्शनपूर्व कार्यारम्भविधिः

अथाऽन्यैर्निमित्तैस्संलक्ष्य कार्यमारभेत्।

### ग्रामादौ चतुःषष्ठ्यादिभागकरणपूर्व विष्ण्वर्चनविधिः

ग्रामादिष्वेवं विधाय, चतुष्षष्टिपदमेकाशीतिपदं षट्पञ्चाशदुत्तरद्विशतपदं वा कृत्वा, तन्मध्यं ब्रह्मभागं चतुर्धा कृत्वा, तद्वायव्यांशे पश्चिमे पूर्वे वा मध्यसूत्रादुत्तरे दक्षिणे वा, तत्सूत्रं देवस्य दक्षिणपादपार्श्वं प्रासादप्राकाराणां भित्तिं वा समाश्रितम्, एवं सङ्कल्प्य, देवेशं विष्णुं नवषट्पञ्चमूर्तिविधानेन प्रतिष्ठाप्य अर्चयेत्।

### ऐशान्यादिषु शङ्करादिभवनम्

ऐशान्यां शङ्करभवनं प्राङ्मुखं, वारुणे देवेशं प्राङ्मुखमासीनं स्थितं वा, आदित्यांशे भास्करालयं प्राङ्मुखं, याम्ये विन्ध्यवासिनीं प्राङ्मुखीं, भूतेशे विघ्नेशं, सुग्रीवे षण्मुखं, अदितौ मातृकोष्ठं पराङ्मुखं, जयन्ते, दौवारिके वा, कृष्णस्याऽऽलयं, पुष्पदन्ते, शोषणे वा, राघवस्याऽऽलयं, महेन्द्रे महामत्स्यं सत्यके कूर्मस्याऽऽलयं, नैर्ऋते वाराहं; जवने वा अन्तरिक्षे वा नारसिंहं, (रोहिणे) नागे वामनं, त्रिविक्रमं च, गन्धर्वे बलभद्रं, मुख्ये परशुपाणिं, सूरिदेवे कल्किनम्, सोमे शयानं, ग्रहक्षते दैविकं वासुदेवं, वितथे मानुषं वासुदेवं, उष्णांशावादिमूर्तिं भृङ्गराजे, ग्रामाद्बाह्ये वा पञ्चवीराणां स्थानम्।

### ग्रामादौ तत्प्रेक्षमूर्तिस्थापनविधिः

ग्राममध्ये बाह्ये दिक्षु विदिक्षु वा सर्वत्र स्थितमासीनं शयानं यानकं वा, ध्रुवकौतुकं, ध्रुवार्चा वा, ग्रामप्रेक्षमेव कारयेत्।

### ग्रामाद्वाह्ये विप्राऽऽवासस्थले नदीतीरादौ वा

ग्रामाद्वाह्येऽपि यत्र विप्रैर्वस्तव्यं तत्रैव मध्ये दिशासु विदिशासु च देवं, देवीभ्यां सहितं वा, संस्थापयेत्। वननद्यद्रिसमुद्रपार्श्वे अन्यत्र तटाकाऽऽरामसमीपे विविक्तदेशे वा।

### आलयद्वारस्योत्तमोत्तमत्वादिकम्

प्राग्द्वारमुत्तमोत्तमं, पश्चिमद्वारमुत्तमं, दक्षिणद्वारं मध्यमम्, उत्तर-द्वारमधमम्।

### एकाऽनेकमूर्तिविधानम्

सहस्रविप्राऽधिकग्रामादौ मध्ये विष्णुमनेकमूर्तिविधानेनाऽर्चयेत्, अशक्तश्चेदेकमूर्तिविधानेन वा। तन्यूने पञ्चविंशतिद्वयादर्वागपि पञ्चमूर्तिं प्राङ्मुखं प्रत्यङ्मुखम् अनेकमूर्तिं वा, अन्येषां नगर्यादीनां पश्चिमे च एकमूर्तिविधिना विष्णुं प्रतिष्ठाप्याऽर्चयेदित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे भूपरीक्षाऽऽलय-देशविधिर्नाम द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

### अथ तृतीयः पटलः

अथ ग्रामादिवास्तुभेदः - ग्रामा-ऽग्रहार-नगर-पत्तन-खर्वाट-कुटिक-सेनामुख-राजधानी-शिविरा इति भेदाभवन्ति।

### ग्रामादीनां स्वरूपम्

विप्राणां सभृत्यानां निवासो ग्रामः, विप्रमुख्यानाम् अग्रहारः, अनेकजन सम्बाधमनेकशिल्पि क्रयकविक्रयकाऽधिष्ठितं सर्वदेवतासंयुक्तं नगरम्, द्वीपान्तरगतद्रव्यक्रयकविक्रयकाऽधिष्ठितं पत्तनम्, उभयसम्मिश्रं खर्वटं,

सपरिवारकैकग्रामणीकं कुटिकं, सर्वजातिसमाकीर्णं नृपवेश्म समायुक्तं सेनामुखं, चतुरङ्गसमाकीर्णा नृपतद्भृत्यजुष्टा राजधानी, नृपसेनाचमूनाथ-निवेशनं शिबिरमिति।

**ग्रामाऽग्रहारयोः प्रभेदः**

तत्र ग्रामविन्यासं प्रागग्रमुत्तराग्रं वा, एकवीथिकं दण्डकम्, प्राङ्मुखं, द्विवीथिकं करीदण्डकं, नीलाऽनिलेशाऽनलपुच्छकं, दक्षिणादि चतुर्वीथिकं, स्वस्तिकं, सदेवं सतृतीयद्विवीथिकं नन्द्यावर्तं, सदीर्घक्षुद्रवीथिकं पद्मवीथिकम्, प्रागग्रानलवीथिकं चतुष्पदञ्च, षट्सप्ताऽ(ष्टनवाऽधिकदशाऽ)न्यतम-क्षुद्रवीथिकं प्रकीर्णकम्, एकद्वित्रिचतुः पञ्चाधिकविंशद्वीथिकम् उत्कीर्णकम् इति ग्रामाऽग्रहारयोर्विन्यासभेदः।

**दण्डके - स्वस्तिकादिषु च देवपदादिनिरूपणम्**

तत्र दण्डके पश्चिमे प्राङ्मुखम् उत्तरे दक्षिणामुखं वा, स्वस्तिकादिषु (पश्चिमे) पैशाचाऽभ्यन्तरे, बाह्ये वा, ब्रह्मसूत्रादुत्तरे, श्रीवत्सादिषु ब्रह्मपदवायव्ये पञ्चमूर्तिविधानेन देवेशं विष्णुं संस्थापयेत्, दिशासु, विदिशासु च, यथा दक्षिणदृष्ट्या ग्रामं पश्येत्, तथा ग्रामाऽभ्यन्तरे ग्रामाऽधिक्यमुखं च संस्थापयेत्, तद्वरिदृष्टिः शुभदा, हरपृष्ठश्च शुभदः, सर्वत्र वाराहनारसिंह-वामन (राम) कृष्णान् ग्रामप्रेक्षकानेव संस्थापयेत्, ग्रामादिषु षट्पञ्चाशद्विंशत-पदेषु पैशाचं परिहत्यैव देवेशं संस्थापयेत्, अन्येषु पश्चिमे पैशाचबाह्ये विष्णोरालयं कुर्यात्, अभ्यन्तरे तान्त्रिकेण विधिनाऽर्चयेत् न वैदिकेन, प्रतिलोमान्तरालव्रात्यावासेषु नैवं विष्णुं प्रतिष्ठापयेत्, श्रीवत्सादीनां वितथभृंगराजभल्लटाऽदितिमहेन्द्रेषु निर्गमं कारयेत्। अविहितपदनिर्गमः, अन्यवास्तुसंप्रेक्षणं, ग्रामयजमानयोराशुविनाशाय भवति।

### आयादिनिरूपणम्

व्यासाऽऽयामसमूहे, अष्टगुणिते नैकभक्ताऽवशिष्टमायं, त्रिगुणिते मनुभिर्हतावशिष्टं व्ययं, अष्टभक्ताऽवशिष्टं योनिः, अष्टगुणिते सप्तविंशति-हते फलं, यच्छिष्टम् ऋक्षं, नाहे त्रिंशद्धते अवशिष्टं तिथिः, सप्तभक्ताऽवशिष्टं वारं, (व्ययाऽधिककोणयोनौ नवभिर्गुणिते सप्तभिर्हताऽवशिष्टं वारं) चतुर्भिर्गुणिते नवभिर्हतमंशकम्, राजयजमानयोः विपद्वधप्रत्यराऽन्यवैनाशिक-शशाङ्काऽष्टमाऽमर्त्याऽसुरक्षयोगतिथिवारयोगदोषं क्रूरवारं च परिहृत्य रिक्तामध्याऽन्तरिक्तं कुर्यात्। क्रूरवाररिक्तादयोपि सिद्धाऽमृतवारयोगाः शुभाः, कर्तृवास्तुनक्षत्रपत्योरैक्ये, मैत्रे च, विपदादयः शुभा भवन्ति।

### गृहश्रेणी निर्माणदेशः

#### सहेतुकं पूजाविहीनग्रामे वासनिषेधः

वास्तुपुरुषमर्मसूत्रपातान् परिहृत्य देवताऽऽलय प्राकारसंश्लिष्टां गृहश्रेणीं कुर्यात्, विष्णुपूजाविहीने विप्रो नजात्वपि वसेत्, तत्र तामसभावात्, तत्र ग्रामाऽभ्यन्तरे देवं संस्थाप्य; महतीं पूजां (विविक्ते) वैदिकेन विधिनैव कारयेत्, सौम्यत्वात्, भुक्तिमुक्तिफलप्रदत्वाच्च, तद्विधेः।

### अर्चकादीनां स्थानम्

तदर्चकानां तत्पार्श्वे स्थानं, नाभ्यैशान्यां सभास्थानम्, आग्नेय्यां गोष्ठागारम्, नैर्ऋत्यामापणम्, पैशाचबाह्वे प्राच्यां कुलालोर्ध्वनापितां ऽबष्ठानाम्, याम्ये तन्तुवायचक्रिणाम्, वारुणे क्रयविक्रयकारिणां वणिजाम्, सौम्ये द्विजभृत्यानां, वादित्रजीविनां च, आग्नेय्यां क्रोशमात्रे तक्षकादीनाम्, नैर्ऋते गव्यूतिमात्रे चण्डालपक्कणम्, वायव्ये मृगव्याधशाकुनिकाऽधोना-पितानाम्, पैशाचाद्बाह्वतः प्राकारपरिधे ऐशान्यां, नदीतीरे वा, दूरे श्मशानं

ग्रामायामसमम्, वारुण्यां तटाकं त्रिदण्डसहस्रम्, अर्धं तदर्थं वा, सेतुबन्धं दृढतरमत्युन्नतमनवच्छेदं, तत्र निर्झरोपकूल्या महाकूल्यादिजलयन्त्राणि च सम्यक् प्रकल्पयेत् ।

### वास्तुविषमविन्यासनिषेधः

अनुगतकर्मण्यगर्भदैवतं वास्तु परितो वर्धयति समं, नैव विन्यासभेदः, क्लृप्तवास्तु विपर्यासो राजराष्ट्रग्रामयजमानानामाशु विनाशाय भवति।

### वास्तुवशात्प्रासादादिनिरूपणम्

वस्त्वङ्गवास्तुपरिकल्पने यजमानाऽनुकूलं ध्रुवबेरम्, तद्विगुणं, त्रिगुणं, चतुर्गुणं वा; प्रासादतारं, तं मुनिरसशरभागेत्वेकविहीनाधिकं, द्विगुणं, त्रिगुणं, साष्टांऽशद्विगुणं वा, पञ्चधोत्सेधम् तद्वशात् प्राकारादीनि परिकल्प्य तद्विमाननिर्देशहस्तदण्डेन परितः त्रिपञ्चसप्तनवान्यतमविस्तारां वीथिं समुपकल्प्य, परितस्तद्वर्णावसानपरिकल्पितत्रिदण्डनिर्गमां शालां वस्त्वभि-मुखामेव कल्पयेत्, विमाननिर्देशहस्तादिदण्डमानेनैव विन्यसेत्, अन्यत्सर्वं वस्त्वङ्गवास्तुवद्वण्डछेदं परिहृत्य, ग्रामादिकं हस्तछेदं परिहृत्य, गृहादीनि च कल्पयेत्, वस्त्वङ्गवास्तुवीथ्यां प्रतिलोमाऽन्तरालं ब्राह्म्यान्, नैव कल्पयेत्, चतुर्वीथिकमुत्तमं, त्रिवीथिकं मध्यमं, द्विवीथिकमधमम्, एकवीथिकमिति केचित्, अनुकर्मणि वस्त्वङ्गवास्तुनस्समं समन्ताद्वृद्धिरिष्टा, वास्तु वस्त्वङ्गविन्यासौ सङ्कीर्णौ नैव कारयेत्।

### कर्षणकालः युगादिलक्षणम्

अथोर्ध्वं वक्ष्ये कर्षणविधिम् - मार्गशीर्षादिद्वादशमासेषु उद्दिष्टमासे, शुक्लपक्षे, यजमानाऽनुकूलर्क्षे, यत्र देवाऽऽलयं कुर्यात् तत्र त्रिकराद्येकोन-षष्टिकरान्तम् यथेष्टं शक्त्या विमानं, समण्डपं, सप्राकारं, चतुर्दिशं सीमां

विनिर्णयति, अत्र तृणगुल्मलतादीन् संशोध्य, उन्नताऽवनतं समीकृत्य, युगलांग (ह)लादीन्याहरेत्, युगं वैष्णवं, द्विषट् प्रादेशं तथा खदिरेण क्षिणियमसने पञ्चतालं, हलं शिरीषेण चतुस्तालम् ऋषिं पञ्चप्रादेशम्, अंगुलपरिणाहं प्रतोदं शेषं युक्त्यैव कारयेत्।

### कर्षणप्रकारः

मौञ्जीं त्रिवृतां रज्जुमाहृत्य, वृषौ, श्वेतौ, रक्तौ, कृष्णौ वा, न मिश्रवर्णौ, संपूर्णांगौ, सुमुखावरोगिणौ, निरुष्टौ सुवर्णश्रृंगौ रौप्यखुरौ च कृत्वा, सर्ववाद्यसमायुक्तं यजमानो गुरुश्च वैष्णवैस्सार्धं तां भूमिं संप्रविश्य, तत्र पश्चिमे प्रपां कृत्वा, तन्मध्ये विष्वक्सेनं प्राङ्मुखं, दक्षिणे चक्रम्, उत्तरे वीशं च, धान्यपीठे समावाह्य, मुद्राङ्गं गरुडस्य, अन्ययोः शुद्धाऽङ्गं निवेद्य, अभिमुखे वृषौ प्राङ्मुखौ संस्थाप्य, तृणमुष्टिं प्रदाय, आचार्यो यजमानेन वस्त्रोत्तरीयाभरणैरभिपूजितो गृहीतदक्षिणो, मौञ्जीरज्जुं गृहीत्वा, वृषौ 'रुद्रमन्य' मिति बन्धयेत् 'त्र्यम्बक' (ऋ. सं. ५-४-३०) मिति युगं, लांगलं च, वैष्णवं मन्त्रमुच्चार्य तां भुवं पश्चिमादि त्रिरेखं कर्षयेत्।

### बीजावापादिकम्

पश्चात् कर्षकमाहूय अलङ्कृत्य सर्वामपि बहुशः कर्षयित्वा, बीजानि च वापयित्वा, सर्वान् ब्रीहीन् वापयेत्, उत्तमं षाष्टिकम्, प्रियङ्गवादी (दि)न् मध्यमम्, मुद्रसर्षपादी (दिअ) नधमम्, अस्मिन् सोममभ्यर्च्य विष्णुसूक्तेनाऽभिमृश्य, 'सोमं राजानं' वैष्णवं चोक्त्वा, नैर्ऋतादि (षु) सर्वत्र वापनं कृत्वा, वारुणैर्मन्त्रैर्जलसेकं कृत्वा, पश्चाद्रक्षां विधाय, प्राप्तेषु सर्वसस्येषु पश्चिमे पूर्ववद्विष्वक्सेनादीन् समाराध्य, हविर्निवेद्य, गाश्च तत्र समानीय, आनम्य, ('आगोदाना' दिति) गोदानसूक्तेन तानि सस्यानि गोगणेभ्यो निवेदयेत्।

बीजावापं विनापि - पदविभागकल्पनम् - पददेवता निरूपणम् -  
तत्पूजनम् - तत्र उत्तमत्वादिकम्

अथवा त्वरितः, कालयापनभीत्या वा, कर्षणं कृत्वा, पलालभाराणि  
(न्), दूर्वा (णि) तृणानि वा आस्तीर्य, तथैव गोगणेभ्यो निवेदयित्वा, (तां)  
भूमिं संशोध्य, समां कृत्वा, प्रागन्तैश्चोत्तरान्तैश्च दशभिस्सूत्रैः एकाशीति-  
पदविभागं कृत्वा, तन्मध्ये नवभागं ब्राह्मं, तत्प्राच्यामर्यम्णाष्पड्भागं, तद्वक्षिणे  
षट् दण्डधरस्य, तथा पश्चिमे षट् पाशभृतः तथा धनदस्योत्तरे षट्,  
आग्नेय्यां सवितृसावित्रयोः द्वौ पदौ, तथा नैऋत्यां इन्द्रेन्द्रानुजयोश्च,  
वायव्ये रुद्ररुद्राजयोश्च, तथा ऐशान्याम् अपापवत्सयोश्च, प्रत्येकं द्वौ द्वौ,  
तद्वहिश्चैशान्यादि ईशं पर्जन्यं जयन्तं महेन्द्रम् आदित्यं सत्यकं भृशम्  
अन्तरिक्षम् अग्निम् उष्मांशुं पूषणं वितथं गृहक्षतं यमं गन्धर्वं भृङ्गराजम्  
ऋषिं निऋतिं दैवारिकं सुग्रीवं पुष्पदन्तं सरित्पतिम् असुरं शोषणं योगं  
जवनं नागं मुख्यं भल्लाटं सोमम् अर्गळम् अदितिं सूरिदेवं च द्वात्रिंशद्देवताः  
पृथक्पृथगेकपदाधिपानभ्यर्च्य, एतेषां पञ्चचत्वारिंशद्देवानां प्रत्येकं द्वि-  
प्रस्थैस्तण्डुलैश्चरुं पक्त्वा, गुल(ड) घृतदधियुक्तमुत्तमं, ब्रह्मणोऽर्यमादीनां  
चतुर्णां सावित्र्याद्यष्टानां मध्यमं, ब्रह्मण एकस्याऽधमम्, अन्येषां द्रोणै-  
स्तण्डुलैरेकपात्रे चरुं पक्त्वा तत्तन्नाम्ना पूर्वमुदकं पुष्पं पश्चाद्वलिमुदकं  
दत्वा, पुष्पादीन् संशोध्य।

गर्भालयप्रदेशे पञ्चविंशतिसूत्रसन्धौ देवतापूजा विधिपूर्वकपुण्याहविधिः

गर्भालयप्रदेशे प्रागन्तैरुत्तरान्तैः पञ्चभिस्सूत्रैः षोडशभागं कृत्वा,  
तत्सूत्रसन्धौ ईशानादि नागं भूतं यशं दुर्गां घोटमुखीं धात्रीं वपुषं राक्षसं  
जयं कुष्णं मुरुडं शिवं प्राणं कपिं शक्रं पुरुहूतं विद्यां यशसं भद्रां वेदभृतं  
तापसं सिंधुषां विद्याम् अमितं पाञ्चभौतिकं च, एतेषाम् एकपात्रे द्रोणा-  
र्धैस्तण्डुलैश्चरुं पक्त्वा, तत्तन्नाम्ना पूर्ववद्वलिं दत्वा, पुण्याहं वाचयेत्।

अशक्तविषये बालालयं विनापि देवप्रतिष्ठाविधिः

अशक्तश्चैवं शुद्धिं कृत्वा तरुणालयं विना विमानं ध्रुवबेरं कौतुकाद्यं च कृत्वा, प्रतिष्ठां कारयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे पददेवता बलिविधि-  
नाम तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

### अथ चतुर्थः पटलः

अथ प्रथमं तरुणाऽऽलयं वक्ष्ये

तरुणालयदेशनिरूपणम्

यत्र मूलाऽऽलयं कुर्यात्, तस्मादैशान्ये चैन्द्रसूत्रादुत्तरे, सौम्ये, वायव्ये, त्रिहस्तादि त्रिहस्तान्तं तरुणालयं, द्वितीयाऽऽवरणे, तृतीये वा, समारभेत्।

तरुणालयनिर्माणविधिः

भित्तिमूलविशालं मात्राङ्गुलेन द्विताळं त्रिताळं चतुस्ताळं वा, तदवशेषं नालीग्रहविशालं, समं, त्रिपादम्, अर्धं वा, मुखमण्डपं यथा मूलालयद्वारं तथा तरुणालये, मृण्मयलेपोपरिष्ठात् तृणाऽऽच्छन्नं लोष्टाऽऽच्छन्नं वा कृत्वा, अत्रानुक्तं सर्वं, द्वितीयतरुणालयस्योक्तविधिना कारयेत् नैव शिलेष्टकादिभिः, तन्मध्ये द्विवेदिसहितमर्चापीठं च कृत्वा, पश्चात् बालबेरं कारयेत्।

बालबेर-द्रव्यबेराधिवासादि निरूपणपूर्वं यागशालादिविधिः

खदिराऽसनचम्पकाऽर्जुन-पनस-वकुळ-मधूकाऽश्वत्थ-बिल्व-शमीना-मन्यतमं, विधिनाऽऽहृत्य, शोषयित्वा त्वचं व्यपोह्य, मानाङ्गुलेन सप्ताङ्गुलं, नवाङ्गुलं, एकादशाङ्गुलं, त्रयोदशाङ्गुलं वा, देवीभ्यां सहितं रहितं वा देवं,

सलक्षणं, स्थितमासीनं वा, कृत्वा, स्थापनदिवसात्पूर्वं विधिना अङ्कुरानर्पयित्वा, अक्ष्युन्मोचनं कृत्वा, अधिवास्य, बालालयाभिमुखे, दक्षिणे वा, यागशालां कृत्वा, तोरणाद्यैरलङ्कृत्य तन्मध्ये शय्यावेदिं द्विहस्तायतविस्तारां, तत्तुरीयोत्सेधां, तत्प्राच्यां सभ्याग्निकुण्डं, तत्प्राच्यामैशान्यां वा स्नानवेदिं च कुर्यात् पञ्चाग्नीन् कल्पयेदित्येके।

### बालालयप्रतिष्ठाविधिः

बालालयस्योत्तरे वैखानससूत्रोक्तविधिना वास्तुहोमं हुत्वा, पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा, पुण्याहं वाचयेत्। सभ्याग्निकुण्डे वा आधारं हुत्वा आलयाभिमुखे देवं संस्थाप्य, अभिमुखे कुम्भं, द्रोणद्वयपूर्णं, खण्डस्फुटितकालरहितं, त्रिगुणेनैकेन वा सूत्रेण, वैष्णवमंत्रमुच्चार्य, प्रदक्षिणमावेष्ट्य 'शुचीवोहव्या' इति प्रक्षाल्य 'धारासुसप्त' स्मित्यपामुत्पवनं कृत्वा, कुम्भजलेन 'नमस्सुलो' मीत्यापूर्य, 'इदमापश्शिवा' इति अपोऽभिमन्त्र्य, चन्दनोशीराद्यैर्वासयित्वा, वस्त्रयुग्मेनाऽऽवेष्ट्य, सौवर्णान्यष्टमङ्गलपञ्चायुधवर्णचिह्नानि, नवरत्नकुशकूर्चाश्च, पृथक् पृथक् विष्णुगायत्र्या क्षित्वा, धान्यपीठे कुम्भं सपिधानं सन्यस्य, आचार्यश्चोत्तराभिमुखो भूत्वा, ब्राह्ममासनमास्थाय, प्रतिष्ठोक्तक्रमेण ध्यायन् कुम्भे समावाह्य, पश्चाच्छकुनसूक्तं समुच्चार्य कुम्भं बिम्बं च समादाय, स्नानश्वभ्रे प्रतिष्ठाप्य, चतुर्दशकलशैः संस्थाप्य, वस्त्रोत्तरीयाद्यैर्विभूष्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, शय्यावेद्यां धान्योपरि पञ्चशयनानि, वासांसि वा आस्तीर्य, तस्यां देवं कुम्भं च, निवेश्य पुण्याहान्ते सौवर्णतान्तवं वा प्रतिसरं, 'स्वस्तिदाविशस्पति' (ऋ० सं०-६६-९०) रिति बद्ध्वा, 'यद्वैष्णव' (वै० दै० म०६) मिति देवं शयने शाययेत् उत्तराच्छादनं कृत्वा, अग्निं समुज्वालय वैष्णवं हुत्वा, हौत्रं प्रशंस्य, आवाहनजुष्टाकार-स्वाहाकारान् कृत्वा, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीसूक्तं, महीसूक्तं च

सर्वदेवत्यं च हुत्वा, अग्निमानम्य, रात्रिशेषं व्यपोह्य, आचार्यः प्रभाते स्नात्वा, आगारं प्रविश्य आनम्य, देवमुत्थाप्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, प्रणमेत्; यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्, मुहूर्ते समनुप्राप्ते स्थापका देवमादद्युः, आचार्यः शिरसा कुम्भं धारयन् अग्रतो गच्छेत्; सर्ववाद्यसमायुक्तं, स्तोत्रनृत्तगेययुक्तं, शीघ्रं विनोदं कारयेदिति केचित् शकुनसूक्तं समुच्चार्य, तोयधारापुरस्सरं प्रदक्षिणं कृत्वा, अभ्यन्तरं प्रविश्य, शुभे चरराशौ, 'प्रतद्विष्णु' (ऋ० स० २-२-२४) रिति देवं संस्थाप्य, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं जप्त्वा, देवपादौ स्पृशन्, 'भूर्भुवस्सुव'रिति बिम्बस्य मूर्ध्नि, नाभौ, पादयोश्च, क्रमेण विन्यस्य, यकारं पादयोरन्तरे पीठे न्यस्य, अकारं हृदयेन्यस्य, तं प्रणवैर्वेष्टयित्वा, कुम्भस्थां शक्तिम् 'इदं विष्णु' (ऋ० स० १-२-७) रिति मन्त्रेण कूर्चेनाऽऽदाय, 'आयातु भगवा' (वै०म०प्र ६) निति बिम्बस्य मूर्ध्नि 'विष्णुमावाहयामी'ति संस्त्राव्य, आवाहयेत् 'दक्षिणे श्रियं, वामे हरिणी'मित्यावाह्य पीठान्ते प्रागादिसुभद्राद्यावरणत्रयदेवानावाह्य आसनाद्युप-चारैरभ्यर्च्य, पुण्याहं वाचयित्वा, दक्षिणे ब्रह्माणम्, उत्तरे मार्कण्डेयं, वामे शङ्करं, पद्मापितरं, द्वारेषु धात्रादि द्वारदेवान् द्वारपालान् विष्वक्सेनगरुड श्रीभूतादिमहाभूतान्तान् परिषद्देवान् नवभेदेषु एकमार्गेणाऽऽवाहयेत्, पायसं शुद्धान्नं प्रभूतं वा, निवेदयेत्, अन्यत्राऽऽवाहनविसर्जनं च हित्वा नित्यार्चनविधानेन नित्यं सम्यगर्चयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे बालालयप्रतिष्ठा-  
विधिर्नाम चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

## अथ पञ्चमः पटलः

### नवमूर्तिबालालयविधिः

अथ नवषट्पञ्चमूर्तितरुणालयविशेषं वक्ष्ये।

पूर्वोक्ते देशे तस्य प्राकारान्नातिक्रम्य नवहस्तायतविस्तारं तरुणालयं कृत्वा, तस्मिन्नेकाशीति विभागं कृत्वा, तन्मध्ये नवभागं गर्भागारं, तद्वहिष्णोडशभागमभ्यन्तरभित्तिः, तद्वहिः चतुर्विंशतिभागमलिन्दं, तद्वहिः द्वात्रिंशद्भागं बाह्यभित्तिः, तद्विहः (चतुर्विंशति) चतुर्द्वारयुतमेकद्वारयुतम्, अन्यासु जालकं वा, समं त्रिपादमर्धं वा, मुखमण्डपं, गर्भागारं सप्तसप्तविभागं कृत्वा, ब्राह्मे विष्णुमूर्तिं, तत्पश्चिमे मानुषभागे तृतीयतले कौतुकस्य, द्वितालोच्छ्रायं पीठं कृत्वा, अलिन्दे द्वारदक्षिणे पुरुषमूर्तिं प्राङ्मुखम्, अलिन्दे दक्षिणाभिमुखं सत्यं, तथा पश्चिमे पश्चिमाभिमुखमच्युतम् उत्तरे चोत्तराभिमुखमनिरुद्धं, तदलिन्दे अनिरुद्धमूर्तेर्वामपार्श्वे द्वितीयतले वाराहमुत्तराभिमुखम् अच्युतमूर्तेरुत्तरपार्श्वे पश्चिमाभिमुखं नारसिंहं सत्यमूर्तेः पश्चिमतो दक्षिणाभिमुखौ नरनारायणौ च कृत्वा, एवं नवमूर्तिप्रतिष्ठाक्रमेण प्रतिष्ठापयेत्॥

### षण्मूर्तिबालालयविधिः

षण्मूर्तिप्रतिष्ठा चेत् - एवमेव बालागारं कृत्वा, वाराहं नारसिंहं नरनारायणौ च हित्वा, विष्ण्वादिषण्मूर्तिं, तृतीयतलकौतुकं च, तत्क्रमेण प्रतिष्ठापयेत्॥

### पञ्चमूर्तिबालालयविधिः

पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठा चेत् - तथैव बालागारं कृत्वा, तृतीयतले पञ्चमूर्तिकौतुकं वाराहादींश्च हित्वा, विष्ण्वादिपञ्चमूर्तिस्तत्क्रमेण प्रतिष्ठापयेत्।

### नवमूर्त्यादिबालाऽऽलयप्रतिष्ठाविधिः

एतेषां बालबेराणि पूर्ववत्कृत्वा, प्रत्येकमक्षुन्मेषाधिवासनादि कृत्वा, आदिमूर्तेर्यागशालाभिमुखे तत्प्राच्यां पुरुषमूर्तेः तत्प्राच्यां तृतीयतले कौतुकस्य आलयादक्षिणे सत्यमूर्तेः यागशालां, दक्षिणे नरनारायणयोः, आलयात्पश्चिमे अच्युतमूर्तेर्यागशालाम्, तत्पश्चिमे नृसिंहस्य, आलयादुत्तरे अनिरुद्धमूर्तेर्यागशालाम्, तदुत्तरे वाराहस्य च, एवं षोडशद्वादशाष्टचतुस्तम्भयुक्तां कृत्वा, प्रत्येकं तोरणपूर्णकुम्भ वितानध्वजदर्भमालाद्यैरलङ्कृत्य, मध्ये शय्यावेदिं चतुस्त्रिद्विहस्तायतविस्तारां तत्तुरीयांशोत्सेधां चतुरश्रां च कारयेत्, आदिमूर्तेः पञ्चाग्नीन् पौण्डरीकाग्निं च कृत्वा अनन्तशयनस्य पञ्चाग्नीनेव, पुरुषमूर्तेराहवनीयं, सत्यमूर्तेरन्वाहार्यम्, अच्युतमूर्तेर्गार्हपत्यम्, अनिरुद्धमूर्तेरावसथ्यं, वाराहस्य नृसिंहस्य गार्हपत्यं, नरनारायणयोः पौण्डरीकं कारयेत्। आदिमूर्तेः शयानस्य च प्रत्येकं सभ्याऽग्निमेकमेव कारयेदिति केचित्। तत्तद्यागशालायां प्रत्येकं स्नानश्वभ्रं च कृत्वा, आलयस्योत्तरे वास्तुहोममेकमेव कृत्वा, गर्भागाराणि पर्याग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य, पुण्याहं वाचयित्वा, सर्वेष्वग्निकुण्डेषु आधारं हुत्वा, आचार्यः तद्वेराऽभिमुखे प्रतिष्ठोक्तविधिना कुम्भान् सम्पूज्य, आवाह्य, सप्तभिः कलशैर्बेराणि संस्नाप्य, तत्तद्वेद्यां धान्योपरि 'वेदाह'मित्यण्डजादीनि पञ्चशयनानि, वासांसि वाऽस्तीर्य, सर्वान् देवान् तत्तत्कुम्भं च तत्तद्वेद्यां समारोप्य, पुण्याहान्ते प्रतिसरं बद्ध्वा, 'यद्वैष्णव'मिति यद्विद्भारं तद्विद्भौलिं शायतेत्, तत्तत्प्रधानाग्नौ हौत्रं प्रशंस्य, तत्तन्मूर्तिमन्त्रैस्तत्तत्परिषद्देवानामावाहनादीनि कारयेत्, आदिमूर्तेरनन्तशयनस्य च सभ्याग्नौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं सर्वदेवत्यं च हुत्वा, पुरुषमूर्तेराहवनीये पुरुषसूक्तं, सत्यमूर्तेरन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, अच्युतमूर्तेर्गार्हपत्ये वैष्णवं, अनिरुद्धमूर्तेरावसथ्ये रुद्रसूक्तमेकाक्षरं चतुष्कृत्यो हुत्वा, वाराहस्य सभ्याग्नौ 'क्षमामेका'मिति मन्त्रेण अष्टाधिकशतं हुत्वा,

नृसिंहस्य गार्हपत्याग्नौ 'यो वा नृसिंह' इत्येकं, नरनारायणयोः पौण्डरीकाग्नौ 'सत्यस्सत्यस्थ' इति मन्त्रं विष्णुगायत्रीं च अष्टोत्तरशतं हुत्वा, अत्रानुक्तं सर्वं महाप्रतिष्ठोक्तक्रमेण कृत्वा, रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते स्नात्वाऽऽचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्; सर्वान् देवानुत्थाप्य रत्नन्यासं विना चरराशौ तत्तस्थाने प्रतिष्ठाप्य, पुण्याहं वाचयित्वा, नित्यार्चनविधानेनाऽऽभ्यर्च्य, हविर्निवेदयेत्॥

षण्मूर्तिप्रतिष्ठा चेत् वाराहं नारसिंहं नरनारायणौ च हित्वा, षण्मूर्तीः संस्थाप्याऽर्चयेत्। पंचमूर्तिप्रतिष्ठा चेत् अनन्तशयनवाराहादीन्विना आदिमूर्त्यादि पञ्चमूर्तीः संस्थाप्याऽर्चयेत्। एष विशेषः अन्यत्सर्वं समानम्। यस्मिन्नेकतल विमाने ध्रुवबेरस्येकस्यैव कौतुकानि पञ्चैव सन्ति अतः तेषां कौतुकानां बालस्थापने स्थापनं यदीच्छेत्पूर्वं तरुणालयं सालिन्द्रम् अभ्यन्तरभित्तिविहीनं वा कृत्वा, तत्तत्पदे विष्णवादि पञ्चानां कौतुकानां पञ्चाग्नीन् परिकल्प्य, होमं हुत्वा संस्थाप्याऽर्चयेत् इत्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवषट्पञ्चमूर्ति-  
तरुणालयप्रतिष्ठाविधिर्नाम पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

### अथ षष्ठः पटलः

#### प्रशस्तकालनिरूपणम्

अत ऊर्ध्वं प्रथमशिलेष्टकादिविन्यासविधिं वक्ष्ये। मासेषु फाल्गुनचैत्र वैशाखतैष्यज्येष्ठेष्वाश्वि, श्रावणाषाढकार्तिकाश्वयुजेषु मध्यमं, शेषेष्वाश्वि, पूर्वपक्षे, कृष्णपक्षे, अन्यत्रिभागं हित्वा वा, श्रवणरोहिण्युत्तरहस्तास्वाति-  
पुनर्वसु वारुणमैत्रेष्वेकस्मिन् यजमानानुकूलर्क्षे स्थिरराशावर्निदिते चाऽऽरभेत।

### शङ्कुस्थापनम्

कृष्टभूमिमध्ये चतुर्दिशं चतुर्हस्तं जलेन समं कृत्वा, तन्मध्ये शङ्कुं संस्थापयेत्, शङ्कुवृक्षान् सारवत्तरान् याज्ञिकान् वा आहरेत्; मानाङ्गुलेन अष्टाङ्गुलायतं, द्वादशाङ्गुलायतं वा, सुवृत्तं निर्घणमायामसदृशं मूलनाहं छात्राकारं शङ्कुं कृत्वा, उदयात्पूर्वं तन्मध्ये शङ्कुद्विगुणमानेन मण्डलमालिख्य, तन्मध्ये शङ्कुं स्थापयेत्।

### दिङ्निर्णयः

पूर्वाह्नाऽपराह्णयोः छाया यदि तन्मण्डलान्तगा तद्विन्दुद्वयगतं सूत्रं प्रसारयेत्। तत्पूर्वाऽपरदिक् उक्तछायां दक्षिणतो वामे च निदध्यात्। सशङ्कुर्नरतनुः तस्मात् षण्णवतिभागं कृत्वैकांशमङ्गुलं, तदङ्गुलेनाऽवछायाः प्रतिमासं विशोधयेत् मेषे मिथुने सिंहे तुलायां च रवौ स्थिते द्व्यङ्गुलं कुलीरे वृश्चिके मीने चतुरङ्गुलं, धनुषि कुंभे षडङ्गुलं, मकरे अष्टाङ्गुलं नयेत् वृषभे कन्यायां नाऽवछाया भवेत्। मासिमास्युक्तमङ्गुलं त्रिंशद्भागं कृत्वा दिने दिने चैकैकं भागं युक्त्या शोधयेत् तस्मिन् पुनर्बिन्दुद्वयं कृत्वा, तयोर्मध्यं पूर्वापरं प्रसार्य, दक्षिणोत्तरं तद्विन्दुद्वयं मत्स्यमुत्पाद्य तन्मुखपुच्छ-विनिर्गतं सूत्रं प्रसारयेत्।

### शिलान्तजलान्तभूशोधनपूर्वं शिलादिस्थापनम्

तत्पश्चिमे 'मेदिनी' ति मन्त्रेण जलान्तं शिलान्तं वा खनित्वा, शल्यान-पोह्य, वालुकाभिरापूर्य, हस्तिपादेन दृढं कृत्वा सप्ताह्नेऽतीते तत्प्रातं पञ्चधा कृत्वा, त्रिभागावसाने चोत्तमं, द्विभागावसाने मध्यमम्, एकभागावसाने चाऽधमं, तस्मिन् शिलां वा, (अथ) इष्टकां वा विन्यसेत्॥

### शिलेष्टकादिलक्षणम्

तयोर्लक्षणं युग्मायुग्महस्तविमानानां तद्वस्तं प्रति त्र्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं वा, वर्धयेत् अङ्गुलिसंख्या समायामं तस्याऽर्धविस्तारम्, अर्धबाहुल्यम्, अथवा त्र्यङ्गुलाद्येकादशाङ्गुलान्तमेकाङ्गुलवृद्ध्या विस्तारं नवधा भवति, तदर्धबाहुल्य विस्तारं द्विगुणायतम्, एवं चतस्रः शिला वा अथेष्टका वा अग्रपादं मुखं पृष्ठं च संलक्ष्यैव आहरेत्।

### शिलेष्टकाप्रतिष्ठापूर्वकं तद्विन्यासः तन्मध्ये रत्नविन्यासश्च

अङ्कुरानर्पयित्वा, जलाधिवासं त्र्यहमेकाहं वा कृत्वा, प्रत्येकं वस्त्रेणावेष्ट्य, वारुणैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य; तत्स्थानात् प्रमुखे षोडशद्वादशाष्टचतुर्भिः पादैर्युक्तां प्रपां कृत्वा, तोरणाद्यैरलङ्कृत्य, पूर्वस्यां रात्रौ तत्स्थानादुत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा, बालुकोपरि पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य, पुण्याहं कृत्वा, यागस्थानस्य मध्ये चतुर्दिशं द्विहस्तायतविस्तारां तालोत्सेधां वेदिं कृत्वा, प्रागादि चत्वार्यग्निकुण्डानि तत्प्राच्यामैशान्यां स्नानश्वभ्रं च कृत्वा, पश्चादाधारं हुत्वा, शिला वा अथेष्टका वा, स्नानश्वभ्रे प्रतिष्ठाप्य, तत्प्राच्यां ग्रीहिभिर्दण्डवत्पङ्क्तिं कृत्वा, चतुर्दशकलशान् विन्यस्य, विधिना संस्नाप्य, वेद्यां धान्योपरि पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य, शिलाद्यं च प्रत्येकं वस्त्रेणावेष्ट्य, चतुर्वेदरूपं ध्यात्वा, प्रागादिविन्यस्य, पुरुषादिमूर्तीर्नामभिरभ्यर्च्य, तन्मध्ये नवरत्नानि विन्यस्य तस्मिन् रत्नेशं विष्णुमभ्यर्च्य, पुण्याहं कृत्वा, प्रत्येकं 'स्वस्तिदा-विशस्पति' (ऋ० सं. ६-६-१०) रिति प्रतिसरं बध्वा, चतुर्वेदादिमन्त्रैः शिलाद्यं प्राच्यामुत्तराग्रं दक्षिणे प्रागग्रं पश्चिमे चोत्तराग्रम् उत्तरे प्रागग्रं च शाययेत्, उत्तराच्छादनं कृत्वा, हविर्निवेद्य, हौत्रं प्रशंस्य पुरुषादि चतुर्मूर्तीः रत्नेशं विष्णुं, दिग्देवांश्चाऽऽवाह्य जुष्टाकारं स्वाहाकारं च हुत्वा, देवं ध्यायन्, आहवनीये पुरुषसूक्तमैन्द्रमाग्नेयं वैष्णवं च, अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं

ब्राह्मं याम्यं नैर्ऋतं च, गार्हपत्ये वैष्णवम्, एकाक्षरादीन् वारुणं, वायव्यं च, आवसथ्ये वैष्णवं रुद्रसूक्तं सौम्यं रौद्रं च प्रत्येकं दशकृत्वो जुहुयात्। रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते स्नात्वा, मुहूर्ते समनुप्राप्ते यजमान आचार्यः स्थापकादीन् वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलंकृत्य, दक्षिणां दद्यात् सर्वालंकारसंयुक्तं ग्रामं बालागारं वा, शकुनसूक्तं जपन्, प्रदक्षिणं कृत्वा, तं देशं प्रविश्य, अग्निं विसृज्य, आचार्यो यजमानश्च स्थपतिना सार्धं विमानं नित्यसूत्रं प्रसार्य, द्वारं विदित्वा, अभ्यन्तरद्वारदक्षिणे यमद्वयं हित्वा, भित्तिमध्ये चतुरश्रमुपलप्य, नवभागं विभज्य, आचार्यः प्राङ्मुखमासित्वा, प्राणायामं च कृत्वा, 'अग्निमीले पुरोहित' (ऋस ०१-१-१) मिति प्रथमशिलेष्टकाग्रमूर्ध्वाननम्, आग्नेय्यां तत्पादम्, इषेत्योर्जत्वे' (तै०स०१-१-१) ति याम्ये द्वितीयशिलेष्टकाग्रं नैर्ऋत्यां पादम्, 'अग्नआयाहि' (साम १-१-१) इति वायव्ये तृतीयशिलेष्टकाग्रं वारुण्यां पादं 'शन्नोदेवीरभिष्टये' (अ०१-१-१) इत्यैशान्यां चतुर्थशिलेष्टकाग्रं सौम्ये पादं च, एवं क्रमेण विन्यस्य, तन्मध्ये ब्राह्मं मन्त्रमुच्चार्य, नवरत्नानि सुवर्णं वा निक्षिप्य पश्चात् शिल्पिनमाहूय, अभिपूज्य तेनैव क्रमेण दृढं कारयित्वा, उपरिष्ठात् भित्तिमूलं सोपपीठाधिष्ठानं केवलाधिष्ठानं वा कृत्वा, पादवर्गादिवर्गाढ्यं विमानं त्रितलमेकतलं वा परिकल्पयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनकल्पे प्रथमशिलेष्टका-  
विन्यासविधिर्नाम षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

### अथ सप्तमः पटलः

#### विमानविधिः

अथ विमानविधिं वक्ष्ये - नलिनकादिषण्णवति भेदैस्त्रिचतुर्हस्तादि-  
रुद्रार्ककरान्तमेकभूमिं पञ्चषट्हस्तादि त्रयोदशचतुर्दशकरान्तं द्विभूमिं,  
सप्ताऽष्टकरादिपक्षषोडशकरान्तं त्रितलं, सप्तदशहस्तादि षट्शतकरान्तं

चतुर्भूम्यादिद्वादशतलान्तं युग्माऽयुग्महस्तैर्युतं संयोजयेत्, एवं तलं प्रति मानं दशधा भवति ॥

### संकीर्णविमानलक्षणम्

एतेषु इष्टहस्तैर्व्यासायामं समचतुरश्रवृत्तं, विस्तारात्पादाधिकमर्धाधिकं, पादोनद्विगुणं द्विगुणं वा, आयतम् आयत चतुरश्रवृत्तं तेषु ग्रीवोपरि भिन्नाङ्गं सङ्कीर्णं स्यात्॥

### शान्तिकादिविमानलक्षणम्

विमानविपुलस्य सप्तदशोत्सेधं शान्तिकम्, अर्धाऽधिकोत्सेधं पौष्टिकं, पादोनद्विगुणं जयदम्, अद्भुतं पादाऽधिकं, द्विगुणं सार्वकामिकं स्यात्।

### हर्म्यभेदः तत्स्वरूपं च

नागरं, द्राविलं, वेसरमिति त्रिविधं, हर्म्यरूपं खुरादिस्तूपिकान्तं चतुरश्रं नागरं, तथैव वृत्तं वेसरम् अथवा प्रस्तरान्तं समचतुरश्रं तदुपरिवृत्तग्रीवाशिखरं च वेसरं, तथैव च स्वश्रशिखरग्रीवं द्राविलं स्यात्॥

पूर्वापरायामं दक्षिणावान्तरं भवति आयतचतुरश्रवृत्तेचायामेन शान्तिकोत्सेधग्रहणं कारयेत्। अर्पितमनर्पितमिति द्विविधं भवति। अर्पितमलिन्द्रविहीनम् अनर्पितमलिन्द्रयुक्तमेवं कारयेत्॥

विमानस्य विस्तारं पादबाह्यम्, उत्सेधमुपानादि स्थूपिपर्यन्तं स्यात् मानसूत्रं विन्यस्य ऐशान्यां किञ्चिदधिकम्। आग्नेय्यां किञ्चिद्व्यूनम्, एवं कारयेत् अन्यथा चेत् सर्वं नश्यति मानसूत्राद्विहस्तमध्यर्धं द्विहस्तं वा अधिकविस्तारायामं जलान्तं शिलान्तं वा दृढप्रकृतिश्चेत् द्विहस्तं सार्धविस्तारमेकहस्तं वा, खनित्वा, तत्खातं चतुर्धा कृत्वा, द्व्यंशं त्र्यंशं वा वालुकोपलशकलाद्यैर्जलेन सम्पूर्य, मुसलैर्हस्तिपादैर्दारुतुण्डैर्बृहत्तरैर्वा दृढं कृत्वा, शेषांशं

पादमर्धं त्रिपादं हस्तं वा, महद्विमानं चेत् अधिष्ठानद्विगुणम् अर्धमर्धं समं वा खातकुड्यं प्रकल्पयेत् तदूर्ध्वं दण्डप्रमाणेन समं कृत्वा, तदूर्ध्वं अधिष्ठानम् उपपीठं वा कुर्यात्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे विमानविधानं नाम सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

### अथ अष्टमः पटलः

अधिष्ठानभेदाः

अथाऽधिष्ठानकरणरूपभेदाः पादबन्धं, प्रत्यङ्गबन्धं, हरिहरहरण्य-गर्भाणां सामान्यकरणं, विशेषविधानं य - (दू) द्वारि तत्प्रवृत्तितलनिर्गमं स्यात् पादबन्धं पद्मबन्धं पुष्पबन्धं श्रीप्रियाम्बुजं प्रतिबन्धं प्रतिक्रमं कपोतबन्धं श्रीबन्धमित्यष्टावधिष्ठानानि भवन्ति।

पादबन्धादीनां लक्षणम्

तेषां क्रमेण भागान्वक्ष्यामि - तत्राऽधिष्ठानोत्सेधं त्रयोविंशतिभागं कृत्वा, जन्मतलोपरि एकांशं खुरम्, अष्टांशा जगती, सप्तांशं त्रिपट्टकुमुदम्, एकांशं कम्पम् द्वयंशं कण्ठम्, एकांशं कम्पम्, द्वयंशा महापट्टी, एकांशोर्ध्वपट्टिका च, एतत् पादबन्धं स्यात् ।

पद्मबन्धलक्षणम्

उत्सेधत्र्यष्टभागं कृत्वा एकांशोपानत्, द्वयंशं पद्मम्, एकांशं कम्पम्, षडंशाजगती, पञ्चांशं त्रिवर्गकुमुदम्, एकांशं कम्पम्, द्वयंशं कण्ठम्, एकांशं कम्पम् द्वयंशा महापट्टिका; एकांशं पद्मम्, एकांशं पद्मम्, एकांशं कम्पम्, एतत् पद्मबन्धं स्यात्।

### पुष्पबन्धलक्षणम्

उत्सेधं षड्विंशतिभागं कृत्वा, एकांशं खुरम् एकांशं पद्ममेकांशं कंपम् पञ्चांशा जगती(च) एकांशं पद्मम् एकांशं धृक् एकांशं पद्मं चतुरश्रं वृत्तकुमुदं त्रिवर्गं वेति केचित्। एकांशं पद्मम्, एकांशं कम्पम्, द्व्यंशं कण्ठम्; एकांशं कम्पम्, एकांशं पद्मम् द्व्यर्धांशा महापट्टिका, एकांशं पद्मम्, एकांशं कम्पम्, एतत्पुष्पबन्धं स्यात्।

### श्रीप्रियाम्बुजलक्षणम्

उत्सेधमेकविंशतिभागं कृत्वा - एकांशा पादुका, एकांशं पद्मम्, एकांशं कण्ठम्, एकांशं दलम्, त्र्यंशं वृत्तकुमुदम्, एकांशं पद्मम्, एकांशं कम्पम्, द्व्यंशं कण्ठम्, एकांशं कम्पम्, एकांशं पद्मम्, द्व्यंशा महापट्टिका, एकांशं पद्मम्, एकांशोर्ध्वपट्टिका चेत्येतच्छ्रीप्रियाम्बुजम्॥

### प्रतिबन्धलक्षणम्

उत्सेधमष्टादशांशं कृत्वा एकांशं खुरम्, एकांशं पद्मं षडंशा जगती पञ्चांशं वृत्तकुमुदम् एकांशमालिङ्गम्, एकांशमन्तरितं द्व्यंशं प्रतिमुखम् एकांशं वाजनम्, एतत् प्रतिबन्धं स्यात्।

### प्रतिक्रमलक्षणम्

उत्सेधमेकोनविंशतिभागं कृत्वा, एकांशं पादुकं सप्तांशा जगती षडंशं वृत्तकुमुदम्, एकांशमालिङ्गम्, एकांशमन्तरितं द्व्यंशं प्रतिमुखम् एकांशं वाजनं नागवक्त्रसमं प्रत्यवसानम् एतत् प्रतिक्रमं स्यात्।

### कपोतबन्धलक्षणम्

उत्सेधं सप्तविंशतिभागं कृत्वा द्व्यंशं पादुकं षडंशं पद्मम्, एकांशं कण्ठम्, एकांशं दलं त्र्यंशं वृत्तकुमुदं, त्रिवर्गं वेति केचित् एकांशं दलम्,

एकांशं कम्पम् द्व्यंशं कण्ठम् एकांशं कम्पम्, एकांशमुपरिदलं त्र्यंशं कपोतम्, एकांशमालिङ्गम्, एकांशमन्तरितं द्व्यंशं प्रतिमुखम् एकांशं वाजनम्, एतत् कपोतबन्धं स्यात्।

### श्रीबन्धलक्षणम्

उत्सेधं द्वात्रिंशद्भागं विभज्य, द्व्यंशमुपानत् एकांशं क्षुद्रोपानं (नत्) सप्तांशं पद्मम्, एकांशं कण्ठम् एकांशं दलं चतुरंशं वृत्तकुमुदम् एकांशं दलम्, एकांशं कम्पं, त्र्यंशं कण्ठम् एकांशं कम्पम्, एकांशं पद्मं चतुरंशं कपोतम्, एकांशमालिङ्गम् एकांशमन्तरितं द्व्यंशं प्रतिमुखम्, एकांशं वाजनम्, एतत् श्रीबन्धं स्यात्॥

### वर्गावसाने द्वारस्थलकल्पनम्

एतेषु नासिकाग्रीन् युक्त्या योजयेत् पादबन्धे जन्मादिपञ्चवर्गेषु तत्तदङ्गावसाने द्वारस्थलं सङ्कल्पयेत् अन्येषु पट्टिकान्ते चैवं युक्त्या कारयेत् प्रत्यङ्गेषु प्रतेरुपर्युपरिद्वारस्थलं सङ्कल्पयेत्, प्रतिच्छेदं न कुर्यात्, कुर्याच्चेत् विनाशाय भवति सर्वेषामङ्गानां प्रवेशनिर्गममेकदण्डादि त्रिदण्डान्तं पाददण्डं वृद्ध्या विमान विस्तारबाह्याङ्गनिर्गमं नवविधं स्यात् एतेष्विष्टप्रमाणेनोपान-द्विस्तारं तत्त्रिचतुः पञ्चषट् सप्ताष्टांशं कृत्वा एकांशं खुरनिर्गमं शेषं जगतीविस्तारं तत्समं कुमुदं तत्समं तद्बाह्यात् कण्ठप्रवेशं सर्वेषां पट्टिकाम्बुजकम्पादीनां तत्तदुत्सेधसमनिर्गमं, वेत्राणामुत्सेधं त्रिचतुः पञ्चषडंशं कृत्वा एकांशं निर्गमम्, एवं युक्त्या कारयेत्।

इति श्री वैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अधिष्ठानभेदो नाम अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

## अथ नवमः पटलः

### एकतलविमाने शान्तिकलक्षणम्

अथैकभूमिं वक्ष्ये - अधिष्ठानपादप्रस्तरग्रीवाशिखरस्थूपिकाश्चेति षड्वर्गयुक् एकभूमिः, अथवा चतुर्वर्गयुता स्यात्, शान्तिकोत्सेधं षडंशं कृत्वा, एकांशमधिष्ठानं, द्व्यंशं पादतुङ्गं, द्व्यंशं (खुरं) शिखरम् एकांशं स्थूपिकोदयमेवं चतुर्वर्गयुतम्, अथवा शिखरक्रियां लुपाविधानेन कारयेत्। शान्तिकोत्सेधमष्टभागं कृत्वैकांशमधिष्ठानं, (पादं वा, तदुपरि प्रस्तरमेकांशम्, पादोनत्र्यंशं शिखरम्, एकांशं स्थूपिकोदयं स्यात्) तद्विगुणं स्तम्भायाम्, तदुपरि प्रस्तरमेकांशं, कण्ठमेकांशं, द्व्यंशं शिखरम् एकांशं स्थूपिकोदयं स्यात्॥

### पौष्टिकलक्षणम्

पौष्टिकोर्ध्वं नवभागं (नवधा) कृत्वा तदेकांशमधिष्ठानं, पादार्धाधिकं द्व्यंशं पादायाम्, प्रस्तरं पादार्धोनांशं, सपादांशं कण्ठम् पादोनं त्र्यंशम् शिखरम्, एकांशा स्थूपिका स्यात्।

### जयदस्य लक्षणम्

जयदोत्सेधं दशांशं कृत्वा, एकांशमधिष्ठानं, द्व्यर्धांशं पादतुङ्गम् एकांशं प्रस्तरं, सार्धमेकांशं कण्ठं, त्र्यंशं शिखरम् एकांशं स्थूपितुङ्गं स्यात्।

### अद्भुतस्य लक्षणम्

अद्भुतोत्सेधमेकादशांशं कृत्वा सपादांशमधिष्ठानं, तद्विगुणं स्तम्भायाम्, तदुपरि प्रस्तरमेकांशं, सार्धांशं कण्ठम्, त्र्यर्धांशं शिखरं, सपादांशं स्थूपिकोदयं स्यात्।

### सार्वकामिकस्य लक्षणम्

सार्वकामिकोत्सेधम् द्वादशांशं कृत्वा सपादांशमधिष्ठानं द्विगुणं स्तम्भायामं, सपादांशं प्रस्तरं, सपादांशं कण्ठं, पादं, (वा) तदुपरि प्रस्तरम् एकांशम्, एकांशं कण्ठं, पादोनत्र्यंशं शिखरम् एकांशं स्थूपिकोदयं स्यात्, अद्भुतोत्सेधमप्येवं योजयेदिति केचित्॥

अथवा शान्तिकपौष्टिकजयदानामुत्सेधं क्रमेण सप्तषट्पञ्चभागं कृत्वा, तत्तदेकांशं हित्वा, समारोपयेत् इत्येके।

### गर्भगृहलक्षणम्

विमानविस्तारं त्रिचतुःपञ्चसप्त नवैकादशभागं कृत्वा यथाक्रमेण एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडंशं गर्भगृहविस्तारं स्यात्, विमानविस्तारसमं त्रिपादमर्धं वा मुखमण्डपं तद्व्यन्तरं त्रयोदशभागं कृत्वा तदेकां (कैकां) शाधिके (ना) यामं सप्तविंशति भेदं स्यात्, त्रित्रिसंख्याभिश्चोत्तम मध्यमाधमभेदैर्नवधा भवति उत्तमानां विपुलं विमानविस्तारसमं सान्तरालं तस्य वेशनं द्विदण्डं दण्डार्धं दण्डमर्धं पादं वा तदायामं, हस्तेन पादमर्धं त्रिपादमेकहस्तादि सपाद पञ्चहस्तान्तं सभित्तिकं द्वारं जालकं वा कुर्यात्। मध्ये निचानामन्तरालं विनैकदण्डान्तं पाददण्डविवृद्ध्या नवभेदैः प्रवेशं कारयेत्, अन्येषां सर्वेषामन्तरा विना एतैः निर्गमं कारयेत्।

### मुखमण्डपलक्षणम्

अथवा मुखमण्डपं कृत्वा तत्प्रमुखे तदायामेन पादाधिकमर्धाधिकं त्रिपादाधिकं द्विगुणं वा विस्तारं, विमानात् पादार्धं त्रिपादाधिकं विस्तारायामयुतमर्धमण्डपं कुर्यात्। एतन्मध्ये भद्रतोरणाद्यैर्युक्तमयुक्तं वा त्रिवर्गाढ्यं कुर्यात्।

एतद्विमानस्य प्रमुखं विना पार्श्वत्रय(ये) मध्यभद्रविमान विपुला त्रिभागैकं, चतुर्भागं, पञ्चभागं, त्रिभागं वा; तन्निर्गमदण्डमध्यर्धं, द्विदण्डं वा, (मध्यं द्विदण्डमध्यर्धद्विदण्डं त्रिदण्डं वा) पादं तस्यावसाने कुर्यात्। तोरणानामुत्सेधं स्थलादुपरि उत्तराधस्तात् द्विचतुर्भागात् त्रिभागं त्रिभागात् द्विभागं वा तोरणपादोत्सेधमर्धं त्रिभागैकम्, अथवा दण्डेन त्रिचतुष्पञ्चदण्डविस्तारं तस्य पादबाह्यं तत्पादवशेन तदङ्गानि मानयेत्। तोरणान्तरगाढप्रवेशनं दण्डं, त्रिपादमर्धं, पादं वा शेषं झपोत्सेधमुत्तरान्तं पञ्चवक्त्रैर्युक्तं पार्श्वयोर्मकरस्य मध्ये पूरितं गाढयुक्तं नानालतापत्रजातिविचित्रितं सर्वालङ्कारैर्यथाशोभं युक्त्या कारयेत्। विमानस्याधिष्ठानादुपर्युत्तरान्तं पादतुङ्गं तत्र रसमुनिवसु नव दशभागं कृत्वा तदेकांशवेदिकोत्सेधं तत्तुङ्गं चतुर्धा कृत्वा अर्धांशं कम्पं, द्व्यंशं कण्ठं कर्णम् अर्धांशं कम्पं पद्ममर्धांशं, कम्पमेवं, एवं प्रत्यङ्गेषु योजयेत्।

अथवा रसांशं कृत्वा, एकांशं कम्पं, द्व्यंशं कण्ठं, (कर्णं) शेषमुपरिबन्धं स्यात् पट्टिकांशेषु तुङ्गार्धं गलं, शेषं त्रिधा कृत्वा उपरिबन्धं पूर्ववत् कारयेत्, अथवा चतुर्धा कृत्वा एकांशेन गलादधस्तात् कम्पं कारयेदिति केचित्। पादोत्सेधं सप्ताष्ट नवदशभागं कृत्वा एकांशं पादविपुलं, अथवा अधिष्ठानोच्चं त्रिचतुष्पञ्चभागं कृत्वा एकांशं विमाननिर्देशहस्ताङ्गुलिभिः (वा) पादविष्कम्भं स्यात्, चतुष्पञ्चषडंशं कृत्वा, एकांशहीनं भित्तिपादविपुलं तत्र रसमुनिवसुनन्द(या)धा विभज्य एकांशोनमग्रविस्तारं तद्वण्डसंज्ञं तेन सर्वाङ्गप्रमाण निर्णयकारणं स्यात्। पादाश्चतुरश्रा अष्टाश्रा षोडशाश्रा वृत्ता इति मिश्रममिश्रं वा कारयेत्। समयुग्मं श्रेष्ठं विषमयुग्मं निषिद्धम् एकत्रिपञ्चसप्तनन्द भक्तिवशेन संयोजयति। पादमूले अर्धदण्डेन पद्मं तदुपरि (कर्णे) कण्ठे (न) चतुरश्रं शेषमष्टाश्रं, षोडशाश्रम्। वृत्तं वा, भित्तिपादम्। पादात् पादान्तरं भित्तिप्रवेशं पाददण्डं स्यात्। दारुशिलास्तम्भेषु मूलेऽर्धदण्डेन पद्मं, तदुपरि कण्ठे (कर्णे) न चतुरश्रं शेषमष्टाश्रं षोडशाश्रं वृत्तं वा

भित्तिपादं, पादात्पादान्तरं भित्तिप्रवेशं पाददण्डं स्यात्। दारुशिलास्तम्भेषु मूलमध्याग्रेषु चतुरश्रं, अष्टाश्रं, षोडशाश्रं, वृत्तं वा, सर्वत्र सर्वैस्समानं नयेत्। पद्मोपरि सिंहोभव्यालभूतनागादि कल्पयेदिति केचित्।

पादाग्रे बोधिकावीरकाण्डफलकानामेकैकदण्डमुत्सेधं त्रिपाददण्डं वा, फलकायाः पादोनं कुम्भोच्चं, तत्समं बोधिकोच्चं वेति केचित्। फलकोत्सेधार्धं ताटितुङ्गं, धृङ्गुत्तुङ्गं, तदर्धं, पाददण्डं वा। ताट्यधस्तात् एकदण्डेन मालास्थानं वीरकाण्डानां विपुलं पादविपुलमेव पादस्य क(र्णे)ण्ठेन पादात्क्रमेण ताट्यूर्ध्वभागं विस्तारं तत्कर्णेन कुम्भविस्तारं, तत्कण्ठेन फलकाविस्तारं, तत्समं, पादाधिकं वा, बोधिकाविस्तारं नानाचित्रितरङ्गादीनि कारयेत्। फलकोत्सेधं त्रिचतुर्भागं कृत्वा, एकांशेन वेत्रम् अधस्तात् पद्मं, शेषं युक्त्या कारयेत्॥ अथवा फलककुम्भ ताटीनामुत्सेधं तत्तद्विस्तारत्रिभागैक भागेन कारयेदित्येके।

### द्वारलक्षणम्

अथ द्वारलक्षणं वक्ष्ये पादायामद्वारोत्सेधं तदर्धविस्तारं विस्ताराधिकमानं विमाननिर्देशाङ्गुलेन एकाघष्टाङ्गुलान्तं नवधा भवति। अथवा दण्डेन पाददण्डादि पादाधिकं द्विदण्डान्तं पाददण्डवृद्ध्या नवविधं स्यात्। हस्तेन पादं सार्धपादमर्धं भित्तिविस्तारं, समं वा बहलद्वार विपुल पादोत्सेधं सप्ताष्टन - (न्द) वदश-भागं कृत्वा, षट्सप्ताष्टनवभागं शुद्धद्वारं, शेषांशं द्विधा कृत्वा एकांशं भुवङ्गमेकांशं पतङ्गम्, अथवा भुवङ्गमानं त्रिभागैकं शेषपतङ्गमानं स्यात्। तत्समं दक्षिणोत्तरस्तम्भनिर्गमं, तद्वहुलात्पादाधिकमर्धाधिकं पादोनद्विगुणं, द्विगुणं, तेषां विपुलबहलसमां नानापुष्पवल्लिकां कारयेत्।

अथवा तन्महद्वारं चेत् षोडशांशं कृत्वा त्रयोदशांशं शुद्धद्वारोत्सेधं सप्तांशमष्टांशं वा द्वारविस्तारं षोडशांशं द्विधा कृत्वा एकांशं भुवङ्गमेकांशं पतङ्गं स्यात् अन्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत्।

### कवाटस्य लक्षणम्

कवाटविस्तारायामं द्वारसमं तयोर्बाहुल्यं द्वारस्तंभबहुलार्धं तत्पादाधिकं पादहीनं वा, तयोरूर्ध्वाधः शिखायुक्तं शेषं युक्त्यैव कारयेत्।

द्वारपट्टिकायामं शुद्धद्वारसमं तस्य विस्तारं द्वारविस्तारादष्टांशं तस्यार्धं पादं वा, बाहुल्यं, वामकवाटान्वितं नानाचित्रैर्विचित्रितम् तद्वण्डं पार्श्वपट्टिकाग्रं द्वित्रयोपेत पञ्चसप्तनवाद्ययुग्मयष्टि समायुक्तं कारयेत्। शक्तश्चेत् पट्टिकायष्टीः लोहजा एव कारयेत् आयसैः पुष्पमुकुलशङ्कुभिर्दृढं कृत्वा आयसैः पट्टैश्चन्द्राद्यैः स्तुट्याकारैर्वाकारैर्मुकुलाकारैश्च शोभनार्थं, रक्षार्थं संयोज्य तयोरूर्ध्वाधस्ता-  
न्मध्ये वलयैर्भुवङ्गपतङ्गयोर्मध्ये वलयद्वयं पुलकोपेतं कारयेत्। द्वारषडंश-  
स्थानक्रमं भुवङ्गस्थानक्रमं भुवङ्गं दक्षिणशीर्षम्, उत्तरपादम्, ऊर्ध्वाननं,  
द्वितीयं दक्षिणस्तम्भमुत्तराभिमुखम्, तृतीयमुत्तरस्तम्भम् दक्षिणाभिमुखम्,  
चतुर्थं पतङ्गमुत्तरशीर्षं दक्षिणपादमधोमुखम् संस्थाप्य पश्चात् पञ्चमं  
दक्षिणकवाटं उत्तराभिमुखं षष्ठमुत्तरकवाटं दक्षिणाभिमुखं तक्षणासंस्थाप्य  
पश्चात् धातृविधातृभुवङ्गपतङ्गपतिरवरुणान् तत्तन्मन्त्रेणाचार्यः स्थापयेत्।

द्वारस्तम्भं कवाटार्थं शिरीषपुन्नाग निम्बवकुलार्जुन मधूक पनसाऽसनान्  
अन्यान् शुभान् पुंवृक्षान्वा, विधिनाऽऽहत्य दारु द्विधा कृत्वा दक्षिणांशम्  
दक्षिणस्तम्भकवाटम्, वामांशमुत्तरस्तम्भमुत्तरकवाटञ्च, तस्योर्ध्वभागमूर्ध्व-  
पट्टिकाञ्च कारयेत्। एवमेव वृक्षालाभे चैकजातीयशिलाभिः स्तम्भं कवाटं  
कारयेत्। कवाटपृष्ठे बन्धनार्थं दारुणा यन्त्रं यन्त्रिकाश्च कृत्वा बाह्यपाश्वे  
चाऽऽयसा रक्षाबन्धन परं यन्त्रं यन्त्रिकां आयतवलयोपेतामयसा काञ्चनेन  
वा वल्मीकां कृत्वाऽऽर्पयेत्।

### प्रस्तरलक्षणम्

अथ प्रस्तरलक्षणं वक्ष्ये। प्रस्तरोत्सेधमेकविंशतिभागं कृत्वा त्र्यंशमुत्तरम्  
एकांशं वाजनं, त्र्यंशं वलभिः, वाजनमेकांशं सप्तांशं कपोतम्

आलिङ्गान्तरितावैकैकांशौ। प्रत्युत्सेधमेकांशं वाजनं स्यात्। उत्तरोच्चार्य  
त्रिचतुर्भागं वा निर्गमं वसन्तकस्य, तत्समं पादोनमर्थं वा कपोतस्य, समत्रिपाद-  
मर्थं वा, दण्डकं सार्धदण्डं द्विदण्डं वा, निर्गमम्, अर्धदण्डेन लम्बनं वेति  
केचित्। प्रत्यालिङ्गयोर्मानसूत्र सममेवान्तरितम्, वाजनयोरुत्सेधं समाननिर्गमं  
स्यात्। दण्डं सार्धदण्डं कपोतोत्सेधं वा नासिकातुङ्गतारम् तत् त्रिभागैकेन  
नावगाढ (गगाध) युतं तुङ्गार्धं वाजनान्तं वा शिखरोत्सेधं सिंहवक्त्रवत्कारयेत्॥

### ग्रीवालक्षणम्

अथ ग्रीवालक्षणम्। तदुत्सेधं त्रिचतुष्पञ्चभागं कृत्यैकांशं वेदिको (दयं)  
त्सेधं ग्रीवारूपवशेन चतुरश्रामष्टाश्रां वृत्तां वा, पूर्ववद्वेदिकां कारयेत्।  
वृत्तग्रीवायामष्टाश्रां वेति केचित्। कण्ठार्धेन कोणेषु व्यतीत्य येन मान  
मानयित्वा तयोर्मध्यं मध्यवर्गं स्यात्। एवं समचतुरश्रेष्यष्टाश्रा कर्तव्या,  
गळोदये वेद्यशेषितांशं द्वादशभागं कृत्वा; अष्टांशं ग्रीवातुङ्गं, सार्धांशमुत्तरार्धांशं  
वाजनं, सार्धांशं हंसं, वाजनमर्धांशं स्यात्॥

अथवा षोडशभागं कृत्वा अष्टांशं गलोदयं, शेषांशैरुत्तरादीन् कुर्यात्,  
तेषां निर्गमं पूर्ववत् एतां शिखरे संयोजयेदिति केचित्। मानसूत्रात्  
षट्सप्तांशैरहीनं वेदिविस्तारं, तस्मात्तथैव कण्ठ(र्ण)विस्तारम् अथवा,  
तयोर्वेद्युत्सेधमानेन प्रवेशं कारयेत्॥

### शिखरलक्षणम्

अथ शिखरलक्षणम्। हंसवाजनात् बहिरर्धदण्डं दण्डं सार्धदण्डं द्विदण्डं  
वा शिखरस्यौष्ठविपुलं हंसवाजनषोडशांशैकहीनं मध्यविपुलं, हंसवाजनसदृश-  
मुदरविपुलं, तथैवेति केचित्। अथवा वेदिविस्तारसदृशमौष्ठविपुलं,  
तदष्टांशैकहीनं मध्यविपुलं, तच्चतुर्विंशतिभागैकहीनमुदरविपुलं स्यात्  
तत्पञ्चभागा(त्) त्र्यंशं बलिकस्याधारपट्टिका, तत्पञ्चांशाद्युगांशमूर्ध्वपट्टिका,

तस्मात्तदैवपद्मतारं, तच्चतुर्भागैकं कण्ठिकातारं, शिखरोत्सेधार्धमुदरं, तस्मात् कर्णि(ण्ठ)कान्तं क्रमात् संक्षिप्य (प्तं) त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा बलिकमण्डल-विस्तारं, तदर्थमुत्सेधं अर्धदण्डं त्रिपाददण्डं वा पद्मतुङ्गम् अर्धदण्डं कर्णिकोत्सेधम् अथवा पद्मादूर्ध्वं स्थूण्या संयोजयेत् इति केचित्। शिखरोत्सेध-मष्टभागं कृत्वा तच्चतुष्पञ्चषडंशावसाने मूर्धेष्टकां स्थापयेत्, नासिकाग्रे नासिकण्ठे (कर्णे) वा कारयेदिति केचित्॥

### नासिकाविधानम्

नासिकाविधिं वक्ष्ये - शिखरव्यासात् त्रिचतुः पञ्चभागैकं नासिका-विस्तारं, तत्समं त्रिपादं त्रिपादाद्विभागं वा यामं, ग्रीवानासिक (कायाम) निर्गमदण्डं सार्धदण्डं द्विदण्डं वा, गाढप्रवेशविस्तारस्य त्रिचतुष्पञ्चभागैकहीनं ग्रीवोपरि नासिकोत्सेधं तत् त्रिभागैकहीनं दण्डं, हीनदण्डवशयुतं गाढशेषं, नानाविचित्रितवक्रपट्टियुतं तदर्थं त्रिपादं वा शिखरोच्चं तत्त्रिभागैकं कण्ठद्व्यंशेन सिंहवन्मुखं कुर्यात्॥

### स्थूपिकालक्षणम्

अथ स्थूपिकालक्षणं वक्ष्ये। पद्मस्य त्रिभागैकं कुम्भतारं, त्रिभागैकं नालं, तत् त्रिगुणपालि तत् त्रिभागैकं मुकुलं स्यात् अथवा द्वाविंशतिभागं कृत्वा चतुरंशं पद्मम्, एकांशं कण्ठि(णि)कोत्सेधम्, पञ्चांशं कुम्भोत्तुङ्गम्, सप्तांशं नालम्, सार्धांशा पाली, त्र्यर्धांशं मुकुलं स्यात्।

एवं स्वर्णेन रजतेन ताम्रेण वा कृत्वा संयोजयेत् अशक्तश्चेत् सुधया कृत्वा अग्रे चायसा सूचिं संयोजयेत्। एतेषां विमाननिर्देशाङ्गुलिना पादाङ्गुल-मर्धाङ्गुलं त्रिपादाङ्गुलमेकाङ्गुलमर्धाधिकाङ्गुलं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा दण्डेनैकं त्रिपादं वाङ्गं प्रतिहीनाधिक्यं न दोषाय भवति, विस्तारोत्सेधायामहस्तेषु पादमर्धं त्रिपादं हस्तं वा वृद्धिं हानिं यथोचितमाहरेत्॥

### आयादिपरीक्षा

अथायादिपरीक्षणम् (क्षा) - उत्सेधहस्ते अष्टगुणिते भानुत्रिघनैरपहते शेषमायं नक्षत्रं स्यात्, व्यासे नवगुणिते अष्टापहते शेषं योनिर्व्ययं भवति, प्रणाहे नवगुणाहते सप्तत्रिंशदपहते शेषं वारं तिथिर्भवति, एवं विमानगोपुरादि करणहस्तैर्मण्डपाऽऽवरणग्रहादीनां व्यासाऽऽयामसमूहकरैः प्रतिमाना-मुत्सेधाङ्गुलिभीरथादीनां व्यासायामसमूहमात्रैरायादीनि परीक्षयेत्। एतेषु अल्पदोषं गुणाधिकमपि ग्रहीतव्यम् सार्धहस्तछेदे पादमर्धं त्रिपादं वा संयोज्य गणयेत् तच्छेषं हीनाधिक्यं युक्त्या कुर्यात् अङ्गुलिछेदे यवैः (युक्त्या) तथैव कारयेत् अत्रानुक्तं सर्वं शिल्पिशास्त्रोक्तविधिना कुर्यात्॥

पश्चात्सुधावर्णा (घैरलङ्कार) घलङ्कारयेत्। प्रति व्यालसिंहभाद्यैर्भूषयेत्॥

वलभौ विद्याधरहंसभूतनागादीनि कुर्यात्। द्वारेषु द्वारपालकान्॥

शिखरे महानास्यन्तरे पूर्वे पुरुषं दक्षिणे नृसिंहं पश्चिमे अच्युतम् उत्तरेऽनिरुद्धं पूर्वे चक्रं दक्षिणे दक्षिणामूर्तिं पश्चिमे नृसिंहम् उत्तरे पितामहं च कल्पयेदिति केचित्। पादवर्गे तोरणस्यान्तरे दक्षिणे सत्यं पश्चिमे अच्युतम् उत्तरे अनिरुद्धं प्राग्द्वारदक्षिणे पुरुषं च दक्षिणे नृसिंहं पश्चिमे अच्युतम् उत्तरे वाराहं वेति केचित्। दक्षिणादि दि (शा) द्वारे तद्दिङ्मूर्तिः तद्द्वारदक्षिणभागे चाऽन्यान् यथाक्रमेण स्थितानासीनान्वा कल्पयेत् मुखमण्डपं दक्षिणे बाह्ये विघ्नेशम्, उत्तरे विन्ध्यवासिनीम् आग्नेयादिकोणेषु प्रस्तरोपरिगलस्थाने वाहनं मृगेशं खगेशं वा अन्यस्मिन् सर्वत्र देवस्य विजयक्रीडनादीन्येव कारयेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे एकभूमिविधिर्नाम  
नवमः पटलः ॥ ९ ॥

## अथ दशमः पटलः

### द्वितलविधिः

अथ द्वितलविधिं वक्ष्ये - तद्व्यासायामं नवधा भवति अत्र त्र्यंशं गर्भविस्तारं, परितोगृहपिण्ड्यलिन्द्रहा(रा)श्चैकैकांशेन समावृता भवन्ति, बाह्यभित्तिं षट्भागं विभज्य द्व्यंशं कोष्ठम् एकांशं कूटम् एकांशं हारान्तरम्। अथवा तमष्टधा विभज्य तदेकांशं कूटतारं, मध्ये द्व्यंशा शालां, तयोर्मध्ये चैकैकांशं पञ्जरविशालं, शेषाऽर्धांशैर्हारान्तरं कारयेत्। अथवा मानसूत्राद्वहिः कूटकोष्ठपञ्जराणां निर्गमं पादार्धं, त्रिपादं, दण्डं, सपादं सार्धं सात्रिपादं द्विदण्डं समसूत्रे अन्यस्मिन् कूटात् बहिस्तथैव कोष्ठनिर्गमं कारयेत्। अलिन्द्रवालुकाभिरापूर्य घनं सावकाशं सञ्छादितं वा परिकल्प्य ऊर्ध्वे अलिन्द्रं त्यक्त्वा अभ्यन्तरभित्तावुपरि भूमिं कारयेत्।

उत्सेधमेकोनविंशत्यंशं कृत्वा अधिष्ठानं द्व्यंशं, चतुरंशं पादं, पादोनद्व्यंशं प्रस्तरं (स्त), त्र्यर्धांशं पादं, सार्धांशं मञ्चम् अर्धांशा वेदिका एकांशं कण्ठं (र्ण) सपादान्यंशं शिखरं, पादोनद्व्यंशा स्थूपिकेत्येवं शान्तिकम्। पौष्टिकाद्युत्सेधानां पूर्वोक्तांशेषु पञ्चांशं संयोज्य पादे शिरसि चैकैकां स्थूपिं विनाऽन्येष्वर्धांशं संयोज्य कुर्यात्। एवं सर्वमूह्यैव कुर्यात्॥

उपरितलपादोत्सेधमष्टधा विभज्य एकांशं वेदिकोदयं, द्व्यर्धांशं कण्ठं (र्ण) त्र्यंशं शिखरम्, सार्धांशा स्थूपिकेति॥

अन्तरप्रस्तरं चैकान्तर दशभागं विभज्य एकांशं वेदिकोदयं, द्व्यर्धांशं कण्ठं(र्ण), त्र्यंशं शिखरं, सार्धांशा स्थूपिकेति॥

अन्तरप्रस्तरप्रस्तरं चेदेकादशभागं विभज्य एकांशं वेदिकोत्सेधं, त्र्यंशं पादं, सार्धांशं मञ्चम् अर्धांशा वेदिः, सपादांशं कण्ठं(र्ण) पादोनत्र्यंशं शिखरम्, एकांशा स्थूपिकेत्येव सर्वत्र कूटकोष्ठादीनि कारयेत्॥

प्रवेशनिर्गमं दण्डेन यथाशोभं यथाजालं नयेत् मुखमण्डपं दक्षिणवामयो-  
रुर्ध्वाधिरोहणार्थं सोपानं च युक्त्या कारयेत्॥

### त्रितलस्य विधिः

अथ त्रितलविधिं वक्ष्ये - व्यासायामं त्रयोदशभागं कृत्वा त्र्यंशं  
गर्भगृहं, परितोगृहपिण्डयलिन्द्रहारास्तद्विह्वालीन्द्रहारे सङ्कल्प्य अभ्यन्तरालीन्द्रं  
वालुकाभिरापर्य, घनमेव बाह्यालीन्द्रं सावकाशं सच्छादितं वा कारयेत्।  
बाह्यभित्तेः परितः कूटशालादीनि पूर्ववत्कृत्वा अलिन्द्रं त्यक्त्वा तदभ्यन्तरभित्तौ  
मध्ये तलं सालिन्द्रं सच्छादितं तस्मिंश्च कूटशालादीनि पूर्ववत्कुर्यात्। अलिन्द्रं  
त्यक्त्वा गृहपिण्डादुपरिभूमिं कारयेत्। मुखमण्डपं च कुर्यात् सोपानं युक्त्या  
च कल्पयति॥

उत्सेधं चतुर्विंशतिभागं कृत्वा अधिष्ठानं द्व्यंशं, पादं चतुरंशं, प्रस्तरं  
पादोनद्व्यंशं, पादं पादोनचतुरंशं, सार्धांशं मञ्चं, पादं त्र्यर्धांशं, सपादांशं  
प्रस्तरम् अर्धांशा वेदिः, सार्धांशं कण्ठं(र्णं), त्र्यंशं शिखरम्, (स) पादांशा  
स्थूपिकेत्येवं शान्तिकम्॥

पैष्टिकाद्युत्सेधानां पूर्वोक्तांशेषु सप्तांशं संयोज्य पादेषु शिरसि  
चैकांशमन्येष्वर्धांशं संयोज्य युक्त्या सर्वमूढैव कुर्यात् । एतेषां विन्यासविशेषः  
मूर्तिभेदं च उत्तरतो वक्ष्यामः।

### चतुस्तलस्य विधिः

अथ चतुस्तलविधिं वक्ष्ये - व्यासायामं सप्तदशभागं कृत्वा त्र्यंशं  
गर्भगृहं, तत्परितश्चैकांशे गृहपिण्डयलीन्द्र हारादीन् कल्पयति। तत्तत्तलावसाने  
कूटशालाद्यैस्तत्तद्वित्तिं समापयेत्। अधस्तलं सर्वत्र घनमेव कृत्वा तस्योर्ध्वे  
परितोऽलिन्द्रं त्यक्त्वा तदभ्यन्तरे परितोऽलिन्द्रत्रये प्रागादिचतुर्दिक्षु  
मुखमण्डपसंयुक्तं गर्भगृहं संकल्प्य पुरुषादीन् संस्थापयेत् आग्नेयादिकोणेषु

प्राङ्मुखं पश्चिमाभिमुखं तथैव कृत्वा कपिलादीन् संस्थापयेत् तदूर्ध्वं परितोऽलिन्द्रं त्यक्त्वा मध्ये विष्णुमूर्तेर्गर्भागारं मुखमण्डपसंयुक्तं, दक्षिणे नरनारायणयोः, पश्चिमे नृसिंहस्य, उत्तरे नरनारायणस्य गर्भागारं कृत्वा तदूर्ध्वं परितोऽलिन्द्रं त्यक्त्वा मध्ये प्राङ्मुखशयनस्य गर्भागारं मुखमण्डपं च कृत्वा परितस्तलं प्रतिचर्यासोपानं प्रदक्षिणवशेन युक्तितः कुर्यात्॥

उत्सेधं पञ्चत्रिंशदंशं कृत्वाधिष्ठानं त्र्यंशं, षडंशं पादं, द्व्यर्धांशं प्रस्तरं, पञ्चांशं पादं, द्व्यंशं मंचं, चतुरंशं शरणं, सार्धांशं कपोतं, त्र्यंशं पादं, सपादांशं मंचम् अर्धांशा वेदिका, एकांशा ग्रीवा, त्र्यर्धांशं शिखरं, पादोनद्व्यंशा स्थूपिकेत्येतत् शांतिकम्। पौष्टिकाद्युत्सेधानां पूर्वोक्तांशेष्वष्टांशं संयोज्य पादेषु शिरसि चैकैकांशं संयोज्य शेषं समूहैव कुर्यात्। शिखरे पादांशं हित्वा स्थूष्या सह संयोजयेदित्येके॥

### पञ्चतलविधिः

अथ पञ्चतलं वक्ष्ये - पूर्वोक्तांशेषु तारे चतुरंशं संयोज्य परितोऽलिन्द्रं हारे सङ्कल्प्याऽधस्तलं घनमेव कृत्वा उपरितलेऽष्टदिक्षु गर्भगृहं सङ्कल्प्य प्रागादि नृसिंहादीन् संस्थापयेत्। तस्योपरि चतुस्तलोक्तप्रकारैरेव कुर्यात्। उत्सेधेषु पूर्वोक्तांशेषु षोडशांशं संयोज्य अधस्तलस्याऽधिष्ठानं चतुरंशम् अष्टांशं स्तम्भं, चतुरंशं प्रस्ताम् एष विशेषोऽन्यत्सर्वं पूर्ववत्। तस्मिन् पैष्टिकाद्युत्सेधानामधस्तस्य पादे चैकांशम्, अन्ययोश्चैकांशं पूर्वोक्तांशेषु योजयित्वा शेषं सर्वं समूहैव कुर्यात्॥

एवं षट्तलादिद्वादशतलान्तं तारे चतुरंशं, तुंगे कालांशं संयोज्य उत्सेधभेदार्थं द्व्यंशाधिकं विभक्तेर्विनैव तलं प्रति युक्त्या संयोज्य कुर्यात्। सर्वेषां तलानामधस्तलं घनमेव कृत्वा षट्तलस्य द्वितीयतले प्राच्यां मध्ये पञ्चवीरान्, दक्षिणे राघवम् उत्तरे कृष्णं च, दक्षिणे मध्ये नृसिंहं, तत्पूर्वं वामनं, पश्चिमे त्रिविक्रमं, पश्चिमे मध्ये वाराहं; दक्षिणे परशुरामम्, उत्तरे

बलभद्रं च उत्तरमध्ये कल्कि(र्कि)णं पश्चिमे कूर्मरूपं पूर्वे मत्स्यात्मकं च, गर्भगृहे संस्थापयेत्। तदुपरि पञ्चतलोक्तवत्॥

सप्ततलस्य द्वितीयतले देवस्य विजयक्रीडारूपाणि प्रागादिदिक्षु, विदिक्षु, अंतरालेषु, पूर्ववद्गर्भगृहं कृत्वा स्थापयेत्॥

अष्टतलस्य द्वितीयतले प्राच्यां दक्षिणाद्युत्तरान्तं सनकं सुभद्रं मित्रं सनातनं च प्राङ्मुखं, दक्षिणे पश्चिमादिप्रागन्तं सुखावहं हयात्मकं मित्रं सर्वांश्च दक्षिणामुखान्, पश्चिमे दक्षिणाद्युत्तरान्तं सनंदनं रामदेवं शिवं सनत्कुमारं च पश्चिमाभिमुखान्, उत्तरे पश्चिमादिप्रागन्तं संवहं पुण्यं विश्वं सुवहं चोत्तराभिमुखान् गर्भगृहं कृत्वा स्थापयेत्, अन्यत्सर्वं पूर्ववत्॥ नवतलस्य द्वितीयतले प्रागादिदिक्पालान् आदित्यांश्च वसून् रुद्रान् मरुतो विश्वान् सप्तऋषीन् सप्तरोहिणीः मातृगणानपि गर्भगृहं कृत्वा स्थापयेदन्यत्सर्वं पूर्ववत्। सर्वस्मिन् यथेष्टस्थाने गर्भगृहं कृत्वा सर्वान् देवान् कल्पयेत्। दशतलाद्युक्त-तलान्तं तलं प्रति यथाक्रमेण पीताभं महाविष्णुं रुक्माभं सदाविष्णुं, स्फटिकाभं नारायणं, चतुर्भुजं देवीभूषणायुधैस्सह स्थानकासन शयनमार्गेष्वेतेष्विष्टमार्गेण संस्थापयेत्। अथवा द्वितलादिद्वादशतलान्तं क्रमेण विस्तारं त्रिभागादित्रयोदश-भागान्तं विभज्य एकांशं गर्भगृहं शेषांशैर्गृहपिण्डयलिन्द्रभागादीन् कूटशाला-दींश्च व्यांसोपानसंयुक्तं वेणुरन्ध्रवत्, गर्भोपरिगर्भगृहं मुखमण्डपं च परिकल्प्य आदितलं घनमेव कृत्वा उपरितलत्रये महाविष्णुं, सदाविष्णुं नारायणम् अन्येष्वधस्तात्स्थानकासनशयनभेदेन विष्णुमूर्तिं पूर्ववत्संस्थापयेत्। अष्टतला-दूर्ध्वं मूर्तिस्थापनं नाचरेदित्येके। सर्वेषु विमानेषु विस्तारात्त्रिभागैकविशालमेक-दण्डाद्यर्कदण्डान्तं द्वादशभेदैर्निर्गमयुतं मध्यभद्रं कुर्यात्। महद्विमानं चेत् द्वयोः पार्श्वयोश्च कूटशालादीन् कल्पयेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे द्वितलादिविधानं नाम दशमः पटलः ॥ १० ॥

## अथ एकादशः पटलः

### प्राकारलक्षणम्

अथ प्राकारलक्षणं वक्ष्ये - रक्षार्थं मङ्गलार्थं शोभार्थं तत्प्रासादार्थं, त्रिपादं, समं, पादाधिकमर्धाधिकं वा, प्रथमावरणम्। तत्समं, पादाधिकमर्धाधिकं, पादोनद्विगुणं, द्विगुणं, त्रिगुणं, चतुर्गुणं, पञ्चगुणं वा, द्वितीयावरणम्। तस्योक्तप्रमाणेष्विष्टमानेन तृतीयावरणादिसप्तप्राकारान्तं कारयेत्। प्रासादं परितश्चतुरश्रीकृत्य तत्पादाधिकमर्धाधिकं पादोनद्विगुणं द्विगुणं द्विगुणार्धं त्रिगुणार्धं चतुर्गुणं वा मुखायामं प्रथमावरणस्य, तत्परितश्चतुरश्रीकृत्यैव द्वितीयावरणादिसर्वप्राकाराणां मुखायामं प्रयोक्तव्यम्। अथवा सर्वप्राकाराणां प्रासादं परितश्चतुरश्रीकृत्यैव मुखायामं योजयेदिति केचित्। हस्तमानं त्रिधा प्रोक्तम् अधमं मध्यममुत्तममिति यथाक्रमेण त्रिपञ्चसप्तहस्तमधमं त्रयं, नवैकादशत्रयोदशहस्तं मध्यमं त्रयं, पञ्चदशसप्तदशैकोनविंशतिहस्तमुत्तमं त्रयम्। एवमेव सप्तप्राकारान्तं कारयेत्॥ तेषां मुखायामं पूर्ववत्। मुखोयः दक्षिणे पश्चिमे उत्तरे वा विस्तीर्णं देशे तत्तद्विधिं बाह्यप्राकारसममायामं, तत्समं त्रिपादमर्धं वा विस्तारमंकणं कृत्वा तस्मिन्नास्थानमण्डपं कारयेत्। आलयाभिमुखे वोत्तरे वा बहूदकं विस्तीर्णं तटाकं कृत्वा तत्परितः शिलया इष्टकया वा तीरं कारयेत्। तत्तीरे मनोरमे वा आस्थानमण्डपं कुर्यादिति केचित्। तटाकस्य पश्चिमे तीरे तीर्थस्थानं प्राङ्मुखं त्रिपञ्चसप्तनवैकादशहस्तैस्समाश्रमायताश्रं वा, युग्मायुग्माङ्घ्रिभित्तिकं, मण्डपं कूटं प्रपां वा कुर्यात्। तद्बाह्ये प्राकारं कारयेदिति केचित्। एकप्राकारमधमं, द्विप्राकारं मध्यमं, त्रिप्राकारमुत्तमं स्यात्। त्रिप्राकारं मध्यमाधमं चतुष्प्राकारं मध्यममध्यमं, पञ्चप्राकारं मध्यमोत्तमं स्यात्। पञ्चप्राकारमुत्तमाधमं स्यात्। षट्प्राकारमुत्तममध्यमं, सप्त, प्राकारान्तमुत्तमोत्तमं स्यात्। प्राकाराणां भित्तिविष्कम्भं हस्तं

पादाधिकमर्धाधिकं, पादोनद्विगुणं, द्विगुणं वा, तत् त्रिचतुष्पञ्चषट् सप्ताष्टनवगुणितं भित्युत्सेधं विस्तारादष्टमांशोनमग्रविपुलं प्रासादस्य पादाद्या, प्रादुपानाद्या, प्राकारभित्यन्तरमुत्तमं, भित्तिमध्ये मध्यमं, भित्तिबाह्ये चाधमं, तेषां प्रमुखद्वारं गोपुरं कृत्वाऽधस्ताद्वारिमार्गं प्राच्यामुदीच्यां वा दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु क्षुद्रद्वारं, युक्तितः कारयेत्। एतेषां बहिरावरणपृष्ठेऽप्येवं द्वारं गोपुरं वा कुर्यात्। प्रथमावरणं विना अन्येषां कारयेदित्येके। तन्नवधा कृत्वा द्विभागमधिष्ठानं, सप्तांशं पादायामं, मानाङ्गुलेन षष्ठ्यङ्गुलादूर्ध्वं षडङ्गुलवृद्ध्याऽष्टोत्तरशताङ्गुलान्तं स्तम्भोच्चं नवधा भवति सप्ताङ्गुलं समारभ्यैकाङ्गुलवृद्ध्या पञ्चदशाङ्गुलान्तं नवविधं पादविष्कम्भं, सार्धद्विहस्तादूर्ध्वं पादवृद्ध्या सार्धचतुष्करान्तं नवधा भित्तिमानम्, उत्तरार्णः परितः प्राक्पश्चिमयोरुत्तराग्रं, दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्रं, संयोज्य तस्योपरि तलादीनि सन्यसेत्, एवमेव शिलाजं चाऽऽस्तरेत् ऊर्ध्वं लुपाभिस्सञ्छादयेदिति केचित्। शिलास्तम्भोपरि दारुस्तम्भं प्रयोक्तव्यं, दारुस्तम्भोपरि शिलास्तम्भं न योजयेत्॥ अथवा तन्मुखायामं युग्मभित्तिसमायुक्तं द्वारादिकं नानोत्तराणि सन्यस्य तस्योपरि प्रागन्तमुत्तरान्तं च तुलादीन्यास्तरेत्। द्वारे द्वारशोभादिभेदेष्वेकमार्गेण गोपुरं कारयेत्। अथवाऽधिष्ठानान्ते द्वारं हित्वा द्वारबाह्ये चोभयोः पार्श्वयोरभ्यन्तरभित्तिवशादेकभित्ति (भक्ति) युक्तं सोपानं कारयेत्। तद्वत्स्तम्भतुलादीनि युग्मं च संयोजयेत्। अत्रानुक्तं सर्वं शिल्पिशास्त्रोक्तमार्गेण कुर्यात्॥

### गोपुरलक्षणम्

अथ गोपुराणां लक्षणं वक्ष्ये द्वारशोभा द्वारशाला द्वारप्रासादं द्वारहर्म्यं द्वारगोपुरमिति पञ्चधा भवन्ति। तेषां क्रमेण विस्तारो वक्ष्यते - मूलप्रासादविशालं द्वित्रिचतुष्पञ्चषडंशं कृत्वा एकांशोनं द्वारशोभादीनामाभासानां विशालं स्यात् सप्ताष्टनवदशैकादशभागं कृत्वा एकांशोनं विकल्पनां चतुष्पञ्चषट्सप्ताष्टांशं

कृत्वा एकांशं व्यपोह्य शेषांशैर्मध्यमानां, त्रिभागैकमर्थं त्रिभागं द्विभागं चतुः पञ्चांशयोरेकोनमिति द्वारं शोभादीनामुत्तमानां विशालं स्यात् अथवा हस्तमानेन द्विहस्तादि द्व्यष्ट(द्विरष्ट)हस्तान्तमेकहस्तविवृद्ध्या द्वारशोभादीनामेकैकं त्रिभिभेदे (क्षुद्रां) त्रिःपञ्चभेदमत्रिहस्ताद्येकत्रिंशत् करान्तं द्विद्विहस्तविवृद्ध्या द्वारशोभादीनामल्पानां विस्तारं त्रिःपञ्चभेदं स्यात्, नवहस्तादिसप्तत्रिंशत्करान्तं द्विद्विहस्तविवृद्ध्या मध्यमानां विशालं त्रिः पञ्चभेदं स्यात्। अथोत्तमानां विशालं पञ्चहस्तादित्रयोदशहस्तान्तं द्विद्विहस्तविवृद्ध्या द्वारशोभाविशालं पञ्चविधं भवति। पञ्चदशहस्तादित्रयोविंशतिहस्तान्तं द्विद्विहस्तविवृद्ध्या द्वारशालाविशालं स्यात्, पञ्चविंशतिहस्तादि त्रयस्त्रिंशद्द्विहस्तान्तं द्वारप्रासादविशालं, पञ्चत्रिंशत्करादित्रिचत्वारिंशद्द्विहस्तान्तं द्वारहर्म्यविशालं नवपञ्चकरादित्रिपञ्चाशत्करान्तं द्वारगोपुरव्यासमित्येवं पञ्चानां व्यासं पञ्चविंशतिभेदं विधीयते। तेषामुदितं विशालस्य पादार्धं, त्रिभागाद्विभागं, पादोनद्विगुणं, द्विगुणं वायामं पञ्चविधं स्यात्। उत्सेधविन्यासगण्यालङ्कारादीनि सर्वाणि मूलप्रासादस्योक्तमार्गेणैकतलाद्यर्कतलान्तं समूहैव गोपुराणि कारयेत्। आधिष्ठानं पादबन्धमेव द्वारविस्तारं सार्धहस्तं त्रिपादहस्तं द्विहस्तं सार्धद्विहस्तं पादोनत्रिहस्तं त्रिहस्तमिति सप्तधा भवति तत्तद्विगुणमुत्सेधं स्यात्॥

अथवा मूलभूमेरधिष्ठानांघ्रितुङ्गद्वारतुङ्गतदर्थविस्तारम् अथवा द्विहस्तविस्तारात्त्यङ्गुलाद्येकविंशत्यङ्गुलान्तं व्यङ्गुलविवृद्ध्या द्वारविस्तारं दशधा भवति। गोपुराणां निर्गमं विस्तारार्धं त्रिभागैकं पञ्चभागाद्विभागं, प्राकारभित्तिबाह्यतः कुर्यात्। अन्यत्सर्वं मूलप्रासादस्योक्तविधिना कारयेत्॥

### परिवाराणाम् आलयनिर्माणम्

अथ परिवाराणामालयं गर्भव्याससमं पादहीनमर्थं वा, अथवा त्रिहस्तं, पञ्चहस्तं वा, मुखमण्डपसहितं (कृत्वा) स्थापयेत्। परिवाराणां ध्रुवकौतुक-

संयुक्तमुत्तमं, कौतुकं विना तत् स्थाने पीठं कृत्वा र्चयेन्मध्यमम् आलयं ध्रुवकौतुकं च विना यथोक्ते देशे शैलान्यैष्टकानि वा मानाङ्गुलेन, मात्राङ्गुलेन वा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधानि तद्द्विगुणायतविस्ताराणि, त्रिवेदिसहितानि, पीठानि कुर्यात्। अथवा एकवेदिकं यथालाभप्रमाणेन पीठं कृत्वा कारयेदिति केचित्। एतदधममार्गार्चनं स्यात्। अन्यथा महत्तरो दोषो भवति। परिवाराणामालयं मुखमण्डपं कूटं वा प्राकाराश्रयमेव कर्तव्यम्, पीठश्चेदालयाश्रयमेव कारयेदित्येके।। अथ आलयाभिमुखे महामण्डपं मूलालयस्थसममध्यर्धं, द्विगुणार्धं, त्रिगुणं, त्रिगुणार्धं, चतुर्गुणमिति समचतुरश्रमायतचतुरश्रं वा युग्मपादयुग्मभक्तिकं मूलधाम्न आदिभूमिप्रमाणेनाऽधिष्ठानपादप्रस्तराणि कृत्वा संछाद्य मध्ये सभां युक्त्या कल्पयेत्। तत्प्रमुखे तथैव नृत्तमण्डपं आग्नेयादिकोणेषु तथैवास्थानमण्डपं कारयेत्। प्रथमावरणे द्वितीये वा माधि(लि)काविहीने च आलयाभिमुखे, मण्डपपूर्वे सोपानपूर्वे वा, स्नपनागारं, मण्डपं, कूटं वा, नेकद्वारयुतमेकद्वारयुतं वा कृत्वा द्वितीयावरणे, तृतीये वा, आग्नेय्यां पचनालयं विमानसमं, पादाधिकमर्धाधिकं, पादोनद्विगुणं द्विगुणं, द्विगुणार्धं, त्रिगुणमिति विस्तारं सप्तधा भवति विस्तारात्पादाधिकमर्धाधिकं वा आयामं चतुरश्रं चतुरश्रतुः शालोपेतं तन्मध्ये रूपं तद्वक्षिणतो मूलधाम पादुकादिप्रस्तरान्तोत्सेधं चतुर्धा कृत्वा एकांशमधिष्ठानं सोपपीठं वा द्वांशं पादवर्गमेकांशं प्रस्तरं, प्राकाराभ्यन्तरं प्राकारमध्यं प्राकारबाह्यं वा अस्य भित्तिविष्कम्भं हस्तमात्रं, पादहीनं, पादाधिकं वा, मण्डपाकारं लुपायुक्तं वा कारयेत्। तत्द्वारदक्षिणे पूर्ववत्प्रथमेष्टकाः शिला वा संस्थाप्य तथैवान्ते च स्थापयेत्। सुधाकर्म कृत्वा अभ्यन्तरे प्राच्यां दक्षिणाद्युत्तरान्तं चुलिं युग्मायुग्मसंख्या (ख्य) दक्षिणशालामध्ये नित्याग्निकुण्डं पश्चिमशालामध्ये सोपानद्वारम्, उत्तरतोहविर्द्रव्योपसञ्चयस्थानम् अधस्ताद्वक्षिणतः प्राच्यां वा वारिमार्गं च कारयेत्। प्रथमावरणे द्वितीये वा दक्षिणे होमस्थानं कारयेदिति

केचित्। यागशालां द्वितीयावरणे आग्नेय्यां वा पञ्चहस्तनवहस्तायतविस्तारं चतुर्द्वारयुतं मण्डपं कूटं वा कुर्यात्। अत्राऽनुक्तं सर्वं शिल्पशास्त्रोक्तविधिना कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे प्राकारगोपुरादि-  
विधिर्नाम एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

### अथ द्वादशः पटलः

#### परिवारस्थानम्

अथ परिवारस्थानं वक्ष्ये - मुखमण्डपसोपानमध्ये श्रीभूतं, प्रथमावरणाद्यग्रायामं चतुर्धा कृत्वा सर्वत्रापि तृतीयांशे श्रीभूतगरुडस्य चक्रध्वजशङ्खमहाभूताऽक्षहन्तान् क्रमेण परिकल्पयेत्। अथवा द्वितीयावरणे द्वितीयांशे गरुडं, तृतीयांशे चक्रं, तृतीयावरणे द्वितीयांशे शङ्खं, तृतीयांशे ध्वजम्, चतुर्थावरणे तृतीयांशे यूथाधिपं, पञ्चमावरणे तृतीयांशेऽक्षहन्तम्, अथवा गोपुराद्वाह्ये प्रासादस्यार्धसमायामं नीहा तत्रैव अक्षहन्तस्य पीठं परिकल्पयेत्। अथवा सर्वत्र प्रथमावरणाद्यङ्गणस्याऽग्रायामं चतुर्धा कृत्वा विमानपाश्वादि द्वितीयांशे गरुडं, तृतीयां बलिपीठञ्च कल्पयेदिति केचित्। परिवाराणामालयं, पचनालयं, पुष्पसञ्चयस्थानम्, उदकपानीयस्थानं, नृत्तमण्डपञ्च, मूलधामप्रेक्षं, स्नपनमण्डपमास्थनमण्डपप्राकारं, गोपुरञ्च, बहिर्मुखं, विमानगर्भगृहमभ्यन्तरमुखं ज्ञात्वैवमारभेत॥ प्राग्द्वारे देवतागारे प्रथमावरणे द्वितीये वैन्द्रैशानयोरन्तरे स्नानोदकपानीयपुष्पसञ्चयस्थानं, प्लोतवस्त्रोत्तरीयगन्ध ताम्बूलाद्यर्चनाद्रव्यसञ्चयस्थानं च, ऐन्द्राग्न्योर्मध्ये शय्यादेशम्, उत्तरद्वारं चेत् सोमोदानयोर्मध्ये स्नानोदकादिद्रव्यसञ्चयस्थानं, सोमेशानयोर्मध्ये शय्यास्थानं च, सर्वत्रापि महानसमाग्नेय्यामेव कारयेत्॥

परिषद्देवानां स्थानं वक्ष्ये गर्भगेहे ध्रुववेरस्य पादयोर्मध्ये विष्णुः,  
तत्प्रागादीशानान्तं पुरुषकपिलसत्ययज्ञाच्युतनारायणानिरुद्धपुण्याश्च,  
द्वितीयावरणे वाराह सुभद्र नारसिंह ईशितात्मवामनसर्वोद्ग्रह त्रिविक्रम  
सर्वविघ्नेश्वराश्च, तृतीयावरणे इन्द्राग्नियमनिर्ऋति वरुणवायुकुबेरैशानाश्च,  
दक्षिणे श्रीः, वामे हरिणी च, कर्मार्चास्थाने सुभद्र सर्वहयात्मकसुखावह-  
रामदेवसंवहपुण्यदेवसुवहाश्च, द्वितीयावरणे मित्रसनातनात्रिसनन्दन  
शिवसनत्कुमारविश्वसनकाः, तृतीयावरणे इन्द्रादयः, दक्षिणे भित्तिपार्श्वे  
पितामहपुण्यौ, वामे गङ्गाधरपद्मापितरौ, द्वारेषु धातृविधातृभुवङ्गपतङ्ग-  
पतिरवरुणाश्च, न्यक्षादिविमानपालाः शिखराग्रे स्थूप्यधस्तात् प्रागादिचतुर्दिक्षु  
बहिर्मुखासीनाश्च अधस्तादधिष्ठानवर्ग, परितः प्रागादिन्यक्षविवस्वन्तन्मित्र-  
क्षत्तारः, पीठेषु समर्चनीयाः, मणिकसन्ध्येऽभ्यन्तरद्वारे मुखमण्डपद्वारे  
विखनसतापसौ, प्रथमावरणादि सप्तप्राकारद्वारेषु किष्किन्धबहुमर्दतीर्थौ,  
विष्णेशनागेशौ, शङ्खपद्मौ, तुहिणबलिन्दौ, नन्दकशार्ङ्गौ चक्रचूलि शङ्खचूलिनौ,  
चण्डप्रचण्डौ चेत्येतानष्टादश द्वारपालानर्चयेत्। सोमेशानयोरन्तरे विष्वक्सेनं,  
प्रथमावारणाऽऽद्यङ्कणे चतुर्भागद्विभाग श्रीभूतगरुडचक्र ध्वज शङ्ख  
यूथाधिपाक्षहान्तानेताननपायिनश्च तत्तत्सूत्रे संयोज्यैवाऽर्चयेदिति केचित्।  
प्रथमावरणे, द्वितीये वा, प्रागादीशानान्तम् इन्द्रादीन् प्राग्द्वारादि द्वारदक्षिण-  
पार्श्वेषु कोणेषु च, प्राग्द्वारादुत्तरे भास्करमिन्द्रात् दक्षिणाद्यन्तराले, चन्द्राङ्गारक  
बुध बृहस्पतिकाव्यमन्दराहुकेतूनेतान् ग्रहांश्च, तृतीयावरणे गङ्गायमुनानर्मदा-  
सिन्धूः, प्रागादिचतुर्दिक्षु तत्तद्द्वारदक्षिणपार्श्वे पूर्वद्वारोत्तरे दुर्गा आग्नेयादिषु  
कोणेषु, सिद्धिं श्रियं ज्येष्ठां धात्रीं च अन्तराले सुधासुन्दरीसुव (स्वा)  
हास्वधामायासंह्लादिनीराकासिनीवालीश्च पचनालये हविरक्षकं, पुष्पमण्डपे  
पुष्परक्षकं, वारिसञ्चयस्थानपार्श्वे पुरुषं, प्लोतवस्त्रोत्तरीयादि द्रव्यसञ्चय-  
स्थानपार्श्वे त्वष्टारं, शय्यास्थाने कौमोदकीं, हविर्द्रव्यादिसञ्चयस्थाने सर्वेश्वरं,

होमस्थाने बलिरक्षकमर्चयेत्। चतुर्थावरणे पूर्वद्वारोत्तरे गविष्टं, दक्षिणे पृथिवीं, पश्चिमे दक्षिणे अग्निम्, उत्तरे वायुं च, आग्नेयादिषु कोणेषु ऋग्यजुः सामाथर्वणश्च, अन्तराले शिवं विष्णुं तक्षकं शुभं भूतनायकं पवित्रं पावनं क्षितिजं च। पञ्चमावरणे पूर्वद्वारोत्तरे दक्षिणे चक्रं हीमनुमतिं; दक्षिणे ब्रह्माद्यास्सप्तमातृः, पश्चिमे जयाद्यप्सरसश्च, उत्तरे कुण्ठिन्यादि सप्तरौहिणीश्च, आग्नेयादिषु कोणेषु वत्सरादीन् प्राणा(दीन्म)रुतः, शतरुद्रान्तराले वा ईशानेन्द्रयोरन्त(र)राले अजैकपदः एकादशरुद्रादीन्, इन्द्राग्न्योरन्तराले धात्रादिद्वादशादित्यान्, यमाग्नेययोरन्तरे गन्धर्वान्, यमनीलयोर्मध्ये मुनीन्, नीलवरुणयोर्मध्ये अमृतजान्, वरुणोदानयोर्मध्ये, अश्विनौ, सोमोदानयोर्मध्ये विद्याधरांश्च, षष्ठावरणे प्राग्द्वारादुत्तरे तुम्बुरुं, तद्दक्षिणे नारदं, दक्षिणे ऋतून्, पश्चिमे प्रजापतिम्, उत्तरे मुद्गलम्, आग्नेय्यां हलेशं, नैऋत्यां यक्षं वायव्यां जाम्बवन्तम्, ऐशान्यां सुरमम्, अन्तराले प्राच्यामुत्तरे किन्नरमिथुनं, तद्दक्षिणे प्रह्लादं, दक्षिणे कामं विपां च, पश्चिमे व्याजि (जु) नीं कामिनीं च, उत्तरे प्रभां सुन्दरीं च, सप्तमावरणे पूर्वद्वारोत्तरे ब्रह्माणं, तद्दक्षिणे अर्यम्णं, दक्षिणे दण्डभृतम्, उत्तरे धनदम्, आग्नेयादिषु कोणेषु सवितृसावित्री, इन्द्र (इंद्रे) द्रानुजौ, रुद्ररुद्रानुजौ, अपापवत्सौचान्तराले प्रागादि चतुर्दिक्षु ईशादिपददेवान् क्रमेण कारयेत्। अत्रानुक्तान् सर्वान् बाह्ये महत्पीठं कृत्वा सर्वदेवा इति सङ्कल्प्याऽर्चयेत्। एतेषामनुक्तं सर्वं भूगूक्त विधिना कारयेत्। यूथेशपीठं यथोक्ते देशे गर्भागारविस्तृताद्वारोत्तुङ्गाद्वा, पञ्चभागत्रिभागैकभागमर्धं वा हस्तमानेन त्रिहस्तं द्विहस्तम् एकहस्तं वा पीठस्यायामविस्तारं तत्समोत्सेधं, तन्मध्ये पूर्ववत्प्रथमेष्टकां शिलां वा विन्यस्य पीठोत्तुङ्गं षोडशां कृत्वा एकांशमुपानं, चतुरंशा जगती त्र्यंशं कुमुदमर्धांशं कम्पं चतुरंशं कण्ठं, अर्धांशं कम्पं, द्व्यर्धंशा महापट्टिका तदूर्ध्वं कम्पं अर्धांशं (चतुर्दिह्मध्यमहद्बु) शङ्खनादसमतद्भाताकारयुक्तं वियुक्तं वा कृत्वा

समाप्तेष्टकां विन्यस्य तत्तुरीयांशमूर्ध्वपद्यं, तत्पद्यं पञ्चधा कृत्वा एकांशं पद्माऽऽधारवृत्तकम्पं तस्योर्ध्वे द्व्यंशमधोदलं, शेषांशमूर्ध्वदलम्, ऊर्ध्वाधः षोडशदलैः युक्तं कुर्यात् पद्मत्तुङ्गस्य पादांशेनाऽर्धांशेन वा उपपीठं कारयेदिति केचित्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनकल्पे परिवारस्थाननिर्णयो नाम द्वादशः पटलः ॥ १२ ॥

### अथ त्रयोदशः पटलः

गर्भविन्यासविधिः

अथ गर्भ(वि)न्यासविधिं वक्ष्ये - समुद्रात्पर्वतान्नदीतीरात् हृदात् खलाद्वल्मीकात्कुलीरवासात् गजदन्तोद्भेदात् वृषविषाणोद्भेदाच्च मृत्तिकां, वज्रमौक्तिक वैडूर्य स्फटिक पुष्यक चन्द्रकान्त नीलब्रह्ममणीन्, मनश्शिला-हरितालाञ्जन श्यामसीससौराष्ट्रगोरोचना गैरिकपारता(दा)न्, शालि नीवारकं कङ्कुमाष कुलुत्थ निष्पावतिल मुद्गयवान्, सुवर्ण रजत ताम्र पित्तलायसाऽऽर-कूट वृत्त लोह वैकृत त्रपु सीसान्, यथाक्रमेणाहरेत्। हेमरूप्य ताम्रायसलोहांश्च, पद्मोत्पलकुमुद कल्हार कन्दांश्चाऽऽहरेत्। सुवर्णेन चतुर्वर्णचिह्नानि सुक्स्तुव-कमण्डलुजुहूपजुहूपभृत् छत्रं चामराङ्कुशध्वज तुलातोदयुगलाङ्गलादीनि, गज गरुड कच्छपांश्च, शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गाऽसीश्च पञ्चायुधांश्च (नीच) श्रीवत्सपूर्णकुम्भ भेर्याऽऽदर्शमत्स्ययुग्माऽङ्कुश शङ्खाऽऽवर्त्तानष्टमङ्गलान् यथालाभमानेन कारयति। फेलायामविशालं त्रिपञ्चसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशसप्त-दशैकोनविंशत्येकविंशति त्रयोविंशतिपञ्चविंशत्यङ्गुलमेतद्यथाक्रमेणैकतलादि-द्वादशतलान्तं विमानानां गर्भभाजनं, तद्वित्युद्यतद्विस्तारसमम् अष्टांशोनं षट्भागोनं पञ्चभागोनं वा तस्य बाहुल्यं एकद्वित्रिचतुर्यवं नवकोष्टयुतमष्टिर्वा रम्यां फेलां कारयति। कोष्टभित्युद्यं विस्तारार्धं त्रिभागैकभागं वा तत्पादानां

यथोचितमधाङ्गुलिभित्युच्चं निर्वृणं वृत्तं चतुरश्रं वा शुद्धेन ताम्रेण वा कारयेत्। अथवा तत्प्रासादविष्कम्भ तदष्टांशोऽनं, तत्पादहीनं वा, फेलाऽऽयाम-  
विशालं शेषं पूर्ववत्। शुभे कर्त्रनुकूले नक्षत्रे राशौ शुभोदये गर्भन्यासं  
कुर्यात्। आलयाभिमुखे दक्षिणे वा, प्रपां कृत्वा तोरणाद्यैरलंकृत्य तन्मध्ये  
द्विहस्ताऽऽयत विस्तारं तालोत्सेधां व्रीहिभिर्वेदिं कृत्वा तत्प्राच्यामाहवनीयाग्नि-  
कुण्डं कृत्वा सायाह्ने देवाभिमुखे धान्यराशयुपरि प्रागग्रं वस्त्रमास्तीर्य फेलां  
विन्यस्य तस्मिन्मृदादिद्रव्याणि सम्भृत्य आचार्यश्चोत्तराभिमुखो भूत्वा गायत्र्या  
प्रणवाद्यायतानि द्रव्याणि सम्प्रोक्ष्य 'मेदिनी'ति फेलामभिमुख्य ब्रह्मादि नवपदेषु  
तत्तद्वैवत्यमन्त्रेण मृद्रत्नधातुबीजलोहान् क्रमेण सन्यस्य पञ्चायुधान्  
तत्तन्मन्त्रैर्मध्यमादिचतुर्दिक्षु विन्यस्य मध्ये ब्राह्मणादिवर्णचिह्नानि चतुर्दिक्षु  
हेमादिलोहान् पद्मादिकन्दानि तत्तद्विगीशमन्त्रैः पृथक्पृथक् विन्यस्य  
गजगरुडकूर्मरूपाणि बाह्यपदे तत्तन्मन्त्रेण विन्यस्यऽष्टदिक्षु मङ्गलान्  
यथाक्रमेण तत्तद्विगीशमन्त्रैस्सन्यस्य उत्तराष्टादनेन आच्छाद्य दिक्परिष्ठेदं  
कृत्वा रात्रौ तस्याऽऽलयस्योत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यामालयं  
संशोध्य पुण्याहं वाचयित्वाऽऽहवनीया(ये आ)घारं हुत्वा धान्यवेद्यां  
पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य तन्मध्ये फेलां द्रव्यसहितां स्वस्तिसूक्तेन सन्यस्य तस्यां  
नागेन्द्रं तत्परितश्च इन्द्रादिलोकपालांश्चऽऽभ्यर्च्य वस्त्रेणावेष्ट्योपरि पुष्पाणि  
विक्षिप्याऽधिवास्य अग्निं परिस्तीर्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीसूक्तं  
महीसूक्तं ब्राह्मं नागाधिदेवत्यं दिग्देवत्यं च हुत्वा पञ्चायुधेभ्यो नागराजाय  
इन्द्राय अग्नये यमाय निरृतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशानाय नारायणाय  
सर्वरत्नेभ्यः सर्वधातुभ्यः सर्वबीजेभ्यः सर्वलोहेभ्यो नदीभ्यः पातालेभ्यो  
वृक्षेभ्यो नागेभ्यो दिग्गजेभ्यः स्वाहेति व्याहृत्यन्तं हुत्वा अन्तःपरिषेकं कृत्वा  
तद्रात्रौ सुमुहूर्ते प्राप्ते यजमानः आचार्यादीन् वस्त्रोत्तरीयाभरणैरलङ्कृत्य  
दक्षिणां दद्यात्, आचार्यस्तद्भाजनं शिरसा धारयन् वाद्यघोषसमायुक्तमालयं

प्रदक्षिणीकृत्य अभ्यन्तरद्वारदक्षिणे स्तम्भसमीपे, यजमानो ब्राह्मणश्चेत्पट्टिकोपरि क्षत्रियश्चेत्कुमुदोपरि वैश्यश्चेज्जगत्युपरि शूद्रश्चेत्पादुकोपरि च एवं स्थानं सङ्कल्य तस्मिन्मेदिनीमभ्यर्च्य आत्मसूक्तं जप्त्वा 'इदं विष्णोर्वीर्यमि'ति ध्यात्वा मेदिनीदेवी, विष्णुर्योनिं, ध्रुवसूक्तं च जप्त्वा, तत्रैव गर्भं संस्थापयेत्। पश्चादग्निमासाद्य स्विष्टाकारं पूर्णाहुती च यजेत्। अग्निं विसृज्य शिल्पिनमाहूय दृढं कृत्वा तस्योपरि विधिना विमानं कारयेत्।

### समाप्तेष्टाशिलाविन्यासविधिः

अथ समाप्तेष्टका शिलाविन्यासविधिं वक्ष्ये - पूर्वपक्षे कर्तुरनुकूलर्क्षे शुभे मुहूर्ते समाप्तिकां कुर्यात्। विमानमेकद्रव्यकृतं (चेत् श्रेष्ठम्) द्विद्रव्यकृतं मध्यमम्, त्रिद्रव्यकृतमधमम् एकद्रव्यकृतविमाने तद्द्रव्येण मूर्धेष्टकां विन्यसेदन्ययोर्यद्द्रव्यकृतमुपरिस्थलं तेनैव मूर्धविन्यासं कारयेत्॥ इष्टकोपरि पादुकात्पट्टिकान्तं शिलयैव कृतं चेन्न दोषाय भवेत्। शिलया इष्टकया दारुणा वा पादुकादि स्थूयन्तं यत्कृतं तदेकद्रव्यकृतम्, मसूराकान्तं प्रस्तरान्तं वा शिलयैव कृत्वा शेष(शिष्ट)मिष्टकाकल्पितं यत्। तत्तद्विद्रव्यकृतम्। एतदेव शिखरं लुपाविधानेन कृत्वोपरिलोष्टाछादनं यत्तत्त्रिद्रव्यकृतम्। शक्तश्चेत्तदेव ताम्ररजतरुगमै (कमै) राच्छादयेत् एतदुत्तमं भवति। सर्वेषां स्थूपिं लोहभाजनमेव कारयेदित्येके। तदालयपादविस्तारद्विगुणायामां तदर्धविस्तारां तदर्धबाहुल्यामेव इष्टकां शिलां वा कृत्वा तत्स्थानं शिखराग्रे नासिकापृष्ठे नासिकाग्रान्ते वा ताम्रजं खादिरं बेरोक्तवृक्षजं वाऽऽहत्य एकतलप्रासादे बहुतले वा, मूलतले वा पादविष्कम्भाद्वादशाऽष्टसप्तषट्गुणं वा कीलदैर्घ्यं तत्पादविष्कम्भात् त्रिभागैकभागमर्धं वा विस्तारं तत् षडंशैकांशं स्थूपिकाग्रविस्तारं तस्याऽऽयामं सप्तधा कृत्वा त्रिभागमूले चतुरश्रं शेषं सुवृत्तं शिखराकारं वा कारयेत्। अथवा तदूर्ध्वतलपादायामसदृशं तत्पाद

विष्कम्भविस्तारम् अग्रमेकाङ्गुलमालये तन्मध्ये सुषिरं समचतुरश्रं कृत्वा कीलादधस्तात्स शिखं युक्तितः कारयेत्। आद्येष्टकावदन्त्येष्टकानामधि-वासहोमाद्यं सर्वं स्थूपिकीलसहितं कृत्वा कीले विष्णुं तदाधारे महीं प्रागादिष्विष्टाकासु पुरुषाद्यामूर्तीः तद्बाह्वे प्रागाद्युत्तरान्तं न्यक्षं विवस्वन्तं मित्रं क्षत्तारं चाऽभ्यर्च्य शयने शाययेत्। प्रतिसरमाबध्योत्तराच्छादनं कृत्वा आहवनीयादिषु पूर्ववद्धोमं हुत्वा रात्रिशेषं व्यपोह्य प्रभाते स्नात्वा आलय-माविश्य प्रदक्षिणं कुर्यात्। यजमानआचार्यादीन्नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य दक्षिणां दद्यात्। स्थापकाः शिला वाऽथेष्टकां वा कीलसहितं समादाय ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कृत्वा ताश्चाऽसङ्करं विमानं समारोप्य शिल्पिना सार्धं सूत्रं प्रसार्य शिला वाऽथेष्टका वा तन्मध्ये छिद्रे पूर्ववत् प्रागग्रं तच्छिद्रे तन्मूलं तद्दक्षिणे छिद्रे दक्षिणे मूलं पश्चिमे छिद्रे (अग्रं) पश्चिमे मूलम् उत्तरे छिद्रे उत्तराग्रमेवं छिद्रं पूर्ववच्चतुर्वेदादि मंत्रैरुर्ध्वाननं संन्यस्य सुधामालिप्य तन्मध्ये रत्नं, सुवर्णं वा यथाशक्ति विन्यस्य सुधामालिप्य मेदिनीमंत्रेण मयूराङ्घ्रिं विन्यस्य तस्योर्ध्वे सुषिरे विष्णुसूक्तेन स्थूपिकीलं प्रतिष्ठापयेत्। पश्चाच्छिल्पिनमाहूय सुदृढं कृत्वा शिखरं समाप्य तस्मिन् प्रागादिचतुर्दिक्षु न्यक्षादीनावाह्याऽभ्यर्च्य शेषांशं विधिना कारयित्वा शक्तश्चेत्ताम्रजं, राजतं, सौवर्णं वा, कृत्वा तस्याऽधस्तात्सुधावर्णानुलेपं च कारयेत्।

इति श्री वैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे गर्भन्यासमूर्ध्वेष्टका विधिर्नाम त्रयोदशः पटलः ॥ १३ ॥

## अथ चतुर्दशः पटलः

### परिवाराणां नवभेदनिरूपणम्

अथ परिवाराणां नवभेदविधिं वक्ष्ये - आलयान्तर्गतदेवा, द्वारदेवा द्वारपालाश्च, सर्वत्र समाना उच्यन्ते। विष्वक्सेन गरुड श्रीभूत न्यक्ष भूतपीठानि एते पञ्चपरिवारा अधमाधमम्, एतैस्सार्धमिन्द्रादि (दिग्दे) देवा, भास्कर प्रमुखे चक्रशङ्खौ च एते षोडशपरिवारा अधममध्यमम्, एतैस्सहिता विवस्व-न्मित्रक्षत्तारः, अभिमुखे ध्वजयूथाधिपौ च एकविंशतिदेवा अधमोत्तमम्, एतैस्सहिताः सिद्धि श्रीहविःपालस्कन्द विघ्नेश सप्तमात्रपुरुषज्येष्ठाभार्गव ब्रह्मचन्द्राश्चैते द्वात्रिंशद्देवा मध्यमाधमम्, एतैस्सह तृतीयावरणे भास्कराऽङ्गारक स्कन्द दुर्गा सप्तरोहिणी मन्दसप्तमातृबुधबृहस्पतिपुरुषाश्चैते द्विचत्वारिंशद्देवा मध्यममध्यमम्, एतैस्सह ज्येष्ठाशुक्र गङ्गासप्तर्षिब्रह्मचन्द्र रुद्राऽश्विकपिल पञ्चभूत सरस्वत्यश्च एते मध्यमोत्तमम्, एतैस्सह चतुर्थावरणे पृथिव्यातुनर? धर्मधात्री सुरप्रिया पुष्पेशव्याहतिदत्तभव मनुहरिशङ्कराश्चैतेप्युत्तमाधमम्, एतैस्सहबलिरक्षक वसुजया दश एते चोत्तमोत्तममिति। प्र(ति)मुखे अनपायिनो द्वारे धात्रादीन् प्राकरद्वारेषु द्वारपालकान् यथोक्ते देशे सम्यगर्चयेत्।

### अर्चकादिसंख्याभेदेन अधमादिकथनम्

नवविधार्चकपरिचारकान्वक्ष्ये - मन्त्रकल्पवित् शौचाचार संयुक्त-स्सुपुष्टाङ्ग ऋत्विगुक्तगुणोपेत एकोऽर्चको द्वौ परिचारकौ अधमाधमम्, अर्चकौ द्वौ परिचारकाश्चत्वारश्चाऽधममध्यमम्, अर्चकास्त्रयः नवपरिचारका-श्चाधमोत्तमम्, अर्चकाश्चत्वारः षोडश परिचारकाश्च मध्यमाधमम्, षडर्चकाः पञ्चविंशतिपरिचारकाश्च मध्यममध्यमम्, अष्टार्चकाः चत्वारिंशत्परिचारकाश्च मध्यमोत्तमम्, द्वादशार्चकाः पञ्चाशत्परिचारकाश्च उत्तमाधमम्, षोडशार्चकाः चतुः षष्टि परिचारकाश्चोत्तममध्यमम्, विंशत्यर्चकाः अशीति परिचारका-

श्चोत्तमोत्तमम्, देवेशस्य प्रतिसन्ध्यमेकैकः पुरुषः तथा बेरं प्रति पूजार्थमर्चकाः परिचारकाश्च बहवो भवन्ति।

### आचार्यादीनां भूम्यादिदानम्

नित्यनैमित्तिकार्थमाचार्यार्चकादीनां जीवनार्थं अन्यद्विव्यविभावार्थं चाऽत्यन्तपुष्फलान् भूमिभोगान् आचार्यस्य हस्ते देवसन्निधौ यजमानस्सोदकं दद्यात्। सर्वमाचार्यनियोगेन कारयेत्, आचार्यार्चकादयः क्लेशयुक्ताश्चेज्जनास्सर्वे सर्वदा क्लेशयुक्ता भवेयुः, राज्ञो राष्ट्रस्य च महद्भयं, ग्रामयजमानयोर्नाशश्च भवेत्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आचार्यार्चकादीनां जीवनार्थं भूमिभोगं सुसम्पन्नं कल्पयेत्। आचार्यार्चकपरिचारकादीनामभावे तत्पुत्रादीन् तदभावे तन्नियुक्तांश्च (न्वा) कारयेत्। अन्यथा महत्तरो दोषो भवति इति विज्ञायते॥

इति श्री वैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवविध परिवाराचार्यार्चकविधिर्नाम चतुर्दशः पटलः ॥ १४ ॥

### अथ पञ्चदशः पटलः

#### बेरार्थं शिलाग्रहणम्

अथ बेरार्थं शिलाग्रहणं वक्ष्ये।

#### शिलानां त्रैविध्यम्

गिरिजाभूमिजावारिजा चेति शिला त्रिविधा भवति गिरेरुपरिजातोर्ध्वमुखा, पार्श्वजाता पर्वतप्रेक्षा, समुद्रजातोर्ध्वमुखा, भूमिजाताऽधोमुखा, नद्यादिजलमार्गजाता जलागमनमुखा, तासां भूमिजाता मुख्या, तस्मान्महादिक्षु अशीर्षा, दुस्थानस्था चाऽग्राह्या; शिलाश्च त्रिविधाः पुंस्त्रीनपुंसकाश्चेति एकवर्णा घना स्निग्धा चाऽऽमूलाग्रमार्जवान्विता घण्टानादसमा पुंशिला, स्थूलमूला क्षीणाग्रा कांस्यध्वनियुता स्त्रीशिला, स्थूलाग्रा कृशमूला हीनस्वरा

नपुंसकशिला, पुंशिलाभिः पुंबेराणि स्त्रीशिलाभिः स्त्रीबेराणि नपुंसकशिलाभिः प्रासादतलकुड्यादीनि कारयेत्। अथ एकस्यां शिलायां देवदेव्यौ च कारयेदित्येके। शिलाछेदने तक्षणे चापि मण्डूको दृश्यते यदि सा शिला गर्भिणीति ज्ञात्वा तां यत्नेन परिवर्जयेत्।

### शिलानयनादिप्रकारः

पूर्वपक्षे पुण्ये कर्तुं नुकूले नक्षत्रे आचार्यो यजमानश्च शिल्पिना सार्धं साधनैर्होमसम्भारैस्सह शिलाग्रहणाय गत्वा वने वनपार्श्वे जलपार्श्वे वा शिलां वीक्ष्य परितस्तृणगुल्मलतादीनि संशोध्य तदुत्तरपार्श्वे सूत्रोक्तविधिना वास्तुहोमं हुत्वा पर्याग्निं कृत्वा पञ्चगव्यैः पवमानाद्यैः सम्प्रोक्ष्य द्विप्रस्थैस्तण्डुलैश्चरुं पक्त्वा गुलदधिघृतलाजैर्युक्तं शिलायाः पार्श्वे दक्षिणे वनराजायेति, वामे देशाधिपतय इति, परितः प्रागादीशानान्तं सर्वेभ्यो देवेभ्यो, यक्षेभ्यो, विद्याधरेभ्यो, राक्षसेभ्यः, पिशाचेभ्यो, नागेभ्यो, गन्धर्वेभ्यः, अष्टादश गणेभ्यश्चेति, पूर्वमुदकं पुष्पं बलिमुदकं च दत्वा तत्रस्थान् शीघ्रं व्रजतेति परितः (शीघ्रं) खनित्वा शिल्पिना सार्धमानीय शुद्धोदकैरभिषिच्य आचार्य उत्तराभिमुखो भूत्वा प्राणायामं कृत्वा आत्मसूक्तं, महीसूक्तं च, जप्त्वा समाहितो देवं ध्यायन्, हस्ताभ्याम् 'इदं विष्णु'रिति मंत्रेण शिलाग्रहणं कृत्वा उलिकां ताडनीमप्यादाय विष्णुगायत्रीं, 'चित्रं देवाना'मित्युक्त्वा मूर्ध्नि पार्श्वयोः पादे च किञ्चित् छित्वा शिल्पिनमाहूय विधिना मानयित्वा किञ्चिदप्यधिकं हेयशिलां छेदयित्वा प्लवगे, शकटे वा, शिलामारोप्य अप्रमादेनाऽऽलयमावेश्य कर्ममण्डपे न्यस्य बेरं मानोन्मानाद्यैर्लक्षणोपेतं स्थानकादिभेदेष्वेकमार्गेण साङ्गोपाङ्गावयवमत्यर्धावयवं वा, सर्वत्राऽहीनं, सुन्दरं, चित्रं, चित्रार्धं वा, कारयेत्॥

### दार्वादिबेरकर्माणि

एवमेव दारवं कारयेत्। ध्रुवार्चा चेत् स्थानकमासीनं यानकं वा, सर्वांगसंपूर्णं सुव्यक्तं कारयेत्। अथ ध्रुवबेरं ताम्रजं शैलं दारवं वा विधीयते। दारवान्मृण्मयं श्रेष्ठं मृण्मयात् शैलमुत्तमं शैलात् ताम्रं मुख्यं भवति, ध्रुवार्चाबेरं चेत् ताम्रजं, शैलं वा कुर्यात्। बेरायामं तदर्धायामविस्तृतार्धमुत्तमं, तदुणांशात् द्व्यंशं मध्यमम्, तच्चरांशादुणांशमधमम्।

### ध्रुवबेरविधानम्

तद्धामविस्तृतार्धं द्विधा कृत्वा तस्याऽपरार्धं षड्विंशतिभागं कृत्वा तपूर्वार्धांशेन सह एकैकं संयोजयेत्। सप्तविंशत्युत्सेधं भवति। गर्भागारस्य चतुर्भागात् त्रिभागं, त्रिभागात् द्विभागं, शरांशादुणांशं, गर्भार्धं वा, तस्याऽपरार्धं पूर्ववत्कुर्यात्। पादोत्सेधं, द्वारोत्सेधं वा, तत्पादाधिकं, पादहीनमर्धं वा, नवांशोनमष्टांशोनं वा, अधिष्ठानस्य पादमर्धं, त्रिपादं, समं, सपादाधिकम्, अर्धाधिकं, पादोनद्विगुणं, द्विगुणं वा हस्तमानेन शरहस्तमानाङ्गुलेन पञ्चविंशत्यङ्गुलाद्येकचत्वारिंशदङ्गुलान्तं द्व्यङ्गुलवृद्ध्याऽङ्गुलिभेदं नवधा भवति। यजमानसमं, तदष्टांशं कृत्वा एकद्वित्रिचतुरंशाधिकं नेत्रास्यबाहुस्तनान्तमित्येतन्नवधा भवति। एतेष्विष्टमानं विनिश्चित्य पादाद्युष्णीषान्तं ध्रुवबेरं कारयेत्।

### चित्रादिविधानम्

तच्चित्रं चित्रार्धं चित्राभासमिति त्रिविधं भवति। उत्तमं चित्रम्, अर्धचित्रं मध्यमम्, आभासमधमं, षण्मानैस्सहितं चित्रं, नाहार्धं सन्दर्शनमर्धचित्रं, नाहोन्नतिभ्यां हीनं यत्तदाभासं सर्वत्र लोहजं मृण्मयं चित्रमेव अर्धचित्रं न कारयेत्। कुर्याच्चेदाभिचारिकं भवति। शैलं दारवं च चित्रम् अर्धचित्रं वा कारयेत्। आभासं पटकुड्यादिलेख्यम्, बेरे चित्रे अर्चनं ऐहिकामुष्मिकफल-

प्रदम्, अर्धचित्रे अर्चनं केवलमामुष्मिकफलप्रदम् आभासेऽर्चनं ऐहिकफल-  
प्रदम्, तदाभासं द्विविधं भवति। अचलं चलमिति अचलं भित्तौ लिखितं,  
चलं पटलिखितं स्यात्। तस्मादचलमेव कारयेत्। आभासं भित्तौ संलिख्य  
तस्मिन्नक्षिमोचनं ध्रुवबेरशुद्धिं च कृत्वा अक्षरन्यासदिकं कृत्वा प्रतिष्ठाप्य  
तत्प्रमुखे ब्राह्मे दैविके मानुषे वा रत्नन्यासं कृत्वा कौतुकं प्रतिष्ठाप्य  
ध्रुवात्कौतुकबेरे समावाह्य अर्चयेत्। आवाहनविसर्गौ तस्मिन्नेव समाचरेत्।  
ध्रुवार्चाचेदाभासार्चनं न कुर्यात्। चित्रं चित्रार्धं वा कृत्वा प्रतिष्ठाप्याऽर्चयेत्।

### पीठविधानम्

तद्वेरं पीठोत्तुङ्गं, बेरोत्तुङ्गात्तुरीयांशं गुणांशैकांशं वा, चतुरश्रं, वृत्तं,  
पद्माकारं वा, तदुत्सेधं सप्तभागं कृत्वाऽधःपद्मं चतुरश्रम् ऊर्ध्वपद्मं त्र्यंशम्,  
ऊर्ध्वाधः षोडशदलैर्युक्तं देवपादौ परितश्चाष्टाऽङ्गुलं नीत्वा एवं पीठं कारयेत्।  
स्नानवेदिं तत्परितः षोडशाऽङ्गुलां गर्भागारत्रिभागैकभागां वा चतुरश्रां  
द्विमेखलां तदूर्ध्ववेदिविस्तारं भागं तदूर्ध्वमुत्सेधं, तत्परितश्चतुरङ्गुलविस्तारोत्सेधा-  
मधोवेदिं तन्मध्ये षडङ्गुलमवगाढं पञ्चाऽङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा प्राच्यामुदीच्यां वा  
वारिमार्गं चतुरङ्गुलं मात्राऽङ्गुलेनैकवेदिं कारयेत्। अथवा पीठं विना  
शिलाभिरिष्टकाभिर्वा वेदिं कृत्वा तन्मध्ये सुदृढं संस्थापयेदिति केचित्। एवं  
ध्रुवार्चाबेरस्थापनम् अन्यत्सर्वं युक्त्या कारयेत्॥

### गर्भालयपदविन्यासविधानम्

अथ गर्भालयपदविन्यासविधिं वक्ष्ये - प्रागग्रैरुत्तराग्रैश्च सप्तदशसूत्रैः  
षट्पञ्चाशत्द्विशतभागं विभज्य तन्मध्ये षोडशभागंब्राह्मं, तत्परितश्चतुरधिका-  
शीतिभागं दैविकं, तत्परितः षण्णवतिभागं मानुषं, तद्वहिः षष्टिभागं  
पैशाचं भवति। तन्मध्ये ब्राह्मे कौतुकपीठं, दैविकभागं त्रिधा कृत्वा तस्यापरभागे  
तन्मध्ये वा स्थानकं, देवमानुषयोरन्तरे च आसनं किञ्चिदैविकमाश्रित्य

मानुषांशे शयनं संस्थापयेत्। ध्रुवार्चाचेत् गर्भागारं सप्तसप्तविभागं कृत्वा तन्मध्ये चैकं पदं ब्राह्मं तत्परितश्चाष्टभागं दैविकं तद्बाह्ये षोडशभागं मानुषं तद्वहिश्चतुर्विंशतिभागं पैशाचं भवति। ब्रह्मस्थाने स्थापयेत् शान्तिकं दैविके पौष्टिकं देवमानुषयोर्मध्ये जयदम् एवं ध्रुवार्चा संस्थापयेत्।

### देव्यादिप्रमाणम्

देवस्य बाह्वन्तं, स्तनान्तं, कर्णान्तं वा, देव्योर्मानम्, मुन्योर्वींशशैषिकयो-  
रन्येषां परिवाराणां च तत्समं पादहीनमर्धं पादं वा तत्तदालयवशाद्वा  
कारयेत्। ब्रह्माणं शङ्करं च ध्रुववेरसमं नवांशोनमष्टांशोनं वा कारयेत्। येन  
द्रव्येण देवः कृतः तेन द्रव्येण देव्यादि परिषदस्तत्तदुक्ततालक्रमेण कारयेत्।  
स्थानकस्य पीठोर्ध्वं चाऽऽसीनस्य सिंहासनोर्ध्वं, तस्याऽधस्ताद्वा,  
शयानस्याऽनन्तोर्ध्वं, पादपाश्वे वेरमध्ये वा रत्नन्यासं कृत्वा वेरं  
संस्थापयेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे शिलाग्रहणवेरप्रमाण-  
पदविभागस्थाननिर्णयो नाम पञ्चदशः पटलः ॥ १५ ॥

## अथ षोडशः पटलः

### शिलावेरस्थापनविधिः

अथ शिलावेरस्थापनविधिं वक्ष्ये।

उत्तरायणे मार्गशीर्षमाघौ विवर्ज्य शुक्लपक्षे कृष्णे अन्त्यत्रिभागं हित्वा  
श्रवणरोहिणी श्रविष्ठाहस्ताऽनूराधारेवती त्र्युत्तरासु चाऽन्यस्मिन् सुप्रशस्ते  
कर्तुरनुकूले नक्षत्रे स्थिरे शुभे राशौ प्रतिष्ठां कुर्यात्।

तद्दिनात्पूर्वं अङ्कुरानर्पयित्वा सम्भारानाहत्य तद्वेरशुद्ध्यर्थम् आलयाभि-  
मुखे, उत्तरे वा, बिम्बार्धाधिकमानेन अवटं बिम्बदघ्नं कृत्वा तस्मिन् जले

गव्ये, कुशोदके च, प्रत्येकं दिनत्रयम्, एकाहं, यथासम्भवकालं वा, अधिवासं कारयेत्। बिम्बं महद्येत्कुम्भजलैः 'आपो, हिरण्य, पवमानैरभिषेचयेत्।

आलयाभिमुखे दक्षिणे वा यागशालां षोडशस्तम्भसंयुक्तां प्रपां वा कृत्वा कूटं वा कृत्वा तोरणाद्यैरलङ्कृत्य तन्मध्ये शय्यावेदिं चतुरश्रां तद्वित्तिसम-विस्तारां तत्तुरीयांशोत्सेधाम्, अथवा बिम्बार्धाधिकायामां यथालाभोत्सेधां वेदिं कृत्वा तत्प्राच्यां सभ्याग्निकुण्डं तस्योत्तरे स्नानवेदिं च कृत्वा आलयादुत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा आलयं यागशालां च पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा सभ्याग्नावाधारं हुत्वा स्नानवेद्यां देवं संस्थाप्य तस्याऽभिमुखे व्रीहिभिर्दण्डवत् पङ्क्तिं कृत्वा पञ्चगव्यादि द्वादशद्रव्यसम्पूर्णान् कलशान् सोपास्नानान्विन्यस्य विधिना संस्थाप्य वस्त्राद्यैरलङ्कृत्य प्रतिसरमाबध्य शय्यावेद्यां धान्योपरि पञ्चशयनानि पञ्चवस्त्राणि वाऽऽस्तीर्य देवीभ्यां सह देवेशं शाययेत्। मुन्यादीनां स्थापनं यदि प्रत्येकं स्नापनशयनादीनि कारयेत्।

यतो द्वारं ततो मौलिं कृत्वा उत्तराच्छादनं कुर्यात्। बेरे महति जलाधिवासं हित्वा यागस्थानमध्ये शय्यावेदिं विना तत्कालात् पूर्वं बेरं समानीय शुद्धोदकैः पवमानाद्यैः संस्थाप्याऽभ्यर्च्य पश्चाद्वास्तुशुद्धिं कृत्वा प्रधानहोमं कलशस्नापनं च कारयेत्। अभिमुखे धान्यवेद्युपरि शयनान्यास्तीर्य प्रतिसरं बध्वा देवेशं 'शयने शेत' इति स्मृत्वा उत्तराच्छादनैर्बिम्बं समाच्छाद्याऽधिवास्य अग्निं परिस्तीर्य हौत्रं प्रशंस्यऽऽवाहनजुष्टाकारस्वाहाकारान् कृत्वा पुरुषसूक्तं, वैष्णवमेकाक्षरादिसूक्तं, महीसूक्तं, ब्राह्ममैन्द्रं, सर्वदेवत्यं च हुत्वा रात्रिशेषं व्यपोह्य प्रभाते स्नात्वाऽऽलयमावेश्य शयनस्थं देवमादाय अष्टोपचारैरभ्यर्च्य पदविभागं कृत्वा तद्विहितपदे रत्नादीनि विन्यस्य पश्चादग्निं विसृज्य बेरं गर्भालयं नीत्वा 'प्रतद्विष्णु'रिति बेरं संस्थाप्य विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं,

वैष्णवं, ध्रुवसूक्तं च, जप्त्वा बेरस्य पादं स्पृशेत्। देव्यादीन् तत्तन्मन्त्रमुच्चार्य तत्तत्स्थाने प्रतिष्ठापयेत्।

शिल्पिना बेरं संस्थाप्य पश्चात्तन्त्रेण स्थापनं कुर्यादित्येके। बेरे महत्यल्पे वाऽधिष्ठानाऽवसाने बेरं संस्थाप्य पश्चाद्विमानं कारयेत्। शिलाबेरं, ताम्रजं वा अथैष्टकशैल मृण्मयं दारवं वा संस्थापयेत्। मृण्मये तृणाच्छन्ने चैकबेरमेव स्थापयेत्। ऊर्ध्वदृष्टिमधोदृष्टिं तिर्यगीक्षणं नैव बेरम्। समदृष्टिं संस्थाप्य पश्चाच्छिल्पिना घटी शर्करादीनि कारयेत्।

अथ ध्रुवार्चास्थापनविधिं वक्ष्ये - बेरं शिल्पिभिर्निरपेक्षमेव कारयित्वा यथोक्तमङ्कुरादीनर्पयित्वा कौतुकस्योक्तविधिनाऽक्षिमोचनं कृत्वा पञ्चगव्याऽधिवासं कृत्वा रात्रावालयस्योत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां आलयं यागस्थानं च संशोध्य पुण्याहं वाचयित्वा यागस्थानस्य मध्ये शय्यावेदिं परितश्चाग्निकुण्डानि कृत्वा अधिवासगतं देवम् आसाद्य अभिषिच्य वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्याऽभ्यर्च्य आलयमावेश्य यज्ञालये स्नानश्चभ्रस्य पश्चिमे धान्यराशौ संस्थाप्य सर्वहोमेष्वाधारं हुत्वा देवस्याभिमुखे यथोक्तेन विधिना कुम्भपूजां कृत्वा तस्मिन् देवमावाह्य सप्तकलशैः कुम्भं समभ्युक्ष्य पश्चाद्वेरं संस्थाप्य वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य अभ्यर्च्य पुण्याहान्ते प्रतिसरं बध्वा शय्यावेद्यां धान्योपरि अण्डजादीनि पञ्चशयनानि पञ्चवस्त्राणि वाऽऽस्तीर्य कुम्भं बिम्बं चारोप्य विधिना शाययेत्। यदि स्यादौत्सवं बलिबेरं च देवेन सहाऽक्षिमोचनं कृत्वा पृथगेवाधिवासनं स्नपनं च कृत्वा प्रतिसरं बध्वा तद्वेद्यां प्रत्येकं शयनान्यास्तीर्य तद्देवं शाययेत्।

सभ्याग्नौ हौत्रं प्रशंस्याऽऽवाहनादीनि कृत्वा चतुर्दिक्षु चतुर्वेदाध्ययनं कारयित्वा सर्वहोमेषु यथोक्तं जुहुयात्। रात्रिशेषं व्यपोह्य प्रभाते स्नात्वाऽऽलयमाविश्य देवं प्रणम्योत्थाप्य आराध्य गर्भालयपदविभागं कृत्वा

यथोक्ते पदे पीठे रत्नादीनि न्यस्य यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा पूर्णाहुतीर्जुह्यात्।

पश्चान्मुहूर्ते प्राप्ते देवेशं प्रणम्य अनुमान्य कुम्भं विना देवं गर्भालयमानीय रत्नोपरि विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ध्रुवसूक्तं, वैष्णवं च, जत्वा 'प्रतद्विष्णु'रिति देवं संस्थाप्य पश्चादष्टबन्धं प्रयोजयेत्। लाक्षागुडमधूच्छिष्टगुग्गुलून् परस्परं समभागं कृत्वा एषां द्विगुणं सज्जरसं, गैरिकं, घनचूर्णमर्धं, सर्वेषामर्धं तैलं संयोज्य लोहपात्रे निक्षिप्य लोहदर्व्यासमेनाग्निना सुपक्वं पचेत्, तद्वन्धमानीय तत्पीठरन्ध्रे प्रक्षिपेत् तत् दृढं दृषत्समं भवति।

तस्य ध्रुवबेरोक्तशुद्धिं कृत्वा पश्चादाचार्यश्शय्यावेदिमासाद्य कुम्भं सङ्गृह्य शिरसा धारयन् अग्रतो गच्छेत्। स्थापका औत्सवं बलिबेरं चादायाऽनुगच्छेयुः आलयं प्रदक्षिणीकृत्याऽभ्यन्तरं प्रविश्य देवाभिमुखे धान्योपरि कुम्भं सन्यस्य मुखमण्डपे औत्सवं बलिबेरं च प्रतिष्ठापयेत्। आचार्यश्चाऽऽत्मसूक्तं जप्त्वा मन्त्रन्यासमक्षरन्यासं च कृत्वा समाहित उत्तराभिमुखो भूत्वा देवं ध्यायन् 'इदं विष्णु'रिति कुम्भस्थां शक्तिमादाय 'आयातुभगवा'निति बिम्बस्य मूर्ध्नि 'विष्णुमावाहयामी'ति संस्त्राव्य आवाहयेत्। बेरं परितः पुरुषाद्यावरणत्रयदेवान् मित्राद्यावरणत्रयदेवांश्चाऽऽवाह्य 'अस्त्वासन'मित्यासनं दत्त्वा पश्चादौत्सवे बलिबेरे च तस्मादीपादीपमिवाऽऽवाहयेत्। ध्रुवार्चाबेरमावाहनविसर्गाभ्यां विनाऽऽसनाद्यैरर्चयेत्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानमिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे शिलाबेरध्रुवार्चाबेर-  
स्थापनविधिर्नाम षोडशः पटलः ॥ १६ ॥

## अथ सप्तदशः पटलः

### बेरार्थं दारुग्रहणम्

अथ बेरार्थं दारुसङ्ग्रहणं वक्ष्ये - खदिराऽसनतिमिशमीचन्दन चम्पक मधूक जातिवृक्षाश्चाऽन्ये स्निग्धास्साराः शुभवृक्षाश्च सस्यक्षेत्रसमीपोत्पन्नाः पद्मोत्पल कुमुदवत्तटाकसमीपजाता याज्ञिकाद्रुमाः, तुलसीवृक्ष (कुशपुष्प) समीपजाताश्च वृक्षास्सङ्ग्राह्याः।

पुष्पफलविस्तीर्णाः क्रिमिदष्टाः जन्तुयुता अग्निदग्धा वाताहताजीर्णाः कोटरास्त्वचाहीना भिन्ना अनेक पक्षिनिवासा वल्मीकसङ्कटाः सर्पवासा देवायतनस्था श्मशानचण्डालवाससमीपस्था अनुक्तस्थानस्थाश्चाऽग्राह्याः।

### लिङ्गभेदेन दारुत्रैविध्यम्

वृक्षास्त्रिविधाः पुंस्त्रीनपुंसका इति आमूलाग्रमार्जवयुतं सुवृत्तं शाखानेकयुक्तं पुंवृक्षं, स्थूलमूलं कृशाग्रं स्त्रीवृक्षं, कृशमूलं नपुंसकं वृक्षं न गृह्णीयात्। पुंवृक्षेण पुंवेरं, स्त्रीवृक्षेण स्त्रीवेरं कारयेत्।

पूर्वपक्षे कर्तुर्नुकूलर्क्षे तदर्थमाचार्यो यजमानश्च साधनैर्होमसम्भारैः शिल्पिभिस्सार्धं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा वनं गत्वा निमित्तानि संलक्षयेत्। क्रौञ्चचक्रिवायसपिङ्गलाऽक्ष चकोर कपोतहंस कृकलासादयो दक्षिणगाः शुभाः, अभ्युदयकराश्च, चाषःशयेनश्च टिट्ठिभाः वामगाः सिद्धिदाः गृहगौळीकौशिक-क्रोष्टु पिङ्गलाक्षवनकुक्कुटाद्या वामतस्सर्वे सिद्धिप्रदाः, प्रभामिनीवैष्णवध्वज-च्छत्रपूर्ण कुम्भशुक्लवसनपुष्पगजवृषगोमिथुनदधिपयो रुधिरमांस मधुभाण्डगर्भिणी सुरावेश्या यदि दृश्यन्ते तच्छुभकरं भवति। इत्येवं शिलाग्रहणकालेऽपि ज्ञेयम्।

शुभे मुहूर्ते तं वृक्षमासाद्य परितस्तृणगुल्मलतादीन् संशोध्य अस्मिन् देशे 'वसन्तउद्वसते' त्युक्त्वा शान्तिं वाचयित्वा वृक्षस्योत्तरपार्श्वे वास्तुहोमं हुत्वा वृक्षमूले पर्यग्निकरणं कृत्वा पञ्चगव्यैस्समभ्युक्ष्य पुण्याहं वाचयित्वा चरुं पक्त्वा तिलचूर्णं सक्तुमुद्रनिष्पावयुतं, वृक्षमूले वनराजाये'ति परितः प्रागादीशानान्तं 'वनस्पतिभ्यो, वनदेवताभ्यो, भूतेभ्यो, यक्षेभ्यः, पिशाचेभ्यो, नागेभ्यो, विद्याधरेभ्योऽष्टादशगणेभ्यश्चे'ति पूर्वमुदकं पुष्पं बलिमुदकं च दद्यात्। अस्तु तृप्तिरित्युक्त्वा आचार्यं सम्पूजयेत्। आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा 'इदं विष्णु'रिति हस्ताभ्यां द्रुमं सङ्गृह्य श्रीभूम्यादीनां तत्तन्मन्त्रेण दारुं सङ्गृह्य परशुमादाय विष्णुगायत्रीं, 'सोमं राजानं' च जपन् प्रागादिचतुर्दिशं छित्वा पश्चात्तक्षकमाहूयाऽभिपूज्य सर्वं छेदयेत्। महादिक्षु पतनं श्रेष्ठं विदिक्षु पतनं मध्यमं अन्यासु दिक्षु अधमं यथोचितं छित्वा ऊर्ध्वभागमुखं पार्श्वादि चाऽङ्कयेत्।

यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा तं वृक्षं शकटे समारोप्य नरैर्वाहयित्वा आलयमाविश्य कर्ममण्डपे संस्थाप्य शोषयित्वा प्रतिमा विधानेनाऽत्वरेण कारयेत्। ध्रुवबेरोक्तमानेष्विष्टमानं विनिश्चित्य तन्मानं चतुर्विंशतिशतभागं विभज्य एकांशं देहलब्धाङ्गुलं तच्छूलानामग्रं पादं विदित्वा तल्लक्षणोपेतं तनुकरणं कृत्वा शूलानाहत्योर्ध्वकायमधःकायं च समं कुर्यात्। वंशदण्डस्याऽऽयाम(मं) द्विषट्यङ्गुलं स्थानकासनशयनानां मेढ्राऽन्तं नाभ्यन्तं चतुरश्रं नाभेर्हिक्कान्तमष्टाश्रं हिक्काया उष्णीषान्तं वृत्तम् अन्येषां देवानां चतुरश्रं नियुञ्जीत।

वंशदण्डमूलविस्तारं भागार्धाङ्गुलम् अग्रभाग मूलादष्टांशोनं वा, आसनस्याऽष्टाङ्गुलमधिकं नीत्वा चतुरङ्गुलमवगाढप्रवेशं चतुरङ्गुलमासनोदयं भवति।

वक्षोदण्डस्याऽऽयामं चतुस्त्रिंशदङ्गुलं सप्ताङ्गुलविस्तारं तदर्धं बाहुल्यं कटिदण्डायामं षोडशाङ्गुलमष्टाङ्गुलविस्तारं तदर्धबाहुल्यं तत्पार्श्वयोर्मध्ये निम्नयुतं तन्निम्ने दक्षिणे दक्षिणपार्श्वयोः पार्श्वदण्डौ संयोज्य वक्षो दण्डस्य पार्श्वयोर्मध्ये निम्नं कृत्वा संयोजयेत्।

वक्षोदण्डस्य मूले चाऽग्रे च तन्माने शिखाचतस्रः कलाङ्गुलाऽऽयताः तत्समविस्तृतास्तदर्धघना एताश्चतुर्भुजे द्विभुजे द्वे शिखे कृत्वा कटिदण्डस्य माने शिखायामं त्र्यङ्गुलं, द्व्यङ्गुलविस्तृतं तत्समबाहुल्यं, तेन वंशदण्डेन योजयेत्।

ऊरुदण्डायामं सप्तविंशत्यङ्गुलं मूले शिखासंयोजनार्थं युक्त्या कारयेत्।

जानुभागं, जङ्घा चोरुसमायता, पादं भागमूलविशालं, चतुरङ्गुलं त्र्यङ्गुलं (वा,) जङ्घामूलं त्र्यङ्गुलम् अग्रं कलाङ्गुलं तलायामं सप्तदशाङ्गुलं, तस्य मूलं त्रिमात्रमग्रतारं चतुर्मात्रम् अथवा स्थानकस्य पाददण्डयोर्जानुसन्धिं नवाचरेत्, एकमेव कारयेदिति केचित्।

बाहुदण्डायामं सप्तविंशत्यङ्गुलं तन्मूलं वंशदण्डाग्रसमम् अग्रं तदष्टांशोऽंशं युक्त्या वंशदण्डाग्रे संयोज्य ताम्रपट्टेन बन्धयेत्।

अथवा दण्डाग्रे अपरभागे चैकदारुणा कारयेदिति केचित्।

प्रकोष्ठदण्डस्याऽऽयाममेकविंशत्यङ्गुलं बाहुदण्डमूलं त्र्यङ्गुलं, तदग्रं व्यङ्गुलं प्रकोष्ठमूलं द्व्यर्धाङ्गुलं तस्याग्रमध्यर्धाङ्गुलमन्यान्यङ्गानि तत्तदङ्गेषु यथान्यायं संयोजयेत्।

प्रसारितपादयोर्हस्तयोर्जान्वोस्सन्धिं नवाचरेत्। इदं शास्त्रज्ञैः शिल्पिभिः सम्यक् प्रकल्पयेत्। देव्योऽंशूलं चतुरश्रं किञ्चिद्वक्रं वंशदण्डस्याऽयामं षष्ठ्यङ्गुलं, मूलभागविस्तारं, तदष्टांशोनमग्रं, वक्षोदण्डायामं पञ्चविंशत्यङ्गुलं

षडङ्गुलविस्तारं तदर्धबाहुल्यं, कटिदण्डायामं यवार्धोनविंशत्यङ्गुलं सप्ताङ्गुलविस्तारं (तदर्धं) तदर्धबाहुल्यम्, ऊरुदण्डस्य तलविशालं तत्तुरीयांशोनं, जङ्घाकारं तत् त्रिभागैकोनं, तेषामग्रतारमष्टांशोनम् अन्यत्सर्वं समानम् देव्योः पार्श्वदण्डं न योजयेत्। अवक्रमृजुकायस्य, वक्रतनोर्वक्रमेव कारयेत्। अत्राऽनुक्तं शिल्पिशास्त्रोक्तमार्गेण कारयेत्।

गर्भागारं पूर्ववत् षट्पञ्चाशत्द्विशतभागं कृत्वा तद्विहिते पदे स्थानकादि ध्रुववेरं कारयेत्। शूलमस्थि, मेदोऽष्टबन्धं, सिरारज्जुः, मांसं मृत्, शोणितं घटिशर्करा, त्वक् पटः वर्णं जीव इति ज्ञात्वा एतैस्सप्तभिस्संस्कारैर्युक्तं सर्वसम्पत्करम् एतेष्वेकं विना कारयेच्चेत् आभिचारिकं भवतीति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे दारुसङ्ग्रहणविधिर्नाम सप्तदशः पटलः ॥ १७ ॥

### अथाष्टादशः पटलः

#### शूलस्थापनविधिः

अथ शूलस्थापनविधिं वक्ष्ये - अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं, दक्षिणे मार्गशीर्षमाघौ विवर्ज्य शुक्लपक्षे कृष्णान्यत्रिभागं मुक्त्वा कर्तुरनुकूलर्क्षे स्थिरराशौ स्थापनं कारयेत्। तद्दिनात्पूर्वं नवमे, सप्तमे, पञ्चमे, तृतीये वाहन्यङ्कुराऽर्पणं कुर्यात्।

आलयात्प्रमुखे दक्षिणे वा यागशालां तोरणाद्यैरलङ्कृत्य तन्मध्ये शय्यावेदिं तद्वित्तिसमायामविस्तारं तुरीयांशोत्सेधां कृत्वा तां परितः सभ्यादिपञ्चाग्नि-कुण्डानि कृत्वा पूर्ववदालयादुत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य अग्निकुण्डेष्वध्वारं हुत्वा शय्यावेद्यां ऐशान्यां द्विहस्तायतविस्तारं भागोन्नतां धान्यवेदिं कृत्वा उत्तराग्रान् दर्भानास्तीर्य वस्त्रोपरि बेरशूलान् संन्यस्य वंशवक्षः कटीदण्डास्त्रयः पार्श्वदण्डौ द्वौ बाहुदण्डाश्चत्वारः प्रकोष्ठ-

दण्डाश्च तथैव पाददण्डौ द्वौ मौलिदण्ड एक एते अष्टादशदण्डाः स्थानके च, आसने विंशतिदण्डाः, शयने चतुर्भुज एकोनविंशति दण्डाः द्विभुजे सप्तदशदण्डाः, मौलिदण्डस्सहजश्चेत् एकोनमेतांश्चैवं सं(समाऽऽ)हत्य असङ्करार्थं चिह्नं कृत्वा शुद्धोदकैः पवमानैः (नाद्यैः) प्रक्षाल्य धान्यवेद्यां विष्णुगायत्र्या शूलान्विन्यस्य 'वसोःपवित्र'मिति पञ्चगव्यैस्समभ्युक्ष्य 'शन्नोदेवी'रिति गव्येन पयसा प्रक्षाल्य तैलाभ्यञ्जनं कृत्वा देव्यादीनामेवमेव कृत्वा तत्प्राच्यां दण्डवेद्यां यथाविधि चतुर्दशकलशान्विन्यस्य तत्तद्रव्यैस्सोपस्नानैश्शूलान् समभ्युक्ष्य देव्यादीनां पृथक्पृथगेवं कारयित्वा शय्यावेद्यां धान्योपरि पञ्चशयनानि, पञ्चवस्त्राणि वाऽऽस्तीर्य शूलान् स्वस्तिसूक्तेनासङ्कुलानारोप्य तन्मध्ये वंशदण्डं, तत्पार्श्वयोः पार्श्वदण्डौ, तदूर्ध्वे वक्षोदण्डं, तदधस्तात् कटिदण्डञ्च संन्यस्य, अथवा वंशदण्डेन एतान् संयोज्य संन्यसेदिति केचित्।

तदक्षिणपार्श्वे दक्षिणाङ्गानि वामपार्श्वे वामाङ्गानि संन्यस्य यद्विम्बद्वारं तद्विशि वंशदण्डाऽग्रं कृत्वा पुण्याहान्ते प्रकोष्ठदण्डे प्रतिसरं बध्वा 'अस्थिभ्यो नमः' इत्यभ्यर्च्य 'वैष्णव'मिति शूलान् शाययेत्। देव्यादीनां तत्तन्मन्त्रेण शाययित्वा उत्तराच्छादनं कृत्वा चतुर्दिक्षु चतुर्वेदानध्यापयेत्।

सभ्याग्निं परिस्तीर्य हौत्रं प्रशंस्याऽऽहवनीयादीनि कृत्वा वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तम्, आत्वाहार्षादीन् श्रीदेवत्यं भूमिदेवत्यं च हुत्वा 'अस्थिभ्यः स्वाहे'त्यष्टोत्तरशतमावर्त्य हुत्वा सर्वदेवत्यं च हुत्वा आहवनीयादिषु पूर्ववद्धोमं हुत्वा सभ्यं विनाऽन्तहोमं जुहुयात्। अथवा सभ्याग्निमेकमेव कारयेदित्येके।

रात्रिशेषं व्यपोह्य प्रभाते स्नात्वा आलयं प्रविश्य गर्भालये पदविभागं कृत्वा तद्योग्यपदे पीठे रत्नानि विन्यसेत्। यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां

दद्यात्। अग्निं विसृज्य मुहूर्ते समनुप्राप्ते शय्यावेदिमासाद्य आचार्यः स्थापकैस्सह शूलानसङ्करमाहृत्य शकुनसूक्तं समुच्चार्य वाद्यघोषपुरस्सरं सर्वालङ्कारसंयुक्तं आलयं प्रदक्षिणीकृत्याऽभ्यन्तरं प्रविश्य विष्णुसूक्तं विष्णुगायत्रीं च जप्त्वा ब्रह्मदण्डं स्थाप्य देव्यादीनां तत्तन्मन्त्रेण तत्तत्स्थाने स्थापयेत्।

वंशवक्षः कटीपाश्चोर्दण्डान् संस्थाप्य कटीदण्डाद्वक्षोदण्डादधस्ताच्च द्वयोराधारभित्तिमाश्रित्य पृष्ठतस्तथा योजयेत्। आसने वक्षोदण्डादधस्तादेक-माधारं योजयेत्।

अथवा भित्तिशूलं मौलिबन्धे संयोज्याऽऽसने चाऽऽसनोपरि वंशदण्डं संस्थापयेत्।

स्थानके पाददण्डौ शिलोपरि दृढं संस्थाप्य तयोः कटिदण्डं वंशदण्डं च संस्थाप्य यावत् दृढतरं तावद्योग्यं शूलं कृत्वा युक्त्या समूह्य कारयेत्।

शयने स्थानकवत् द्वयोराधारं शयनोर्ध्वे संस्थाप्य तस्मिन् स्थापयेत्।

पश्चाच्छिल्पिनमाहूय पूजयित्वा शिष्टं सर्वं कारयेत्। पश्चात् दृढबन्धनार्थं ताम्रपट्टैः पञ्चषट्सप्ताष्टयवविस्तारैः विस्तारात् षड्भागधनान्वितैस्तावदायतै-रतिदृढं बध्वा अष्टबन्धं निदध्यात्।

चतुर्विंशतिभागं कृत्वा श्रीवेष्टकं चतुरंशं, मृदुरुष्टं पञ्चांशं, गुग्गुल्वेकांशं, गुडमष्टांशं, सज्जरसं त्र्यंशं, धातुचूर्णं त्र्यंशम्, एतैस्सह गव्यं घृतं तैलं च संयोज्य शुद्धपात्रे सङ्गृह्य पाचयेत्।

आलयाभिमुखे वा आहवनीयाग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा अग्नेः पश्चिमतो धान्यपीठे वस्त्रोपरि अष्टबन्धं सन्यस्य 'मेदसे नम' इत्यभ्यर्च्य अधिवास्य विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, वैष्णवं च हुत्वा 'मेदसे स्वाहे'त्यष्टोत्तरशतं हुत्वा अग्निं विसृज्य शकुनसूक्तं जपन् आलयं प्रदक्षिणीकृत्य गर्भागारं

प्रविश्य 'अतो देवादिना' अष्टबन्धं शूलेष्वाल्लिप्य पश्चाच्छिल्पिना लेपयेत्।  
यजमान आचार्याय दक्षिणां दद्यात्। शिल्पिनं च पूजयेत्।

पश्चाद्रज्जुबन्धं कारयेत्। नाळिकेर फलत्वक्तूलसारैर्यवद्वयसमस्थूलमायतं  
रज्जुद्वयं समाहृत्य दक्षिणाग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा पूर्ववद्धान्यपीठे  
रज्जुं सन्यस्य 'सिराभ्यो नम' इत्यभ्यर्च्य अधिवास्य पूर्ववद्धोमं हुत्वा  
'सिराभ्यःस्वाहे'त्यष्टोत्तरशतमावर्त्य हुत्वा अग्निं विसृज्य पूर्ववत् आलयं  
प्रदक्षिणीकृत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश्य 'अतोदेवा'दिना नाभिस्थानमारभ्य सुषुम्नादि  
चतुर्दशनाडीनां स्थानेषु रज्जुं सन्यस्य पश्चात् शिरावन्मूर्धादि पादपर्यन्तम्  
उभौ पार्श्वौ समावेष्ट्य ताम्रपट्टेन हस्तपादतलौ कृत्वा कार्पासतन्तुना सर्वाङ्गं  
समावेष्ट्य पुनस्तथा रज्जुमावेष्टयेत्।

आचार्याय दक्षिणां दद्यात्। शिल्पिनं च सम्पूज्य पश्चात्संस्कारं कारयेत्।

नादेयां सस्यक्षेत्रजां हृदजां देवायतनसमीपतटाकजां पुण्यतीर्थजाम्  
अशोष्य जलाशयजां मृदं सुप्रशस्ते दिने गृहीत्वाऽभिमुखे नववस्त्रे कटे वा  
प्रक्षिप्य संशोष्य शोधयित्वा नवे मृद्भाण्डे गृहीत्वा शुचौ देशे अतिवातरहिते  
संस्थाप्य गन्धसहितां वालुकां चाऽऽक्षिप्य खदिरककुभ त्वक्तोय-  
कषायेनाऽऽलोड्य एकमासं तोये परिवासयेत्।

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्म्यग्रोधत्वक्कषायाम्बुना सेचयित्वाऽर्धमासं वासयित्वा  
त्रिफलोदकेनाऽलोड्य मृत्तुरीयांशपाषाणचूर्णयुतं तथाऽर्धमासं वासयित्वा  
यवसारगोधूममाषचूर्णसंयुक्तं श्रीवेष्टकं गुग्गुलुकुन्दुकुष्टसज्जरसानां षोडशांशं  
संयोज्याऽऽलोड्य दधिमधुसर्पिभिः अतसीस्नेहेन सहितं तिलजेन सार्धं  
विल्वफलसारं यथाभागं संयोज्याऽर्धमासं वासयेत्। तस्मिन् रजनीकटुक-  
त्रयचूर्णं तद्दशांशं संयोज्य श्लक्ष्णं कृत्वा तदर्थं कपित्थनिर्यासचूर्णं हरिताळ-  
कोष्ठरोचनाकृष्णचन्दनागरुचूर्णं च यथालाभं सुवर्णरजतचूर्णयुक्तं कदलीफल-

नाळिकेरसलिलं गोक्षीरं च संयोज्य संमर्द्य नदीपर्वतसस्यक्षेत्र वल्मीकसमुद्रजल-  
गजवृषशृङ्गोद्भेदकुलीरावटजां मृदं च किञ्चित्समादाय शोधयित्वा चूर्णीकृत्य  
संयोज्य त्रिरात्रं वासयित्वा सुनक्षत्रे सुमुहूर्ते चाऽऽलयाभिमुखे गार्हपत्याग्नि-  
कुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा अग्नेः पश्चिमस्यां (मायां) पूर्ववत् धान्यपीठे  
नववस्त्रे मृदं संन्यस्य 'मांसेभ्यो नमः' इत्यभ्यर्च्य अधिवास्याऽग्निं परिस्तीर्य  
महीसूक्तं, भूमिदेवत्यं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, वैष्णवं, मुन्योर्मत्रांश्च हुत्वा  
'मांसेभ्यः स्वाहे' त्यष्टोत्तरशतं जुहुयात्। आचार्यं पूजयेत्।

देवं ध्यायन् 'नेक्षरादिना' मृदमभिमृश्य मेदिन्यादीन् पारमात्मिकं च  
जपन् रज्जुबन्धादुपरिष्ठादुत्तमांगादि महाङ्गेषु मृदमालिष्य पश्चाच्छिल्पिनमाहूय  
पूजयित्वा हस्तेन विना सर्वाङ्गेषु करण्डिकयाऽऽलिष्य पुनरपि रज्जुं  
तथाऽऽबध्य शोषयित्वा पश्चान्मृदं संयोज्य तदूर्ध्वं रज्जुं न योजयेत् तदूर्ध्वं  
रत्नानि सन्यसेत्। हृदये पद्मरागं ग्रीवायां मौक्तिकं बाह्वोर्वेडूर्यं नाभौ ब्रह्ममणिं  
मेद्रे सौवर्णं पादयोः पुष्पकं दक्षिणनयने सूर्यकान्तं वामे चन्द्रकान्तं दक्षिणे  
कर्णे वज्रं वामे शङ्खजं नासिकापुटयोरमृताश्मकम् आस्ये प्रवाळं च पारमात्मिकं  
च जप्त्वा संन्यसेत्। मासेऽतीते शर्कराकल्कलं संलेपयेत्।

अथ शर्कराग्रहणं वक्ष्ये पुण्यनक्षत्रे समीपे नदीतीरे वाऽन्यस्मिन्मनोरमे  
शुद्धे देशे खनित्वा आहत्य प्रक्षाल्य संशोध्य चूर्णीकृत्य त्रिफलोदकेन  
सिञ्चन् शनैःशनैः शोषयित्वा कपित्थनिर्यासतोयेनाऽऽलोड्य कार्पासतूल-  
संयुक्तमतिसूक्ष्मं सुश्लक्ष्णं आलोड्य आवसथ्याग्निकुण्डं कृत्वा आधारं  
हुत्वा पूर्ववद्धान्यपीठे नववस्त्रोपरि शर्करां विन्यस्य 'रुधिराय नमः' इत्यभ्यर्च्य  
अधिवास्य अग्निं परिस्तीर्य वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीसूक्तं,  
शान्तिहोमं; हुत्वा 'रुधिराय स्वाहे' त्यष्टोत्तरशतं जुहुयात्। 'विष्णवे' श्रियै,  
हरिण्यै, चिरायुषे, ख्यातीशाय, गरुडाय, चक्राय, शङ्खाय, भूतेभ्यः सर्वाभ्यो  
देवताभ्यः, स्वाहेति व्याहृत्यन्तं जुहुयात्। 'एतत्परिषद'मिति अग्निं विसृजेत्।

आचार्यदक्षिणां दद्यात्। शर्कराम् 'अग्निरिन्द्रा'दिनाऽभिमृश्य पुरुषसूक्तेन आलेपयेत्। पश्चाच्छिल्पिनमाहूय सम्पूज्य तत्कल्कं सर्वाङ्गेषु समालिप्यैवं मासं प्रतिशुष्कं संलक्ष्य अच्छिद्रमभेद्यं तत्कल्केन तन्निर्यासाम्बुना अङ्गोपाङ्ग-प्रत्यङ्गानि यथा सम्पूर्णानि तथा कुर्यात्। पुनः शुद्धं कार्पासतन्तुना कृतं सूक्ष्मं वस्त्रं समाधृत्य पूर्ववत्सभ्याग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा पूर्ववद्धान्यपीठे नववस्त्रे अम्बरं सन्यस्य 'त्वचे नम' इत्यभ्यर्च्य अधिवास्य अग्निं परिस्तीर्य विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, सहस्राहुतीर्हुत्वा 'त्वचे स्वाहे' ति अष्टोत्तरशतं हुत्वा सर्वदेवत्यं च हुत्वा अग्निं विसृजेत्। आचार्यदक्षिणां दद्यात्। विष्णुगायत्र्या अम्बरं प्रोक्ष्य 'सोमस्य तनुरसी' त्याच्छादयेत्। शिल्पिना सुदृढं निर्विवरं समाच्छाद्य कल्कं प्रलेप्य पश्चाद् भूषणैर्भूषयेत्। बेरे शैले दारवे च शर्करादिनैव योजयेत्। बाह्ये मौक्तिकं मृदमालिप्य तद्वेरोपरि चक्षुः श्रोत्रास्य घ्राणादि-मार्गेष्वभेद्यं महाङ्गोपाङ्गेष्वभेद्यं नहीनं नाधिकं यथापूर्वं तथैव कल्केन परिकल्पयेत्। अन्यथा तद्वेरे देवो न वसेत्। चक्षुश्छिद्रे यजमानस्यान्धत्वं कर्णच्छिद्रे बधिरत्वम्, आस्यच्छिद्रे मूकत्वं घ्राणदिमार्गच्छिद्रे प्रमेहकुष्ठादि-व्याधयो धान्यादिनाशश्चाचिरादेव भवेयुः महाङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गभेदैः स्थानभ्रंशो भवेत्। तस्मात् सर्वं परिहत्यैव कारयेत्॥

अथ वर्णसंस्कारं वक्ष्ये। देवं युगानां क्रमेण श्वेतस्वर्णश्यामाञ्जनवर्णं सर्वेषु श्यामवर्णमेव कारयेत्। सर्ववर्णान् सङ्गृह्य पृथक्पृथक्पात्रे कपित्थनिर्यासाम्बुना संपेष्य गृहीत्वा पौण्डरीकाग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा पूर्ववत् धान्यपीठे नववस्त्रोपरि वर्णान् सन्यस्य 'जीवाय नम' इत्यभ्यर्च्य अधिवास्य अग्निं परिस्तीर्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, पारमात्मिकं पार्षदं, हुत्वा 'जीवाय स्वाहे'त्यष्टोत्तरशतं (हुत्वा) जुहोति। 'हिरण्यगर्भ' इति वर्णमभिमृश्य आत्मसूक्तं जप्त्वा अतोदेवादिना हेमपात्रे वर्णं गृहीत्वा तूर्यघोषणं कारयित्वा विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च जप्त्वा तूलिकाग्रे वर्णमादाय

‘सहस्रशीर्ष’मिति देवस्य ललाटे संलेपयेत्। आचार्यं सम्पूजयेत्। पुण्याहं वाचयित्वा अग्निं परिस्तीर्य शान्तिहोमं हुत्वा अग्निं विसृज्य पश्चात् शिल्पिनं सम्पूज्य तेन तत्तदङ्गिनं वर्णं संलेपयेत्। अत्यन्तं दर्शनीयं यथोक्तविधिना संले(प्य)ख्य पश्चादेवमेव संस्कारं कृत्वा सुवर्णसहितं वर्णं संलेपयेत्। तस्माच्छक्तियुतं भवतीति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे शूलस्थापन(वर्ण)  
विधिर्नामाष्टादशः पटलः ॥ १८ ॥

### अथ एकोनविंशः पटलः

#### ध्रुवबेरविधिः

अथ ध्रुवबेरविधिं वक्ष्ये। तत् त्रिविधं स्थानकमासनं शयनं चेति। पुनस्तदेकैकं चतुर्विधं स्यात्। योगं वीरं भोगमाभिचारिकमिति। योगार्थं योगमार्गं भोगार्थं भोगं वी(रा)र्यार्थं वीरमार्गं शत्रुजयार्थमाभिचारिकं कारयेत्। ग्रामाद्वाह्ये विविक्ते देशे नदीतीरे तत्सङ्गमे पर्वते वने वनपार्श्वे वा योगस्थानकं, तद्वाह्ये वा वीरस्थानकं, वनगिरिजलदुर्गे राष्ट्रान्ते शत्रुदिङ्मुखे चाऽऽभिचारिकं भवति।

विमानं नलि(न)कं विमलाकृतिं सर्वतोभद्रं, नन्दावर्तं, श्रीप्रतिष्ठितं स्वस्तिभद्रं, पद्माकारं, वृत्तगेहम्, उद्योगपद्मं, योगकान्तमित्यादिसमचतुरश्र-  
मायताश्रं, वृत्तं, वृत्तायतं, स्थानकस्य।

अष्टाऽङ्गं सर्वतोभद्रं, महापद्मं, वृत्तभद्रं (पद्मं) चतुर्मुखदिशास्वस्तिकं, महापद्मं, चतुस्फुटं, पर्वताकारं खण्डहर्म्यमुद्योगपद्मं, समचतुरश्रं समवृत्तं वाऽऽसनस्य।

स्वस्तिकं वृत्तभद्रं वृत्तगेहमवेदिकं प्रेक्षागृहं महाराजच्छन्दं श्रीप्रतिष्ठितं, शनैर्योगं, मातृखण्डं, गणिकाविशालमेवमादीन्यायताश्राणि वर्तुलायतानि वा शयनस्य।

स्थानके विमाने स्थानकबेरम् आसने चासनं शयने शयनं सर्वत्र स्थानकमासनं यानकं वा, शयने शयनं कर्तव्यम्, अन्ययोः शयनं नैव कल्पयेत्। शयनागारद्वारविस्तारं पादयोरन्तरं तप्तादोदयाष्टांशोनं द्वारोत्सेधम् एवमासनागारे स्थानके वा कारयेदित्येके।

यानके सर्वविमानं ध्रुवबेरेष्विष्टं मानं विनिश्चित्य सलक्षणं बेरं कृत्वा गर्भागारे कृते पदे दैविके स्थानकं यानकं च किञ्चिन्मानुषमाश्रित्य दैविके चासनं किञ्चिद्दैवमाश्रित्य मानुषांशे शयनं संस्थापयेत्। प्राग्द्वारं सर्वसम्पत्करं पश्चिमद्वारं कीर्तिदं दक्षिणद्वारं जयदं उत्तरद्वारं ज्ञानदं? प्राक्शीर्षकं शान्तिकं पश्चिमशीर्षं पौष्टिकं दक्षिणशीर्षं जयदं उत्तरशीर्षमाभिचारिकम्। ग्रामादक्षिणे शयानं उत्तरद्वारं चेत् प्राक्शीर्षं पश्चिमे प्राग्द्वारं चेद्दक्षिणशीर्षम्, उत्तरे दक्षिणद्वारं चेत्पश्चिमशीर्षं प्राच्यां पश्चिमद्वारं चेत् दक्षिणशीर्षमेव कारयेत्। स्थानकासनशयनानि ग्रामप्रेक्षाण्येव कारयेत्।

### योगत्रैविध्यम्

देवेशं श्यामवर्णं, चतुर्भुजं, शंखचक्रधरम् अभयदक्षिणहस्तं, वरदकट्य-वलम्बितवामहस्तं, दक्षिणे चैकजानुना समासीनं भृगुं, तथा मार्कण्डेयं, तथैव भूमिपुण्यौ वा, दक्षिणे भित्तिपार्श्वे हेमाभं चतुर्भुजमक्षमाला कमण्डलुधराभयकट्यवलम्बितहस्तं, स्थितं, ब्रह्माणमुत्तराभिमुखम्, उत्तरे भित्तिमूले पार्श्वे श्वेताभं चतुर्भुजं मृगपरशुधरम् अभयं कट्यवलम्बितहस्तं शङ्करं दक्षिणाभिमुखं, स्थितमेव कारयेत्। तदुत्तमं योगस्थानकम्। ब्रह्मशङ्कराभ्यां हीनं मध्यमं, पूजकमुनिभ्यां हीनमधमम्॥

### भोगत्रैविध्यम्

देवं चतुर्भुजं श्यामाभं शङ्खचक्रधरमभयवरदक्षिणहस्तं कट्यवलम्बितसिंहकण्ठ(र्ण)वामहस्तं, तथा ब्रह्मेशै दक्षिणे श्रियं देवीं रुक्माभां सुस्थिरदक्षिणपादां किञ्चित्कुञ्चितवामपादां धृतकमलदक्षिणहस्तां प्रसारितवामकरां देवं किञ्चित्समीक्ष्य स्थितां, वामे हरिणीं श्यामाभां प्रसारितदक्षिणहस्तां धृतोत्पलवामहस्तां संस्थितवामपादां किञ्चित्कुञ्चितदक्षिणपादां देवं किञ्चित्समीक्ष्य स्थितां कारयेत्। देव्योर्हस्तपादौ विपरीतौ वा कारयेत्। कुड्यकौतुकयोर्मध्ये दक्षिणे भृगुं दक्षिणेन जानुनासीनं वामेनोत्कटिकमासीनं सपद्मवामहस्तं दक्षिणोरुनिहितदक्षिणकरं, वामे पुराणं वामेन जानुनासीनं दक्षिणेनोत्कटिकमासीनं सपद्मदक्षिणहस्तं वामोरुविन्यस्तवामकरं कारयेत्। एवमासयित्वा हस्तौ सम्पुटौ वा कारयेत्। भित्त्यूर्ध्वभागे मायासंज्ञादिनीभ्यां व्याजिनीभ्यां तुम्बुरुनारदाभ्यां किन्नरमिथुनाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तमुत्तमं भोगस्थानकम्, तुम्बुरुनारदाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां हीनं मध्यमम्, सनकसनत्कुमाराभ्यामादित्यचन्द्राभ्यां पूजकमुनिभ्यां हीनमधमम्।

### वीरत्रैविध्यम्

देवं श्यामाभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं कारयेत्। दक्षिणवामयोः ब्रह्मेशानाभ्यां भृगुपुण्याभ्यां किष्किन्धसुन्दराभ्यां व्याजकाभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तमुत्तमम्, वीरस्थानकम्, किष्किन्धसुन्दराभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां हीनं मध्यमम्, आदित्यचन्द्राभ्यां पूजकक्षिति (मुनि) भ्यां हीनमधमम्॥

### आभिचारिकस्थानकम्

एवं द्विभुजं चतुर्भुजं वा धूम(प्र)वर्णं श्यामाऽधरं(म्बर) शुष्काङ्गं तमोगुणान्वितमूर्ध्वनेत्रं, ब्रह्मादिदेवैर्विवर्जितं, पैशाचपदस्थम्, आर्द्राद्यनुक्तनक्षत्रे

शर्वर्या चरराशौ स्थापितं विमानं च लक्षणहीनं कारयेत्। एतदाभिचारिक-  
स्थानकं स्यात्॥

### पीठपरिमाणम्

स्थानकस्य पीठोच्चं, बेरोदयं द्वारोदयं वा अष्टभागं षट्भागं वा कृत्वैकांशं भुवङ्गसमम् अर्धार्धं द्विगुणं वा समवृत्तं पद्माकारं देवपादं परित-  
श्चतुरङ्गुलं षडङ्गुलमष्टाङ्गुलं वा देहलब्धाङ्गुलेन नीत्वा तदूर्ध्व(दूधऊ)र्ध्व  
षोडशदलैर्युक्तं कारयेत्। तस्मादेकाङ्गुलहीनं देव्योः पीठं कारयेत्। अथवा  
कौतुकस्यार्चापीठस्य पश्चिमभागं देवमानुषपैशाचपदान्तं पीठोत्सेधमानेन  
समस्थलं कृत्वा तदूर्ध्वं देवीभ्यां सह देवं यथोक्तदेशे संस्थाप्य तत्स्थले  
कौतुकादीन् संस्थापयेत्॥

### योगासनस्योत्तमत्वादिकम्

अथ योगस्थानं वक्ष्ये - देवं श्वेताभं चतुर्भुजं पीतवाससं जटामौलिं  
श्वेतपद्मे समासीनम् ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपादम् अधस्ताद्वामपादम्, अङ्गुलान्यस्त-  
वामकरं शङ्खचक्ररहितापरभुजं श्वेतवस्त्रोत्तरीयं सोपवीतं कुण्डलाङ्गदहाराद्या-  
भरणान्वितम् ईषन्निमीलितलोचनं च भित्तिपार्श्वे दक्षिणे ब्रह्माणम् उत्तरे  
शङ्करम् ऊर्ध्वभागे चन्द्रादित्यौ सनकसनत्कुमारौ कौतुकादक्षिणवामयोर्भृगु-  
मार्कण्डेयौ तथा महिमार्कण्डेयौ वा कारयेत्, एतदुत्तमं योगासनम्॥

चन्द्रादित्याभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां हीनं मध्यमम्, भृगुमार्कण्डेयाभ्यां  
हीनमधमम्॥

### भोगासनस्योत्तमत्वादिकम्

देवं सिंहासने समासीनं श्यामाङ्गं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरम् अभयवर-  
दक्षिणहस्तं स्वाङ्गुलकटिविन्यस्तसिंहकर्णवामहस्तं प्रसारितदक्षिणपादं कुञ्चित-

वामपादं दक्षिणे श्रियं देवीं वामपादमाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्य सिंहासने समासीनां वामपार्श्वे महीं देवीं दक्षिणं पादं आकुञ्च्य वामं प्रसार्य सिंहासने समासीनाम् एतयोर्वामदक्षिणकरौ पद्मोत्पलधरौ अन्यौ सिंहासने निहितौ सिंहकर्णौ वा तद्विपरीतौ वा देवं देव्योरन्तरभागं तालं यवद्वयं तत्तुरीयांशाधिकं हीनं वा दक्षिणोत्तरयोर्ब्रह्मशङ्करौ तथाऽऽसीनौ भृगुमार्कण्डेयौ च एकजानुक्रमेणाऽऽसीनावन्यत्सर्वं भोगस्थानकवत्, अपरभित्तिपार्श्वे मायासंज्ञादिनीभ्यां व्याजिनीभ्यां तुम्बुरुनारदाभ्यां किन्नरमिथुनाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां सनक-सनत्कुमाराभ्यां सूर्यचन्द्राभ्याम्, एवं क्रमेण समायुक्तमुत्तमम्॥

भोगासनं तुम्बुरुनारदाभ्यां किन्नरमिथुनाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां हीनं मध्यमम्, सनकसनत्कुमाराभ्यां आदित्यचन्द्राभ्यां पूजकमुनिभ्यां हीनमधमम्।

#### वीरासनस्योत्तमत्वादिकम्

सिंहासनोपरिष्ठात्पद्मासने वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं किञ्चित्प्रसार्य समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरमभयदक्षिणहस्तं सिंहकर्णवामहस्तं प्रवालाभं श्यामाम्बरधरं पूजकस्थाने दक्षिणे श्रियं देवीं वामे महीं देवीमेकजानुक्रमेणासीने दक्षिणे ब्रह्माणं मनुं च वामे शंकरं भृगुं च रतिं वाणीं च चामरधारिण्यौ च कारयेत्। सनकसनत्कुमाराभ्यां तुम्बुरुनारदाभ्यां सहितम् उत्तमं वीरासनम्।

तुम्बुरुनारदाभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां व्याजिनीभ्यां हीनं मध्यमम्, ब्रह्मशङ्कराभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां पूजकस्थाने देवीभ्यां हीनमधमम्।

#### आभिचारिकासनस्योत्तमत्वादिकम्

देवं वेदिकासने समासीनं चतुर्भुजं द्विभुजं वा नीलाभं श्यामवस्त्रधरं तमोगुणान्वितमूर्ध्वनेत्रं देव्यादीन्विना लक्षणहीने विमाने शत्रुदिङ्मुखे कृष्णाष्टम्यामग्न्याद्यनुक्तनक्षत्रे शर्वर्या चरराशौ गर्भालये पैशाचपदे स्थापयेत्, एतदाभिचारिकासनं भवति॥

सिंहासनोत्सेधं द्वात्रोत्सेधं बेरोत्सेधं वा द्वादशभागं कृत्वा षडंशमुत्तमम्, पञ्चांशं मध्यमम्, चतुरंशमधमम्, द्विपञ्चाशदङ्गुलमुत्तमम्, षट्चत्वारिंशदङ्गुलं मध्यमम्, चत्वारिंशदङ्गुलमधमम्॥

### पद्मासनम्

सिंहासनस्य तुरीयांशं पद्मासनस्योत्सेधं षडंशं कृत्वा एकांशं तदाधारं कम्पं त्र्यंशम् अधोदलं द्व्यंशम् ऊर्ध्वदलमूर्ध्वार्धः शतपत्रैस्संयुक्तं एवं पद्मासनं स्यात्॥

### पद्मसिंहासनम्

सिंहासनस्योत्सेधं त्रयोविंशतिभागं कृत्वा एकांशं पादुकं दलमेकांशं कम्पमेकांशं चतुरंशा जगती एकांशं पद्मं (धृ) ध्रुगेकांशं एकांशं दलं त्र्यंशं कुमुदम्, अम्बुजमेकांशम् एकांशं कम्पं चतुरंशं कण्ठं सिंहैर्युक्तं तदूर्ध्वं चैकांशं कम्पं पद्ममेकांशं द्व्यंशा महापट्टिका चेत्येतत् पद्मसिंहासनं स्यात्।

### भद्रासनम्

अथवा भद्रसिंहासनोत्सेधं षोडशभागं कृत्वा एकांशमुपानत् चतुरंशा जगती त्र्यंशं कुमुदम् एकांशं कम्पं चतुरंशं कण्ठं सिंहैर्युक्तं तदूर्ध्वं चैकांशं कम्पं द्व्यंशा महापट्टिका च एतद्भद्रासनं स्यात्। द्वयोरुभौ पार्श्वौ सिंहौ समुद्रहन्तौ च कारयेत्। आसनस्थस्य देवस्य जानूपरिष्ठात् कोशान्तं मध्यगं जान्वोः पार्श्वयोः बाह्वोश्च मध्यगं सूत्रमृजुं प्रसारयेत्। तत्रानुक्तं सर्वं शिल्पिशास्त्रोक्तविधिना कारयेत्॥

### योगशय्या तदुत्तमत्वादि

अथ योगशय्याक्रमं वक्ष्ये देवं द्विभुजम्, अर्धार्धशयानं पीतश्यामं दक्षिणहस्तमुपधाने न्यस्य मौल्यग्रं समुद्धृत्य सम्यक् प्रसार्य वा अन्यं

समाकुञ्च्य तत्कूर्परमूर्ध्वं कृत्वा कटिमवलम्ब्य अथवा तदूरौ प्रसार्य वामपादं दक्षिणं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य (वा) शयानं सर्वाभरणभूषितं किञ्चिदुन्मीलित-लोचनं भृगुपुण्याभ्यां भूमिपुण्याभ्यां वाऽर्चितं पादपार्श्वे मधुकैटभसंयुक्तं च नाभ्यम्बुजसमासीनं ब्रह्माणं, पञ्चायुधान् गरुडं विष्वक्सेनं सप्तर्षींश्च अपरभित्यूर्ध्वे प्राञ्जलीकृत्य स्थितान् दक्षिणभित्तिपार्श्वे ब्रह्माणं वामे शङ्करं च समासीनावेव कारयेत्। एतदुत्तमं योगशयनं, सप्तर्षीन् विष्वक्सेनं च विना मध्यमम्, पूजकमुनिभ्यां मधुकैटभाभ्यां हीनमधमम्॥

### भोगशयनम् तदुत्तमत्वादि

देवं श्यामलाङ्गं दर्शनीयं सुपुष्पाङ्गं चतुर्भुजं द्विभुजं वा अर्धार्धशयनं चापवद्वात्रं हस्तं दक्षिणमुपधाने निधाय मकुटमवलम्ब्य किञ्चित्प्रसार्य वा वामोरौ प्रसार्य दक्षिणं पादं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य शयानं कारयेत्। पादयोरन्तरं विंशत्यङ्गुलं पाण्यन्तरं भागं जान्वोश्चतुर्दशाङ्गुलं ब्रह्मसूत्रादक्षिणे मुखं त्र्यङ्गुलं तिर्यग्गतं भवति। शिरःपार्श्वे श्रियं देवीं देवस्य बाहुसंस्पृशां सपद्मदक्षिणहस्तां कटिकन्यस्ताऽन्यहस्तां पादपार्श्वे महीं देवीं देवस्य वामाङ्घ्रिसंस्पृशां धृतोत्पल-दक्षिणहस्तां कटिकन्यस्तवामहस्तां कौतुकादक्षिणे मार्कण्डेयं वामे भृगुं तदक्षिणे भित्तिपार्श्वे चासीनं ब्रह्माणं वामे शङ्करं च दक्षिणे वक्रतुण्डं वामे विन्ध्यवासिनीं पादपार्श्वे मधुकैटभावुग्रवेगसमन्वितौ समुद्रतरङ्गाच्छादितजानू अनन्तविषज्वालाभिर्दह्यमानौ च कारयेत्। नाभिदेशे पद्मे समासीनं ब्रह्माणं तदक्षिणे पञ्चायुधान् गरुडम्, उपरिष्ठादक्षिणे भास्करं तदक्षिणे निशाकरं तथा बालरूपौ तुम्बुरुनारदौ तदक्षिणे अश्विनौ अष्टलोकपालान् तथाऽप्सरसश्च कारयेत्। एतदुत्तमं भोगशयनम्, तुम्बुरुनारदाभ्याम्, अश्विभ्यां लोकपालैश्च विना मध्यमम्, पूजकमुनिभ्यां अप्सरोभिश्च विना अधमम्॥

### वीरशयनं तदुत्तमत्वादि

देवं श्यामाभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं सव्यहस्तं शिरोपधानं कृत्वा वामहस्तं प्रसार्य शयानं पादपार्श्वे श्री भूमिभ्यां पादमर्दिनीभ्यां मधुकैटभाभ्यां संयुक्तं कौतुकादक्षिणे मार्कण्डेयं वामे भृगुं तदक्षिणे भित्तिपार्श्वे चा (नाभि पद्मे समा) सीनं ब्रह्माणं पञ्चायुधान् गरुडं चन्द्रादित्यौ सप्तर्षीन् द्वादशादित्यान् एकादशरुद्रान् जयाघप्सरसस्तुम्बुरुनारदौ सनकसनकुमारौ ब्रह्मेशौ च कारयेत्। एतदुत्तमं वीरशयनम्, रुद्रैरादित्यैरप्सरोभिश्च विना मध्यमम्, किन्नरमिथुनाभ्यां सनकसनकुमाराभ्यां पूजकमुनिभ्यां हीनमधमम्॥

### आभिचारिकम्

शेषं लक्षणहीनं द्विफणं द्विवलयमनुन्नतशिरः पार्श्वं देवं नीलाभं द्विभुजं चतुर्भुजं वा समशयनं महानिद्रासमायुक्तं शुष्कवक्त्रं शुष्काङ्गं श्यामवस्त्रधरं सर्वदेवैर्विहीनं कारयेत्। एतदुत्तममाभिचारिकं शयनम्, एकफणम्, एकवलयं मध्यमम्, सर्पदेहं विना समस्थलशयनमधमम्॥

### अनन्तशयनलक्षणम्

अनन्तस्योत्सेधं बेरायामं द्वारोत्सेधं वा त्रिधा कृत्वा एकांशं मध्यमम्, तदष्टांशाधिकमुत्तमम्, तदष्टांशोनमधमम्, षट्त्रिंशदङ्गुलमुत्तमम्, त्रिंशदङ्गुलं मध्यमम्, चतुर्विंशत्यङ्गुलमधमम् शिलालये, शिलाभिः मृण्मये इष्टकाभिः कुर्यात्। तस्योत्सेधमष्टधा कृत्वा द्विभागं शिरोभागोच्चं तन्मध्यानतं त्र्यङ्गुलमेवं योगशयनस्य कारयेत्। उत्सेधं षड्भागं कृत्वा द्विभागं शिरोभागोच्चं तन्मध्यानतं पञ्चाङ्गुलमेवं भोगशयनस्य कारयेत्। उत्सेधं सप्तधा कृत्वा द्विभागं शिरोभागोच्चं तन्मध्यानतं चतुरङ्गुलमेवं वीरशयनस्य कारयेत्। त्रिपञ्चसप्तवलयैस्तत्पितं कृतं (तत्पीकृतं) स्यात्। फणान् सप्त पञ्च नव च हेमाभान् समाहितान् अधस्ताच्छ्वेतवर्णं मकुटोपरि संछाद्य स्थितान् व्यालसिंहमुखान् शृङ्गमध्ये

शिखामणिं च कुर्यात्। तेषामुत्सेधं शयनोत्सेधमनन्तस्य व्यासं देवमुभयोः पार्श्वयोः पादे च यथोचितं स्यात् एवं शयनं परिकल्पयेत्॥

**ब्रह्मादीनां स्थानप्रमाणवर्णादिनिर्णयः**

नाभिसूत्रादक्षिणे चोपरिष्ठाद्धस्तमात्रे भित्तिमाश्रित्य नाभ्यम्बुजं स्यात्, तद्विस्तारमष्टादशाङ्गुलं तद्वशांशोनमूर्ध्वदलं विशालमधोदलनतं चतुरङ्गुलं ऊर्ध्वदलनतं त्रिमात्रं कर्णिकायुतम्, ऊर्ध्वाधः शतपत्रैर्युक्तं नाळमध्वर्धाङ्गुल-परिणाहं नालस्य दक्षिणे तदक्षिणे च बालाऽबालपर्णयुतं बालपर्णस्य विशालं तत्पद्मोर्ध्वदलविशालसमम्, इतरपरपर्णविशालमधोदलविस्तृतसमं तयोर्नाळं एकाङ्गुलं परिणाहं कुर्यात्। तत्पद्मकर्णिकामध्ये ब्रह्माणं चतुर्मुखं जटामकुटधरं हिरण्यवर्णं पुष्पाम्बरधरं सर्वाभरणभूषितमुत्तरीयोपवीताभ्यां युक्तं ब्राह्मासने समासीनम्, अक्षमालाकमण्डलुधरं दक्षिणमालोड्यकरं वामं कटिविन्यस्तं चतुर्हस्ताभ्यां प्राञ्जलीकृत्य वा समासीनं अथवा स्वाङ्गे वामाऽवामकरौ प्रसृतौ कारयेत्॥

ध्रुवबेरायामस्य दशांशैकांशं तालं तस्याऽऽदित्यैकांशमङ्गुलं तेन ब्रह्मादिदेवान् कारयेत्। ब्रह्माणं त्रितालेन, गरुडं पञ्चायुधान् षण्मात्राधिक द्वितालेन, द्विभुजं करं(ड)टिकामकुटादिभूषणयुतं (द्व) धृतवेगेन उद्देश्यकरवामं दक्षिणकरतलप्रहरणं गरुडं, सुवर्णाभं, चक्रं पुरूपं रक्ताभं, शङ्खं पुण्डरीकरूपं (भूताकारं) वृत्ताकारं श्वेताभं, शार्ङ्गं नपुंसक पीताभं, गदां रक्ताभां स्त्रीरूपां, खड्गं श्वेताभं पुरूपं, तत्तन्मूर्धसु तत्तच्चिह्नानि च द्विषट्तालेन च मधुकैटभौ चन्द्रादित्यावतिश्वेताऽतिरक्तौ, त्रितालेन सनकसनत्कुमारौ बालरूपौ बकुल-फलाभौ, द्वितालेन तुम्बुरुनारदौ, त्रितालेन पीतरक्ताभौ, किन्नरमिथुनौ पीताभौ, द्व्यर्धतालेन षट्तालेन विघ्नं रक्ताभं, तथा श्यामां दुर्गाम्, ऋषीन् त्र्यर्धतालेन, तथाऽप्सरसश्च त्रयस्त्रिंशद्देवान्, इन्द्रादिलोकपालान्, चतुस्तालेन

कारयेत्। देवस्य बाहुमानं स्तनान्तं वा देव्योर्मानं, पूजकयोर्ब्रह्मेशयोश्च देवस्यांऽशोभम् एवं कारयेत्। अत्रानुक्तं सर्वं शिल्पिशास्त्रोक्तविधिना कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे स्थानकादिध्रुवबेर-  
विधानं नाम एकोनविंशः पटलः ॥ १९ ॥

### अथ विंशः पटलः

अथ देवस्य देव्यादीनां च वर्णवाहनकेत्वादीन्वक्ष्ये। वर्णवाहनकेतुनाम-  
नक्षत्रपद्मीबीजाऽक्षरादीनि ज्ञात्वाऽर्चयेत्। अन्यथा चेदसुरा गृह्णीयुः।

देवस्य वर्णनिर्णयः

देवः कृतयुगे श्वेतवर्णः, त्रेतायां रुक्माग्माभः, द्वापरे रक्ताभः,  
कलौ श्यामवर्णः, सर्वेषु श्यामवर्णो वा, सर्वेषां वर्णानां श्यामं मुख्यम्।

प्रथमावरणदेवाः

तस्मात् श्यामवर्णः पीताम्बरधरः किरीटकेयूरहार प्रलम्बयज्ञोपवीती  
श्रीवत्साङ्कश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरोऽभयकट्यवलम्बितहस्तो गरुडध्वजवाहनो  
अकारबीजः पञ्चशब्दरवो दक्षिणवामयोः श्रीभूमिसहितो विष्णुः (तं) 'विष्णु  
महाविष्णुं सदाविष्णुं व्यापिनमिति चतुर्मूर्तिमंत्रैरर्चयेत्। अथवा पञ्चमूर्तिमन्त्रै-  
रर्चयेदिति केचित्।

तत्प्राच्यां पुरुषः प्राङ्मुखः श्वेताभः पीतवासाश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधर-  
स्सर्वाभरणभूषितः श्रीमेदिनीभ्यां युक्तः पुरुषः 'पुरुषं पुरुषात्मकं परमपुरुषं  
धर्ममय'मिति।

आग्नेय्यां कपिलः प्राङ्मुखः श्वेताभः अष्टहस्तः दक्षिणे चैकहस्तेनाभय-  
प्रदोऽन्यैश्चक्राऽसिहलधरः वामे चैकहस्तेन कटिमवलम्ब्य अन्यैः

शङ्खचापदण्डधरः रक्तवासा मकुटादिसर्वाभरणभूषितः गायत्रीसावित्रीसंयुक्तः  
कपिलः 'कपिलं मुनिवरं शुद्धं वेदरूपिण'मिति॥

दक्षिणे दक्षिणाभिमुखोऽञ्जनाभः रक्ताम्बरधरश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधर-  
स्सर्वाभरणभूषितो धृतिपौष्णीभ्यां सहितः सत्यः 'सत्यं सत्यात्मकं ज्ञानमयं  
संहार'मिति॥

नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिमुखः तप्तचामीकराभश्चतुःशृङ्गः द्विशीर्षः सप्तहस्तः  
शङ्खचक्राज्यस्थालीसुक्सुवजुहूपजुहूपभृद्धरं त्रिपादो रक्तवस्त्रधरः सर्वाभरण-  
भूषितो दक्षिणवामयोः स्वाहास्वधाभ्यां युक्तो यज्ञो 'यज्ञं सर्वदेवमयं पुण्यं  
क्रतु'मिति॥

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखश्चतुर्भुजः सर्वाभरणभूषितः कनकाभः  
श्यामाम्बरधरः पवित्रीक्षोणीभ्यां सहितः अच्युतः 'अच्युतं अपरिमितमैश्वर्यं  
श्रीपतिमिति॥'

वायव्ये पश्चिमाभिमुखः स्फटिकाभः श्यामाम्बरधरः शङ्खचक्रधरोऽ-  
भयवरदहस्तः श्रीवत्साङ्गस्सर्वाभरणभूषितः कमलेलाभ्यां युक्तो नारायणः  
'नारायणं जगन्नाथं देवदेवं त्रयीमय'मिति॥

उत्तरस्यामुत्तराभिमुखः प्रवालाभो नवसप्तपञ्चफणान्वितानन्तोत्सङ्ग-  
आसीनः पुष्पाम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः प्रमोदायिनी  
महीयुक्तोऽनिरुद्धः 'अनिरुद्धं महान्तं वैराग्यं सर्वदेव(तेजो)मय'मिति॥

ऐशान्यां प्राङ्मुखस्तरुणादित्यसंकाशश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः श्रीवत्सवक्षाः  
सर्वाभरणसंयुक्तः श्वेतवस्त्रोत्तरीयोपवीतः दक्षिणवामयोरिन्दिराधरणीभ्यां युक्तः  
पुण्यः 'पुण्यं पुण्यात्मकं पुण्यमूर्तिं पुण्यदायिन'मिति॥

### द्वितीयावरणदेवाः

द्वितीयावरणे प्राच्यां वराहः प्राङ्मुखः श्यामाभश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः सर्वाभरणसंयुक्तः रक्ताम्बरधरः वराहाननः श्रीभूमिभ्यां सहितः 'वराहं वरदं भूमिसन्धारणं वज्रदंष्ट्रिण'मिति।

आग्नेय्यां प्राङ्मुखः इन्दीवराभो हेमाम्बरधरः चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः सर्वाभरणभूषितः कमलाऽवनीभ्यां सहितस्सुभद्रः 'सुभद्रं सुमुखं सुखप्रदं सुखदर्शन'मिति।

दक्षिणे दक्षिणाभिमुखो नारसिंहः श्वेताभः रक्तवस्त्रधरः चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः अभयकट्यवलम्बितकरः सिंहाननः श्रीभूमिसहितः नारसिंहः 'नारसिंहं तपोनाथं महाविष्णुं महाबल'मिति।

नैऋत्यां पश्चिमाभिमुखो हेमाभः श्यामाम्बरधरः चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः किरीटहाराद्याभरणान्वितः पद्मास्थिराभ्यां युतः ईशितात्मा 'ईशं वरदं सर्वेश्वरं ईशितात्मान'मिति।

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखो वामनो ब्रह्मचारी वकुलफलाभो द्विभुजः छत्रधरः दण्डधरस्समेखलः कौपीनवासाः सोपवीतः कृष्णाजिनधरः पवित्रपाणिः 'वामनं वरदं काश्यपमदितिप्रिय'मिति।

वायव्ये पश्चिमाभिमुखो नीलाभः पीताम्बरधरो लक्ष्मीधरणीभ्यां युक्तः सर्वोद्बहः 'सर्वेशं सर्वाधारं सर्वज्ञं सर्वोद्बह'मिति॥

उत्तरे चोत्तराभिमुखस्त्रिविक्रमः श्यामाभः चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः पीताम्बरधरो हारादिभूषितस्सुस्थितवामपादो ललाटान्तोद्धृत दक्षिणपाद उद्धृतपादप्रसारितदक्षिणहस्तः कट्यवलम्बितवामहस्तः 'त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं सर्वाधारं वैकुण्ठ'मिति।

ऐशान्यां प्राङ्मुखो रक्ताभः श्यामाम्बरधरः कनकाश्यामाभ्यां सहितः सर्वविद्येश्वरः 'सर्वविद्येश्वरं पुण्यं शुद्धं ज्ञान'मिति। पुरुषादीनामनुक्तं सर्वं विष्णोरिवेति विज्ञायते॥

### तृतीयावरणदेवाः

तृतीयावरणे प्राच्यां श्यामाभः अभ्यन्तरमुखो जपाम्बरधरो ज्येष्ठाजो द्विभुजो धृतकुलिशदक्षिणहस्तः कट्यवलम्बितवामहस्तः किरीटाद्याभरणान्वितो मेघनादरवो वेणुध्वजो गजवाहनः शचीपतिः जका(राघक्ष)रबीजः 'इन्द्रं शचीपतिं पुरुहूतं पुरन्दर'मिति॥

आग्नेय्यां वह्निजातः किंशुकपुष्पसदृशः शक्तिपाणिः कुण्डलाङ्गदहारवान् शुक्रपिञ्छाऽम्बरधरः कपिध्वजवाहनः स्वाहापतिरिकारबीजस्सर्वदेवमुख आसीनोऽग्निः 'अग्निं जातवेदसं पावकं हुताशन'मिति॥

दक्षिणे श्यामाभो रक्तवस्त्रधरो गदी व्यालध्वजो महिषवाहनो भरणीजः फकारबीजः शुकाङ्गीशो घण्टानादरवो यमो 'यमं धर्मराजं प्रेतेशं मध्यस्थ'मिति॥

नैऋत्यां नीलाभो रक्ताम्बरधरः शूली भौतिकाख्येभवाहनः कृकलासध्वजो मूलजः सम्मोहिनीपतिः पकारबीजः पणवरवो निर्ऋतिः 'आरम्भाधिपतिं नीलं निर्ऋतिं सर्वरक्षोऽधिपति'मिति॥

वारुण्यां नीलवर्णो रक्तवस्त्रधरः पाशी सिंहध्वजो वारुणजः सुप्रतीकेभवाहनः अञ्जनापतिः वकारबीजः दर्दुरवो वारुणो 'वारुणं प्रचेतसं रक्ताम्बरधरं यादसां पति'मिति॥

वायव्ये कनकाभस्सिताम्बरधरो गजवाहनः वायुजो वेणुध्वजः कुमुद्वतीपतिः दण्डभृत् यकारबीजः शङ्करवो वायुः 'जवनं भूतात्मकं वायुमुदान'मिति॥

उत्तरे सितवर्णः श्यामाम्बरधरो दण्डी पुष्पकवाहनः कृकलासध्वजः  
ककारबीजो यवनलापतिर्धनिष्ठाजो मृदङ्गरवः कुबेरः 'कुबेरं धन्यं पौलस्त्यं  
यक्षराज'मिति॥

ऐशान्यां पाटल्याभस्सिताम्बरधरो वृषध्वजवाहनः जटामौलिश्चतुर्भुजः  
त्रिनेत्रः शूलपाणिः शकारबीजः आर्द्राजः पार्वतीशो डमरुध्वनिरीशानः  
'ईशानमीश्वरं देवं भव'मिति॥

इन्द्रादयो वाष्ठावभ्यन्तरमुखा एतेष्वनिरुद्धं त्रिविक्रमं वामनं, च विना  
ध्रुवे स्थिते स्थितान् आसीनेत्वासीनान् शयने, यानके च तत्तत्कौतुकवत्  
ध्यायन् अर्चयेत्॥

देवस्य दक्षिणे रुग्माभा क्षौमाम्बरधरा पद्महस्ता कक्ष्याबद्धघनस्तनी  
ललाटोपरि पुष्पचूडान्विता मकुटहारादिसर्वाभरणभूषिता श्रीवत्सादिबीजा  
फल्गुनोत्तरजा ध्वनिरवाश्रीः 'श्रियं धृतिं पवित्रीं प्रमोदायिनी'मिति॥

वामे श्यामाभा रक्ताम्बरधरा रक्तोत्पलधरा मकुटादिसर्वाभरणसंयुक्ता  
वैशाखे रेवतीजाता लक्ष्मीपूर्वाक्षराधिपा शङ्करवाभूमिः 'हरिणीं पौष्णीं क्षौणीं  
मही'मिति॥

पुरुषादीनां देवीनां श्रीभूम्योरिवेति विज्ञायते॥

**कर्माचास्थाने प्रथमावरणदेवाः**

कर्माचास्थाने पीठे प्राच्यां प्राङ्मुखस्सुभद्रः पूर्ववत्॥

आग्नेय्यां प्राङ्मुखस्सुवर्णपीताम्बरधरः सकला विश्वाभ्यां युक्तस्सर्वः  
'सर्वं विश्वं सर्वाधारं सर्वेश्वर'मिति॥

दक्षिणे दक्षिणाभिमुखो हयात्मकः श्वेताभः पीतवासा हयाननः  
इलाविश्वाभ्यां सहितो 'हयात्मकं देवेशं सर्वानन्दं सनातन'मिति॥

नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिमुखस्सितवर्ण श्यामाम्बरधरः शुद्धाविमलाभ्यां युक्तस्सुखावहः 'सुखावहं सुकेशं सुमुखं सुरप्रिय'मिति।

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखो रामदेवः कनकाभो नालाम्बरधरः ब्राह्मीविजयाभ्यां युक्तो 'रामदेवं महाबलं महाभद्रं परशुपाणि'मिति॥

वायव्ये पश्चिमाभिमुखः किंशुकपुष्पाभः सिताम्बरधरः सुभगासुमुखीभ्यां युक्तस्सुवहः 'सुवहं सर्वतेजोमयम् आनन्दं सर्वरूपिण' मिति॥

उत्तरे च उत्तराभिमुखः पुण्यः पूर्ववत्।

ऐशान्यां प्राङ्मुखोऽग्निवर्णस्सिताम्बरधरः सुमता जननीभ्यां युक्तस्सुवहः 'सुवहं सुकृतं विज्ञानं वेदमय'मिति।

सुभद्रादीनामनुक्तं सर्वं विष्णोरिवेति विज्ञायते॥

### द्वितीयावरणदेवाः मित्रादीनां लक्षणं च

द्वितीयावरणे गजवाहनः श्वेताभः सुवध्वजो मित्रेशो मित्रः, रुरुवाहनोऽग्निवर्णो जुहूध्वजः सतीशोऽत्रिः, गजवाहनः कनकाभस्सवारिकलशध्वजः शुभेश्वरः शिवः, वायुवाहनः प्रवालाभो वेदध्वजः शुद्धेशो विश्वः, सर्वे रक्ताम्बरधरा भेरीरवा रोहिणीजा तन्नामाद्यक्षरबीजाश्च एतान् पीठान्ते प्रागादिबहिर्मुखान् अर्चयेत्।

हेमाभस्सनातनः, कुन्दाभः सनन्दनः, गुञ्जाभः सनत्कुमारः, स्फटिकाभस्सनकश्च, सर्वे श्यामाम्बरधराः पद्मवाहनाः कूर्चध्वजाः ब्रह्मचारिणः नामाद्यक्षरबीजाः शङ्खनादरवाश्च, एतानाग्नेयादिकोणेषु बहिर्मुखानर्चयेत्॥

मित्रं लोकहितं विश्वात्मानं कपि(वि)वरम्, अत्रिं त्रिधागतिं तृतीयात्मकं वेदमूर्तिम्, शिवं मुनिवरं शुद्धं सुयोक्तारम्, विश्वं भूतनायकं जगद्धीक्षणं

सर्वमातृकम्, सनातनं मुनीन्द्रं ब्रह्मसम्भवं निष्टानकम्, सनन्दनं गुरुं सर्वपूज्यं मन्त्रज्ञम्, सनत्कुमारं ज्योतिरीशं निरुद्वेगमक्रोधम्, सनकं नियन्तारं धर्मज्ञं धर्मचोदितमिति॥

### तृतीयावरणदेवाः

तृतीयावरणे इन्द्रादीन् दक्षिणे श्रियं वामे हरिणीं च, पूर्ववदर्चयेत्॥

### ब्रह्मादिलक्षणम्

दक्षिणे भित्तिपार्श्वे रुग्माभो हंसवाहनः कमण्डलुध्वजोऽभिजिज्जात-  
स्सावित्रीपतिः उकारबीजो वेदरवो ब्रह्मा 'ब्रह्माणं प्रजापतिं पितामहं  
हिरण्यगर्भ'मिति॥

सुवर्णाभो ब्रह्मचारी रक्ताम्बरधरः पद्मवाहनः कूर्चध्वजः शङ्करवः  
मकारबीजः मार्कण्डेयः 'मार्कण्डेयं पुण्यं पुरातनममित'मिति॥

वामे भित्तिपार्श्वे श्वेताभो व्याघ्रचर्माम्बरधरः परशुमृगधरः चतुर्भुजो  
वृषध्वजवाहनो डमरु(क)ध्वनिः मकारबीजः आर्द्राज उमापतिर्गङ्गाधरो  
'गङ्गाधरं वृषवाहनम् अष्टमूर्तिमुमापतिमिति॥

अग्निवर्णः शुक्लाम्बरधरः पद्मवाहनः कमण्डलुध्वजो रोहिणीजः शङ्करवो  
नामाद्यक्षरबीजः ख्यातीशः पद्मापिता 'पद्मापितरं धातुनाथं ख्यातीशं  
भृगु'मिति॥

### धात्रादीनां लक्षणम्

दक्षिणे गन्धर्वस्थाने वेणुवर्णो रथकेतुस्सन्धिनीश उदङ्मुखो धाता, वामे  
गन्धर्वस्थाने शुकपत्राभो गजवाहनस्पर्ध्वजो ऊर्ध्वेशो दक्षिणामुखो विधाता,  
द्वारदक्षिणशिरा ऊर्ध्वमुखो नीलवर्णो वृषभवाहनोऽग्निकेतुः प्रीतीशो भृतिः  
पूजकादिभिरर्चनाकालादन्यत्राऽनलङ्घ्यः उपरिस्थाने पूजयेत्। तदुपरि

शुक्लाभस्तुरङ्गवाहनः श्वेतकेतुः भरणीश उदारः अधोमुखः पतङ्गः, द्वारदक्षिण-  
भागे सुवर्णाभो गजवाहनो वृषध्वजो बलेशः पतिरः, वामे सुवर्णाभो  
रथवाहनः शङ्खध्वजो धरणीशोऽवाक्शिरा वरुणः एते नामाद्यक्षरबीजा-  
श्शङ्खरवाश्च॥

‘धातारं डम्भिनं सनिलं गन्धनं, विधातारं कीनाशं मूरुण्डं न्यर्णं, भृतिं  
भुवङ्गम् उत्सङ्गं पीठं, पतङ्गम् उत्करम् अपदानं कपर्दिनं, पतिरं बल्लिदं  
मध्यगं वङ्करं, वरुणं तेजिनं दंसिनं तरस्विन’मिति षडेतान् कवाटं यत्राऽस्ति  
तत्रार्चयेत्॥

**आलयबाह्ये न्यक्षादिदेवाः**

आलयस्य बहिःपार्श्वे प्राग्द्वारमध्ये प्राङ्मुखो दूर्वाङ्कुरवर्णो हेमाम्बरधरः  
प्रज्ञा(पूजा)प्तीशो दण्डपाणिः श्येनध्वजवाहनो रोहिणीजो न्यक्षाद्यक्षरबीजो  
‘न्यक्षं दधीत्यकं पीवरमार्यक’मिति॥

दक्षिणे दक्षिणामुखो रक्तवर्णस्सिताम्बरधरः उत्साधिनीपतिर्दण्डधरः  
पिण्डपालध्वजो हयवाहनः मखोद्भवः सुक्ध्वजो विश्वाद्यक्षरबीजो विवस्वान्  
‘विवस्वन्तं भरतं विश्वकर्माणं मरीचिमन्त’मिति॥

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखः शरभान्तध्वनिः पुष्पाम्बरधरः कपोतवाहनः  
धूमकेतुर्ज्वालायुधो विशाखाजो मेघरवो नामाद्यक्षरबीजो मित्रो ‘मित्रं त्वरं  
राजिष्वन्तं रमणक’मिति॥

उत्तरे च उत्तराभिमुखो हेमाभः पुष्पाम्बरधरो मृगवाहनो महिषध्वजो  
मूलाजो दण्डपाणिर्वाणीपतिः वेदरवः क्षत्ताऽऽद्यक्षरबीजः क्षत्ता ‘क्षत्तारं  
महीधरम् उर्वरोहं शेवधि’मिति॥

**प्रथमद्वारदेवाः**

प्रथमद्वारदक्षिणे श्वेतवर्णः शुक्लाम्बरधरः स्त्रुक्ध्वजो गजवाहनो रोहिणीजस्सन्ध्यानाथश्शङ्करो यन्त्रिकायुधः मकाराद्यक्षरबीजो मणिको 'मणिकं महाबलं विमलं द्वारपालक'मिति॥

वामे तस्य पत्नी कनकाभा सिताम्बरधरा पुष्पहस्ता सौम्यजा शुकस्वररवा सकारबीजा सन्ध्या 'सन्ध्यां प्रभावतीं ज्योतिरूपां दृढव्रता'मिति॥

**मुखमण्डपद्वारदेवाः**

मुखमण्डपद्वारदक्षिणे - स्फटिकाभो हेमाम्बरधरो रुरुवाहनः कुशध्वजो विधिजो दिव्येशो नामाद्यक्षरबीजो दण्डधरश्चतुर्भुजो वेदरवो विखना 'विखनसं तपोयुक्तं सिद्धिदं सर्वदर्शन'मिति॥

वामे रुरुवाहनः कूर्चध्वजः ताराद्यक्षरबीजस्सन्धिनीशो वेदरवो दण्डधरो द्विभुजः पुष्यसम्भवस्तापस 'स्तापसं सिद्धिराजं सर्वदोषविवर्जितं सहस्राश्रमेधिन'मिति॥

**प्रथमावरणद्वारदेवाः**

प्रथमावरणद्वारदक्षिणे अग्निवर्णः शुक्लां (कां) बरधरः कूर्मवाहनः शरध्वजः संमोदिनीपतिः (ध्रुवा) द्यक्षरबीजः प्रोष्टपाज्जातो दण्डपाणिस्सिंहरवः किष्किन्धः 'किष्किन्धं बहुमर्दिनं बहुसेनं दृढव्रत' मिति॥

वामे श्वेताभो रक्ताम्बरधरः कूर्मवाहनः शरध्वजो विशोकापतिर्वेणु-दण्डायुधस्तीर्थाद्यक्षरबीजो आर्द्राजो मेघरवः तीर्थः 'तीर्थम् उद्वाहकं सर्वयोग्यम् उदावहमिति॥'

**द्वितीयावरणद्वारदेवाः**

द्वितीयावरणद्वारदक्षिणे च - उत्तराभिमुखः प्रवालाभः एकदन्तः कर्णादूर्ध्वं गजाकारो वामनः कुशध्वजो वेणुकङ्कतवाहनः शङ्करवः चतुर्भुजः कदलीफलहस्तः आर्द्रापतिः श्रविष्ठाजो वक्रतुण्डः 'वक्रतुण्डम् एकदंष्ट्रं विकटं विनायक'मिति॥

उत्तरे शङ्खवर्णो नीलाम्बरधरः किरीटी सिंहासने समासीनः द्विभुजो जवनीपतिः सार्पजो हस्तताळरवः शेषाद्यक्षरबीजः सागरध्वजवाहनो नवभिः सप्तभिः पंचभिर्वा पृष्ठोद्गतैः फणैस्समाच्छादितमौलिः नागराजः 'नागराजं सहस्रशीर्षमनन्तं शेषमिति॥'

**तृतीयावरणद्वारदेवाः**

तृतीयावरणे द्वारदक्षिणे शङ्खाभो नीलाम्बरधरो भूताकारः शुद्धापतिः पद्मध्वजवाहनो हस्ताभ्यां शङ्खं दधानो वारुणः शङ्खादिबीजः शङ्खः शङ्खनिधिः 'शङ्खनिधिं वरं धनदं मौक्तिकोद्भव'मिति॥

वामे रक्ताभो जपाम्बरधरो विशुद्धेशो हस्ताभ्यां पद्मं दधानः पद्मध्वजवाहनः प्रोष्टपाज्जातः सिंहनादरवः पद्माद्यक्षरबीजः पद्मनिधिः 'पद्मनिधिं वरं रक्ताभं भूतनायक'मिति॥

**चतुर्थावरणद्वारदेवाः**

चतुर्थावरणे द्वारदक्षिणे - रक्ताभः श्वेताम्बरधरो नागचूळिकमस्तकः उद्देश्यकरो भामिनीशस्तुरगवाहनोऽहिध्वजो भेरीवस्तुकारबीजो हस्तजस्तुहिणः 'तुहिणं दैत्यराजं विष्णुभक्तं गदाधर'मिति॥

वामे श्यामाभो रक्ताम्बरधरो नागचूळिकमस्तकः उद्देश्यकरस्सुधापतिः व्याघ्रवाहनस्सर्पध्वजो झल्लरीरवो हस्तजो बल्यादिबीजो बलिन्दो 'दैतेयं महावीर्यं बलिन्दं शूलपाणि'मिति॥

**पञ्चमावरणद्वारदेवाः**

पञ्चमावरणे द्वारदक्षिणे - रक्ताभो नीलाम्बरधरः शिरसि खड्गधरो वायुवाहन अनलध्वजो घोररवः स्वातीजो बलेशः खकारबीजो नन्दको 'नन्दकं खड्गं पापहरं दैत्यनाशन'मिति॥

वामे पञ्चवर्णैर्युक्तं श्वेताम्बरधरं नपुंसकं शिरसि चापधरं मेघवाहनं शरध्वजं महानादरवं विशाखाजं शकारबीजं शार्ङ्गः 'शार्ङ्गं धनुर्वरं शत्रुहन्तारं वरायुध'मिति॥

**षष्ठावरणद्वारदेवाः**

षष्ठावरणे द्वारदक्षिणे श्वेताभो नीलवासाशिशिरसि शङ्खभृत् दण्डायुधो नन्देशो रोहिणीजो वियद्वतिध्वजो हंसवाहनः कण्ठशब्दरवो नामाद्यक्षरबीजः शङ्खचूली 'शङ्खचूलिनं वृक्षदण्डं श्वेताभं घोररूपिण'मिति॥

वामे रक्ताभः श्वेताम्बरधरः शिरसि चक्रधरः पाशदण्डभृन्मेघनादरवो धूमकेतुस्तुष्टीशः प्रवृत्तवाहनश्चकारबीजश्चक्रचूली 'चक्रचूलिनं महानादं उग्रतापं भयानक' मिति॥

**सप्तमावरणद्वारदेवाः**

सप्तमावरणे द्वारदक्षिणे हेमाभो रक्तवस्त्रधरः चतुर्भुजः उद्देश्यदण्डधर दक्षिणहस्तः अपसव्यकट्यवलम्बितवामहस्तः उग्रवेगसमन्वितो दंष्ट्राभ्यां युक्तः किञ्चिद्भारं समीक्ष्य स्थितः प्रियापतिः सिंहवाहनो मेघरवो धूमकेतुः मूलोद्भवो नामाद्यक्षरबीजः चण्डः 'चण्डम् उग्रं भयानकं द्वारपालक' मिति॥

वामे श्यामाभः श्वेताम्बरधरस्सुमुखीपतिरन्यत्सर्वं चण्डवत् प्रचण्डः 'प्रचण्डं भीमं घोररूपं द्वाराधिप'मिति॥

### विष्वक्सेनस्य रूपं स्थलनिर्णयः

उदक्प्राकारपार्श्वे, विमानपार्श्वे वा, कुबेरैशान्ययोर्मध्ये दक्षिणाभिमुखः  
सिंहासने समासीनोऽग्निवर्णः पीतवासाः श्रीवत्सं च, ब्रह्मसूत्रं च, विना  
हरिवत् भूषणैर्युक्तो द्विभुजः पुष्पपाणिः, शक्तिदण्डभृद्वा, जयापतिः शृङ्गकेतुः  
पुष्परथवाहनः पूर्वाषाढोद्भवः पुष्परवो विद्यादिबीजो विष्वक्सेनो 'विष्वक्सेनं  
शान्तं हरम् अमित'मिति॥

### श्रीभूतस्थानादि

प्रथमावरणस्य चातुर्भागात् त्रिभागे सोपानमध्ये वा श्वेताभो रक्ताम्बरधरः  
बहिर्मुखः ब्रह्मचारी दण्डायुधः सिंहध्वजवाहनः फाल्गुने भरणी (रोहिणी)  
जातः कुम्भशब्दरवो भूताद्यक्षरबीजो श्रीभूतः 'श्रीभूतं श्वेतवर्णं वैष्णवं  
मुखपालिन'मिति॥

### गरुडस्थानादि

द्वितीयावरणे हाटकाभः शुकपिञ्छाम्बरधरः झल्लरीमेखलायुक्तः किङ्किणी-  
जालयुतस्सर्वाभरणभूषित उपर्युपरिछन्नाभिर्बन्धूकनिभाभिस्तिसृभिश्चूडाभिर्युक्तः  
श्यामः त्रिशिर्षसुमुखभुजगेनकृतछन्नवीरः किरीटवान् पञ्चवर्णमिश्रितः  
भुजगाभ्यां युक्तः छन्दोमयः पक्षद्वययुतो गुञ्जाभनेत्रो हृदये अञ्जलिसंयुक्तोऽ-  
भयदो वा द्विभुजः स्वात्युद्भवश्चूडध्वजो विशोकेशो वायुवाहनः तुण्डायुधः  
पक्षघातरवो गणाद्यक्षरबीजो गरुडो 'गरुडं पक्षिराजं सुवर्णं खगाधिप'मिति॥

### चक्रस्थानादि

तत्पूर्वे चक्राङ्गारवर्णो रक्ताम्बरधरः शिरसि चक्रभृत् पुष्टिकेशो धूमकेतुः  
प्रवृत्तवाहनः तज्जनितरवः चकारबीजोऽनलस्सुदर्शनः 'सुदर्शनं चक्रं  
सहस्रविकचमनपायिन'मिति॥

### शङ्खस्थानादि

तत्पूर्वे पाञ्चजन्यो दुग्धाभो रक्तवस्त्रधरो भूताकृतिः शिरसि शङ्खभृत्  
वियद्रतिध्वजो वियद्रात्रायुधो हंसवाहनः कण्ठशब्दरवो वारुणीपतिः  
शकारबीजो नलजः 'पाञ्चजन्यं शङ्खम् अम्बुजं विष्णुप्रिय'मिति॥

### ध्वजस्थानादि

तत्पूर्वे हाटकाभः शुक्लाम्बरधरः ऊर्ध्वकेतुः शङ्खकेतुः वायुवाहनः  
सहारवो स्वातीजातो जकारबीजो जयप्रियापतिर्द्विभुजः पद्मधरः आसने  
दक्षिणं पादं प्रसार्य वाममाकुञ्च्याऽऽसीनस्सर्पयुक्तो हृदयेऽञ्जलिसंयुक्तो  
जयो 'जयम् अत्युद्धितं धन्यं ध्वज'मिति॥

### यूथाधिपस्थानादि

तत्पूर्वे यूथाधिपः पीठे बहिर्मुखः श्वेताभो रक्तवस्त्रधरो भूताकारो  
द्विभुजो दण्डधरो भूतकेतुर्महाचातकवाहनः रविजेशो गतिशब्दरवः श्रविष्ठाजो  
भूताद्यक्षरबीजो महाभूतो 'यूथाधिपतिं नित्यमुग्रं महाभूत'मिति॥

### अक्षहन्तृस्थानादि

तत्पूर्वे पीठे पाकार्जुनो रुक्माभः पद्मनेत्रः कृष्णकुञ्चितमूर्धजः भूताकारः  
कृष्णवस्त्रधरः कुण्डोदरो द्विभुजो दण्डहस्तो स्वातीजातस्सिंहनादरवस्सिंह-  
ध्वजवाहनो भूताद्यक्षरबीजः स्सुमुखीपतिर्विष्णुभूतः पाकः 'अर्जुनं हस्तम्  
अक्षहन्तारं विष्णुभूत'मिति॥

### चक्रादीनां स्थाने मतान्तरम्

एते अनपायिनः एतेषु श्रीभूतगरुडौ प्रासादपार्श्वे चक्रशङ्खध्वजयूथाधिप-  
पाकोर्जुनान् बलिपीठपार्श्वे च संयोज्यार्चयेदिति केचित्॥

## आवरणबलिदेवाः

प्रथमावरणे, द्वितीये वा, पूर्ववदिन्द्रादीनर्चयेत्। प्रागादिद्वारदक्षिणपार्श्वे तत्तद्विगीशानर्चयेत्॥

## द्वितीयावरणे नवग्रहाणां चतुर्नामादिकम्

द्वितीयावरणे प्राग्द्वारादुत्तरे पश्चिमाभिमुखो रक्तवर्णः शुक्लाम्बरधरो द्विभुजः पद्महस्तस्सप्ताश्रवाहनो हयध्वजो रेणुकासुवर्चलापतिः खकारबीजोऽ-  
ब्धिघोषणरवस्सहस्रकिरणो मण्डलावृतमौलिः श्रावणे मासि हस्तजः आदित्यः  
'आदित्यं भास्करं सूर्यं मार्ताण्डं विवस्वन्त'मिति।

तद्विगीशस्य दक्षिणे पश्चिमाभिमुखः श्वेताभो रक्ताम्बरधरो द्विभुज इक्षुचापभृत् मण्डलावृतमौलिः हिरण्योऽष्टाश्रवाहनः कुलीरध्वजो हंसरवो रोहिणीशः सकारबीजस्सौम्यजश्चन्द्रो 'वसिष्ठं सोमं यज्ञाङ्गं इन्दुं चन्द्र'मिति।

दक्षिणे च उत्तराभिमुखो बन्धूकवर्णो नीलाम्बरधरः शक्तिपाणिः शरभ-  
ध्वजः शुकजुष्टापतिः अश्वनीजातः अश्ववाहनः शङ्करवो नामाद्यक्षरबीजः  
अङ्गारक 'अङ्गारकं वक्रं रक्तं धरासुत'मिति।

तस्य पश्चिमे च उत्तराभिमुखः श्यामवर्णो रक्ताम्बरधरो द्विभुजो रथवाहनः  
सिंहध्वज शंखरवो नामाद्यक्षरबीजस्सुशीलापतिः श्रविष्ठाजातो बुधो 'बुधं  
श्यामं सौम्यं श्रविष्ठाज'मिति॥

पश्चिमे दिगीशस्य दक्षिणे प्राङ्मुखः पीताभः श्यामांबरधरो दर्भहस्तः  
पूरितमकुटः कृष्णाजिनधरः कुशध्वजो हंसवाहनः तिष्यजस्तारापतिः  
नामाद्यक्षरबीजः बृहस्पतिः 'पीतवर्णं गुरुं तैष्यं बृहस्पति'मिति॥

तस्योत्तरे प्राङ्मुखो रजतवर्णो वल्कलाम्बरधरोऽजिनजटाधरो मेघवाहनः  
स्रुवध्वजो रोहिणीजो नामाद्यक्षरबीजस्सुमदापतिः शङ्करवः शुक्रः 'शुक्रं  
भार्गवं काव्यं परिसर्पिण'मिति।

उत्तरे दिगीशस्य पश्चिमे दक्षिणामुखः अञ्जनाभः द्विभुजः कुशचीराम्बर-  
धरो रेवतीजः कुमुदापतिः वराहध्वजवाहनः शङ्करवो नामाद्यक्षरबीजो मन्दः  
'सूर्यपुत्रं मन्दं रैवत्यं शनैश्चर'मिति।

तत्राच्यां दक्षिणामुखः श्यामाभो जपाम्बरधरो द्विभुजो नागचूलिक-  
मस्तकः पाशायुधो मण्डलावृतमौलिस्पर्ध्वजवाहनो आश्लेषाजो जरापतिः  
नामाद्यक्षरबीजः राहुः 'राहुं दैतेयमुरगेशं ग्राहक'मिति॥

प्राच्यां पश्चिमाभिमुखो धूमवर्णः श्वेताम्बरधरो नारीशः अन्यत्सर्वं राहोरिव  
केतुः 'केतुं कृष्णं रौद्रं प्रकाशिन' मिति। यदिग्द्वारं तदिग्द्वारपार्श्वे अर्चयेत्॥

**तृतीयावरणे गङ्गादीनां चतुर्नामादि**

**गङ्गायाः**

तृतीयावरणे प्राग्द्वारदक्षिणे पश्चिमाभिमुखा द्विभुजा पीताम्बरधरा श्वेताभा  
कृष्णकुञ्चितमूर्धजा हृदये अञ्जलिसंयुक्ता रेवतीजा गकारबीजा कूर्मध्वज-  
वाहना शङ्करवा गङ्गा 'नलिनीं जाह्नवीं गङ्गां लोकपावनी'मिति॥

**यमुनायाः**

दक्षिणे चोत्तरामुखा श्यामवर्णा रक्तवस्त्रधरा पीनस्थनी कृष्णकुञ्चितमूर्धजा  
द्विभुजा पुष्पहस्ता परपुष्टरवा मत्स्यवाहनकेतुका मूलजा यमाद्यक्षरबीजा  
यमुना 'यमुनां स्फटिकां नदीवरां पावनी'मिति॥

**नर्मदायाः**

पश्चिमे रक्ताभा प्राङ्मुखा श्वेतवस्त्रधरा सुखासीना द्विभुजा पुष्पमालाधरा  
कूर्मध्वजवाहना जलजकुक्कुटरवा अश्विनीजाता नद्याद्यक्षरबीजा नर्मदा  
'नर्मदां नदीवरां विद्युदूपां विशाला'मिति॥

**सिन्धोः**

उत्तरे दक्षिणामुखा कृष्णश्वेताभा पुष्पवस्त्रधरा पद्महस्ता द्विभुजा  
उद्धद्वकेशी पौष्णजा जलघोषरवा मकरध्वजवाहना सिताद्यक्षरबीजा सिन्धुः  
'सिन्धुं नदीवरां मृदङ्गीं साधना'मिति॥

**दुर्गायाः**

प्राग्द्वारादुत्तरे श्यामवर्णा सिताम्बरधरा अष्टभुजा चतुर्भुजा वा शङ्खचक्र-  
धरा सर्वाभरणसंयुक्ता कक्ष्याबद्ध घनस्तनी कृत्तिकोद्भवा घण्टारवा नामाद्य-  
क्षरबीजा सिंहध्वजवाहना दुर्गा 'दुर्गा कात्यायनीं वैष्णवीं विन्ध्यवासिनी'मिति॥

**सरस्वत्याः**

आग्नेय्यां रक्तवर्णा श्वेतवस्त्रधरा चतुर्भुजा अक्षमाला कमण्डुलुङ्गानमुद्रा  
पुस्तकयुता हंसवाहना नामाद्यक्षरबीजा अश्विनीजाता प्रणवरवा सिद्धिः  
'सिद्धिं विश्वां भृगुपत्नीं सरस्वती'मिति॥

**श्रियः**

नैर्ऋत्यां श्रियं पूर्ववत्॥

**ज्येष्ठायाः**

वायव्यां रक्ताभा पुष्पाम्बरधरा पीनस्तनी पुष्पनिधिभाजनधरा दक्षिणे  
पीतगदाधरा, वृष(भ)युता वा रक्तनीलपरीताङ्गी मौञ्जलिकाश्रियुता ज्येष्ठा-  
नक्षत्रजाता खरयुक्ता श्यामाम्बरधरा रथवाहना काकध्वनियुता काकध्वजा  
नामाद्यक्षरबीजा ज्येष्ठा 'भूर्ज्येष्ठायिनीं भुवर्ज्येष्ठायिनीं सुवर्ज्येष्ठायिनीं  
कलिराजायनीं कलिपत्नी'मिति॥

**धात्र्याः**

ऐशान्यां रक्ताभा श्यामाम्बरधरा उग्रनयना महारौद्री दंष्ट्राभ्यामलङ्कृता बालमौल्युत्तरासङ्गा त्रिशूला षड्भुजा भ्रूभङ्गविकटा कपालपाशहस्ता रक्तकुञ्चितमूर्धजा अट्टहाससहिता अवग्रपीठसमासीना डमरुकध्वनियुता नामाद्यक्षरबीजा पिशाचध्वजवाहना आर्द्रानक्षत्रजाता धात्री 'धात्रीं महोदरीं रौद्रीं महाकाली'मिति॥

**सुरायाः**

अन्तराले प्राच्यां पश्चिमाभिमुखा रक्तवर्णा जपाम्बरधरा पुष्पहस्ता ललाटोपरिपुष्पचूडा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा स्वात्युद्भवा कपोतध्वजवाहना सुराद्यक्षरबीजा सुरा 'सुरां सुमुखीं' विद्युद्रूपां सुभगा'मिति॥

**सुन्दर्याः**

तदक्षिणे पश्चिमाभिमुखा कनकाभा सिताम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा स्वात्युद्भवा हंसध्वजवाहना नामाद्यक्षरबीजा सुन्दरी 'सुन्दरीं विशालां पद्माक्षीं पद्मवर्णिनी'मिति॥

**स्वाहायाः**

दक्षिणे च उत्तराभिमुखा रुग्माभा रक्तवस्त्रधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा हंसरवा विशाखाजाता नामाद्यक्षरबीजा स्वाहा 'स्वाहां शुभाङ्गीं मृदङ्गीं साधना'मिति॥

**स्वधायाः**

तत्पश्चिमे च उत्तराभिमुखा सितश्यामा कृष्णाम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा शुकध्वजवाहना नामाद्यक्षरबीजा अग्निरवा याम्यजा स्वधा 'स्वधां समृद्धिं कुलवर्धिनीं सन्नति'मिति॥

**संल्लादिन्याः**

पश्चिमे प्राङ्मुखा कनकाभा सिताम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा  
कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा हंसध्वजवाहना मूलोद्भवा नामाद्यक्षरबीजा  
संल्लादिनी 'संल्लादिनीं वरारोहां मायाङ्गीं मुदवर्धिनी'मिति॥

**राकायाः**

उत्तरे दक्षिणाभिमुखा हेममिश्रसिताभा रक्ताम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा  
कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा हंसध्वजवाहना मूलोद्भवा नामाद्यक्षरबीजा  
अभिजिज्जाता राका 'राकां मुख्यां रत्नाङ्गीं वरानना'मिति॥

**सिनीवाल्याः**

तत्पूर्वे दक्षिणाभिमुखा सितश्यामा शमीपुष्पनिभाम्बरधरा पुष्पहस्ता  
द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा घनस्तनी पृथुश्रोणी हंसध्वजवाहना शुक्रस्वरवा  
अभिजिज्जाता पुण्याद्यक्षरबीजा सिनीवाली 'सिनीवालीं हितदां गभस्तिनीं  
पुण्यदा'मिति॥

**हवीरक्षकस्य**

पचनालये च उत्तराभिमुखः कृष्णवर्णः शुक्ताम्बरधरो विकटकशूल-  
पाणिः कुशेशयाक्षो नामाद्यक्षरबीजस्सुरगणेशः शङ्करवोऽश्रवाहनः सिंहध्वजो  
रोहिणीजो हवीरक्षको 'हवीरक्षकम् आग्नेयं पचनं शैलूष'मिति॥

**पुष्परक्षकस्य**

पुष्पसञ्चयस्थाने पश्चिमाभिमुखः कनकवर्णः श्यामाम्बरधरो गजवाहनः  
पुष्पध्वजो रेवतीजः शङ्करवः शुद्धाङ्गीशो नामाद्यक्षरबीजः पुष्परक्षकः  
'पुष्परक्षकं हरितम् अधिवासं फुल्ल'मिति॥

**पुरुषस्य**

स्नानोदकसञ्चयस्थाने पुरुषं पूर्ववत्॥

### प्लोताधिपस्य

प्लोतवस्त्रोत्तरीयादिसञ्चयस्थाने हेमाभः शुकपिञ्जाम्बरधरः चतुर्भुजः  
कलशाक्षमालापाणिः जटाधरो हंसवाहनो रूपाद्यक्षरबीजस्सावित्रीपतिः  
अभिजिज्जातः कमण्डलुध्वजो हुङ्काररवः त्वष्टा 'त्वष्टारं रूपजातं निधिजं  
प्लोताधिप'मिति॥

### शयनस्थाने गदायाः

शयनस्थाने पश्चिमाभिमुखा हेमाभा रक्ताम्बरधरा पद्महस्ता द्विभुजा  
शिरसि गदाधरा सिंहध्वजवाहना घोररवा श्रविष्ठाजा गकारबीजा गदा  
'गदां कौमोदकीं पुण्यां प्रबला'मिति॥

### चामुण्डस्य

हविर्द्रव्यादिसञ्चयस्थाने पश्चिमाभिमुखो मेघवर्णः श्वेताम्बरधरो  
विकटदण्डपाणिः भूतभावनः शूलध्वजो नामाद्यक्षरबीजः कुम्भशब्दरवः  
सर्वेशः आर्द्राजातः चामुण्डः 'सर्वेश्वरं जगन्नाथं चामुण्डं सर्वतश्चर'मिति॥

### बलिरक्षकस्य

होमस्थाने पश्चिमाभिमुखः श्यामवर्णः पीताम्बरधरो द्विभुजो दण्डायुधो  
रथवाहनः सिंहध्वजो नामाद्यक्षरबीजः शङ्करवः श्रविष्ठाजः सुमनसापतिः  
बलिरक्षको 'बलिरक्षकं दण्डं सर्पजं सम'मिति॥

### तुर्यावरणदेवेषु गविष्ठस्य

चतुर्थावरणे प्राग्द्वारोत्तरे खड्गसङ्काशः पीतवासाः दण्डपाणिः खगध्वजो  
रथवाहनः सत्यलोचनापतिः श्रवणजो नामाद्यक्षरबीजो नाग(द)रवो गविष्ठो  
'गविष्ठं त्रैष्टुभं गुह्यमाकाश'मिति॥

हरिण्याः

द्वारदक्षिणे पूर्ववत् हरिणीम्॥

तोयस्य

पश्चिमे प्राङ्मुख उत्पलाभः शुकपिञ्जाम्बरधरः पाशभृत् गजवाहनस्सिंह-  
ध्वजः पकारबीजो दर्दुरशब्दः कनकाधिपतिस्तोयः 'पवित्रममृतं तोयं  
गह्वर'मिति॥

अग्नेः

दक्षिणे च उत्तराभिमुखः पिङ्गलाभो नीलवासाः शक्तिभृत् गजवाहनः  
कपिलध्वजः सङ्ख्यापतिश्शङ्खरवो (ना) (र) माद्यक्षरबीजः अनलजोऽग्निः  
'वीतिहोत्रमाभुरण्यं शुद्धमग्नि'मिति॥

वायोः

उत्तरे दक्षिणाभिमुखः श्यामवर्णः पीतवासाः असिपाणिः गजवाहनो  
रेणुध्वजो यकारबीजश्चलिकापतिः स्वातीजः शङ्खरवो वायुः 'असुं समीरणं  
वायुं पृषदश्च'मिति॥

ऋग्वेदस्य

आग्नेय्यां पश्चिमाभिमुखः स्फटिकाभो रक्ताम्बरधरो द्विभुजः पुष्पहस्तः  
षड्भुजध्वजवाहनो विद्येशो ऋताद्यक्षरबीजो याम्यज ऋग्वेदः 'ऋचं मधुं सोमं  
ऋतु'मिति॥

यजुर्वेदस्य

नैऋत्यां प्राङ्मुखः पीतवर्णः श्वेताम्बरधरः कुलिशहस्तो द्विभुजः  
कांस्यतालरवो अग्निकेतुः बुद्धीशः स्वरवाहनः इडाद्यक्षरबीजः पुनर्वसूजातो  
यजुर्वेदो 'यजुर्वेदं दधि मिश्रम् इष्टिमिति॥

### सामवेदस्य

वायव्यां प्राङ्मुखो रक्ताभः पीतवासाः द्विभुजः सप्तस्वरवाहनध्वजो मूलोद्भवो मतीशो गानरवः सामाद्यक्षरबीजः सामवेदः 'साम घृतं वज्रं यज्ञ'मिति॥

### अथर्ववेदस्य

ऐशान्यां पश्चिमाभिमुखः अञ्जनाभः श्वेतवस्त्रधरो द्विभुजः कूर्चहस्तः सुवध्वजो हंसवाहनो हंसरवः कलेशः प्रोष्ठपाज्जातो अथर्वाद्यक्षरबीजः अथर्ववेदः 'अथर्वणं पवित्रं क्षीरं पुण्य'मिति॥

### शिवस्य

अन्तराले प्राच्यामुत्तरे शिवं पूर्ववत्॥

### विष्णोः

तदक्षिणे पश्चिमाभिमुखः सुवर्णः शुकपिञ्जाम्बरः श्रीपतिः खगध्वजवाहन-श्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः पाञ्चजन्यरवः श्रवणोद्भवः अजाद्यक्षरबीजो विष्णुः 'विष्णुं पुरुषं व्यापिनं रत्नं विश्व'मिति॥

### काश्यपस्य

दक्षिणे चोत्तराभिमुखः कृष्णवर्णः पुष्पवस्त्रधरो वेणुदण्डधरो द्विभुजः शङ्करवस्त्रपदावाहनः कमण्डलुध्वजो विश्वाद्यक्षरबीजो हस्तजः क्षमेशः काश्यपः 'काश्यपं विश्वमूर्तिम् अक्षतं तक्षक'मिति॥

### गुहस्य

तत्पश्चिमे चोत्तराभिमुखः पलाशपुष्पाभः षड्भुजः षण्मुखः सर्वाभरण-भूषितो बालमौलियुतो देवयानीपतिर्नामाद्यक्षरबीजः शङ्करवो मयूरध्वजवाहनो गुहो 'जगद्भुवं यजद्भुवं विश्वभुवं रुद्रभुवं ब्रह्मभुवं भुवद्भुव'मिति॥

### पङ्कीशस्य

पश्चिमे दक्षिणभागे प्राङ्मुखः श्यामवर्णः सिताम्बरधरो द्विभुजः खड्गकेटक-  
संयुक्तः किरीटी भूतध्वजवाहनो नन्दितापतिः उत्तरोद्भवो वराद्यक्षरबीजो  
वंशरवः पङ्कीशः 'पङ्कीशं मित्रं वरदं भूतनायक'मिति॥

### पवित्रस्य

उत्तरे प्राङ्मुखः अञ्जनाभः श्वेताम्बरधरो नपुंसको वृषभवाहनो गलका-  
ध्वजः उग्ररवः ऊर्म्यायुधः सौम्यजः पराद्यक्षरबीजः पवित्रः 'पवित्रं मन्त्रं  
जप्यं शुद्ध'मिति॥

### पावनस्य

उत्तरे दक्षिणाभिमुखः पिङ्गाभः श्यामाम्बरधरः अन्यत्सर्वं पवित्रवत्,  
पावनः 'सर्वतीर्थजलं पुण्यं पावनं पुण्यपूजित'मिति॥

### तक्षकस्य

तत्पूर्वे दक्षिणाभिमुखः श्यामवर्णः हेमाम्बरधरः पञ्चसप्तफणायुक्तो  
जरापतिः हस्ततालरवः आश्लेषाजोऽजगरध्वजवाहनः तटाद्यक्षरबीजस्तक्षकः  
'तक्षकं सर्पराजं क्षितिजं धराधर'मिति॥

### कुहोः

पञ्चमावरणे पूर्वद्वारोत्तरे पश्चिमाभिमुखा श्यामाभा पुष्पवस्त्रधरा पद्महस्ता  
द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा शुकस्वररवा खगध्वजवाहना नामाद्यक्षरबीजा  
कुहूः 'मेदिनीं कुहूं सुदंष्ट्रां क्षमा'मिति॥

### अनुमत्याः

तदक्षिणे पश्चिमाभिमुखा सितश्यामा जपाम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा खड्गध्वजवाहना शुकस्वररवा तताद्यक्षरबीजा अभिजिज्जाता अनुमतिः 'अनुमतिं स्वरूपां तन्वङ्गीं सुभगा'मिति॥

### सप्तमातृणाम्

तदक्षिणे च उत्तराभिमुखा ब्रह्माणी चतुर्मुखी रुग्मवर्णा रक्तवस्त्रधरा कलशाक्षमालायुता; सरित्प्रिया श्वेतवर्णा कृष्णाम्बरधरा त्रिनेत्रा शूलपाणिः; वैशाखिनी रक्तवर्णा श्वेताम्बरधरा षण्मुखी शक्तिपाणिः; वैष्णवी श्यामलाङ्गी पीताम्बरधरा शङ्खचक्रधरा वाराही कृष्णश्यामनिभा रक्तवस्त्रधरा शस्त्रपाणिः; इन्द्राणी श्यामाभा रक्ताम्बरधरा वज्रपाणिः; काळी श्यामाभा रक्ताम्बरधरा सुदंष्ट्रा शूलपाशकपालिनी च, एता एकप्रासादे समासीना नामाद्यक्षरबीजाः पिशाचध्वजवाहनाः आर्द्रोद्भवा गणध्वनियुताः सप्तमातरः, 'ब्रह्माणीं पिङ्गलां गौरीं सर्वतोमुखीं; सरित्प्रियां विश्वरूपाम् उग्रां गणेश्वरीं; वैशाखिनीं शिखण्डिनीं गायत्रीं षण्मुखीं; विश्वगर्भा विषोर्मिणीं कृष्णां रोहिणीं; वाराहीं वरदाम् उर्वीं वज्रदंष्ट्रां; जयन्तीं कौशिकीं इन्द्राणीं घनाघनां; काळीं नाळिकां दंष्ट्रां विषहां वेदधारिणी'मिति॥

### जयादीनामष्टानाम्

पश्चिमे प्राङ्मुखा अतिरक्ता शुकपत्रनिभाम्बरा जया, हाटकाभा शुकपत्रनिभाम्बरा विजया, हरिताङ्गी रक्तवस्त्रधरा विन्दा, कनकाभा श्वेतवस्त्रधरा पुष्टिका, धातकी पुष्पसङ्काशा झषपत्रनिभाम्बरा नन्दका, कुमुदाभा सस्यश्यामनिभाम्बरा कुमुद्वती, उत्पलनिभा नीलाम्बरधरा उत्पलका, अशोकपत्रनिभा शुकपत्रनिभाम्बरा विशोका च, एताः पद्महस्ताः द्विभुजाः कृष्णकुञ्चितमूर्धजाः वीणावेणुरवाः शुकध्वजवाहनाः नामाद्यक्षरबीजा

धनिष्ठाजा जयाद्याः, 'जयां सुखप्रदां समृद्धिनीं भद्रां, विजयां विशोकां पुण्यां कामानन्दां, विंदां लाभां अप्रमत्ताम् अजेयां; पुष्टिकाम् अमोघवतीं पुण्यां प्रमत्तां, नन्दकां मधुजननीं सुमुक्तां सुभगां, कुमुद्वतीं सुवहां सुसम्भरां निर्वृतिम्, उत्पलकां सुगन्धिनीं सर्वामोदां सर्वात्मिकां, विशोकां धनराशिं कामानन्दाम् अक्षताममिता'मिति॥

### सप्तरोहिणीनाम्

उत्तरे दक्षिणामुखास्सर्वा मरतकप्रभाः पुष्पाम्बरधराः पुष्पहस्ताः द्विभुजाः कृष्णकुञ्चितमूर्धजाः मयूरध्वजवाहनाः मृदङ्गशब्दरवाः रोहिणीजाता नामाद्यक्षरबीजास्सप्तरोहिण्यः 'कृण्ठिनीं नन्दिनीं धरित्रीं रजतप्रियां, ग्रन्थिनीं वेगिनीं प्रजयां प्रबर्हिणीं, कृच्छ्रिणीं शाखिनीं वाहिनीं योक्त्रिणीं, कुण्डिनीं जारिणीं छर्दिनीं प्रवाहिनीं, विकारिणीं दामिनीं बैसिनीं विद्युतां, दद्रुणीम् इन्दुकरां सौमनसीं प्रविद्युताम्, इन्द्रियविकारिणीम् अर्वन्तीं गङ्गावाणीं सृजन्ती'मिति॥

### वत्सरस्य

आग्नेय्यां पद्मपत्रनिभाः पुष्पाम्बरधरा द्विभुजाः दण्डहस्ताः शशध्वजवाहनाः शङ्खरवाः स्वातीजाता(नित्या)नित्यादिबीजास्सुगणानामीश्वरा वत्सरान्वसुसुतान् निधीन् धर्मसूनुकानिति॥

### प्राणादीनाम्

नैर्ऋत्यां कनकाभास्सिताम्बरधराः द्विभुजाः असिधराः प्लवङ्गवाहनाः शङ्खध्वजाः हंसरवाः स्वात्युद्धवा यकारबीजा दायिनीश्वराः प्राणादयः 'प्राणमपानमुदानं व्यानं समान'मिति॥

### मरुताम्

वायव्यां धूमाभाः सिताम्बरधराः द्विभुजाः असिधराः प्लवङ्गवाहनाः शङ्खध्वजाः हंसरवाः उद्धिनीशाः यकारबीजाः मरुतो 'मरुतो लोकधरान् सप्तसप्तगणान् मुरुद्वतीसुता'निति॥

### शतरुद्राणाम्

ऐशान्यां पश्चिमाभिमुखाः श्वेताभाः व्याघ्रचर्माम्बराः नीलग्रीवास्त्रिनेत्राः पिङ्गनेत्राः शकारबीजा अन्यत्सर्वं रुद्रवत् 'शतरुद्रान् ओषधीशान् त्र्यम्बकान् कपालपाणी'निति॥

### एकादशरुद्राणाम्

तदक्षिणे अन्तराले पश्चिमाभिमुखाः श्वेतवर्णा व्याघ्रचर्मांबरधरा नीलग्रीवास्त्रिनेत्राश्च अन्यत्सर्वं रुद्रवत्, एकादशरुद्राः 'अजैकपादम् अहिर्बुद्धिं पिनाकिनं पराजितं मृगव्याधं शर्वं निर्ऋतिम् ईश्वरं कपालिनं भवं स्थाणु'मिति॥

### द्वादशादित्यानाम्

तदक्षिणे पश्चिमाभिमुखा भास्करवत् द्वादशादित्याः, 'धातारम् अर्यम्णम् अंशुं मित्रं वरुणं भगम् इन्द्रं विवस्वन्तं पूषणं पर्जन्यं त्वष्टारं विष्णु'मिति॥

### गन्धर्वाणाम्

दक्षिणे च उत्तराभिमुखाः पद्मकिञ्जल्कसन्निभाः पुष्पवस्त्रधरा दंष्ट्रामुखा द्विभुजाः पाशहस्ताः सिंहनादरवाः गजवाहनकेतुका रम्याद्यक्षरबीजा रक्तास्सक्तास्सौम्यजाता गन्धर्वाः 'गन्धर्वान् रम्यान् सुरजान् सोमजा'निति॥

### मुनीनाम्

तत्पश्चिमे च उत्तराभिमुखाः कनकाभा जटामकुटधराः कुशाम्बरधराः कुशकृष्णाजिनधराः अनूराधाजा जलघोषरवाः तपोधिपाः तपाद्यक्षरबीजा मुनयो 'मुनीन् तपोऽधिपान् कृशान् पापविनाशना'निति॥

### अप्सरसाम्

तत्पश्चिमे प्राङ्मुखा हेमाभाः पुष्पाम्बरधराः पद्महस्ता द्विभुजाः कृष्णकुञ्चित-मूर्धजाः शुक्लस्वररवा हंसध्वजवाहनाः अमृताद्यक्षरबीजा उत्तरजाः अप्सरसः 'अप्सरसः अमृतजाः भोगवहाः स्वरजा' इति॥

## अश्विनोः

तदुत्तरे प्राङ्मुखौ गोक्षीराभा वशोकपुष्पवस्त्रौ द्विभुजौ मयूरवाहनौ  
काकपक्षध्वजौ हंसरवौ सुन्दरीशौ अश्वाद्यक्षरबीजौ अश्विनौ 'अश्विनौ यमजौ  
युग्मौ त्वाष्ट्रीपुत्रा'विति॥

## वसूनाम्

उत्तरे दक्षिणामुखाः पद्माभाः पुष्पवस्त्रधराः पद्महस्ता द्विभुजाश्शशध्वज-  
वाहनाः स्वात्युद्धवा वसुप्रियाणामीशा वकारबीजाः शङ्करवा वसवो 'धरं  
ध्रुवं सोमम् अपोनलं अनिलं प्रत्यूषं प्रभास'मिति॥

## विद्याधराणाम्

तत्पूर्वे दक्षिणाभिमुखाः श्यामाभा रक्तवस्त्रधरा दंष्ट्रामुखा रक्तकेशा  
गदाधरा द्विभुजा डमरुकधरा महिषध्वजवाहना मेघरवा विद्याधरीणामीशा  
मन्त्रादिबीजा विद्याधरा 'विद्याधरान् मन्त्रबलान् पुष्पजान् भोगजा'निति॥

## तुम्बुरोः

षष्ठावरणे पूर्वद्वारोत्तरे रक्ताभः श्वेताम्बरधरो जटाधरो द्विभुजो  
वीणाहस्तो गानरवः सङ्गीतापतिः वायुवाहनः स्रवध्वजः अभिजिज्जातो  
नामाद्यक्षरबीजस्तुम्बुरुः 'तुम्बुरुं मुनिवरं स्वरेणं वेदरूपिण'मिति॥

## नारदस्य

दक्षिणे पश्चिमाभिमुखः श्वेताभो रक्ताम्बरधरो द्विभुजो वीणाहस्तः ताळरवः  
स्वरेणो वायुवाहनः कूर्चध्वजोऽभिजिज्जातो नामाद्यक्षरबीजो नारदो 'नारदं  
मुनिवरं गानरूपं ब्रह्मसम्भव'मिति॥

### ऋतूनाम्

दक्षिणे च उत्तराभिमुखाः अब्जाभाः श्वेतवस्त्रधराः पुष्पहस्ता द्विभुजाः पुष्परथवाहनाः विद्युत्ध्वजाः मेघरवाः श्वेतकृष्णापतयः मूलोद्भवाः गकारबीजाः षडृतवः 'ऋतून् भद्रराशीन् गन्धर्वान् तीर्था'मिति॥

### प्रजापतेः

पश्चिमे प्राङ्मुखः श्वेताभः एकवस्त्रः एष विशेषः अन्यत्सर्वं विरिञ्चिवत् प्रजापतिः 'प्रजापतिं स्रष्टारं वेदमयं ब्रह्मरूपिण'मिति॥

### मुद्रलस्य

उत्तरे दक्षिणाभिमुखः श्वेताभो रक्ताम्बरधरो जटाधरः कूर्मवाहनः कुशध्वजो वेदरवः सुरगणेशो नामाद्यक्षरबीजः श्रवणजो मुद्रलो 'मुद्रलं मुनिवरं शुद्धं सर्वज्ञ'मिति॥

### हलेशस्य

आग्नेय्यां श्वेताभो नीलाम्बरधरो द्विभुजो हलधरः पद्मवाहनः पद्मकेतुः नामाद्यक्षरबीजो यामापतिर्मेत्रजो हंसरवो हलेशो 'हलेशं महाबलं मायाङ्गं वरदायिन'मिति॥

### जाम्बवस्य

नैऋत्यां श्यामाभो रक्ताम्बरधरो बालमौलिसमायुक्तः छन्नवीरसमायुक्तो बालापतिर्मृगध्वजवाहनो जकारबीजो रेवतीजो मृदङ्गरवो जाम्बवो 'जाम्बवं बालरूपं दर्शनीयं सुन्दर'मिति॥

### असुरस्य

ऐशान्यां श्यामाभो रक्ताम्बरधरो द्विभुजः शूलधरो रक्तकेशो दंष्ट्रामुखो  
नीलापतिः खरध्वजवाहनो घोरमूलः अमृताद्यक्षरबीजोऽसुरः 'असुरं दैतेयं  
घोररूपं भयानक'मिति॥

### किन्नरमिथुनस्य

अन्तराले प्राच्यां पश्चिमाभिमुखं पक्षिपादं पुंस्त्रीरूपोर्ध्वकायं पक्षयुतं  
वीणातालहस्तं नामाद्यक्षरबीजं वायुवाहनं नाळध्वजं स्वररवहस्तजं किन्नरमिथुनं  
'किन्नरमिथुनं तीर्थं सङ्गीतं पक्षिरूपिण'मिति॥

### प्रह्लादस्य

तदक्षिणे पश्चिमाभिमुखो रक्ताभस्सिताम्बरधरो जटाधरः पुष्पहस्तो  
द्विभुजः प्राणेशोऽश्वध्वजवाहनो रोहिणीजः शङ्करवः प्रणामाद्यक्षरबीजः प्रह्लादः  
'प्रह्लादं प्रजननं विष्णुभक्तं गदाधर'मिति॥

### मदनस्य

तदक्षिणे च उत्तराभिमुखः श्यामाभो रुक्ताम्बरधरो द्विभुजः इक्षुचापः  
पुष्पशरो रतिपतिः मकरध्वजवाहनः पुनर्वसुजातः स्वररवो वकारबीजो  
मदनो 'मदनं कामं सुन्दरं दिव्यरूप'मिति॥

### विपायाः

तत्पश्चिमे च उत्तरामुखा पाटलिपुष्पनिभा रक्तवस्त्रधरा पुष्पहस्ता  
द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा ललाटोपरिपुष्पचूडासमन्विता हंसध्वजवाहना  
शुकस्वररवा विद्यादिबीजा विपा 'विपां विद्युद्रूपां विशालाङ्गीं मेधा'मिति॥

**व्याजिन्याः**

पश्चिमे प्राङ्मुखा हेमाभा श्यामाम्बरधरा द्विभुजा पुष्पहस्ता कृष्णकुञ्चित-  
मूर्धजा वीणावेणुरवा खगध्वजवाहना चित्राजाता नामाद्यक्षरबीजा व्याजिनी  
'व्याजिनीं सुभगां सुन्दरीं विशुद्धा'मिति॥

**कामिन्याः**

तदुत्तरे रक्ताभा श्वेताम्बरधरा च अन्यत्सर्वं व्याजिनीवत् कामिनी  
'कामिनीं कान्तां शुभाङ्गीं विमला'मिति॥

**चन्द्राभायाः**

उत्तरे दक्षिणामुखा श्वेताभा कृष्णाम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा ललाटोपरि  
पुष्पचूडासमन्विता खगध्वजवाहना हंसरवा हस्तजा नामाद्यक्षरबीजा चन्द्राभा  
'चन्द्राभां तन्वङ्गीं श्वेतरूपां दृढव्रता'मिति॥

**सुन्दरस्य**

तत्पूर्वे दक्षिणाभिमुखः श्यामाभो रक्ताम्बरधरो द्विभुजः पद्महस्तः  
सर्वाभरणभूषितो गजवाहनः खगध्वजः सुनन्दापतिः नामाद्यक्षरबीजाः  
शतभिषग्जातसुन्दरः 'सुन्दरं सुरप्रियं शुभानन्दं सौम्य'मिति॥

**मायायाः**

पूर्वोक्तान्तराले स्वधासंज्ञादिन्योर्मध्ये माया मयूरध्वजवाहिनी मयूरस्वर-  
रवा सौम्यजाता नामाद्यक्षरबीजा "मायां मातङ्गीं वराहीं वरानना"मित्यथवा  
संज्ञादिनीवन्नामान्यनुक्तं सर्वं संज्ञादिनीवन्माया संज्ञादिन्योरभेद इति वदन्ति॥

**ब्रह्मादिपददेवतानां स्थानम्**

सप्तमावरणे पूर्वद्वारे ब्रह्माणं, तद्दक्षिणेऽर्यम्णं पश्चिमाभिमुखौ; दक्षिणे  
दण्डधरमुत्तराभिमुखं, पश्चिमे पाशभृतं प्राङ्मुखम्; उत्तरे धनदं दक्षिणाभिमुखम्;

आग्नेय्यां सवितारं; सावित्रं नैऋत्याम्; इन्द्रं इन्द्राजं वायव्यां; रुद्रं रुद्राजं ऐशान्याम्, आपं आपवत्सं च अर्चयेत्॥

अन्तराले प्राच्यामुत्तरपार्श्वे च ईशं पर्जन्यं जयन्तं माहेन्द्रं नागं भूतं यक्षं च; तद्वक्षिणे पार्श्वे च आदित्यं सत्यकं भृशमन्तरिक्षं दुर्गां घोटमुखीं धात्रीं वपुषं च; दक्षिणे पूर्वभागे अग्निं वितथं गृहक्षतं राक्षसं जयं कृष्णं च; तत्पश्चिमभागे यमं गन्धर्वं भृङ्गराजं सुरुण्डं शिवं प्राणं च; पश्चिमे दक्षिणभागे निर्ऋतिं दौवारिकं पुष्पदन्तं कविं चक्रं पुरुहूतं च; तदुत्तरभागे सरित्पतिमसुरं शोषणं रोगं विद्यां यशसं भद्रां च; उत्तरपश्चिमभागे जवनं नागं मुखं भल्लाटं वेदभृतं तापसं सन्धुषं च; तत्पूर्वभागे सोमम् अर्गलम् अदितिं सूरिदेवं विद्याम् अमितं पाञ्चभौतिकम् एतान् देवान् एकमूर्त्या अर्चयेत्॥

प्राकारबाह्ये महत्पीठं कृत्वा अत्रानुक्तदेवान् सर्वान् 'देवा'निति समर्चयेत् एषाम् उक्तानि वर्णवाहनादीनि ज्ञात्वा अर्चयेत्। अनुक्तास्सर्वे प्याकाशवर्णाः श्वेताम्बरधराः पुष्पहस्ताः द्विभुजाः खगध्वजवाहनाः शङ्कराः तत्तन्नाम्ना(मानः) प्रियायुक्ता नामाद्यक्षरबीजा अभिजिज्जाताश्च एवं ज्ञात्वाऽर्चयेत्। एवमेवं प्रकारेण परिवारैर्युक्तं उत्तमोत्तमं सर्वसम्पत्करं चक्षुर्मनसोः प्रीतिकरं देवप्रियकरं च, भवेत्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन एतैः प्रकारैः परिवारैर्युक्तमालयार्चनमाचरेत्॥

सर्वप्राकाराणामभावे प्रथमावरणे तत्तत्प्राकाराश्रितदेवानर्चयेत्। परिवाराणामभावेऽपि द्वितीयावरणादिष्वावरणे तत्तत्सूत्रे तत्तदावरणस्थान् देवान् संयोज्याऽर्चयेदिति केचित्। अथवा विभवानुसारेण नवविधपरिवारोक्तमार्गेण परिवारार्चनमाचरेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे देवदेव्यादीनामप्याल-  
यान्तर्गतानां वर्णवाहनकेतुध्वजरवर्क्षप्रियाऽयुधादिवर्णनं नाम विंशः  
पटलः ॥ २० ॥

## अथ एकविंशः पटलः

अथ प्रादुर्भावाऽऽविर्भावानां वर्णवाहनादीन् व्याख्यास्यामः - मत्स्य कूर्म वराह नारसिंह वामन राम राम राम कृष्ण कल्किन इति दशप्रादुर्भावान् प्रथमावरणे, द्वितीये वा, पृथक् पृथक् भित्तिपार्श्वे, प्रसादाभिमुखं चित्रं चित्रार्धमाभासं वा, सङ्कल्प्याऽभिमुखे तत्तत्कौतुकं च संन्यस्याऽर्चयेत्॥

### मत्स्यस्य चतुर्नामादि

पूर्वद्वारोत्तरे मत्स्यरूपं श्वेताभं रक्तास्यं रक्तनेत्रं कृष्णपक्षयुतं सङ्कल्प्य अभिमुखे कौतुकं चतुर्भुजं संन्यस्य 'मत्स्यं प्रलयसंहारं स्रष्टारं वेदमय'मिति॥

### कूर्मस्य

तदक्षिणे कूर्मरूपं श्वेताभं पञ्चवर्णयुतं सङ्कल्प्याऽभिमुखे कौतुकं चतुर्भुजं संन्यस्य 'कूर्मरूपं सुधाकारं महाशक्तिं महाबल'मिति॥ मत्स्यकूर्मयोर्वाहन केत्वादीन् आदिमूर्तेरिव समाचरेत्॥

### वराहस्य

दक्षिणे वराहं पूर्ववत्सङ्कल्प्याभिमुखे कौतुकं चतुर्भुजं विष्णुरूपं समर्चयेत्॥

### नृसिंहस्य

पश्चिमे नृसिंहः प्राङ्मुखः सिंहासनोपरि द्वौ पादौ व्यत्यस्य उत्कुटिकमासीनो बद्धयोगपट्टिकश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरो जानूपरि प्रसारितहस्तः भवेदेष विशेषः अन्यत्सर्वं पूर्ववत् कौतुकं तद्रूपं, चतुर्भुजं विष्णुरूपं वा, सङ्कल्प्याऽर्चयेत्॥

### वामनस्य

उत्तरे वामनं पूर्ववत् सङ्कल्प्य कौतुकं चतुर्भुजमेव कृत्वाऽर्चयेत्॥

### परशुरामस्य

आग्नेयां परशुरामः पश्चिमाभिमुखः उत्तराभिमुखो वा रक्ताभः श्वेताम्बर-  
धरो दक्षिणकरेण परशुधरः उद्देश्यवामकरो जटामकुटयुतः सोपवीतः  
कमलेशः, अन्यत्सर्वमादिमूर्तेरिव 'राममृषिसुतं विष्णुं परशुपाणि'मिति॥

### तद्देव्याः कमलायाः

तद्दक्षिणे कमलां सीतावत्कारयेत्॥

### राघवस्य

नैर्ऋत्यां राघव उत्तराभिमुखः, प्राङ्मुखो वा, श्यामाभो रक्ताम्बरधरो  
मकुटादि सर्वाभरणयुक्तः श्रीवत्सवक्षाः द्विभुजो दक्षिणकरेण शरधरो वामकरेण  
धनुरालम्ब्य त्रिभङ्ग्यास्थितो माघमासे पुनर्वसुजातः सीतानाथोऽन्यत्सर्वं  
आदिमूर्तेरिव 'रामं दाशरथिं वीरं काकुत्स्थ'मिति॥

### सीतायाः

तद्दक्षिणे सीता हेमाभा शुक्लाम्बरधरा धृतपद्मवामहस्ता प्रसारित  
दक्षिणकरा सुस्थितदक्षिणपादा आकुञ्चितपादा उद्बद्धकुन्तला करण्डकाम-  
कुटियुता वा नामाद्यक्षरबीजा अन्यत्सर्वं श्रीवत्, 'सीतामयोनिजां लक्ष्मीं  
वैदेही'मिति॥

### सौमित्रेः

वामे सौमित्रिः कनकाभः श्यामाम्बरधरो द्विभुजो रामवत् त्रिभङ्गस्थित-  
श्चापधर उद्बद्धकुन्तलो वैशाखे रोहिणीजातो लक्षाद्यक्षरबीजोऽन्यत्सर्वं रामवत्,  
'रामानुजं सौमित्रिं लक्ष्मणं लक्ष्मीवर्धन'मिति॥

### भरतस्य

दक्षिणभागे भरतः श्यामाभो रक्ताम्बरधर उद्वद्धकुन्तलः शरचापौ, खड्गखेटकौ वा, दधानो द्विभुजः त्रिभङ्गस्थश्चैत्रे स्वात्युद्धवोऽमलेशो भगाद्यक्षरबीजो श्रीवत्सकौस्तुभौ विना अन्यत्सर्वं रामवत् 'भरतं कैकेयं रामानुजधर्मचारिण'मिति॥

### शत्रुघ्नस्य

वामे शत्रुघ्नो हेमाभो रक्ताम्बरधरः उद्वद्धकुन्तलो ज्येष्ठमासे? धनिष्ठाजातो नामाद्यक्षरबीजो निर्मलेशः अन्यत्सर्वं लक्ष्मणवत्, 'रामप्रियं शत्रुघ्नं विजयं भरतानुज'मिति॥

### हनुमतः

दक्षिणे पुरतोऽञ्जनाभः श्वेतवस्त्रधरः कपिरूपः सर्वाभरणभूषितः द्विभुजः दक्षिणहस्तेनाऽऽस्यं पिधाय वामहस्तेन वस्त्रं पिधाय अवनतगात्रस्थितो वार्ताविज्ञापनपरो मृगवाहनो दण्डध्वजो महानादरवः श्रावणेमासि श्रवणजातः कल्पाद्यक्षरबीजो हनुमान् 'कपिराजं हनुमन्तं शब्दराशिं महामति'मिति॥

### शरस्य

दक्षिणे शरं नपुंसकम् श्यामाभं श्वेताम्बरधरं त्रिणे(ने)त्रं रौद्रं समुद्रघोषरवं वायुवाहनं पक्षध्वजं शिरसि शरं माघमासे वारुणे जातं शराद्यक्षरबीजं शरं 'शरं महारवम् अमोघं तीक्ष्णधार'मिति॥

### शार्ङ्गस्य

वामे शार्ङ्गं पूर्ववत्॥

### सुग्रीवस्य

दक्षिणे सुग्रीवः श्वेताभो रक्ताम्बरधरो रक्तवसनो द्विभुजः प्राञ्जलिः  
पादावनतयुक्तो मृगध्वजवाहनो वैशाखे आश्लेषाजो मेघनादरवः सुराद्यक्षरबीजः  
तारेशः सुग्रीवं सुन्दरं महाबलमर्कसूनु'मिति॥

### विभीषणस्य

वामे कृष्णवर्णो रक्ताम्बरधरो रक्तकेशस्सुदंष्ट्रो द्विभुजः शूलधरो हृदये  
अञ्जलिसंयुक्तो मूलजो मेघध्वजवाहनो मेघनादरवो विशुद्धेशो विद्याद्यक्षरबीजो  
विभीषणो 'विभीषणं राक्षसाधिपं सुमनस्कं रामप्रिय'मिति॥

### अङ्गदस्य

अभिमुखे श्वेताभो रक्ताम्बरधरो रक्तवदनो द्विभुजः प्राञ्जलिः पादावनत-  
स्थितः सिंहध्वजवाहनः सिंहरवो वैशाखे रोहिणीजोऽङ्गदः 'अङ्गदं वालिपुत्रं  
रामप्रियं देवभक्त'मित्यर्चयेत्॥

### बलभद्रस्य

वायव्ये बलभद्ररामः श्वेताभः नीलवस्त्रधरो द्विभुजो दक्षिणहस्तेनाऽव-  
लम्बितमुसलो वामेन हलधरः त्रिभङ्गास्थितउद्वद्धकुन्तलः अन्यत्सर्वम्  
आदिमूर्तेरिव 'रामं, यदुवरं, विष्णुं, हलायुध'मिति॥

### कृष्णस्य

ऐशान्यां कृष्णः पश्चिमामुखो, दक्षिणामुखो वा, श्यामाभो रक्ताम्बरधर-  
स्सर्वाभरणभूषितः सौन्दर्ययुक्तः कुन्तलयुक्तः बर्हिबन्धयुतः त्रिनतो द्विभुजो  
दक्षिणहस्तेन क्रीडायष्टिधरो वामकूपरेण सत्यभामाङ्गरूढं वाऽलम्ब्य सुस्थितः  
क्रीडारससमाविष्टो रुक्मिणीसत्यभामयोरीशः श्रावणेमासि रोहिणीजातोऽन्य-  
त्सर्वम् आदिमूर्तेरिव 'कृष्णं, पुण्यनारायणं, वटपत्रशायिनं, त्रिदशाधिपमिति'॥

**रुक्मिण्याः**

दक्षिणे रुक्माभा शुक्लाम्बरधरा धम्मिल्लकुन्तला, उद्वद्धकुन्तला वा, नामाद्यक्षरबीजा अन्यत्सर्वं श्रीरिव रुक्मिणी 'रुक्मिणीं, सुन्दरीं, प्रकृतिं कृष्णवल्लभा'मिति॥

**सत्यभामायाः**

वामे सत्यभामा धम्मिल्लकुन्तला उद्वद्धकुन्तला वा, नामाद्यक्षरबीजा अन्यत्सर्वं महीवत् सत्यभामा 'सत्यभामां, सतीं, सन्नतीं, क्षमा'मिति॥

**गोपीनाथस्य**

दक्षिणे रक्ताभः श्वेताम्बरधरो वंशहस्तो माघमासि वारुणे जातो हयध्वजवाहनो हंसरवो गोपीनाथो गवाद्यक्षरबीजो गोपालो 'गोपालं, सर्वनाथं, कृष्णं, सर्वाध्यक्ष'मिति॥

**श्रीदाम्नः**

वामे श्रीदामा श्यामाभः श्वेताम्बरधरः द्विभुजः अञ्जलिसंयुक्तः प्रोष्ठपदे पूर्वाषाढाजो नामाद्यक्षरबीजः अश्वध्वजवाहनो वेणुरवो गोपीनाथः 'श्रीदामानं, पुण्यरूपं, पुण्यात्मकं, देवसख'मिति॥

**सुन्दरस्य**

प्रमुखे गरुडांशसुन्दरो विहगाद्यक्षरबीजोऽन्यत्सर्वं गरुडवत् 'सुन्दरं, विहङ्गं, पतङ्गं, तार्क्ष्य'मिति समर्चयेत्॥

**कल्किनः**

पश्चिमे चोत्तरभागे कल्की हयाननः अन्यत्सर्वमादिमूर्तेरिव समाचरेत्॥

**कौतुकस्य**

अभिमुखे कौतुकं चतुर्भुजं संस्थाप्यार्चयेत्॥

**प्रादुर्भावानाम् अनुकल्पम्**

प्रादुर्भावानां प्राकाराभ्यन्तरे विस्तीर्णे मनोरमे देशे विमानं, मण्डपं, कूटं वा, कृत्वा ध्रुववेरं चित्रं, चित्रार्धं, चित्राभासं वा, तदभिमुखे कौतुकं संस्थाप्य अभावे पीठं वा सङ्कल्प्य अर्चयेत्। अथवा प्रासादपार्श्वे अलीन्द्रं कृत्वा प्रासादभित्त्याश्रितान् बहिर्मुखान् संस्थाप्याऽर्चयेत्। अशक्तश्चेत्प्राकारपार्श्वे अभिमुखे दक्षिणोत्तरयोः प्राकाराभ्यन्तरे मुखमण्डपे अन्तराले वा दक्षिणे दाशरथिं वामे कृष्णं सकलं कौतुकमेव कृत्वा संस्थाप्याऽर्चयेदिति केचित्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे प्रादुर्भावविधिर्नाम  
एकविंशः पटलः ॥ २१ ॥

**अथ द्वाविंशः पटलः****कौतुकद्रव्याणि**

अथ कौतुकादीनां लक्षणं वक्ष्ये - दारुशिलाताम्ररजत हेमरत्नानि  
कौतुकद्रव्याणि॥

**तेषु गुणाधिक्यम्**

दारवाच्छतगुणं शैलं, शैलात्ताम्रं सहस्रगुणं, ताम्राद्रजतमयुतगुणं,  
रजताद्धेममर्बुदगुणं, रुक्मजं सर्वसाधनं, रत्नजमनन्तफलं भवति॥

**फलविशेषकामनया द्रव्यविशेषः**

पुत्रार्थी दारवं, आयुष्कामः शैलं, समृद्धिकामस्ताम्रजं, श्रीकामो राजतं,  
ऐहिकामुष्मिककामस्सौवर्णं, सद्यः सायुज्यकामो रत्नजं कारयेत्॥

रत्नजस्य रूपमात्रम्

रत्नजं रूपमात्रमेव॥

उत्सवबलिबेरयोर्द्रव्यनिषेधः

शिलया दारुणाचोत्सवं बलिबेरं च न कारयेत्॥

कौतुकोत्सवयोः स्थितिविशेषः

ध्रुवे स्थिते स्थितम्, आसीने चासीनं, स्थितं वा, शयने कौतुकमासीनं स्थितं वा, ध्रुवे स्थितेऽप्यासीनं कौतुकमौत्सवं चेति केचित्। यानके यानकं, स्नापनं सर्वत्र स्थितमेव कुर्यात्॥

कौतुकस्य रूपविशेषः

प्रादुर्भावानां कौतुकं तत्तद्रूपं, विष्णुं चतुर्भुजं वा, मत्स्य कूर्म वराह वामानानां तत्तद्रूपं नैव कुर्यात्॥

देवदेवीप्रभापीठानां द्रव्यैक्यम्

येन द्रव्येण देवो निर्मितस्तेन द्रव्येण देव्यौ, प्रभां, पीठं च कारयेत्। अन्यथा महत्तरो दोषो भवेत्॥

कौतुकोत्सवयोर्देवीयोगे फलविशेषः

ध्रुवे देवीवियुक्तेऽपि कौतुकं देवीयुक्तं सर्वसमृद्धिदं कौतुके देवीवियुक्तेऽप्यौत्सवं देवीसहितमुत्तममित्यन्ये वदन्ति॥

ध्रुवबेरस्योत्सेधं त्रिधा कृत्वा एकांशमुत्तमम्, द्विभागं त्रिधा कृत्वा एकांशं मध्यमम्, तद्द्विभागं त्रिधा कृत्वा एकांशमधमम्, ध्रुवबेरं दशांशं कृत्वा एकांशं तालं, तत्तालं द्वादशभागं कृत्वा एकांशमङ्गुलं तदङ्गुलेनैकादशाऽङ्गुलं समारभ्य त्र्यङ्गुलाधिक षष्ठ्यङ्गुलान्तं द्व्यङ्गुलवृद्ध्या सप्तविंशति-

तुङ्गानि कौतुकादीनि, तद्विमाननिर्देशहस्ताङ्गुलेन सप्ताङ्गुलं समारभ्य त्रयोविंश-  
त्यङ्गुलान्तं तद्व्यङ्गुलवृद्ध्या नवधा भवति, एतेष्विष्टमानं विनिश्चित्य  
एकद्वित्रिचतुर्यवहीनाधिक्यं समन्तान्नयेत् तन्न दोषाय भवति। तस्मात्  
कौतुकस्नपनोत्सवबलिबेराणि तत्तद्यो (गे) ग्येनैव कारयेत्॥

### आयव्ययनक्षत्रयोनिवारांशानयनम्

पश्चादायव्यय नक्षत्रयोनिवारांशकैष्णवभिः शुभाशुभं परिक्षेत्। तदुत्सेधं  
त्रिगुणीकृत्य वसुभिर्हरेत्, तच्छेषमायम्, उत्सेधं चतुर्गुणीकृत्य पञ्चभिर्हरेत्,  
तच्छेषं व्ययम्, उत्सेधे वसुभिर्गुणिते सप्तविंशतिभाजिते शिष्टं च नक्षत्रम्,  
तुरगाद्यं यजमानानुकूलर्क्षमाहरेत्, उत्सेधं त्रिगुणीकृत्य वसुभिर्हरेत्, ध्वज  
धूम सिंहश्चवृष गर्दभगजवायसा एतेऽष्टयोनयः, पूर्वः शुभोऽपरोऽशुभः  
उत्सेधे नवगुणिते मुनिभिर्हते शिष्टं वारम्, उत्सेधे चतुर्भिर्गुणिते नवभिर्हते  
शिष्टमंशकम्, तस्करभुक्तिशक्ति वित्ताऽवनीपालकलीब निर्भीतिदरिद्रप्रेष्या  
नवांशकाः॥

एषां शुभांशकं चेत् शुभावहं भवति। एतैस्सर्वैः शुभं चेत् शुभावहं  
भवति। तस्माच्छुभाधिकमशुभहीनं बेरमाहरेत्॥

### आयादीनां फलम्

बेरस्योद्देशमानेन हीने तद्ग्रामयजमानयोराशु विनाशाय भवति,  
निर्देशमाने विहीने राजराष्ट्रविनाशाय भवति, बेरमायविहीनं व्ययाधिकं  
यजमानस्याऽर्थहानिं, राज्ञः शत्रुवृद्धिं च, कुर्यात्। आयाधिकं व्ययक्षीणं  
सर्वसम्पत्करं भवति। नक्षत्रं यजमाननक्षत्रादिबेरनक्षत्रान्तं बेरनक्षत्रादियजमान-  
नक्षत्रान्तं वा गणयेत् तृतीयपञ्चमसप्तमानि हित्वा अन्यानि शुभानि भवन्ति।  
ध्वजः कीर्तिं दीप्तिं वृद्धिं, धूमोऽर्थनाशं, सिंहः शत्रुजयं, श्राव्याधिं, वृषोऽर्थ-  
लाभं, गर्दभो बन्धुवियोगं, गजस्सर्वसिद्धिं, वायसोऽपत्यहानिं कुर्यात्।

वारेषु आदित्याङ्गारकशनैश्चरान् हित्वा अन्ये शुभा भवन्ति। अशुभश्च योगबलयुक्ताश्चेन्मुख्या भवन्ति। अंशकेषु तस्करं षण्डं दरिद्रं प्रेष्यं च त्यक्तवान्ये शुभावहा भवन्ति॥

### मानाधिक्यन्यूने फलम्

षण्मानसहितं मुख्यं, मानहीनं धनधान्यनाशनं, मानाधिकं रोगवर्धनं, प्रमाणाधिकं हीनं च दृष्टाऽदृष्टफलविनाशनम्, उन्मानविहीनम् अधिकं वा पुत्रविनाशनं, परिमाणविहीनम्, अधिकं वा भार्याविनाशनं, लम्बमानविहीन-मधिकं वा, ग्रामविनाशनम्, उपमानविहीनम् अधिकं वा नृपनाशनं स्यात्॥

### तेजो हीने फलम्

तेजोहीनं चक्षुःप्रीतिहानिं, कृशाऽङ्गस्थूलाऽङ्गः, तिर्यग्गतम्, ऊर्ध्वाननं, कुञ्चितं च राजग्रामविनाशनं स्यात्। किरीटाद्याभरणेषु लक्षणहीनेषु धनधान्य-विनाशः, अम्बरे विरुद्धे लक्षणहीने च दारिद्र्यं; शङ्खचक्राद्यायुधेषु लक्षणहीनेषु चोरशत्रुवृद्धिः; पीठे लक्षणहीने स्थाननाशो, धनक्षयश्च; प्रभामण्डले लक्षणहीने कीर्तिदीप्तिविनाशश्च भवति॥

### ध्रुवबेरपीठम्

ध्रुवबेरस्य पीठोत्सेधं द्वारोत्सेधस्याऽष्टांशैकांशं, षड्भागैकांशं वा, भुवङ्गोत्सेधसमम्, अध्यर्धं, द्विगुणं वा, समवृत्तं, पद्माकारं, चतुरश्रं, त्रिमेखलं वा, कारयेत् अथवा कौतुकपीठात्पश्चिमभागं पीठोत्सेधमानेन समस्थलं कृत्वा देवीभ्यां सह देवं संस्थापयेत्॥

### कौतुकादीनां पीठलक्षणम्

कौतुकादीनां पीठं तत्तद्रव्येण बेरायामस्य त्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताऽष्टनव-भागैकभागं तस्योर्ध्वपद्मोच्चं, तृतीयभागैकभागं (भिन्नमभिन्नं)वा तस्यार्धांशोन-

मूर्ध्वदलोत्सेधं, तस्य विस्तारम्, अधः पद्मविस्तारात् पञ्चभागोनं, तत्पीठोत्तुङ्गा-  
ध्यर्धं, पादोनद्विगुणं, द्विगुणं वा, पीठविस्तारं; जगत्यां बाह्यतत्तदशोनम्,  
ऊर्ध्वपट्टिकायातदष्टाशोनम्, अधः पद्माग्रदलाग्रविस्तारम् अथवा बेरोदयं  
षडंशं कृत्वा तद्विभागं, पञ्चभागद्विभागं वा, पीठविस्तारं कारयेत्। पीठोत्सेधं  
द्वादशभागं कृत्वा एकांशं पादुकं सार्धत्र्यंशा जगती व्यर्धांशं कुमुदम्,  
अर्धांशं कपं व्यर्धांशं कण्ठं अर्धांशं कम्पं सार्धांशा महापट्टिका चैवं पीठं  
कारयेत्॥

उपपीठोत्सेधं द्वादशभागं कृत्वा एकांशं पादुकं, व्यंशं पद्मं, एकांशं  
कम्पं, त्र्यंशं कण्ठं, एकांशं कपं, व्यर्धांशा महापट्टिकां कृत्वा संयोजयेत् ।  
आसनपीठोत्तुङ्गं बेरोत्तुङ्गं त्रिधा कृत्वा एकांशं, तदष्टांशाधिकं, तदष्टांशोनं  
वा, विस्तारं, द्विगुणं दैर्घ्यं त्रिगुणं वा, अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। एवमासनपीठं  
कल्पयेत्॥

### प्रभामण्डललक्षणम्

पार्श्वयोरुभयोः शङ्खसुषिरं वा कारयेत्। प्रभामण्डलमेकं द्वित्रिचतुष्पञ्च-  
यष्टिकं, प्रत्येकं, देहलब्धाङ्गुलेन चतुस्त्रिव्येकाङ्गुलविस्तारं, तत्प्रभाविस्तारं,  
चतुरष्टद्वादशषोडशाङ्गुलं, रश्मिमालासहितं कारयेत्। रश्मीन् त्रिनतान्  
सर्वत्र समां दक्षिणे दक्षिणावर्तान्, वामे वामावर्तान् च युक्त्या तक्षणा तु  
कारयेत्। मौलिशिखामणेरूर्ध्वं चतुरङ्गुलं पार्श्वयोश्शङ्खचक्रयोरन्तरं भागं हित्वा  
शङ्खोस्सुषिरयोर्वा प्रभामण्डलं संयोजयेत्॥

### मधूच्छिष्टक्रियासंस्कारः

अथ बेरार्थं मधूच्छिष्टक्रियां वक्ष्ये - शुक्लपक्षे कर्तुरनुकूलर्क्षे कारयेत्  
तद्दिनात्पूर्वमङ्कुरानर्पयित्वा आलयाभिमुखे यजमानगृहे वा प्रपां कृत्वा अलङ्कृत्य  
तन्मध्ये गोचर्ममात्रमुपलिप्य पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य तस्मिन्नौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा

आधारं हुत्वा वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदैवत्यं, पाञ्चभौतिकं, वैघ्नं स्विष्टाकारं च, हुत्वा; पश्चाच्छिल्पिनमाहूय अङ्गणे गोमयेनोपलिप्य तन्मध्ये त्रिपदीं चुल्लीं वा, सन्यस्य अग्निं निधाय शुद्धे पात्रे मधूच्छिष्टं प्रक्षिप्य चुल्यामारोप्य प्राङ्मुखेन शिल्पिना समेनाग्निना पाचयित्वा नववस्त्रेणोत्पूय तत्सिक्थमादाय प्रोक्ष्य आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा 'इदं विष्णु'रिति मन्त्रेणाऽभिमृश्य उत्तमाङ्गं कृत्वा देव्यादीनां तत्तन्मन्त्रेणाऽभिमर्शनादि कारयेत्।

पुण्याहं वाचयित्वा यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्। पश्चाच्छिल्पिनमाहूय सम्पूज्य तेन सिक्थेन बिम्बं सलक्षणं कृत्वा तद्वहिर्मूर्त्तिकां शनैरालिप्य संशोष्य तद्वहिरयः पट्टैर्बन्धयित्वा पुनः शुभे दिने पूर्ववद्धोमं हुद्बुत्वा तद्विम्बगर्भं प्रताप्य मधूच्छिष्टं संस्त्राव्य पुनस्तद्विम्बगर्भं प्रताप्य सन्तप्तलोहेन शिल्पिभिस्तज्जैर्विम्बगर्भमन्त्रेण पूरयेत्। प्रभाते स्नात्वा आचार्यो यजमानश्च शिल्पिना शनैश्शनैः मृद्धेदं कारयित्वा बिम्बशुद्धिं च कारयेत्। तद्विम्बस्रावितमपूर्णं खण्डितं स्फुटितं यदि भवेत् तद्वेरं लोहवत् स्मृत्वा पूर्ववद्धोमं हुत्वा बिम्बमाहरेत्॥

### अङ्गुलसंज्ञा

अथ विमानबेरादिमानविभागार्थमङ्गुलानां संज्ञां वक्ष्ये - मानाङ्गुलं, मात्राङ्गुलं देहलब्धाङ्गुलमिति त्रिविधं भवति। दिने आदित्यरश्मौ जालकान्तः प्रविष्टे तद्गोचरा अत्यन्तक्षुण्णा लवा अणवः प्रोक्ताः, त एव परमाणवः, परमाणुभिरष्टाभिरधरेणुः, अधरेण्वष्टगुणितं रोमाग्रं, रोमाग्राऽष्टगुणिता लिख्या, लिख्याऽष्टगुणितं यूकं, यूकाऽष्टगुणितं यवं, यवाष्टगुणितं मानाङ्गुलम् मानाङ्गुलमुत्तमं, तदष्टांशोऽंशं मध्यमं, तत्तुरीयांशमधमम्। मध्यमपुरुषस्य दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलेर्मध्यमपर्वणो विस्तारायामं वा मात्राङ्गुलं, बेरोत्सेधं तत्तालवशेन विभज्यैकांशं देहलब्धाङ्गुलं, तदष्टांशं यवमिति।

### एकाङ्गुलादीनां संज्ञा

मात्रातत्त्वमूर्तीन्दुविण्णवम्बरमोक्षोक्ता इत्येकाङ्गुलस्य, कालगोलकाऽश्विनी-  
युग्मब्राह्मणविहगाक्षिपक्षा इति व्यङ्गुलस्य, अग्निरुद्राऽक्षिगुणगणकालशूल-  
रामवर्गमध्या इति त्र्यङ्गुलस्य, भागवेदप्रतिष्ठा जातिकराऽब्जजाऽऽननयुग-  
तुर्यतुरीयांभसी'ति चतुरङ्गुलस्य, विषयेन्द्रियभूतेषु सुप्रतिष्ठा पृथिव्या इति  
पञ्चाङ्गुलस्य, कर्माङ्गरससमयगायत्रीकृत्तिकाकुमाराननकौशिकर्तवः षडङ्गुलस्य,  
पातालमुनिधातुलोकोष्णिग्रोहिणीद्वीपगाम्भोनिधय इति सप्ताङ्गुलस्य,  
लोकपालनागोरगवस्वनुष्टुब्गणा इत्यष्टाङ्गुलस्य, बृहतीगृहरन्ध्राऽऽनन्दसूत्राणि  
इति नवाङ्गुलस्य, दिक्प्रादुर्भावनाडीपङ्कतय इति दशाङ्गुलस्य, रुद्रत्रिष्टुबि-  
त्येकादशाङ्गुलस्य वितस्तिर्मुखतालं यमं राशिर्जगती चेति द्वादशाङ्गुलस्य,  
अतिजगतीति त्रयोदशाङ्गुलस्य, मनुः शक्करी च चतुर्दशाङ्गुलस्य, अतिशक्करी-  
तिथिश्चेति पञ्चदशाङ्गुलस्य, क्रियाऽष्टीन्दुकला इति षोडशाङ्गुलस्य, अत्यष्टिः  
सप्तदशाङ्गुलस्य, स्मृतिः धृतिश्चेति अष्टादशाङ्गुलस्य, अतिधृतिरेकोनविंशतेः,  
कृतिर्विंशतेः, प्रकृतिरेकविंशतेः, आकृतिर्द्वाविंशतेः, विकृतिस्त्रयोविंशतेः,  
सङ्कृतिश्चतुर्विंशतेः, अभिकृतिः पञ्चविंशतेः, उत्कृतिः षड्विंशतेः, नक्षत्रं  
सप्तविंशतेरित्येवं संज्ञा भवन्ति॥

### षण्मानानि, तेषां संज्ञा च

मानं प्रमाणम् उन्मानं परिमाणम् उपमानं लम्बमानमिति षण्मानानि।  
आयामम् आयतं दीर्घं मानमित्येकार्थवाचकाः, विस्तरं विस्तारं तारं विस्तृति  
विसृतिः विस्तृतं ततिः विसृतं व्यासं विसारं विपुलं ततं विष्कम्भं विशालमिति  
प्रमाणस्य, बहुलं नीव्रं घनमिति वा उच्छ्रयं तुङ्गं उन्नतमुदयम् उच्छ्रायमुत्सेधम्  
ऊर्ध्वमित्युन्मानस्य, निष्क्रमं निष्कृतिर्निगमं निर्गतिरुद्रममिति च, मार्गं प्रवेशं  
नतं परिणाहं नाहं वृतिरावृतमिति परिमाणस्य, नीव्रं विवरं अन्तरमित्युप-  
मानस्य, सूत्रलम्बनान्मितं यत्तल्लम्बमानम्। इत्येतैः षड्भिर्मनैर्युक्तं बेरं कारयेत्॥

### देवानां तालविभागः

अथ देवानां तालविभागं वक्ष्ये - देवेशस्योत्तमं दशतालं, तथा ब्रह्मणः शङ्करस्य च, श्रीभूम्योरुमासरस्वत्योश्च मध्यमं दशतालम्, इन्द्रादिलोकपालानामादित्यचन्द्रयोश्च द्वादशादित्यानाम् एकादशरुद्राणां वसूनाम् अश्विन्योर्भृगु-मार्कण्डेययोः वीशशैषिकयोश्च दुर्गागुहसप्तर्षीणामपि अधमं दशतालम्, यक्षेश नवग्रहाद्यन्यदेवानां नवार्धतालम्; दैत्यरक्ष उरगेशसिद्धगन्धर्वचारण-भवनानामुत्तमं नवतालम्।

निशाचराणामसुराणां च नवतालं मर्त्यानामष्टतालं, बेतालानां सप्ततालं, प्रेतानां षट्तालं, कुब्जानां पञ्चतालं, वामनानां चतुस्तालं, भूतानां किन्नराणां च त्रितालं, कूशमाण्डानां द्वितालं, कबन्धानामेकतालम् एतेषां प्रत्येकमुत्तम-मध्यमाऽधमभेदाः भवन्ति॥

### देवतालेषु उत्तमत्वादिभेदः

स चतुर्विंशतिशताङ्गुलमुत्तमं दशतालम्, स विंशतिशताङ्गुलं मध्यमं दशतालम्, षोडशाधिकशताङ्गुलमधमं दशतालम्॥

### प्रादेशिन्यादीनां लक्षणम्

अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां मितं प्रादेशम्, अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां मितं तालम्, अङ्गुष्ठाऽनामिकाभ्यां मितं वितस्तिः, अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मितं गोकर्णम्' मानाऽङ्गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलं किष्कुः, पञ्चविंशत्यङ्गुलं प्राजापत्यम्, षड्विंशत्यङ्गुलं धनुर्ग्रहम्, सप्तविंशत्यङ्गुलं धनुर्मुष्टिः, इत्येतच्चतुर्गुणो दण्डः, तेन दण्डेन ग्रामादीनां विन्यासं कारयेत्॥

### प्रलम्बफलकलक्षणम्

अथ प्रलम्बफलकां वक्ष्ये बेरस्य लम्बमानं पूर्वमेव परीक्षयेत्। अष्टषष्ठ्यङ्गुलाऽऽयतां चतुर्विंशत्यङ्गुलविस्तारां द्व्यङ्गुलघनां लघ्वीं श्लक्ष्णां

फलकां गृहीत्वा परितस्त्र्यङ्गुलं नीत्वा मानसूत्रं विन्यस्य प्राक्पश्चिमभागस्थानि सूत्राणि प्रसारयेत्। मध्ये सूत्रं विन्यस्य मध्यसूत्रादेकाङ्गुलं पुटपर्यन्तसूत्रं तदेव दृगन्तरं स्यात्। तस्मात् त्र्यर्धाङ्गुलं नेत्रपर्यन्तं तस्माद्द्व्यर्धाङ्गुलं मुखपर्यन्तं तस्मात् द्व्यङ्गुलं कर्णपर्यन्तं तस्मात् त्र्यङ्गुलं कक्षपर्यन्तं तस्माद्दशाङ्गुलं बाहुपर्यन्तम्; एवं त्रयोदशसूत्राणि विन्यस्य परभुजस्य मणिबन्धाऽवसानं मानसूत्रद्वयमेव तत्तारं नीत्वाऽभ्यन्तरं भूवेत्, पुरतो मध्यसूत्रयोगं (मध्यसूत्रं) तस्मात् द्व्यङ्गुलं पुटसूत्रं, तस्माद्विषयवाधिकं द्व्यङ्गुलं नेत्रसूत्रं, तदेव वक्त्रबाह्वं, तस्मात् त्र्यङ्गुलमन्तर्भुजावधि, तदेव कक्षपर्यन्तं तद्द्वये वा चतुरङ्गुलं बाहुपर्यन्तं तदेव पार्श्वयोर्मध्यमे पार्श्वमध्यसूत्रं स्यात् तस्मात् द्व्यङ्गुलं कर्णावर्तं तस्मात् त्र्यङ्गुलं शिरः पृष्ठवसानं तदेव परभुजावधि भवति इत्येवं दक्षिणोत्तरगतानि सूत्राणि षट् च विन्यस्य तत्तत्सूत्रसङ्गे सुषिरं कृत्वा तन्तुना यवमात्राणि सूत्राणि सुषिरे संयोज्य अग्रे प्रोत कुण्डलं लोहमयं मृण्मयं वा सम्बध्य सूत्राणि लम्बयेत्।

मध्यसूत्रं शिखामणेरूर्ध्वसंस्पर्शमेव कृत्वालम्बयेत् स्थानकस्य मध्यसूत्रं मौलिशिखामणेरमध्ये मूर्ध्वोभ्रूसंगस्य नासाग्रस्य च मध्ये कण्ठस्य हृदयस्य कुक्षेर्नाभेर्योनेः पादयोश्च मध्ये प्रलम्बं तत्तत्सूत्रसंस्पर्शं नासाग्रं कुक्षिमध्यं च सूत्रात् मौल्यग्रपर्यन्तं षडङ्गुलं, हनुमध्यं यवाधिकचतुरङ्गुलं, हिक्कान्तं चतुरङ्गुलं, हन्मध्यं द्व्यर्धाङ्गुलं, नाभिः षड्यवा, योनिमूलमेकाङ्गुलम्, ऊरुमध्यं द्व्यङ्गुलं, जान्वन्तरं त्र्यङ्गुलं जङ्घान्तरं षडङ्गुलं, नलीकान्तरमष्टाङ्गुलं, सूत्रात्पश्चार्धं सार्धाष्टाङ्गुलम्, अङ्गुष्ठाग्रं सूत्रात्पुरतो द्व्यर्धाङ्गुलम्, एवं मध्यसूत्रवशात् मानयेत्।

बाहुपर्यन्तमेव पार्श्वसूत्रं स्यात् चूडामणौ मूर्ध्निकर्णपाल्यन्तरे कूर्परयोः पार्श्वे जानुजंघां गुल्फानां मध्ये प्रलम्बयेत्, मौलिमूर्धकृकाटिककुट्टंश स्फिक्पाष्णीनां मध्ये पृष्ठमध्य सूत्रं प्रलम्बयेत्, शिरः पार्श्वे वक्त्रबाह्वे

कर्णौ चूचुकाग्रमध्ये श्रोणिपार्श्वे चोरुजङ्घयोर्मध्ये वक्त्रबाह्यसूत्रं प्रलम्बयेत्  
तानि षट् च पीठावलम्बानि अन्यानि तत्तदङ्गसंस्पर्शान्येवावलम्बयेत्  
आसनस्योर्ध्वकायस्योक्तं पूर्ववन्मध्यसूत्रादीनि षट् सूत्राण्यासनोपरि लम्बयेत्  
मध्यसूत्रं जानोरुपरिष्ठात्केशान्तं तन्मध्यगं जानोः पार्श्वार्ध्यां बाहुभ्याश्च  
मध्यगं सूत्रं प्रलम्बयेत् सूत्राद्वामजान्वन्तमूर्ध्वकायार्धसमं दक्षिणजान्वन्तरं  
तदेव चतुरङ्गुलं त्र्यङ्गुलं यवोनं वा अन्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत्।

### उपमानम्

अथोपमानं वक्ष्ये - परभुजस्य मणिवन्धान्तरमष्टाङ्गुल- मुष्णीषा  
शङ्खचक्रान्तरं मुखं मध्योदरात् कूर्परान्तं षडर्धाङ्गुलमभयहस्तस्य मध्याङ्गुला-  
च्चूचुकान्तं त्रयोदशाङ्गुलं स्वागतस्य मध्यान्नाभ्यन्तरं दशाङ्गुलमुदरमध्याच्छ्रोण्यन्तरं  
नवाङ्गुलं वामहस्तस्य मध्यमाङ्गुलाग्रान्मेढ्रान्तरं षडङ्गुलमूरुमूलान्तरमेकाङ्गुल-  
मूरुमध्यान्तरं द्व्यङ्गुलं जान्वन्तरं चतुरङ्गुलं जङ्घयोर्मध्यं पञ्चाङ्गुलं नलकान्तरं  
षडङ्गुलं कक्षयोरन्तरं पञ्चाङ्गुलं पाण्यन्तरं चतुरङ्गुलं तलमध्यान्तरं  
षडङ्गुलमङ्गुष्ठान्तरमष्टाङ्गुलं; शयनस्य तिर्यग्गतं ब्रह्मसूत्रस्य दक्षिणतो मुखं  
त्र्यङ्गुलं पादाङ्गुष्ठयोर्मध्यमं विंशत्यङ्गुलं पाण्यन्तरं भागं जान्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं  
स्यात् एवमुपमानं लक्षयेत्। अत्रानुक्तं सर्वं शिल्पशास्त्रोक्तमार्गेणैव कारयेत्।

इति श्री वैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे कौतुकादिलक्षणं  
नाम द्वाविंशः पटलः ॥ २२ ॥

## अथ त्रयोविंशः पटलः

देवस्योत्तमतालवशात् मानकथनम्

अथ देवेशस्योत्तमदशतालवशान्मानं वक्ष्ये।

त्रियवाधिकैकाङ्गुलमुष्णीषं केशान्तं त्र्यङ्गुलं दृक् सूत्रं त्रियवाधिकं चतुरङ्गुलं तत्समं पुटान्तं तत्समं हन्वन्तं गळमर्धाङ्गुलं हिक्का यवोनं (न) चतुरङ्गुलं हिक्कायाहृदयान्तं, हृदयान्नाभ्यन्तं, नाभेर्मेढ्रान्तं, तत्रियवाधिक-त्रयोदशाङ्गुलं; मेढ्रादूर्वायामं त्रियवोनसप्तविंशत्यङ्गुलं जानु त्रियवाधिक-चतुरङ्गुलं जङ्घाचोरुसमायामा पादं स त्रियवचतुरङ्गुलं पादायामं सप्तदशाङ्गुलं हिक्कासूत्रादधस्ताद्बाहुसप्तविंशत्यङ्गुलः कूर्परं द्व्यङ्गुलं प्रकोष्ठमेकविंशत्यङ्गुलं सप्तदशाङ्गुलं (वा) (नलं सप्ताङ्गुलं) मध्यमाङ्गुलायामं षडर्धाङ्गुलं; तर्जनी यवाधिकपञ्चाङ्गुला अनामिका तद्यवाधिका अङ्गुष्ठं द्वियवाधिकभागं कनिष्ठाङ्गुलं तद्यवाधिकं स्यात्।

उष्णीषादीनां प्रमाणम्

अथ प्रमाणं वक्ष्ये - उष्णीषात्पूर्वकेशान्तं नवाङ्गुलं पार्श्वयोस्तस्मिन् पृष्ठकेशान्तं द्वादशाङ्गुलं मुखस्य विस्तारं चतुर्दशाङ्गुलं द्विचत्वारिंशदङ्गुलं नाहं शिरसः पृष्ठतः कर्णयोरन्तरं त्रयोदशाङ्गुलं पूर्ववत् पृष्ठतः षड्विंशत्यङ्गुलं शेषं कर्णयोः स्थानं भ्रुवोर्मध्यमेकाङ्गुलं केशान्ताद् भ्रुवोर्मध्यं त्र्यङ्गुलं अष्टाङ्गुलार्धं तिर्यगुपक्षेपमध्यम् अष्टार्धाङ्गुलं ग्रीवाग्रविस्तारं नवार्धाङ्गुलं ग्रीवामूलविस्तारं बाह्वोः पर्यन्तं चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलं स्तनयोरन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं मध्योदरं षोडशाङ्गुलं श्रोणीविस्तारं अष्टादशाङ्गुलं कटिविशालं विंशत्यङ्गुलं ऊरुमूलविशालं त्रियवाधिकत्रयोदशाङ्गुलं ऊरुमध्यविस्तारमेकादशाङ्गुलं जानुनवार्धाङ्गुलं जङ्घामूलमष्टाङ्गुलं जङ्घामध्यविस्तारं सप्ताङ्गुलं नलकाविस्तारं सार्धचतुरङ्गुलं

अक्षगुल्फान्तरं पञ्चाङ्गुलं प्रपदविस्तारं सार्धपञ्चाङ्गुलं सार्धवेदाङ्गुलोत्सेधं  
 पाष्णिविस्तारं सार्धत्रिमात्रं पादाङ्गुलविस्तारं अङ्गुष्ठायामं चतुरङ्गुलं तर्जनी  
 तत् यवाधिका तद्यवोनं मध्यमाङ्गुलं त्रिमात्रार्धानामिका कनिष्ठायामं त्रिमात्रं  
 कनिष्ठाद्यङ्गुष्ठान्तं क्रमात्सप्ताष्टा अष्टार्धनवषोडशभिर्यवैरङ्गुलानां विस्तारं  
 शेषं विवरम्।

बाहुमूलविस्तारं दशाङ्गुलं बाहुमध्यं नवाङ्गुलं कोर्परं सार्धसप्ताङ्गुलं  
 प्रकोष्ठमध्यं सप्ताङ्गुलं मणिबन्धं चतुरङ्गुलं सार्धतलं सार्धषण्मात्रं (तल)  
 मध्यं सप्ताङ्गुलम् अग्रं षण्मात्रं रुद्राष्टनवसप्तषड्यवविपुलान्यङ्गुष्ठादि-  
 कनिष्ठान्ताङ्गुल्यग्राणि तद्यवार्धहीनं सप्तवेदेषु तुर्याग्रियवमङ्गुष्ठादिनखानां  
 विशालं द्वियवाधिकायामं द्विपर्वाङ्गुष्ठम् अन्यानि त्रिपर्वाणि अङ्गुष्ठमूल-  
 पर्वाधिकाङ्गुलं द्व्यर्धाङ्गुलं अग्रपर्व तर्जनीमूलपर्व चतुर्दशयवं मध्यमपर्व  
 त्रयोदशयवम् अग्रपर्वद्वादशयवं मध्याङ्गुलीमूलपर्वाष्टादशयवं मध्यमपर्वषोडश-  
 यवं अग्रपर्वसार्धपञ्चदशयवं अनामिकमूलपर्व सार्धचतुर्दशयवं मध्यमपर्व  
 सार्धत्रयोदशयवम् अग्रपर्वद्वादशयवं कनिष्ठाङ्गुलिमूलपर्व द्वादशयवं मध्यम-  
 पर्वैकादशयवम् अग्रपर्व दशयवं अङ्गुलीनामग्रे द्वियवाधिकं नखाग्रं पाष्णिहस्त-  
 घनं वेदाङ्गुलं तलमध्यघनं द्व्यर्धाङ्गुलं अग्रमङ्गुलीवत् क्षीणं शुकोदरघनं  
 द्व्यर्धाङ्गुलं मणिबन्धात्तदायामं सद्वियवं भागं शुकोदरविशालं द्वियवोनं  
 त्र्यङ्गुलं पाष्णिहस्तविस्तारं द्वियवोनचतुरङ्गुलं तस्याग्रे तर्जन्यादिकनिष्ठान्ताना-  
 मङ्गुलीनां मूलतलं मांसलं द्व्यर्धमात्रेण शेषतलं निम्नमङ्गुष्ठतर्जनीमूलयोस्सार्ध-  
 त्र्यङ्गुलमङ्गुलीनामधोमूलसन्धिरङ्गुलमेकाग्रोच्चनीचार्धाङ्गुलम्।

कनिष्ठिका देशमूलादेकदशात्तर्जनीमूलपार्श्वगा आयुरेखा मध्याङ्गुलयोः  
 द्व्यङ्गुलं तस्य षड्यवाधस्ताद्विद्यारेखा तलमूलादाकराग्रं ब्रह्मरेखा दक्षिणादक्षिणे  
 करतले चक्रशङ्खसमारेखा भवेत्।

उपक्षेपनिम्नं द्वियवान्तरावर्तं द्व्यङ्गुलम् उपक्षेपविशालमर्धार्धाङ्गुलं  
त्रियवोन्नतं हस्तिमस्तकवद्विस्तीर्णमस्तकं सोन्नतमङ्गुलम्।

भ्रूलं (भ्रूः) पञ्चचतुर्यवा सार्धपञ्चाङ्गुलायामा सार्धाष्टयवविस्तारमात्रा  
आनता च अर्धमात्रान्तर्याचक्रपुष्ठा चापवत् भ्रूलता स्निग्धरोमसञ्चिता।

द्व्यङ्गुलं नेत्रतारं भ्रुवस्तलादर्धाधिकाङ्गुलायामम् एवमक्षिमण्डलमूर्ध्वधो-  
वर्मछन्नम् ऊर्ध्ववर्म द्वादशयवम् अधोवर्म चतुर्यवम् एतयोर्योगं नयनसूत्रमूर्ध्ववर्म-  
विस्तारं द्वियवम् अक्षिमोचनविस्तारमेकाङ्गुलम् ऊर्ध्ववर्मणासंस्पृशत्।

षड्यवं कृष्णमण्डलं तस्योभयोः पार्श्वयोस्तदर्धाधिकायतौ शुक्लभागौ  
कनीनिका विस्तारायामं यवं नेत्रान्तरक्तं यवार्धं ज्योतिर्यवप्रमाणं दृष्टिर्यूकमात्रा  
ऊर्ध्ववर्मततं यवार्धकं द्वियवमधोवर्मनतं वर्मणोघनमर्धं यवं नवतिः पक्षमरोमाणि  
शेषं पक्षम नासिकापुटमध्यमूलान्तं क्रमादष्टादश दशषड्यवविस्तृतम्।

नासिकाग्रमङ्गुलिविस्तारं गोजीमूलाग्रं द्व्यङ्गुलोच्छ्रयं पुष्करम्  
अष्टयवोत्सेधं तन्मूलविस्तारं द्वियवं मध्यविस्तारं द्व्यर्धयवम् अग्रविशालं  
त्रियवं पुटस्रोतोङ्गुलं तिर्यग्यवपञ्चकं पुटस्य बहलं यवमात्रायत ततान्वितं  
द्विनिष्पावबीजसदृशं तिलपुष्पसमाकारं नासिकापुटसूत्रान्नासाग्रं द्वियवार्धं  
लम्बितं सार्धचतुर्यवं गोजीपुटं द्वियवं विस्तारं त्रिवर्गा चोत्तरपाली  
सार्धयवविस्तृता त्रियवार्धतता।

सार्धयववेदाङ्गुलायतमुत्तरोष्ठम् आस्यतारं तदेवं चत्वारः पुरोदन्ता  
स्त्रियवायामविस्तृतास्तावन्तोऽधरदन्ताः द्वियवार्धानतायताश्चतुर्यवायता  
दंष्ट्रासदंशमुकुलोपमा ऊर्ध्वधोदंष्ट्रे अर्धयवाधिके पुरोदन्तात् यवार्धोनायता-  
स्तत्समविस्ताराः पञ्चोपदंष्ट्राः द्विपार्श्वेगा द्वात्रिंशदन्तसङ्ख्या अधरोत्तरयोर्दन्ता-  
यामसमौ अन्तस्तदधौ दन्तरोपणौ।

जिह्वा षडङ्गुलयामा तदर्धविस्तारा घृतजिह्वा अङ्गुलं बाहुस्कन्द(कर्ण)  
रन्ध्रं कलाङ्गुलं षडङ्गुलायतं तालुविस्तारं त्र्यङ्गुलमास्यं नवयवान्तरं द्विगुणायतं  
षड्यवं तस्या(स्यायतार्धोत्सेधं)मुत्सेधं सार्धद्वियवं पालिकारक्तभागं ततं  
शेषमायामद्विगुणम्।

ओष्ठादधस्ताद्युबुकं सार्धाष्टयवं हनुस्तत्समं तस्माद्धनुचक्रं स द्वियवं  
तदुन्नतं रुद्राक्षियवं चुबुकनिम्नम्।

हनोर्गळ गळालीकं तदङ्गुलार्धं गळरेखाद्व्यर्धकलायामा चापसन्निभा  
कर्णबन्धाद्धनोर्मध्य दशार्धाङ्गुलं तस्माच्चतुष्कलं सूक्ष्मम्॥

नेत्रादधस्तादपाङ्गमङ्गुलम् अपाङ्गात्कर्णमूलं षडङ्गुलं कर्णकलाततं नेत्रसूत्र-  
समं कर्णप्रोतं तत्कर्णतुङ्गततं कर्णनाळमूलं कलासार्धयवं कर्णवर्तीसार्धयवतता  
पाली चतुर्यवा कर्णपिप्पली चतुर्यवविस्तारा द्विगुणायता यवार्धं द्व्यङ्गुलायामा  
षड्यवाङ्गुलविशाला कर्णवर्तीपिञ्चुषि चलिक्वायतवर्तुला तुरीययवार्धविस्तारा  
पिञ्चुषीकर्णचलिका कर्णवर्त्युन्नतञ्चूल्यं तावदद्यर्धयवमर्धाङ्गुलं कर्णचूली  
पिञ्चुषीकोन्न तीर्यवान्तरं पिप्पलीफाल्योः बालिबालेन्दुसन्निभा यवनिष्पावबीज-  
सदृशा पिप्पलीषड्यवायता चतुर्यवविशाला स्रोतोधोनेत्राप्तिंचुष्यधः  
कर्णनालमात्राधघनयुक्तौ नालौ पूर्वापरौ विवरं षड्यवं तयोर्नाहं मात्रं  
स्यात्॥

कर्णमूलादधोबिन्दुः (वपुः) कार्यं कृकाटीसार्धाङ्गुलानतां तस्यावयवं  
भागं तद्दीवायामं तत्रार्धाङ्गुलं तारं दशाङ्गुलं स्कन्धयोः समे  
कर्णबन्धादधस्कन्धसन्धि सार्धं षडङ्गुलं, सप्ताङ्गुलं, स्कन्धौ शोभान्वितौ॥

हिक्कासूत्रात् स्कन्धसन्ध्युच्चं चतुरङ्गुलं तन्मध्ये द्व्यर्धाङ्गुलं जतु  
बाहुशिरस्सन्धिरंसान्तं स्कन्धमूलतो नवाङ्गुलं द्वियवं तस्मात् द्वियवं षडङ्गुलं  
बाहुशिरो जतुसमाहित कौर्परांसं 'बाह्वंसं' पञ्चाङ्गुलायतं त्र्यङ्गुलायतोत्क्षेप-  
समोद्विडिते भुजं समासन्नं (स) मापयेत् एवं नीत्वा द्विभुजं नयेत्॥

कण्ठादधस्तात् ककुत् भागायता अष्टगोलकं ककुदः कटिसन्ध्यन्तं वंशं 'विंशति' नागाधिकं तत्समं ककुदोधस्तात् षड्भागे ककुत् द्वारे कक्षाधरां तरं तस्माद्वाहुपर्यन्तं द्वियवं नवाङ्गुलं स्कन्धं स्कन्धे अधस्तात् अंसपीठं सार्धेन्द्रियाङ्गुलं तस्माद्वियवा अंसफलका स्तनसूत्रसमा तत्रान्तरयो-  
र्दशाङ्गुलककुदोधरां त्रिमात्रतारं सप्ताङ्गुलम्॥

तद्वक्षसोसं मांसलं तयोस्सम्भिन्नं वंशतारं कलानतं वंशदण्डपार्श्वे चांसफलकाया अधो नवाङ्गुलं बृहत्योस्तनान्तरं, वंशात्सुप्रतिष्ठा कला तयोर्बृहति स्तनयोर्मध्यं सप्तदशाङ्गुलं घनं बृहत्या कटिसन्ध्यन्तरं तन्मध्यं सप्ताङ्गुलायतं तद्धनं स्यात् चतुर्भागं तदर्धाङ्गुलाधिकं कटि(बन्ध)विशालं जघनस्य बहिः पृष्ठवंशपार्श्वे द्वयोः ककुन्दरं षडर्धाङ्गुलविशालं निम्नौ ककुन्दरस्यान्तं द्व्यङ्गुलं बिन्दुखण्डिकं, बिन्दुखण्डिकयोस्तिर्यक्कटी वेदार्धमात्रका खण्डं द्व्यङ्गुलान्तरं सार्धतुरीयाङ्गुलं स्फिकम्॥

बिन्दुलम्बितं नवाङ्गुलं सुवृत्तं, कन्दः, कं(ठ)बुसमोवृत्तो द्विरेखावृत-  
स्तनार्धका सद्वादशयवं मुखं कक्षाद्विक्रान्तं तावत् स्तनं कक्षादष्टाङ्गुलं नवाङ्गुलनम्रमुरो हृद्यवाधिकं हृदयात् स्तनपीठतुङ्गमर्धाङ्गुलं कक्षात् कक्षाधराव-  
लम्बमन्त्युक्तयवकोलकं स्तनपीठस्योन्नतं कक्षस्याङ्गुलं तत्पुरस्तान्मुखं विप्राङ्गुलं(बं) यवं वृत्तम् स्तनं यवोन्नतं स्तनादक्षं द्वियवतारं तदधस्तात् द्व्यङ्गुलं स्तनम्॥

हिक्कादियवनिम्ना जतुरेखा द्व्यङ्गुला नाभिर्दक्षिणावर्ता षड्यवनिम्नाय-  
तेन्द्रियाङ्गुला नाभेः श्रोणीपार्श्वे त्रिकलाङ्गुला द्व्यर्धाङ्गुला कटी श्रोण्याशेषं मेढ्रपीठं सार्धपञ्चाङ्गुलायतं, लिङ्ग(गायाम)तारं द्विमात्रं मुष्कलम्बं तुरीयार्धाङ्गुलं तत्समविस्तारं वृषाननसदृशं मेढ्रम्॥

ऊरुबन्धं रुद्राक्षाङ्गुलं प्रतिष्ठाङ्गुलं द्वियवं जानुमण्डलं विष्कम्भं घनं  
 द्व्यर्धमात्रं पार्श्वबन्धं तुरीयाङ्गुलं पृष्ठाज्जानु त्रिमात्रार्धयवतारान्वितं कोलकं  
 मध्यभागे शेषं पार्श्वयोरपि, जान्वन्ता(न्तरा)यिप्रस्त्यन्तं तालं मत्स्यवदुन्नतं;  
 पृष्ठजङ्घाश्रितं मत्स्य(पार्णिद्व्यङ्गुलविस्तारा)वद्व्यर्धकला विस्तारं नलका-  
 पृष्ठपार्श्वं द्वयान्तरं तद्वहिर्गतेऽक्षगुल्फयोस्तुङ्गं मनुपङ्क्तियवैर्विपुलं क्रमेणाष्टा-  
 दशादिति जगतियवं प्रतिष्ठार्धाङ्गुलं पार्णितातारं तत्तुङ्गं क(श)राङ्गुलं सार्धप्रपद-  
 तुङ्गमङ्गुलं द्व्यङ्गुलघनं शेषाणि विस्तारसमं तुङ्गान्यष्टयवविस्तारं दैर्घ्यम्॥

अङ्गुष्ठनखमुखे द्विपार्श्वे द्वयोस्तुरीययवं नीत्वा नखं नयेत्; चतु(स्तली)-  
 र्धचतुस्सार्धाग्रिभिर्यवैः क्रमान्नखानां विस्तारं तर्जन्यादिकनिष्ठान्तं त्रियवं  
 तदर्धेन नखायतास्तस्याङ्गुष्ठयोरन्तरं चतुर्यवं पर्वद्वयं अङ्गुष्ठान्यानि त्रिपर्वाणि  
 स्वतारसदृशमग्रपर्वान्तं यवाधिकमङ्गुष्ठपर्वमूलाग्रं ज्येष्ठा(शेषा)ङ्गुलीनां  
 द्वियवाधिक्यमेकैकं सर्वाङ्गुलीमूलानां मूलतलं मांसलं पार्णिभागे तलं  
 पञ्चाङ्गुलायामं शेषं वर्तुलं कारयेत् पादौ द्वौ चक्रशङ्करेखासमन्वितौ सर्वं  
 सुव्यक्तं सुसम्पूर्णं वेरं सलक्षणं चक्षुर्नन्दनमूर्ध्वकायमथोकायं सममेव कृत्वा,  
 सर्वत्र विष्कम्भात् त्रिगुणं वृत्तं तत्परिमाणं स्यात् सर्वेष्वङ्गेष्वेकयवादिषड्यवान्तं  
 हीनाधिक्यं न दोषाय भवति तस्माद्यथोचितं युक्त्या कारयेत्॥

**देव्योः मानम्**

अथ देव्योः मानम् - मध्यमं दशतालं सविंशतिशताङ्गुलं त्रिनतं द्विभुजं  
 समभागं नतमानं चतुरङ्गुलं श्रीदेव्या दक्षिणपादं स्थितं वामपादं कुञ्चितं  
 दक्षिणहस्तं प्रसारितं तदूरुमूलालम्बितं वामं पद्मधरं हेमाभाम्॥

महीदेव्यावामपादं स्थितं दक्षिणपादं कुञ्चितं दक्षिणहस्तं उत्पलधरं  
 वामं प्रसारितं तदूरुमूलालम्बितं श्यामाभां किरीटाद्याभरणान्विताम्॥

मूर्ध्निकेशान्तं भागं तस्मान्नेत्रं षड्यवं भागं नेत्रात्पुटान्तं चतुरङ्गुलं पुटाद्धन्वन्तं षड्यवं त्रिमात्रं हनोः कण्ठं द्विकलं कण्ठाद्धदयान्तं हृदयान्नाभ्यन्तं नाभेर्योनिमूलान्तं त्रयोदशाङ्गुलं, तस्मादूर्वायतं षड्विंशत्यङ्गुलं जानुद्विकोलकं जङ्घाचोरुसमापादं भागं तालायामं चतुर्भागमङ्गुष्ठायतं चतुरङ्गुलं तर्जनी तत्समा शेषाङ्गुल्यः क्रमादर्धाङ्गुलेनायताः॥

अङ्गुष्ठादिविशालं षोडशाष्ट (सार्धसप्त) सप्तषड्यवं नखायामं स्वतारार्धं पादाग्रतलविस्तारं षडङ्गुलं प्रपदस्य विस्तारं उन्नतं पञ्चाङ्गुलं पार्श्वद्विकोलक-मक्षिगुल्भान्तरं पञ्चाङ्गुलं नलकाविपुलं भागं जङ्घामध्यं त्रिकोलकं सप्ताङ्गुलं जानुविस्तारम् ऊरुमूलं द्वादशाङ्गुलं गजहस्तसमवृत्तमूरुमूलं नलकाङ्घ्रिकटीतारं द्विमुखं पीठं सप्ताङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलायतमूरु, अश्वत्थदलबाह्यवद्विपुलं मांसलं गुह्यं श्रोणीतारं तारा(कला)दश श्रोणीनेत्रायामविस्तारं सप्ताङ्गुलं नाभ्यधः॥

नाभिः षड्यवविस्तारं गम्भीरोदरकुक्षिमध्ये चक्रा(रुद्रा)ङ्गुलीविशालं (स्तनादधो) हृदयं त्रयोदशाङ्गुलतारं स्तनतारं नवाङ्गुलं चूचुकं त्र्यङ्गुलविस्तारं स्तनाच्च चतुर्धाङ्गुलं (अर्धाङ्गुलं) स्तनमध्यं कक्षयोरन्तरमष्टादशाङ्गुलम्॥

छन्दोङ्गुलं बाहुदीर्घं कोर्परं द्व्यङ्गुलायतं प्रकोष्ठकं तारं धृक्कलाङ्गुलं तलं सप्ताङ्गुलायामं मध्यमाङ्गुलं त्रिकलं पञ्चाङ्गुलीनामेकातर्जनी अनामिकासमा अङ्गुष्ठकनिष्ठकेतारा(द्विकला)यतेनवसप्ताष्टसप्तर्तुयवविस्तारं क्रमादङ्गुष्ठा-द्यङ्गुलीनां षडंशैकांशं चतुरंशैकांशं स्वाग्राङ्गुलतारं नखदीर्घं यवाधिकषडग्नि-वेद्भूतऋतुसप्ताङ्गुलविस्तारं क्रमान्मणिबन्धतलं प्रकोष्ठमध्यकोर्परदोर्मध्य-भुजमूलं च कर्णविस्तारं सप्ताङ्गुलं मुखं द्वादशाङ्गुलं कुक्कुटाण्डसमाकारं केशान्तात् भ्रूद्विमात्रार्धं ततोऽक्षिद्वियवं त्र्यङ्गुलं; पुटादास्यं यवाङ्गुलं तदर्धाङ्गुलायतमधरं यवाङ्गुलं शेषं हनुः॥

कर्णाद्धनुस्त्रिमात्रार्धतुङ्गं शेषं पूर्ववत्। कटकाङ्गुलस्य चोत्तुङ्गं स्तनाक्षिसमं तन्मणिबन्धान्नाभेरन्तरं सार्धत्रयोदशाङ्गुलं तत्पार्श्वे मध्यं बाह्वन्तरं सप्ताङ्गुलं तथा प्रसारितहस्तस्य पार्श्वबाह्वन्तरं रसाङ्गुलं मणिबन्धादूरुमूलान्तरं वेदाङ्गुलं तदर्थं कराग्रादूरुमध्यान्तरं नीत्वा मूर्ध्निपार्श्वे वामनेत्रसिते वामपुटेधरे हनौ सव्यस्तने सव्यपार्श्वे नाभेर्मध्ये वामोरुदक्षिणे वामाङ्घ्रिपार्श्वे च सूत्रं प्रलम्बयेत् एवं श्रीदेव्याः॥

महीदेव्याः तद्विपरीतमार्गेण सूत्रं प्रलम्बयेत् अङ्गुष्ठान्तरं सार्धत्रयोदशाङ्गुलं त्रिभागैकभागं पाण्यन्तरं शेषं युक्त्या कारयेत्॥

### पूजकादीनां तालम्

पूजकमुन्योः वीशशौषिकयोरिन्द्रादिलोकपालानामन्येषां परिवाराणां त्रयस्त्रिंशद्देवानां चाधमं दशतालं षोडशाधिकशताङ्गुलम्॥

मूर्ध्नो मात्रात्रयं केशांतं तस्मात् दृक्सूत्रं द्वियवं भागं पुटान्तं सयवं भागं तत्समं हनोरन्तरं गलमर्धाङ्गुलं कण्ठं भागं कण्ठाद्धृदयं हृदयात् नाभ्यन्तं नाभेर्मध्यान्तं सार्धाङ्गुलं मुखम् ऊर्वायामं पञ्चभागं (पञ्चविंशत्यङ्गुलम्) जानुजङ्घाचोरुसमा चरणं भागम्; ऊरुसमोबाहुः कोर्परं द्व्यङ्गुलं प्रकोष्ठं सार्धं धृति सार्धषट्कलाङ्गुलं तलाङ्गुलं सार्धपञ्चाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वक्त्रतारं कण्ठः सार्धचतुष्कलं वक्षः कुक्षिश्रोणीकटिविस्तारं मध्यमदशतालस्योक्त-तारर्धाङ्गुलहीनं ऊरुजानुजङ्घातलविपुलं भुजमूलं कण्ठततं दोर्मध्यादिविशालं द्वियवोनाङ्गुलयवार्धोऽनविशालं शेषं प्रत्यङ्गोपाङ्गुविस्तारं मध्यमदशतालोक्तमानेन कारयेत्॥

### सीतारुक्मिणीसत्यभामानां मानम्

सीतारुक्मिणीसत्यभामानां नवार्धतालं मुखं सद्यिवं तालं मुखायामात् त्रिगुणं कायं ऊरुद्विमुखं जानुभागं जङ्घाचोरुसमा पादं कण्ठशिरोयुगं

मुखायामसमं कण्ठबाह्यतारं युगद्वयं दशाङ्गुलं मुखं तिर्यक्कण्ठसद्वियवं शेषाङ्गविपुलमुत्तमनवतालविस्तारं द्वियवाधिकं दोर्दीर्घं सार्धसङ्कृतिः कोर्परा द्व्यङ्गुलं सार्धधृत्यङ्गुलं प्रकोष्ठतलं षडङ्गुलायामं मध्यमाङ्गुलिषडङ्गुला केशान्ता दृक् दृशोना सा यवं भागं हनुर्युगं शेषमुत्तम नवतालोक्तवत् कारयेत्।

नवतालं त्रिविधं मूर्धामात्रं त्रिमात्रं केशान्तं केशान्तात् दृक् ततो युगं पुटं पुटाद्धन्वन्तं भागं गळमर्धाङ्गुलं गळात् सार्धत्रिमात्रं हिक्का हिक्काया हृदयान्तं हृदयान्नाभ्यन्तं नाभेर्मेढ्रान्तं मुखत्रयं ऊरुद्विमुखं जानुभागं जङ्घाचोरुसमा पादं तुरीयाङ्गुलम्।

तलायामं चतुर्भागं बाहुदीर्घमश्विमुखं द्व्यङ्गुलं कोर्परं सार्धमुखं प्रकोष्ठं तलं षडङ्गुलं मध्यमाङ्गुलिः तथैवाष्टत्रिंशद्यवा अनामिकातर्जनी तत्समभागायते अङ्गुष्ठकनिष्ठे दशबन्ध्वनुष्टुबुष्णिक् षड्यवविस्तारं क्रमाद्यङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनां तलम्।

पञ्चाङ्गुलं मणिबन्धं त्रिमात्रं प्रकोष्ठं पञ्चाङ्गुलं कोर्परं तारं षडङ्गुलम् अष्टाङ्गुलं बाहुतारं तिर्यक्विशरोदशाङ्गुलं केशान्ताद् भ्रूस्त्रिमात्रिका ततोऽक्षि तत्समन्नास्यम् आस्यं ततमङ्गुलम् अधरं हनुशेषं धृङ्मध्यं दशकलं दृशःकर्णाङ्गुलं सुप्रतिष्ठाङ्गुलं कर्णायामं भागं नाळालम्बं भागं तदेवपुटविस्तारं नालस्य कला तिर्यक् त्र्यर्धाङ्गुलमर्धाङ्गुलं तुगमधरम्। षड्यववोन्नतं हनोर्गलं गलात्कण्ठमङ्गुलं द्व्यङ्गुलं नवतालं कर्णतारं द्विभागं बाह्योस्सीमायवत्रयं वक्षो दशाप्तकोलविस्तारं श्रोणीभागं चतुर्भागं कटी चाष्टादशाङ्गुलं पञ्चाङ्गुलं लिङ्गदैर्घ्यं विपुलं द्व्यङ्गुलं मुष्कालम्बं भागम् ऊरुविशालं यमं जानु द्विभागं जङ्घाषण्मात्रा नळकावेदाङ्गुलं प्रपदं पञ्चाङ्गुलं तलाग्रततं त्रिकोलं कलाग्रतारम् अङ्गुष्ठं द्विगुणायामं सयवं भागं प्रदेशिन्यायामं तारमध्यर्धाङ्गुलं मध्यादि-कनिष्ठान्तानामेकैकमर्धाङ्गुलहीनमायामं सप्तषट्पञ्चयवविपुलं यथाक्रमेण कारयेत्।

### नवतालत्रैविध्यम्

मध्यमं नवतालं - स त्र्यङ्गुलं नवतालमूर्धन्यङ्गुलहीनं नाभेरर्धाङ्गुलं उरोरेकाङ्गुलं सकथ्यङ्गुलं मध्यमनवतालविस्तारादीनि कारयेत्।

कनिष्ठं नवतालं हिक्कायानाभ्यन्तत्रिकृत् (त्र) द्वयम् उरुदीर्घं जङ्घायाम-मेकाङ्गुलहीनं कृत्वान्यत्सर्वं मध्यमनवतालवत् बाह्यादीनां विशालं द्वियवहीनं कक्षान्तरकुक्षिश्रोणीकट्यूरुजानुतले श्रेष्ठाङ्गुलहीनं शेषं पूर्ववदाचरेत्॥

स्त्रीणां केशान्तं समं भ्रूलतासङ्गमं सार्धयुगं भागं पुटान्तं पुटान्ताद्धनु-स्त्रिमात्रार्धं सर्वासाङ्गलं नेष्यते शेषं पुरुषवद्विस्तारायामं ग्रीवादोर्विपुलं वह्निकल कोर्परं पञ्चाङ्गुलमणिबन्धं त्रिमात्रं षड्यवयुगं तलं यवोनविपुलाः शेषाङ्गुल्यः शेषाङ्गुलिविस्तारं कक्षानवार्धं तालवत् स्त्रीमूरुतदर्धाङ्गुलं हीनं पादाङ्गुलिविपुलं यवोनं शेषं विपुलं पूर्ववत्कारयेत्॥

### अष्टतालत्रैविध्यम्

अष्टतालं त्रिविधं - उत्तमादिक्रमेण शिरोमानं द्विमात्रार्धं मुखमेकांशाङ्गुलं ग्रीवायतं त्रिमात्रार्धं मुखत्रयं कायं द्वाविंशत्यङ्गुलम् ऊरुजानुत्रिमात्रं जङ्घाचोरु-समायामातलं त्रिमात्रमूरुदीर्घसमोबाहुः कोर्परं द्व्यङ्गुलं प्रकोष्ठं सप्तदशाङ्गुलं द्वितयं मध्यं मध्या(मा)त्यञ्चमात्रानामिका चतुर्यवा मात्राधिका तर्जनी त्र्यर्धमात्रायामा कनिष्ठा तत्सममङ्गुलं तासामन्तरं क्रमान्नवाद्विवस्वब्धिपञ्च-यवास्तेनालम्बघनं तलाबाह्वोरधस्तात् हस्ततारं नवतालवत्सप्ताङ्गुलविशालं दोर्मूलं मुखस्य विपुलं नेत्रान्मुखान्तं हन्वन्तरं चतुर्दशयवार्धं कर्णविसृतिः केशान्ताद् भ्रूद्विमात्रं दृक्सूत्रं द्व्यङ्गुलं पुटं पुटाद्धनुस्सार्धरुद्राक्षी कण्ठमानं त्रियवङ्गुलं कण्ठविस्तारं सप्तमात्रं नेत्रायामसमं कर्णतारं द्विगुणायामं नालं शरार्धाङ्गुलं कर्णनेत्रान्तयोः कण्ठाद्धनुर्द्वाविंशतियवमेकोनविंशत्यङ्गुलमुत्तरतारं चतुर्यवं त्रयोदशाङ्गुलं मध्यश्रोणी तस्मात्कालाधिकं लिङ्गायामं यवाङ्गुलं

रुद्राङ्गुलम् ऊरुविस्तारं जानुनवाङ्गुलं जङ्घाघापञ्चाङ्गुला नलका सार्धवेदं प्रपदं ना(ता)लविस्तारं सार्धपञ्चाङ्गुलम् एवमङ्गप्रत्यङ्गं कारयेत्॥

नरनारीणां मध्यमाष्टतालेन शिरस्यर्धाङ्गुलं हीनं मुखं कण्ठं च पूर्ववत् तौ सार्धाङ्गुलहीनं कायं त्रितालमूरु त्रिसप्तमात्रं जानुत्र्यङ्गुलं जङ्घा प्रकृत्यङ्गुला चरणं जानुसमं विस्तारादीनि पूर्ववत्॥

स्त्रीणामपि समं दीर्घं ग्रीवोर्ध्वविस्तारं सार्धपञ्चाङ्गुलं कर्णतारं दोर्विसृतिस्सार्धवेदाग्निनेत्राणि कोर्पराद्याकण्ठान्तं पञ्चाङ्गुलायामं वेदार्धं मध्यमाङ्गुलिस्सप्तयवान्तरं क्रमादेवं तदायतम् अन्याङ्गुलीनां तलं तुर्याङ्गुलविस्तारं पञ्चदशाङ्गुलिं वक्षस्तनौ सप्ताङ्गुलौ स्तनादधोरुद्राङ्गुलं श्रोणी सप्तदशाङ्गुला कटीचैकोनविंशतिः सार्धपङ्क्त्यङ्गुला नाभ्यूरुजानुजङ्घास्विन्द्रियाङ्गुलं नलका त्र्यङ्गुला सार्धपञ्चाङ्गुलं तलं शेषं युक्त्या कारयेत्॥

मुखेप्येकाङ्गुलं हीनं नाभावेकाङ्गुलं क्षीणं ऊरावेकाङ्गुलं जङ्घायामध्यर्ध-विस्तारं भवेत्॥

### सप्ततालत्रैविध्यम्

सप्ततालविभागं शिराङ्गुलं मुखं रुद्राङ्गुलं कण्ठं त्रिमात्रं नाभ्यन्तरं विंशत्यङ्गुलम् योनिर्नवकला दशनाभिकला जङ्घोरुतुल्या तलं नवत्यष्टाम्भोष्टभागावहेश्चिन्पङ्गुलैः स्तनस्कन्धोरोर्मध्यश्रोण्योरुजङ्घातलान्येवं विशालरूपं कारयेत्॥

### षट्तालत्रैविध्यम्

षट्तालैरेकतालमात्रो मुखं पञ्चतालायतं कण्ठं तस्मादन्योन्यन्तदशकला-चोरुरष्टादशाङ्गुलायतो जानुत्रिमात्रं जङ्घोरुसमायामा तलं जानुसमं नरोक्तविपुलोन्नतं वंशदण्डोन्नतं प्रकोष्ठककुदौ नवमात्रमुरोनासासमोन्नतं उग्रवदनं शेषाङ्गुलं नराकारवत्कारयेत्॥

मुखमेकाङ्गुलं क्षीणमूरावेकं जङ्घायामाङ्गुलं मध्यतलं जानुतनुग्रीवास्वङ्गुलानां तु मध्यतो मध्यस्य विस्तारं तुल्यं कारयेत्॥

### पञ्चतालत्रैविध्यम्

पञ्चतालविभागम् अङ्गुलं शिरोभागमङ्गुलं शिरोभागकेशान्तं दृक्त्रिमात्रा सार्धं पुटान्तं पुटादुद्राक्षी हन्वन्तं ग्रीवाऽश्विन्यायता नवाष्टसप्ताङ्गुलायतं क्रमाद्धृदयनाभिमेढ्रान्तम् ऊरुरुद्राङ्गुलं जानुकला जङ्घोरुसमा पादं कलाङ्गुलं पञ्चकलायामं तलं चन्दोङ्गुलं बाहुप्रकोष्ठं पञ्चकोलकं तलं भागयुगं मध्याङ्गुलायामं प्रदेशिनीतर्जनीद्विमात्रार्धं कनिष्ठाङ्गुष्ठे त्र्यङ्गुलं त्रियवार्धं त्रिचतुष्पञ्चमात्राभिः क्रमाद्विस्तारं तलं प्रकोष्ठकोर्परबाहूनां मुखविस्तारम् अष्टाङ्गुलार्धं कण्ठस्य विस्तारं सप्ताङ्गुलं जगति त्रिंशदङ्गुलम् उरःश्रोणी कटीनां यथासङ्ख्यं ऊरुजानुजङ्घानलका तलविस्तारं षडष्टगायत्रीवेदाग्नि-षण्मात्राभिर्यथाक्रमं हिक्कानाभ्यन्तरे मात्रार्धं द्वियवमूर्वायाममङ्गुलं जङ्घायाम-मङ्गुलं ग्रीवामध्यविस्तारायामम् पूर्ववत्तत्तत्सार्धाङ्गुलहीनं ऊरावेकं चतुर्यवं जङ्घायामं मध्यमाद्धीनं हृषीकतालं पञ्चाङ्गुलानां तत्र चतुर्यवोनविपुलं कायार्धेन कारयेत्॥

### चतुस्तालत्रैविध्यम्

चतुस्ताले स्यादङ्गुलं शिरः कण्ठं द्वादशाङ्गुलं मुखं तालं कर्णान्तं युगं ध्रुवं कलानाभिः पञ्चा(दशा)ङ्गुलं वृद्धोदरं भूतानां मेढ्रनाभिश्चोण्यालम्बं त्रिमात्रम् ऊरुःपञ्चाङ्गुलायामं जानु त्रिमात्रं जङ्घोरुतुल्या जानुसमं तलं मुखायामं भुजं सप्ताङ्गुलायामं प्रकोष्ठतलायामभागाङ्गुलं कलाङ्गुला पञ्चदशाङ्गुला तलं षडङ्गुलतारं तलायामम् एवं श्रेष्ठम्, अतोवक्त्रं अङ्गुलं कलाङ्गुलद्वयं पादाङ्गुलोनं विस्तारे अर्धाङ्गुलं मध्यमं, ततः कण्ठोऽङ्गुलोनं (अङ्गुष्ठौ) असें अङ्घ्रौ चाधमेन कारयेत्।

### त्रितालत्रैविध्यम्

त्रिताले शिराङ्गुलं मुखं रुद्राङ्गुलं कण्ठं द्रव्यङ्गुलं तस्माद्धृदयं हृदयान्नाभि-  
स्तत्समं मेद्रे वसुकलम् एव श्रेष्ठं द्विकोलकं तनौ हीनं मध्यमं मुखेऽङ्गुलं  
त्रितयमं गुलं कलाहीनं किन्नराणां त्रितालं मेद्रादूर्ध्वं पादं कुक्कुटवद्भागमूरुः  
पञ्चाङ्गुलायतं जङ्घापादमात्रेण दीर्घं त्रिमात्रं प्रकोष्ठमध्यमं तावत्पक्षायामं  
गरुडवत्स्वायामार्धकायास्सर्वे किन्नरा बहवो द्विचतुर्बाहुमूलं चेत् अध्यर्धद्विगुण-  
घनं द्विगुणाधिकं नेत्रतालपत्रस्य मूलवदेकद्वित्रियवाङ्गुलैकत्रिकाकाराः  
परबाहवो यावन्तो बाहुवो मूलास्तावन्तः परिकीर्तिताः॥

कूष्माण्डानां मुखं तालं कण्ठं द्रव्यङ्गुलमानं युगमूर्धायतं जङ्घा द्विकोलाङ्गुला  
चरणं कण्ठाद्वहिर्मुखायतं चतुस्त्रिमात्रं दोः प्रकोष्ठतलं दीर्घविस्तारं युक्त्या  
दक्षिणबाहुस (पक्षौ) मायतौ कारयेत्॥

कबन्धमुखमेकपादं कुक्कुटवदीर्घं किन्नरपादार्धविस्तारं पुच्छायामं चतुर्मात्रं  
पक्षं तदुणायतं कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे दशतालादिनिर्णयो  
नाम त्रयोविंशः पटलः ॥ २३ ॥

### अथ चतुर्विंशः पटलः

#### आवाहनपात्रादीनां लक्षणम्

अथ पात्रपरिच्छदानां लक्षणं वक्ष्ये - मानाऽङ्गुलेन, मात्राऽङ्गुलेन,  
ध्रुववेरस्य देहलब्धाङ्गुलेन वा, सुवर्णरजतकांस्यानामन्यतमेन चतुरङ्गुलविस्तारं,  
तदर्धोत्सेधं, सुवृत्तं, षडङ्गुलास्यतारं, पृष्ठे त्र्यङ्गुलपादं मध्ये नासिकायुक्तं,  
ताभ्यां वियुक्तं वापि, एवमावाहनपात्रम्, तथा पाद्याचमनपात्रोदकपात्रम्,  
प्रत्येकं शङ्खं वाऽऽहरेत्॥

### पुष्पपात्रस्य लक्षणम्

पुष्पपात्रस्य विस्तारं चतुर्विंशत्यङ्गुलं, द्व्यङ्गुलभित्युत्सेधम्, अर्धाङ्गुल-  
मोष्ठं, पादं षण्मात्रं, सुवर्णाद्यैरेवं कारयेत्, अलाभे नालिकेरपत्रैस्तालपत्रैर्वा  
फेलावत्कारयेत्।

### गन्धपात्रम्

गन्धपात्रस्य विस्तारं वेदाऽङ्गुलं, तस्योदरविशालं पञ्चाङ्गुलं, आस्यतारं  
वेदाङ्गुलं, तत्पिधानं यथोचितं कारयेत्॥

### धूपपात्रम्

धूपपात्रं ताम्रेण पित्तलेन वा षडङ्गुलविस्तारं, तावदेवोत्सेधं, ओष्ठ-  
मर्धाङ्गुलं, बाह्येऽष्टदलान्वितम् अधस्ताद्विपादं, तदुत्सेधं द्व्यङ्गुलम् अष्टाङ्गुला-  
यतं दण्डं, द्व्यङ्गुलपरिणाहं द्विवक्त्रं, तदण्डपुष्ठे द्व्यङ्गुलेनेभपादवदेकपादं  
वा कुर्यात्। अथवा पादं त्र्यङ्गुलोत्सेधं, पञ्चाऽङ्गुलविस्तारं पद्माकारं, तदूर्ध्वं  
सप्ताङ्गुलायामं, षडङ्गुलपरीणाहं, तदूर्ध्वं पूर्ववत्पात्रं कृत्वा तद्विधानं  
यथार्हमग्न्यङ्गुलोच्छ्रयं मुकुलाकारमनेकसुषिरयुक्तं शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### दीपपात्रम्

दीपपात्रं शराङ्गुलविस्तारम्, अर्धाऽङ्गुलोष्ठम्, अश्रत्थपत्राकारम्,  
अष्टदिक्षु चतुर्दिक्षु एकस्यां दिशि वा वर्त्याधारयुतं धूपपात्रवत् दण्डं, पादं  
वा कुर्यात्॥

### घण्टा

घण्टाऽऽस्यविस्तारं षडङ्गुलं, तत्समोत्सेधं तन्मूलविस्तारं विषयाऽङ्गुलम्,  
एकाङ्गुलं शिखरं, चुतुर्यवं गलोत्सेधं, जिह्वा वेदाङ्गुलायता, वर्तिवत् षडङ्गुलं  
दण्डोच्छ्रयं, दण्डाग्रे चक्रं वीशं वा कृत्वा शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### महाघण्टा

महाघण्टास्यविस्तारमष्टाङ्गुलं, तत्समोत्सेधं, तन्मूलविस्तारं षडङ्गुलं, गलं त्र्यङ्गुलान्नतं षडङ्गुलपरिणाहं, पट्टिकाद्वयसंयुक्तमोष्ठमेकाङ्गुलं, शिखरोच्चं द्व्यङ्गुलं, नाहं सप्ताङ्गुलं, सुषिरयुक्तं, चतुर्नाडिसमायुक्तं, तारार्धवर्तिताऽऽनाहं, जिह्वा नवाऽङ्गुलायता, तच्छिखरे वलयोपेतं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्।

### अर्घ्यपात्रम्

अर्घ्यपात्रस्य विस्तारं युगाऽङ्गुलं द्व्यङ्गुलोत्सेधं, तत्पृष्ठपादं त्रिमात्रोत्सेधं, तद्धीनं वा कारयेत्॥

### हविःपात्रम्

हविःपात्रं सौवर्णं, रजतं, ताम्रं, कांस्यं वा, द्वादशाङ्गुलं समारभ्य षट्त्रिंशदङ्गुलान्तं त्र्यङ्गुलवृद्ध्या नवधा पात्रविस्तारम् अर्धाङ्गुलभित्युन्नतं द्वियवमोष्ठविस्तारं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### पानीयपात्रम्

पानीयपात्रं सौवर्णं, राजतं, ताम्रं, कांस्यं वा, विस्तारं षडङ्गुलं, सप्ताङ्गुलं वा, भित्युत्सेधं द्व्यङ्गुलं, चतुरङ्गुलं वा, उदरवलयं दशाङ्गुलं, एकादशाङ्गुलं वा, दर्शनीयं कारयेत्॥

### ताम्बूलपात्रम्

मुखवासपात्रं सुवर्णेन, रजतेन, ताम्रेण, दारुणा वा, द्वादशाङ्गुलविस्तारं, समवृत्तं, घनं द्वियवम्, अर्धाऽङ्गुलं भित्युच्चं, दण्डायामं द्वादशाङ्गुलम्, अष्टाङ्गुलं तद्विस्तारं, मूलादारभ्य मध्ये द्व्यङ्गुलमष्टाङ्गुलायामविस्तारं, चतुरङ्गुलोत्सेधं, पद्माकारं पादं कारयेत्।

### दर्वी

चतुर्विंशत्यङ्गुलायामा दर्वी, तदायामं पञ्चधा कृत्वा द्व्यंशमग्रायतं, वस्वङ्गुलविस्तारम्, एकांशं पुच्छायामम्, अग्रार्धविस्तारम्, अग्राच्च मूलादारभ्य मध्ये द्व्यङ्गुलक्षयं शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### त्रिपादिका

त्रिपादिका चतुर्धा शङ्खपादिका बकपादिका त्रिपादिका स्थालिपादिका चेति, शङ्खपादिकोच्चं युगाङ्गुलं, तत्समं मुखविस्तारं त्रिपादयुता त्रिवक्रा; बकपादिका मुखतारं षडङ्गुलं, तच्चतुर्गुणं पादायामम् ईषत्त्रिभङ्गिका त्रिपादसहिता; तन्मूले सिंहपादवत् पात्रपादिका चतुष्पड्पटाङ्गुल विस्तारा समोत्सेधा त्रिपादयुताऽधस्तात् द्व्यङ्गुलेन शरावपृष्ठाकारं कारयेत्; स्थालिपादिका विस्तारमष्टाऽङ्गुलं, तत्समोत्सेधं पादादधस्तात्पादाकारं कारयेत्। स्थालिपादिकामायसीं कारयेदिति केचित्।

### पादोदकपात्रम्

पादोदकपात्रमूलं षोडशाङ्गुलं, मुखतारं विंशतिमात्रं, भित्तुच्चं सप्ताङ्गुलम्, ओष्ठद्व्यङ्गुलविस्तृतं, तच्छरावाकृति, तस्योभयोः पार्श्वयोः मकरास्यवत्, तत्पृष्ठे युगाऽङ्गुलोत्सेधं, द्विवक्रपादत्रयं, सिंहपादवत् सहजं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### आचमनपात्रम्

आचमनपात्रम् आचमनतोयाधारं, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं, तन्मूलं षडङ्गुलायाम-विस्तारम्, आस्यतारमादित्याऽङ्गुलम्, ओष्ठमेकाऽङ्गुलविस्तारं, धुत्तूरकुसु-मोपमं, दण्डायामं चतुरङ्गुलं, तदधस्ताच्चतुरङ्गुलायामविस्तारं, त्र्यङ्गुलोन्नतं, सुवृत्तं, पीठं च, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### गण्डिका

गण्डिकायाः द्वादशागुलं कुक्षिविस्तारं; तस्मादध्यर्धमुत्सेधम्, अधस्तात् षडङ्गुलविस्तारं, त्रिगुणपरिणाहं, कण्ठं चतुरङ्गुलविस्तारम्, ओष्ठं द्व्यङ्गुलम्, आस्यतारं चतुरङ्गुलं, तत्पार्श्वे नासिका द्विमात्रोत्तुङ्गातद्वृत्तं कनिष्ठाङ्गुल्यग्रसमं, तत्पृष्ठं चतुरङ्गुलविस्तारायामं पादं द्व्यङ्गुलोत्सेधं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### सहस्रधारापात्रम्

नित्यनैमित्तिकाभिषेकार्थं सहस्रधारायुतं पात्रं, सुवर्णाद्यैः चतुर्विंशति-षोडशद्वादशाङ्गुलविस्तारायामं, समवृत्तं, भित्तुत्सेधमङ्गुलम्, ओष्ठमेकाङ्गुलं, तन्मध्ये चतुरङ्गुलविस्तारायामं कर्णिकाकारं, तन्मध्ये रत्नं सुवर्णं वा निक्षिप्य तत्परितोऽष्टदलोपेतं पार्श्वयोस्तालमात्रोन्नतं, त्र्यङ्गुलविस्तृतं, गण्डिकाद्वयम् अग्रं मुकुलाकारं समुष्टिकं वा कारयेत्। गण्डिका रहितां वा कारयेत्॥

### शङ्खनिधी पद्मनिधी

शङ्खपद्मसमाकारे पात्रे द्वे आढकसम्पूर्णे तदर्धसम्पूर्णे वा पार्श्वे षड्विंशत्यङ्गुलायतं, षडङ्गुलपरिणाहं, तज्जलनिर्याणमार्गयुतं नालं कृत्वा शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### दीपाधारपात्रम्

दीपाधारं ताम्राद्यैः एकहस्तादि नवहस्तान्तमुत्सेधं नवधा भवति; तच्छरांशैकांशं पादविस्तारं, तदर्धमुत्सेधं, समवृत्तं, पद्माकारं, तदष्टांशोनमाज्य-धाराविस्तारं, तदूर्ध्वे मुकुलमष्टांशैकांशं, मध्ये च एकत्रिपञ्चसप्तनवैकादश-त्रयोदशपञ्चदशसङ्ख्यैराज्यधारैर्युक्तं, मध्ये नानापट्टिकाभिर्नानाकुम्भैर्युक्तं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### दीपाधारप्रतिमा

आज्यस्थालीं शिरसा पाणिभ्यां वा वहतो नम्रकायान्पुरुषान् स्त्रियो वापि कारयेत्॥

### दीपमाला

द्वारपार्श्वयोः ताम्रेण अयसा दारुणा वा दीपमालदण्डं द्वारसमोत्सेधं, चतुरङ्गुलविस्तारं, त्र्यङ्गुलघनं; वेदाऽङ्गुलायतान्, त्र्यङ्गुलविस्तारान्, द्व्यङ्गुलनालान्, दीपाधारान् दण्डेन सङ्घट्टितान् कारयेत्॥

### करदीपपात्रम्

अयसा हस्तमात्रमेकाङ्गुलपरिणाहं, वक्रसहितम्, अग्रे दीपाधारां धुतूरपुष्पोपमाम् आस्यतारं त्र्यङ्गुलं, चतुरङ्गुलं वा गर्तं चतुरङ्गुलं यवमात्रघनम्, अधस्ताद्दारुणामुष्टियमं, यमद्वयं वा संयोज्य एवं हस्तदीपं कारयेत्॥

### नीराजनपात्रम्

अथ नीराजनपात्रं हेमरजतताम्रकांस्यानामन्यतमेन चतुर्विंशतिषोडश-द्वादशाऽङ्गुलविस्तारं, समवृत्तम्, अर्धाऽङ्गुलभित्युच्चं, तत्समसीमाविस्तारं, पात्रमध्ये त्रिभागैकभागेनाऽब्जदलयुतम्, एकाऽङ्गुलोलोन्नतं तत्कर्णिकामध्ये त्र्यङ्गुलोत्सेधम्, एकाऽङ्गुलं परिणाहं, मध्या(ध्यमा)दिनवदिक्षु दीपाधारयुक्तं, मध्ये मध्ये यमम् एवं संयोज्य तत्पृष्ठे षट्चतुरङ्गुलाऽऽयतविस्तारं पादं योजयेत्॥

### दर्पणम्

दर्पणं शुद्धेन कांस्येन नवैकादशत्रयोदशाऽङ्गुलविस्तारायामं, पूर्णचन्द्राकारं, नालमष्टाऽङ्गुलं, द्वादशाऽङ्गुलं वा, नानापट्टिका सहितं कारयेत्॥

### पादुका

पादुकां सुवर्णरजतताम्राणामन्यतमेन त्रिमात्रादि सप्तमात्रान्तम्, अर्धाङ्गुलवृद्ध्या त्रिभिर्भेदं पादुकायामं, तदर्धमग्रविपुलं, तन्मध्यं तत्पादहीनं, तदुत्सेधम्, आयामतुरीयांशं, तत्त्रितभागद्विभागं खुरं, शेषमूर्ध्वदलम्, अङ्गुष्ठोच्चं, तलोच्चं, चतुर्भागं, तच्छरांशयुगांशनालं, शेषं पुष्पम्; अङ्गुष्ठोच्चसमं, पुष्पविस्तारं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### जलद्रोणी

जलद्रोणीं सौवर्णीं राजतीं ताम्रमयीं वा भारजलैः द्विभारजलैः त्रिभारजलैर्वा सम्पूर्णां सुदृढां, निर्विवरां सुवृत्तां, चतुरश्रां वा, ग्रीवाहीनां, पार्श्वयोर्वलयसंयुक्तां मृण्मयीं वलयविहीनां सुग्रीवां शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### यवनिका

यवनिकां द्वारविस्तारसमविस्तारां तदर्धायामां श्वेतवस्त्रेण कारयेत्॥

### तरङ्गम्

तरङ्गं क्षौमपट्टदुकूलपटकार्पासैर्वा द्वादशहस्तायतैः पञ्चभिः द्वादशभिः नवभिर्वा नवाऽम्बरैर्युक्तम्, आस्यरज्ज्वा समायुक्तं नानारूपान्वितं श्वेतं वा कारयेत्॥

### स्तम्भवेष्टनम्

स्तम्भवेष्टनं तत् स्तम्भायामसमं, तदर्धविस्तारं, क्षौमाद्यैः कारयेत्॥

### वितानम्

वितानं तत्पङ्क्त्यायामविस्तारसमं, नानारूपान्वितं वा कारयेत्॥

**ध्वजः**

ध्वजं त्रिपञ्चसप्ताष्टादशद्वादशकरायतं, षट्पञ्चचतुस्त्रितालविस्तारं, श्वेतपीतश्यामरक्ताभं; हस्तमात्रायामं शिखरं, हस्तायामैर्द्वित्रिपाससंयुक्तं, तिर्यग्वेत्रद्वययुतं, घण्टासहितं, तद्विगुणायतयष्टिसंयुक्तं कारयेत्॥

**पताका**

पताकां तथैव विंशत्यङ्गुलविस्तारं, त्रिंशदङ्गुलायतां क्षुद्रध्वजं पञ्चाङ्गुलविस्तारं, द्वादशाङ्गुलायतवेत्रद्वययुतम्, अन्यत्पूर्ववत्, शिखरे रज्जुयुक्तं कारयेत्॥

**छत्रम्**

छत्रं चतुस्तालं, समवृत्तमधोमुखं, वैणवेन तन्तुना बन्धनं कृत्वा वस्त्रेणाऽऽछाद्य कल्कं प्रलिप्य मुक्तादामयुतं, सरलहेमसञ्छत्रं, हेममकुटोपेतमुत्तमं; वस्त्रेणाऽऽछाद्य धवलं कृत्वा ताम्रपित्तलमकुटोपेतं मध्यमं; दारुमकुटोपेतमधमं; यथार्हं नालं दण्डं च कारयेत्॥

**पिञ्छम्**

पिञ्छं चतुस्तालविस्तारायामं, सुवृत्तं, किञ्चिदूर्ध्वमुखं, छत्रवद्वस्त्रेणाऽऽछाद्य मयूरपिञ्छैर्बाह्यमभ्यन्तरं तत्समं चाऽऽछाद्य पूर्ववन्मकुटनालदण्डं च कारयेत्॥

**जिनच्छत्रम्**

जिनच्छत्रं षट्तालविस्तारं, समवृत्तम्, अधोमुखं वैणवेन तन्तुना संक्षेपविस्तीर्णयोग्यं, वस्त्रेण बन्धनं कृत्वा तदुपरि क्षौमाद्यैस्सञ्छाद्य परितस्तालमात्रं लम्बनं कृत्वा पूर्ववन्मकुटयन्त्रनालदण्डैस्सहैव कारयेत्॥

**वर्षच्छत्रम्**

वर्षच्छत्रमष्टतालविस्तारायामं, वृत्तं, चतुरश्रं वा वैष्णवेन तन्तुनाऽऽबध्य वस्त्रेणाऽऽछाद्य मधूच्छिष्टेनालिप्य अलाभे तालपत्रैराछाद्य पूर्ववन्नालं, शुकनासिकां वा, संयोज्य दण्डाऽग्रे संयोजयेत्॥

**चामरदण्डः**

चामरदण्डं सरलहेमताम्रजं, दारवं वा, चतुर्विंशत्यङ्गुलायामं, पश्चाऽङ्गुल-नाहं, नानापट्टिकाकुम्भसंयुक्तं, नानामण्डनसंयुक्तं च कृत्वा चमरीश्वेतवालैः यथायोगं यथाशोभं संयोजयेत्॥

**मयूरव्यजनदण्डः**

मयूरव्यजनस्य दण्डायामं पूर्ववद्विचित्रितं युक्त्या कृत्वा पिञ्छैः छन्नं छन्नं कृत्वा यथाशोभं यथायोगं कारयेत्॥

**क्षौमादिव्यजनम्**

क्षौमादिव्यजनविस्तारायामं चतुर्विंशतिषोडशद्वादशाऽष्टाङ्गुलं समवृत्तं वेणुना कृत्वा क्षौमाद्यैर्वेष्टयित्वा दण्डायामं त्रिगुणं, यथार्हं नाहं कृत्वा दण्डाग्रे संयोज्य नानातन्तुभिर्विचित्रितं कारयेत्॥

**शिबिका**

शिबिकाविस्तारद्वि(त्रि)गुणं कूटोत्सेधं तद्विधा कृत्वैकांशं पादायामं एकांशं शिखरं युक्त्या संयोज्य सुवर्णेन बहिर्पिञ्छैर्वा सञ्छादयेत्॥

**रथलक्षणम्**

रथलक्षणं पञ्चसप्तनवैकादशतालविस्तारायामं तद्विगुणोत्सेधं मण्टपाकारं, कूटाकारं वा, रथायामत्रिगुणमाधारं, चक्रस्याऽऽयामविस्तारम्

उत्सेधार्धं, समवृत्तं, स्थलस्यालङ्कारं शिबिकालङ्कारवत् कारयेत्, आधारे पूर्वाऽपरस्थलं कृत्वा पूर्वं मुकुलं नालं च संयोज्य रथोत्सेधं पञ्चधा कृत्वा सार्धांशमधिष्ठानं, कुमुदकुम्भपट्टिकाद्यैरुपशोभितं, शिबिकावदलङ्कारैर्युक्तं, द्व्यंशं पादं, सार्धांशं शिखरं कारयेत्, अत्रानुक्तं सर्वं रङ्गडोलादीनि च शिल्पशास्त्रोक्तविधिना कारयेत्॥

### खट्वा

खट्वाविस्तारं दन्तैर्दारुसारैर्वा चतुर्विंशतिविंशति षोडशद्वादशाऽङ्गुलम्, अर्धाधिकपादोनद्विगुणं, द्विगुणं वा, आयामविस्तारार्धं पादोत्सेधं, तत्समं नाहं, चतुर्भिः षड्भिः अष्टभिर्वा पादैर्युक्तं, सिंहव्यालगजाकारैर्युक्तम् ईलिका-विस्तारं रसाऽङ्गुलं, तदर्थं बहलं, तत्तारं त्रेधा कृत्वा मध्ये पट्टिकां, तद्वाह्ये कपोताकृतिं कारयेत्, ऊर्ध्वतोऽधस्ताच्च गुलिकाद्यैरुपशोभितभित्तिकम्, अभ्यन्तरे चाऽऽधारमायसं सुषिकानाराचं संयोजयेत्, त्र्यङ्गुलविस्तारं यथार्हा-यामां कक्ष्यां कार्पासतन्तुना कृत्वा खट्वामावेष्टयेत् खट्वायामविस्तारसमं, दशाऽष्टषडङ्गुलोत्सेधम्, अण्डजाद्यैः क्षौमाद्यैर्वा सम्पूर्णं वा कारयेत्॥

### उपधानम्

उपधानं त्रिंशदङ्गुलविष्कम्भं, त्रिगुणपरिणाहं, यथोचितायामं, पादोपधानं हस्तोपधानं युक्त्या कृत्वा युगपादं द्वादशद्वयाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टाऽङ्गुल-विष्कम्भं, पालिकाकारवत्कृत्वा संयोजयेत्॥

### पुष्पफलकम्

पुष्पफलकां खदिराऽर्जुनमधूकाद्यैश्शुभवृक्षैः अष्टषट्चतुस्तालविस्ताराम् अष्टषट्चतुर्हस्तायतां चतुस्त्रिद्विमात्राबाहल्यां कृत्वा युगपादं द्वादशाऽङ्गुलोत्सेधं अष्टाङ्गुलविष्कम्भं पालिकावत् कृत्वा संयोजयेत्॥ विष्टरं चतुर्विंशत्यङ्गुला-

यामविस्तारं समचतुरश्रं वृत्तं वा वेदाङ्गुलं बाहल्यम्, मुष्टिं षडङ्गुलायामं, सप्ताङ्गुलपरिणाहं, शेषं युक्त्या कारयेत्॥

### आसनविष्टरम्

आसनविष्टरं शय्याविष्टरवत् पादहीनं समं वा कारयेत्॥

### स्नानविष्टरम्

स्नानविष्टरं द्वात्रिंशदष्टाविंशतिचतुर्विंशतिषोडशद्वादशाष्टाङ्गुलविस्तार-  
यामं, समचतुरश्रं विस्तारार्धं, त्रिपादं वा, पादायामं, यथार्हं नाहं, चतुष्पादैर्युक्तं,  
तस्योपरि चतुर्दिशां चतुरङ्गुलोत्सेधवेदिकां वामपार्श्वे वारिमार्गयुतं कारयेत्,  
विधिविहीनं वा स्नानविष्टरमेवं कारयेदिति केचित्॥

### भेरिका

भेरिकां शुभैर्वृक्षैः, चतुस्तालमायामं, तत्पादोनद्विगुणं द्विगुणार्धं वा  
परिणाहं, मुखतारं, द्वादशत्रयोदश चतुर्दशाङ्गुलं, सुवृत्तं, अर्धाङ्गुलबाहल्यम्,  
उभेमुखे चाऽऽयसपट्टेन बन्धयित्वा नवसप्त वा कीलान् संयोज्य अग्रमूलं  
वामदक्षिणं च स्मृत्वा चन्द्रादित्यौ मुखद्वये वरुणं वलये वरुणं चर्मणि  
प्रजापतिं प्रहरणे अश्विनौ शब्दे ब्रह्माणं वा; ध्रायां नागान् कीलेषु सप्तर्षीन्,  
नवग्रहान् वा; भेरिकायां भूतेशं स्मृत्वा एवं कारयेत्॥

### कर्त्रिकाफलकम्

कर्त्रिकाफलकायामम् अष्टादशाङ्गुलैर्वर्तुलं भ्रमीकृत्य अर्धं त्यक्त्वा  
अर्धं सङ्गृह्य अर्धचन्द्राकारस्य मध्ये रसाङ्गुलेन सुवृत्तं भ्रमीकृत्य तन्मध्ये  
तद्विस्तारोत्सेधभित्तियुतं गर्तं (वा) कृत्वा पार्श्वयोरुभयोस्त्र्यङ्गुलविस्तृतां  
द्व्यङ्गुल बाहल्यां पट्टिकां पुष्पवल्लियुतां कारयेत्; तद्वर्तभित्तिबाह्यं यवद्वयं  
तदग्रद्वये मकरास्यं तत्पृष्ठे द्वादशाङ्गुलायामं द्विवक्त्रम् अष्टाङ्गुलपरिणाहम्,  
अश्वपादवत् एकमङ्गिं कृत्वा संयोज्य शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### उलूखलम्

उलूखलस्याऽर्जुनजम्बाद्यैशुभैर्वृक्षैः मानाऽङ्गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलं षोडशाङ्गुलायामं तत् त्रिगुणं नाहम् आयामार्धं पञ्चभागं, त्रिभागं द्विभागं एकभागं वा गर्तम्, उत्सेधं पञ्चधा कृत्वा द्विभागं पादम्, ओष्टविस्तारं षट्पञ्चचतुरङ्गुलं शेषं गर्तम्, एवं कारयेत्॥

### मुसलम्

खादिराद्यैर्वृक्षसारैः मात्राङ्गुलेन अष्टनवदशतालायामं द्वादशाऽङ्गुल-परिणाहम्, अवक्रं निर्व्रणं कृत्वा ऊर्ध्वाधश्चतुरङ्गुलमात्रेण अयःपट्टमचलं संयोजयेत्, एवं मुसलं कारयेत्॥

### दात्रम्

दात्रायामं षोडशाऽङ्गुलं द्विमात्रविस्तारं यवबाहल्यमास्यं सुतीक्ष्णं दारुणामुष्टिं द्वादशाङ्गुलं तदर्धपरिणाहं कृत्वा संयोज्य अयःपट्टेन सुदृढं बन्धयेत्॥

### खनित्रम्

खनित्रायामं त्रिपञ्चाऽङ्गुलमैकवक्रं त्रिमात्रविस्तारम् आस्यतारं चतुरङ्गुलं पञ्चाङ्गुलं वा तस्य मूलं सुषिरं त्र्यङ्गुलविष्कम्भं दारुणा मुष्टिं चतुस्तालमानेन कारयेत्॥

### पेषणी

पेषणीं शिलामयीं चतुर्विंशति विंशति षोडशाङ्गुलायामां तदर्धविस्तारां त्रिपादविस्तारां वा विस्तारार्धसमोत्सेधां तदुत्सेधं सप्तधा कृत्वा त्र्यंशं पादं चतुर्भागम् ऊर्ध्वपट्टिकाम्; ऊर्ध्वपेषिण्यायामं तद्विस्तारसमं नाहम् आयामात् पादाधिकं षड्भागैकं मुष्टिं शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

### यन्त्रिका

यन्त्रिकाम् अयसा मध्यमाङ्गुलिपरीणाहं द्विवक्रां कृत्वा तन्मूले मुकुळं वलयं वा, युक्त्या कारयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे पात्रपरिच्छदादिपूजोप-  
करणलक्षणं नाम चतुर्विंशः पटलः ॥ २४ ॥

### अथ पञ्चविंशः पटलः

#### पात्रपरिच्छदादीनां संस्कारः

अथ पात्रपरिच्छदादीनां संस्कारं वक्ष्ये। यजमानानुकूले शुभे नक्षत्रे देवेशं प्रणम्य अङ्कुरानर्पयित्वा आलयाभिमुखे चौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा अग्नेःपश्चिमतो देवेशं संस्थाप्य सप्तविंशतिविग्रहैरभ्यर्च्य देवाभिमुखे धान्यस्थण्डिलं कृत्वा नववस्त्राण्यास्तीर्य पात्रादीनि पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य अभ्युक्ष्य स्थण्डिले सन्यस्य वास्तुहोमं हुत्वा पर्याग्निं च कारयेत्; अग्निं परिस्तीर्य वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं तत्तदधिदेवत्यं मूर्तिमन्त्रं च जुहुयात्; तत्तदधिपान्, देवेशं च, पात्रादिषु समावाह्य अभ्यर्च्य पुण्याहं वाचयेत्; यजमानः आचार्यं सम्पूज्य दक्षिणां दद्यात्, अतोदेवादीन् अष्टाक्षरं च, जपन् देवसन्निधौ तत्तत्कर्मणि संयोज्य देवमभ्यर्च्य यथाशक्ति हविर्निवेद्य ब्राह्मणान् भोजयेत्, अधिदैवते अज्ञाते सर्वत्र सेनेशमर्चयेत्। एतत्सामान्यम्॥

#### आभरणादीनां विशेषविधिः

अथ विशेषतो वक्ष्ये। मकुटाद्याभरणजालं नानारत्नयुक्तं सुवर्णेन तत्तदङ्गानां योग्यमानेन कारयेत्। देवमभ्यर्च्य अभिमुखे सभ्याग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा वास्तुहोमं हुत्वा पर्याग्निं कारयेत्, पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य सप्तकलशैः

संस्थाप्य पूर्ववत्स्थण्डिलं कृत्वा नववस्त्राण्यास्तीर्य सुवर्णपात्रे तानि सन्यस्य तत्तदधिदेवान्, देवेशं च, अभ्यर्च्य अग्निं परिस्तीर्य तत्तद्देवत्यं, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, सर्वदेवत्यं च, हुत्वा स्नपनोक्तविधिना देवेशं संस्थाप्य वस्त्रमाल्यैरलङ्कृत्य पुण्याहं वाचयेत्, आचार्यं सम्पूज्य दक्षिणां दद्यात्। चतुर्दिक्षु चतुर्वेदैः स्तोत्रनृत्तगीत(जय)वाद्यैः स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च संस्तूय आचार्यो देवेशं प्रणम्य 'आत्मसूक्तं' जप्त्वा देवं ध्यायन् एकाऽक्षरादिपुरुषसूक्तं जप्त्वा 'भूतोभूते'ष्विति मकुटाद्याभरणादि तत्तत् अलङ्कृत्य आस्थानम(ण्ट)ण्डपे संस्थाप्य स्नपनोक्तविधिना देवेशं संस्थाप्य अभ्यर्च्य महाहविः, प्रभूतं वा, निवेद्य अर्चापीठे संस्थाप्याऽर्चयेत्। सहस्रधारां शङ्खपद्मनिधी च विधिना कृत्वा आलयाभिमुखे गोमयेनोपलिप्य औपासनाग्रिकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा अग्नेः पश्चिमतो देवं संस्थाप्याऽभ्यर्च्य अभिमुखे धान्यपीठं कृत्वा नववस्त्राण्यास्तीर्य पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य सन्यस्य वास्तुहोमं हुत्वा पर्याग्निं च कृत्वा वैष्णवं, विष्णुसूक्तं सौम्यं निध्योर्मूर्तिमन्त्रं च; हुत्वा पात्रे चन्द्रमण्डलं ध्यात्वा पद्मे पद्मनिधिं शङ्खे शङ्खनिधिं समभ्यर्च्य पुण्याहं वाचयित्वा अग्निं विसृजेत् आचार्यं पूजयित्वा दक्षिणां दद्यात् देवेशं संस्थाप्य अष्टोपचारैरभ्यर्च्य वस्त्रमाल्यगन्धाद्यैरलङ्कृत्य नृत्तगेयवाद्यैः स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च घोषयित्वा आचार्यः प्राङ्मुख, उदङ्मुखो वा स्थित्वा हस्ताभ्यां पद्ममुद्धृत्य मकुटोपरि धारयन् शङ्खपद्माख्यपात्रस्थजलं सहस्रधारापात्रस्थपद्मे समर्पयेत्, वसोःपवित्रं, पुरुषसूक्तं वा, समुच्चार्याऽभिषिच्य पश्चादाचमनं दत्वा प्लोतेन विमृज्य अभ्यर्च्य हविर्निवेद्य नित्यनैमित्तिकादिष्वेवं कारयेत्, एतत् स्नपनं सर्वदोषोपशमनं सर्वसम्पत्करमिति विज्ञायते॥

### रक्षादीपविधिः

रक्षादीपविधिं वक्ष्ये - नीराजनपात्रं कृत्वा पूर्ववत्संस्कृत्य तत्पात्रे तदाधारे घृतेन, तैलेन वा, पिचुवर्तियुतं दीपं, 'शुभ्राज्योति' (वै०म०६-)

रिति सन्दीप्य दिक्पिण्डार्थं हरिद्राचूर्णितेनाऽग्नेन दशपिण्डान्, पञ्चपिण्डान्वा, मुष्टिमात्रं दृढतरं कृत्वा अलाभे अक्षतं पुष्पं वा गन्धद्रव्यं च पृथक् पात्रे सङ्गृह्य देवेशं सम्पूज्य शङ्खध्वनियुतं सर्ववाद्यैः, स्तोत्रैः, स्वस्तिघोषैः, सह यजमानो, देवदासी वा, तत्पात्रं शिरसा धृत्वा शनैश्शनैर्गत्वा आलयं प्रविश्य अभिमुखे संस्थापयेत्; आचार्यः पात्रे चन्द्रं दीपे श्रियं चाभ्यर्च्य देवस्य पादयोः पुष्पाञ्जलिं दत्वा तत्काले शङ्खनादसमन्वितं, नृत्तगेयवाद्यैर्युक्तं, 'श्रियेजात' (ऋ०सं०७-४-४) इति बिम्बस्य मूर्धादिपादपर्यन्तं प्रणवाऽऽकारं त्रिःप्रदक्षिणं कारयित्वा पूर्वस्थाने न्यस्य देवेशं प्रणम्य 'अतो देवा' (ऋ०सं०१-२-७) दिना प्रागादिदिक्पिण्डान् विसृज्य पाद्याचमनं दत्वा 'तद्विप्रासः, (ऋ०सं०१-२-७) इमे गन्धा' (वै०म०प्र०६) इति गन्धेनोर्ध्वपुण्ड्रं कृत्वा अष्टाक्षरेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात्; पूर्ववत्तमाहृत्य आलयाद्वहिर्गत्वा भूतपीठस्य दक्षिणपार्श्वे निक्षिपेत्; एवं साये प्रच्छन्नपटोद्धरणे च उत्सवे स्नपने बल्युत्सवे च अन्येषु पुण्यक्षेपेषु अर्चनान्ते कारयेत्॥

### पादुकासंस्कारः

अथ पादुकासंस्कारं वक्ष्ये। अवटे, जलद्रोण्यां वा, वरुणमभ्यर्च्य जलाधिवासं कृत्वा पूर्ववदौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा आघारं हुत्वा आस्थानमण्डपे धान्यराशौ वस्त्रोपरि पादुके सन्यस्य वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्निं च कारयेत्; शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य पुण्याहं कृत्वा अग्निं परिस्तीर्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं, शैषिकं च हुत्वा अग्निं विसृजेत्; आचार्यदक्षिणां दद्यात्। सर्वालङ्कारसंयुक्तं स्वस्तिसूक्तेन आलयं प्रदक्षिणी कृत्य देवाभिमुखे सन्यस्य तयोर्मध्ये शेषमभ्यर्च्य विष्णुसूक्तेन देवस्य पादयोस्संयोज्य ततो देवं सप्तविंशतिविग्रहैरभ्यर्च्य महाहविः प्रभूतं वा, निवेदयेत्, ततः प्रभृति विष्णोरुत्सवकाले शिरसा धारयन् अग्रतो गच्छेत्, शिबिकायां, हस्ते वा

समारोप्य नयेदिति केचित्; नित्यं बल्यन्ते बलिबेरपीठे संन्यस्य पाद्याद्यर्घ्यान्तं पूजयित्वा अभिमुखे पादुके संन्यस्य पूर्ववच्छेषमभ्यर्च्य पादुके संयोज्य देवेन सहाऽभ्यन्तरं प्रविश्य गर्भागारे संन्यसेत्॥

### वाहनादीनां संस्कारः

अथ वाहनादीनां संस्कारं वक्ष्ये - पञ्चगव्यैस्संशोध्य वास्तुहोमं हुत्वा पर्याग्निं कारयेत्; औपासनाग्निकुण्डं कृत्वा कुम्भं संसाध्य तत्तदधिदेवं, देवेशं च, ध्यात्वा आवाह्य सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य मण्डपे, प्रपायां वा, धान्ये स्थण्डिलं कृत्वा नववस्त्राण्यास्तीर्य उपरि संन्यस्य नववस्त्राद्यैराच्छाद्य पुण्याहं वाचयेत्; अग्निं परिषिच्य वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, तत्तदधिदेवत्यं, मूर्तिमन्त्रांश्च व्याहृत्यन्तं हुत्वा अग्निं विसृजेत्; आचार्यं पूजयित्वा दक्षिणां दद्यात्; देवेशं प्रणम्य आचार्यः समाहितो देवं ध्यायन् वाहनेषु गरुडं, शयनेषु शेषं, आसनेषु शिवादीन् अन्येषु तत्तदधिदेवानावाह्य अभ्यर्च्य देवेशं प्रणम्य शकुनसूक्तेन देवमादाय 'भूरसि भू' (वै०म०प्र०६) रित्यादिना शयनादिषु प्रतिष्ठाप्य 'प्रतद्विष्णु' (ऋ०सं० २-२-२४) रिति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा देवेशं प्रणम्य अर्घ्यान्तमभ्यर्च्यऽलङ्कृत्य शकुनसूक्तं समुच्चार्य सर्वालङ्कारसंयुक्तं ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कृत्वा कारयित्वा आस्थानमण्डपे संस्थाप्य नृत्तगीतवाद्यैर्विनोदं कारयेत्; शुद्धस्नपनविधिना संस्नाप्य अभ्यर्च्य महाहविः, प्रभूतं निवेद्य अर्चास्थाने संस्थाप्याऽर्चयेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे पात्रपरिच्छदादि-  
संस्कारविधिर्नाम पञ्चविंशः पटलः ॥ २५ ॥

## अथ षड्विंशः पटलः

### अङ्कुरार्पणविधिः तत्पात्रस्वरूपं च

अथ अङ्कुरार्पणविधिं व्याख्यास्यामः - भूपरीक्षादिकर्माणि यस्मिन्नहनि कारयेत् तद्विनातपूर्वं नवमे, सप्तमे, पञ्चमे, (तृतीये वा) त्र्यहे वा अङ्कुरार्पणं कुर्यात् अङ्कुरार्पणपात्राणि पालिकाकुम्भशरावान् सुवर्णरजतताम्रमृण्मयान्वा; ब्राह्मणो यजमानश्चेत् प्रत्येकं षोडश, क्षत्रियश्चेत् द्वादश, वैश्यश्चेत् अष्टौ, शूद्रश्चेच्चत्वारः, सर्वेषां चतुरो वा गृह्णीयात् पालिकोत्सेधं मात्राङ्गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलं, समवृत्तं, तदुत्सेधं षडंशं कृत्वा एकांशं पादं, त्र्यंशं नालं द्व्यंशं पालिकापादोदरविष्कम्भं दशाङ्गुलम्, अर्धाऽङ्गुलिभित्तिकं पञ्चाकारं, नालस्योदरविष्कम्भं चतुरङ्गुलम् अर्धाऽङ्गुलिभित्तिकं, मुखस्योदरविष्कम्भं षोडशाङ्गुलमर्धाङ्गुलिभित्तिकं, नालान्तं क्रमात् संक्षिप्तम्, ओष्ठतारत् एकाऽङ्गुलम्, एवं पालिका; कुम्भस्योदरविष्कम्भं षोडशाऽङ्गुलमर्धाङ्गुलिभित्तिकं, मुखस्योदरविष्कम्भं पञ्चाङ्गुलमर्धाङ्गुलिभित्तिकं, कण्ठोत्तुङ्गमेकाऽङ्गुलम्, ओष्ठवलयमेकाऽङ्गुलं कुम्भाकारं, चतुर्विंशं भागविस्तृतं द्वारयुतम् अन्यत्सर्वं पालिकावत् कारयेत्, शरावाणामोष्ठमेकाङ्गुलम्, एतदेव विशेषः अन्यत्सर्वं पालिकावत्कारयेत्, अशक्तश्चेद्यथालाभमानेन कारयेदित्येके, सद्य एवासन्ने पालिकादीनामलाभे शरावादिपात्राणि सङ्गृह्य पालिकादिवत्कृत्वा कारयेत्, अथवोपयुक्तां जलेन प्रक्षाल्य पर्यग्रिं कृत्वा कारयेदित्येके॥

### धान्यानि

धान्यानि - शालिव्रीहियवमुद्रमाषप्रियङ्गुगोधूमसर्षपचणकतिलतिल्वक-मसूराणि; एतेषामलाभे यथालाभमाहृत्य संशोष्य सारं सङ्गृह्य तस्मिन्दिने पूर्वाह्ने तोये निक्षिप्य आलयाभिमुखे च उत्तरे वा, ऐशान्यां वा, मण्टपादीन् सङ्कल्प्य, वितानध्वजदर्भमालातरङ्ग स्तम्भवेष्टनाद्यैरलङ्कृत्य गोमयेनोपलिप्य पैष्ट्याभूमिमलङ्कृत्य दीपानुद्दीप्य आचार्यः शिष्टैस्सार्धं सायं सन्ध्यामुपासीत॥

### यजमानप्रार्थना मण्डलम् तत्कोष्ठदेवताः

यजमानआचार्यं सम्पूज्य कार्यमावेद्य कर्मेदं मे कुरुष्वेति याचयेत्।  
 आचार्यः तत्तत्कर्मकरिष्यामीति सङ्कल्प्य आरभेत्, देवेशं प्रणम्य विशेषतोऽ-  
 भ्यर्च्य अलङ्कृते मण्डपे यथेष्टमानेन सपिष्टैः प्रागग्रैरुत्तराग्रैरष्टभिस्सूत्रै-  
 रेकोनपञ्चाशत्पदं कृत्वा मध्यपदे (पाठे) ब्रह्माणमभ्यर्च्य तत्परितश्चतुर्विंशतिपदं  
 विसृज्य बाह्यपदे च ऐशानादि 'ईशं पर्जन्यं जयन्तं माहेन्द्रम् आदित्यं सत्य  
 (क) म् अग्निं वितथं गृहक्षतं यमं गन्धर्वं भृङ्गराजं निर्वृतिं द्वौवारिकं सुग्रीवं  
 सरित्पतिम् असुरं शोषणं जवनं नागं मुख्यं सोमम् अर्गलम् अदितिमिति  
 चतुर्विंशतिदेवान् प्रणवादिनमोऽन्तं पूर्वं तोयं पुष्पमन्नं पश्चात्तोयं च प्रक्षिप्य  
 अभ्यर्च्य पुष्पादीन् संशोध्य मध्यपदे तालोन्नतं त्रिवेदिसहितं ब्रह्मणः पीठं  
 कृत्वा बाह्यपदे चेन्द्रादिषु पदत्रयं द्वारं विभज्य ईशानादिकोणेषु पदत्रयं  
 द्रव्यङ्गुलोन्नतं तण्डुलैर्व्रीहिभिर्वा, यथालाभं दण्डवत्पङ्क्तिं कृत्वा जयन्ते शेषस्य  
 आदित्ये वक्रतुण्डस्य गृहक्षते गरुडस्य गन्धर्वे चक्रस्य सुग्रीवे पङ्क्तिशस्य  
 असुरे भूतेशस्य मुख्ये शङ्खस्य सोमऽङ्कुराधिप (सोम) स्य अर्गले शान्तस्य  
 च यथा लाभमानेन पीठानि कुर्यात्; मध्ये पदे(पीठे) ब्रह्माणं प्राङ्मुखमभ्यर्च्य  
 शेषादीश्चार्चयित्वा ब्रह्मणः परितोऽष्टसु पदेषु प्रागाद्यैशानान्तं जयां, विजयां,  
 विन्दां, नन्दां, पुष्टिकां, कुमुद्वतीम् उत्पलिकां, विशोकाम्, इत्यष्टावप्स-  
 रसोऽभ्यर्च्य तद्बाह्यपदे च ऐन्द्रादिषु दिग्देवान् तत्तद्विधुः समर्चयेत्, एतेषां  
 यथालाभं हविर्निवेदयेत्, हविषोऽलाभे बलिं वा दद्यात्॥

### अङ्कुराधिपस्थापनम् अङ्कुरार्पणप्रकारः

तदुत्तरे सोमस्याऽभिमुखे धान्यपीठे षोडशप्रस्थसम्पूर्णं कालविहीनं  
 नवकुम्भं समादाय तन्तुना परिवेष्ट्याऽद्भिः प्रक्षाल्य तोयेनाऽऽपूर्य वस्त्रेण  
 वेष्टयित्वा तस्मिन् सुवर्णं निक्षिप्य अङ्कुराधिपं सोमं ध्यात्वा तस्मिन् कुम्भे  
 समावाह्याऽभ्यर्च्य हविर्निवेद्य मुखवासं दत्वा निवेदितं व्यवनीय अभ्युक्ष्य

पालिकादीन् मृदा वालुकाभिर्वा सकरीषमापूर्य तेषां मध्ये प्रत्येकं तन्तुना बध्वा वस्त्रेण वेष्टयेत्; वस्त्रालाभे दर्भेण बध्नीयात्, ईशानादि ईशपर्जन्य-सप्तकेषु अग्निवितथभृङ्गराजेषु निर्ऋतिदौवारिकशोषणेषु जवननागाऽदितिषु च क्रमेण पालिकाकुम्भशरावान् विष्णुगायत्र्या संस्थाप्य पालिकासु मेदिनीं, छिद्रकुम्भेषु राकां, शरावेषु सिनीवालीं, समभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्, (अलाभे बलिं दद्यात्) कांस्यपात्रे बीजानि निक्षिप्य क्षीरेणाऽभिषिच्य सोमस्याभिमुखे सन्यस्य तेषु सोममभ्यर्च्य पालिकादीनि वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य पुण्याहं वाचयेत्, आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्, बीजानि 'सोमं राजान'मित्यभिमृश्य तूर्यघोषसमायुक्तम् आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा 'वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, सोमराजान'मिति जपन्नङ्कुरानर्पयेत्, 'एते शत' मित्यादिवारुणमन्त्रैर्जलसेकं कुर्यात्, आचार्यादिभ्यो भक्तेभ्यश्च ताम्बूलं दद्यात्॥

**अङ्कुरपात्रादीनां गुप्तदेशे स्थापनम्, तत्पूजा च**

अङ्कुरान् सोमकुम्भं च गुप्तप्रदेशे तथाविन्यस्य पालिकादीन् पिधाय नित्यं दीपयुतं त्रिकालं द्विकालम् एककालं वा, सोममभ्यर्च्य हविर्निवेदन-मुत्तमम्, हविर्विना नित्यं दीपार्चनमेव कारयेन्मध्यमम्, सोमकुम्भार्चनं विना कारयेदधमम्॥

**सद्योऽङ्कुरार्पणप्रकारादि**

अङ्कुरार्पणस्य फलम् एवं कर्तुमशक्तः सद्य एवाऽऽसन्ने अङ्कुरार्पणोक्त-क्रियाः सर्वाः कृत्वा श्वेततण्डुलैः, पद्माद्यैः श्वेतपुष्पैश्च पालिकादीन् तत्तन्मन्त्रेण पूरयित्वा आरभेत दिवाऽङ्कुरार्पणं न कुर्यात्, कुर्याच्चेद्विनाशाय भवति, एवमङ्कुरार्पणे कृते देवःप्रीतो भवेत्, अङ्कुरार्पणहीने कृतं कार्यं सर्वं निष्फलं भवति, तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अङ्कुरार्पणं कृत्वा सर्वकर्म समारभेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अङ्कुरार्पणविधिर्नाम षड्विंशः पटलः ॥ २६ ॥

## अथ सप्तविंशः पटलः

### प्रतिष्ठामासादिकम्

अथातो भगवतो नारायणस्य प्रतिष्ठाविधिं व्याख्यास्यामः - उदगयने फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, तैष्य, ज्येष्ठेषूत्तमम्; दक्षिणायने श्रावणाश्वयुज-कार्तिकेषु मध्यमम्; प्रौष्ठपदाषाढयोरधमम्, मार्गशीर्षमाघौ विवर्जयेत्, उत्तरारोहिणीश्रवणपुष्य पुनर्वसु स्वाती हस्त चित्ताऽनूराधाऽश्विनीषु, सितेपक्षे पक्षछिद्रां विवर्ज्य, कृष्णपक्षे प्रथमाद्वितीयापञ्चमीषु, सोमगुरुसौम्यकाव्यवारेषु, करणेषु विशिष्टेषु ध्रुवेषु चरेषु वा, विष्टिमष्टविधां त्यक्त्वा, चरराशिं विहाय, स्थिरराशौ, उभयराशौ वा, श्रेष्ठे विष्णोः प्रतिष्ठां कुर्यात्; आर्द्राऽऽश्लेषमूलनक्षत्रे, कृष्णाष्टम्यामुल्कापातेऽशनिपाते दिग्दाहे पांसुलोहितो पलवर्षव्यतीपातभूकम्पाऽतिमारुतराजमरणचन्द्रसूर्योपरागयुक्तेषु ऋक्षेषु रात्रौ च परिवर्जयेत्।

### आचार्यलक्षणम्

वैखानससूत्रेण निषेकादिसंस्कारक्रियायुक्तान् विप्रान् वेदविदः शुद्धान् शुद्धित्रयोपेतान् वैष्णवान् वयस्सम्पन्नान् सुमनस्कान् अर्चनादिसर्वप्रयोगज्ञान् मन्त्रकल्पविदः श्रोत्रियान् अग्निसम्पन्नान् आहूय तेषु ज्ञानोत्कटं शुभदर्शनं श्रुतवृत्तशीलसम्पन्नम् एकं गुरुं वरयेत्, हीनदीर्घाऽतिरिक्ताऽगकाल(ण)-मत्सराऽपस्मारकुष्ठोन्मादोदरशर्करामधुमेहादिव्याधियुतान् कुनखश्याव-दन्तशिपिविष्ट विद्धशेफपाषण्डान् राजपितृगुरु देवब्राह्मणप्राज्ञ वेददूषकान् कुपितान्धबधिरकुब्जवामनायाज्ययाजकुलटापुत्रहीनाऽतिवृद्धाऽतिबालान् अर्थलुब्धान् विरूपकान् अन्यशास्त्रपारङ्गतान् पाषण्डभक्तान् अस्तमितोदित-शयनान् अन्यदेवताभक्तान् नास्तिकभ्रान्तचित्तशठादीन्वर्जयेत्।

### ऋत्विग्लक्षणम् तद्वरणं च

उक्तलक्षणसम्पन्नान् षोडश ऋत्विजश्च, अक्षुन्मोचनहोमार्थमेकं, वास्तुहोमस्यैकं, पञ्चाग्नीनां पञ्च, अब्जहोमस्यैकं, ब्रह्मसोमऋत्विजौ द्वौ, होतारमेकं, स्नानार्थमेकं, सर्वदेवार्चनार्थं द्वौ, स्थापनार्थं द्वौ च, एवं वरयेत्; परिवारदेवहोमानामध्वर्युश्च वरयेत्, अशक्तश्चेत् यथालाभं वरयेत्, ताननुज्ञाप्य तैरनुज्ञातः सर्वकार्यं तन्त्रयित्वा करोति, ते सर्वे सुलुप्तकेशश्मश्रुकेशनखाः शुद्धदन्ताः स्नात्वा अघमर्षणं कृत्वा सावित्रीपूर्वं द्वादशसूक्तानि जप्त्वा प्राजापत्यं, पादकृच्छ्रम्, एकाहं वोपोष्य पापं सर्वं सदह्य यावत्प्रतिष्ठान्तं तावद्धविष्यभोजनो दर्भाऽस्तरणशायिनः स्त्रीशूद्रादिसम्भाषणपरिवेषणा-न्वर्जयित्वा त्रिषवणस्नायिनो जितेन्द्रिया भवेयुरिति विज्ञायते॥

### अक्षुन्मोचनम्

अथातो नवबिम्बानामक्षुन्मोचनम्। प्रतिष्ठादिवसात्पूर्वस्मिन् नवमे सप्तमे पञ्चमे त्र्यहे (तृतीये) द्वितीये वा अह्नि अमन्त्रकमक्षुन्मोचनं शिल्पिना कारयित्वा पश्चात्समन्त्रकं च कुर्यात्; अर्कराहुसौराणामुदयं त्यक्त्वा (हित्वा) द्विलोचने नक्षत्रे अक्षुन्मोचनं कारयेत्।

### कौतुकादीनां पीठसङ्घातः ब्रह्मादिस्थानेषु स्तन्यासः

कौतुकादिबिम्बानामक्षुन्मोचनं चेत् पूर्वेषुस्तद्दिने वा पीठसङ्घातं कुर्यात्, आलयाभिमुखे गोमयेनोपलिप्य पैष्ट्या भूमिमलङ्कृत्य तन्मध्ये धान्यराशौ पीठं सन्यस्य तन्मध्ये ब्रह्माणमिन्द्रादिदिग्देवान् तत्तन्नाम्नाऽभ्यर्च्य पुष्पादीन् संशोध्य 'ब्रह्मादेवाना' (वै० म० प्र० ६) मिति ब्रह्मस्थाने ब्रह्ममणिम्, 'इन्द्रं प्रणवन्त' मिति इन्द्रे वज्रमणिम्, (वै० म० प्र० ८) 'अग्रावग्नि' (वै० म० प्र० ८) रिति आग्नेय्यां मौक्तिकम्, 'यमोदाधारे' (वै० म० प्र० ९ अ० ४) ति याम्ये वैडूर्यम्, 'वसवः प्रथम' इति नैऋत्यां शङ्खजम्, (वै० म० प्र० ९)

‘एते शत’ (वै० म० प्र० ८) मिति वारुण्यां स्फटिकम्, ‘मरुतः परमात्मा’ (वै० म० प्र० ९) इति वायव्यां पुष्यकम्, ‘सोमं राजान’ (वै० म० प्र० ९) मिति सौम्ये चन्द्रकान्तम्, ‘ईशान’ (वै० म० प्र० ९) इति ऐशान्यां नीलं च क्रमेण विन्यसेत्, अथवा चतुर्विधं पञ्चरत्नानि निक्षिप्य रत्नालाभे सुवर्णं निक्षिप्य ‘भूरसि भू’ (वै० म० प्र० ८-) रित्यादिना पीठे बेरं संयोज्य पश्चाच्छिल्पिनमाहूय सुदृढं कारयित्वा अक्षुन्मोचनं कारयेत्।

### अक्षुन्मोचनम् दर्शनद्रव्यं च

आलयाभिमुखे मण्डपं, प्रपां वा, अलङ्कृत्य बिम्बं संस्थाप्य तन्मध्ये विष्टरे संस्थाप्य उत्तरे चौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा वास्तुहोमं हुत्वा बिम्बस्याऽतीवपार्श्वतः पर्यग्निं कृत्वा पञ्चगव्यैर्वैरमभ्युक्ष्य दक्षिणे अभिमुखे मनोरमे चौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा आधारं हुत्वा दद्भ्यः स्वाहाद्यङ्गहोमं, मौलिमालादींश्च जुहुयात्, महाभूतदेवत्यसूक्तं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्यं, ब्राह्मं, रौद्रं च, हुत्वा विमानं च नवं चेत् तस्य स्थूपाद्युपानान्तं अङ्गनामभिर्हुत्वा विमानप्रतिष्ठाविधानेन विमानदेवानामक्षुन्मोचनादीनि कारयेत्, आचार्यं स्रग्वस्त्रोत्तरीयाभरणैरलङ्कृत्य देवाभिमुखे सुवर्णशृङ्गां, रूप्यखुरां, सवत्सां, वस्त्रबन्धां, कांस्यदोहां, पुष्पादिभिरलङ्कृतां, गामेकां संस्थाप्य तृणादिकबलं दत्वा गोदानसूक्तेनाऽभिमृश्य घृतदधिमधुक्षीरं च प्रस्थादहीनं सौवर्णं, राजते, ताम्रे, कांस्ये वा, पात्रे सुवर्णसहितं सङ्गृह्य अभिमुखे निधाय अधिदेवान् घृते सामवेदं, मधुनि यजुर्वेदं, दध्नि ऋग्वेदं, क्षीरे अथर्ववेदं च, आराध्य ब्रीहियवमाषमुद्रतिलतिल्वप्रियङ्गुसर्षपान्यष्टौ धान्यानि प्रत्येकं भारम् अर्धं तदर्धं वा राशीकृत्य अधिदेवं वायुमभ्यर्च्य जयशब्दैः, स्तोत्रैश्च, संस्तूय स्तुत्य नृत्तगेयवाद्यैर्घोषयित्वा देवाभिमुखे निधाय प्रच्छन्नपटं कृत्वा आचार्यश्चोत्तराभिमुखः प्राणायामं कृत्वा ‘विष्णुर्मा रक्ष’

(वै०म०प्र०८-) त्विति उच्चार्य दिव्यरूपं ध्यायन् सुवर्णसूचीधृढकरीभ्यामेव पक्ष्मवर्मरक्तशुक्लकृष्णज्योतिर्मण्डलानि यथाक्रमेण पृथिव्यादिमहाभूत-परमात्माधिदैवतानि स्मृत्वा अतोदेवादिना दक्षिणे नयने सहस्रशीर्षादिना वामे च अक्ष्युन्मोचनं कारयेत्, प्रच्छन्नपटं विसृज्य गोधान्याज्यादीनि दर्शनद्रव्याणि सन्दर्शयेत्।

### ध्रुवस्याक्ष्युन्मोचनम्

ध्रुवबेराक्ष्युन्मोचनं चेत् हेमपात्रे वर्णं गृहीत्वा मेदिनीमभ्यर्च्य पक्ष्मादि-मण्डलानि सङ्कल्प्य तथैवाक्ष्युन्मोचनं कारयेत्; एष विशेषः अन्यत्सर्वं समानम्।

### देव्यादीनामक्ष्युन्मोचनम्

देव्योर्ब्रह्मेशयोर्दौवारिकादीनां च तत्तन्मन्त्रेणाक्ष्युन्मोचनं कारयेत्।

### अक्ष्युन्मोचनान्ते जलाधिवासः

कौतुकादिबेराणामक्ष्युन्मोचनान्ते बेराधिवासादीनि कारयेत्।

### ध्रुवाक्ष्युन्मोचनान्ते बिम्बशुद्ध्यर्थं नवकलशस्नपनम्

ध्रुवबेराक्ष्युन्मोचनाऽन्ते तत्तद्वेरशुद्ध्यर्थम्, आढकपूर्णान् खण्डस्फुटित-कालरहितान्नवकलशानाहत्य तन्तुना परिवेष्ट्य अद्भिः प्रोक्ष्य नादेयैराधावैः सुगन्धैरुत्पूतैरापूर्य अक्षताश्चत्थकूर्चानि पुण्यपुष्पाणि शमीपलाशदूर्वाग्रं नवरत्नानि स्वर्णशकलान्वा प्रणवेनाऽऽक्षिप्य प्रत्येकं वस्त्रमावेष्ट्य देवाभिमुखे शालिव्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा नवभागं विभज्य मध्यमादिनवपदेषु नवकलशान्विन्यस्य च आचार्यस्तेषां दक्षिणे चोत्तराभिमुखो ब्रह्मासनमास्थाय मध्यमादिक्रमेण तत्तत्कूर्चेन 'इदमापःशिवा' (वै०म०प्र०९) विष्णुगायत्री (वै०म०प्र०८) अग्रिमिले (ऋ०स १-१-१) इषेत्वोर्जेत्वा (कृ०य १-१-१)

अग्र आयाहि (सा०स० १:१) शन्नोदेवी: (अथ० १-१) आप उन्दन्तु,  
वैष्णवम्, आपोहिष्ठा (ऋ०सं-७-६) दिना अभ्युक्षणं कृत्वा पुण्याहं वाचयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ध्रुवबेरादीना-  
मक्ष्युन्मोचनविधिर्नाम सप्तविंशः पटलः ॥ २७ ॥

### अथ अष्टाविंशः पटलः

#### अधिवासनम्

अथाधिवासनम् - अधिवासं कृत्वैव स्थापनं करोति। अनधिवासितं  
बेरं यत्र स्थापितं चेत् तद्ग्रामयजमानस्थापकादीनामाशु विनाशाय भवति।  
अतो देवालयस्य उत्तरे, पुरस्ताद्वा, प्रपां, कूटं वा, कृत्वा तन्मध्ये तद्विम्बार्धाऽ-  
धिकायामविस्तारां बिम्बदघ्ननिम्नां जलद्रोणीं, भूम्यामवटं वा, कृत्वा संशोध्य  
वितानध्वजदर्भमालातरङ्गस्तम्भवेष्टनाद्यैरलङ्कृत्य परितः प्रावरणं कृत्वा  
पञ्चगव्यानि यथायोगं संयोज्य 'वसोः पवित्र'मिति पञ्चगव्यैरापूर्य्य अधिदेव-  
मीशानमभ्यर्च्य नव वस्त्राण्यास्तीर्य तत्प्राच्यामौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा आधारं  
हुत्वा तस्योत्तरे देवेशं सप्तभिः कलशैस्संस्नाप्य पुण्याहं वाचयित्वा  
नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य अभ्यर्च्य 'विष्णोर्नुकादीन्' जपन् तिष्ठन् तस्मिन्  
प्राक्शिरः शाययित्वा अग्निं परिस्तीर्य 'विष्णवे, विश्वेशाय, जनार्दनाय,  
सर्वभूतात्मने, अव्यक्ताय, अचलाय, देवेभ्यो, भूतेभ्यो, नागेभ्यो, देवेभ्यो  
लोकपालेभ्यः, विमानपालेभ्यः, स्वाहे'ति व्याहृत्यन्तं हुत्वा वैष्णवं, ब्राह्मं,  
रौद्रं, प्राजापत्यं, वारुणं वैष्णं, गारुडं, वैष्णक्सेनं, दिग्देवत्यं च, हुत्वा  
अग्निं विसृज्य, तद्रात्रौ तदालयगतदेवेभ्यस्सर्वेभ्यो मौद्रिकं बलिं निर्वाप्य,  
प्रभाते स्नात्वा आलयमावेश्य, अधिवासगतं देवमुद्धृत्य, सप्तभिः कलशैः  
संस्नाप्य, वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य, अभ्यर्च्य, द्रोणीमवटं वा संशोध्य, नववस्त्रा-

ण्यास्तीर्य, 'शन्नोदेवी'रिति गव्येन क्षीरेणाऽऽपूर्य, अधिदैवमथर्ववेदमभ्यर्च्य, पुण्यपुष्पाणि निक्षिप्य, 'क्षीरं क्षीरोदधि'रिति स्मृत्वा, तस्मिन्देवं पूर्ववच्छाययेत् पूर्ववद्धोमं हुत्वा, तद्रात्रौ पूर्ववद्वलिं निर्वाप्य, प्रभाते स्नात्वा, विष्णोर्नुकादीनि जप्त्वा, बिम्बमुद्धृत्य, सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य, नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य अभ्यर्च्य नदीं, ह्रदं, शुद्धतटाकं वा, आश्रित्य तज्जले प्रपां कूटं वा कृत्वा, वितानध्वजदर्भमालाधूपदीपाद्यैरलंकृत्य, परितः प्रावरणं कृत्वा, तत्तीरे अग्निशालां कृत्वा अग्निं निधाय, परिस्तीर्य, परिषिच्य, वैष्णवं हुत्वा, पश्चात्सघृतं पायसमादाय, 'योगेशाय शेषपर्यङ्कशायिने शब्दब्रह्मणे समुद्रेभ्यः पर्वतेभ्यो देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो नागेभ्यो भूतेभ्यः स्वाहे' ति हुत्वा, तत्तीर्थम् 'इदमापःशिवा' इत्यभिमृश्य अधिदैवं 'वरुणं, पुण्यतीर्थं, (शिवं,) पुण्यं, देवावास' मिति चतुर्भिर्मन्त्रैरर्घ्यान्तमभ्यर्च्य, नववस्त्राण्यास्तीर्य, देवं नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलंकृत्याऽभ्यर्च्य, वैष्णवैर्मन्त्रैः प्राकृशिरः शाययित्वा, अग्निं परिस्तीर्य, धातादिपञ्चवारुणं मूलहोममाग्रेयं च हुत्वा, ततःपरिषेकं कृत्वा, तद्रात्रौ प्रभूतं बलिमाहृत्य, मुद्गनिष्पावतिलतिल्वलाजमाषाऽपूपसंयुक्तं कटाहे प्रक्षिप्य, पूर्ववत्तदालये ग्रामे च प्रदक्षिणक्रमेण दिग्देवताभ्यो बलिं निर्वाप्य, रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते स्नात्वा, देवमुत्थाप्य, शुद्धोदकैः संस्नाप्य, गन्धोदकैरभिषिच्य, अग्निं विसृज्य, नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य, अभ्यर्च्य, यानमारोप्य, ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कारयित्वा, आलयमाविश्य, अलयाभिमुखे, यज्ञालयस्य पश्चिमे वा, देवं संस्थापयेत्। एवं त्रयाणामधिवासानां प्रत्येकमहोरात्रं दिवा चैकं वा अधिवासयेत्।

एवमसम्भवे पूर्वे अहनि चेत् पूर्ववत्पञ्चगव्याधिवासं, क्षीराधिवासं जलाधिवासं च पृथगेव सङ्कल्प्य, देवं वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य, अभिषिच्य, प्रत्येकं याममात्रमधिवासयेत्। सद्यश्चेत् पृथक्पृथक् मुहूर्तं यथालाभकालं

वा अधिवासयेत्। अलाभे त्रीन् कुम्भान् द्रव्यैर्जलैरापूर्य, पृथक् पृथक् सङ्कल्प्य, अभिषेचयेत्। एकहोमे सर्वं तन्त्रयित्वा, एकदा बलिं निर्वाप्य, कारयेत्। होमं बलिं च विना सर्वत्र जलाधिवासनमेवं कारयेदिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अधिवासत्रय-  
विधिर्नाम अष्टाविंशः पटलः ॥ २८ ॥

### अथ एकोनत्रिंशः पटलः

#### देवयजनफलम्

अथ देवयजनं व्याख्यास्यामः - 'अग्निहोत्रेण लभेत स्वर्ग'मित्याहुः 'सङ्गतं देवपूजानां यज्ञा' इति सूरयो वदन्ति, यज्ञेष्वेतेषु देवयागो विशिष्यते, यजमानोऽपि भुवि शाश्वतं तिष्ठति तस्माद्राज्ञो राष्ट्रस्य यजमानवंशस्याभिवृद्धिं करोति॥

#### यागशालानिर्माणम्

तस्याऽग्निहोत्रयज्ञस्याऽऽधानं वक्ष्ये - उक्तमासतिथिवारनक्षत्रलग्नेषु यद्दिने कर्तुमुद्योगस्तद्दिनात्पूर्वस्मिन् दिने अङ्कुरार्पणं कुर्यात्। आलयात्पुरतो दक्षिणे वा यागशालां षोडशस्तम्भसंयुक्तां त्रिपङ्क्तिं चतुरश्रां कुर्यात्॥

#### शय्यावेदिः प्रपादिश्च

तद्विमाननिर्देशहस्तेन त्रिहस्तादिपञ्चहस्तान्तं पादहस्तविवृद्ध्या नवधा भित्तिमानं तस्य स्थले तालं द्वि(लवि)भागं, तदर्थं वा, पादोच्चं, भित्तिमानसमं पादाधिकमर्धाधिकं, पदोनद्विगुणं द्विगुणं वा शय्यावेदिविस्तारं; भित्तिमानसमं पादोनमर्धं, बिम्बार्धाधिकं त्रिपादाधिकं, द्विगुणं, अर्धाधिकद्विगुणं, त्रिगुणं वा, तच्चतुर्थांशमुत्सेधं; तदूर्ध्वं कूटं वर्षनिवारणं कृत्वा तत्परितः प्रपां चतुर्द्वारसमायुक्तां चतुस्तोरणभूषितां कृत्वा तत्सर्वं वितानध्वजदर्भमाला-

तरङ्गस्तम्भवेष्टनमुक्तादामाद्यैरलङ्कृत्य, दर्भमालारज्जुं पर्वणि पर्वणि द्विताल-  
लम्बदर्भद्वययुक्तां; मध्येऽरत्निमात्रत्रिशूलयुतानि तोरणानि कारयित्वा  
'अग्रिमीले' (ऋ०सं०-१-१-१) इति प्राग्द्वारे चाश्रयम्; 'इषेत्योर्जेत्वे' ति  
दक्षिणे चौदुम्बरं; 'अग्र आयाही'ति पश्चिमे प्लक्षं; 'शन्नोदेवी' रिति उत्तरे  
वटं चैव द्वारेषु संस्थाप्य तद्वारपार्श्वे कदलीक्रमुकोद कुम्भदीपाऽङ्कुराद्यैरलङ्कृत्य  
तन्मध्ये शय्यावेदिं परितश्चाऽग्निकुण्डानि कारयेत्॥

### अरण्यादिमानम्

अरण्यर्थमश्रय शमीजातमन्यं वा सङ्गृह्य द्वितालायामां षोडशा(षड)ङ्गुल-  
विस्तृतां भागोत्सेधामरणीं तत्समां चोर्ध्वपलकां द्वितालायामां प्रादेशपरिणाह  
मूलाग्रयोरेकाङ्गुलिमात्रशिखायुक्तं मन्थदण्डञ्च कृत्वा मौञ्ज्या त्रिवृतां रज्जुं  
मन्थनाय समाहारेत्; खदिराश्रयबिल्वाद्यैर्यज्ञवृक्षैर्यज्ञपात्राणि कुर्यात्।

### सुवादिस्वरूपम्

सुवस्याऽऽयामं द्विप्रादेशं, मूलं प्रादेशपरिणाहं, तदर्धमग्रनाहं, मूलाग्रयोः  
एकाऽङ्गुलिमात्रशिखायुक्तं, विलादवर्गानुपूर्व्येण सङ्क्षिप्तम्, अग्रे प्रादेशपरि-  
मण्डलं, गोळकं बिलविस्तारं, माषाच्छादनगर्तद्वययुतमेवं सुवं कारयेत्,  
अग्रिहोत्रहवणी षड्विंशत्यङ्गुलायामा अधस्तात् षोडशाङ्गुलदण्डा द्वादशाङ्गुल-  
परिणाहा तदूर्ध्वं पञ्चाङ्गुलायामं वृत्तं मध्ये निम्नं भागं, परितोभित्तिरेकाङ्गुला,  
तस्मादग्रान्तं घृताधारायुतमेकाङ्गुलविस्तारं त्र्यश्रम्, अग्रादधस्तात् पञ्चाङ्गुल-  
मानुपूर्व्येण सङ्क्षिप्तं घृतधारापार्श्वयोरेकाङ्गुलं, भित्तिरर्धाङ्गुला उपरिष्ठत्राकारं  
घनं भागमेवं कारयेत्। जुहू प्रमाणं द्वितालायामं, द्वादशाङ्गुलपरीणाहं मूलं  
पद्ममुकुळाकारं, अग्रे चाष्टाङ्गुलायामं, चतुरङ्गुलविस्तारं, द्वादशाऽङ्गु(षडङ्गु)  
लोन्नतं, मध्ये निम्नमर्धाङ्गुलम्, भित्तिरेकाङ्गुला, घृतधारायुतम्, ऊर्ध्वं मुकुळा-  
कारम्, अधस्तादण्डाकारं कारयेत्। उपजुहूप्रमाणं द्वितालायामं, द्वादशाङ्गुल-

परिणाहम्, अग्रे अष्टाङ्गुलायामं, समवृत्तं, भित्तिरर्धाङ्गुला, घृतधारायुतमेवं कारयेत्। दर्वी तालद्वयायामा, अग्रे पञ्चाङ्गुलायामविस्तारा, मूले भागविस्तार-  
यामा, अग्राच्च मूलादरभ्य मध्ये क्रमात् गोळकं क्षीणं, घनमेकाङ्गुलमेवं कारयेत्।

### सम्भाराहरणम्

पालाशाश्चत्थबिल्वशमीखदिरवटोदुम्बरसमिधो गृहीत्वा, कार्पासतन्तून् साग्रान् दशदर्भान् (कुशकाश) विश्वामित्रादीन्वाऽऽहत्य, याज्ञिकैर्वृक्षैर्द्विताला-  
यामास्तदर्धविस्ताराश्चतुरंगुलघनाश्चतुरश्राः फलकाः कारयित्वा, तन्मध्ये सप्ताङ्गुलोत्सेधान्, श्रीवत्सोदकुम्भभेर्याऽऽदर्शन मत्स्ययुग्माऽङ्गुशशङ्खाऽऽवर्ताश्च अष्टमङ्गुलानि कृत्वा, तथा चक्रशङ्खगदाशार्ङ्गाऽसीन् पञ्चायुधानि कारयेत्।  
वस्त्रं द्वादशाष्टसप्तषड्ढस्तानामन्यतमायामं, पञ्चचतुस्तालविस्तृतं, स्नापनार्थं, हविरर्थं च यानि द्रव्याणि तानि, होमार्थं घृतं (पयो) दधि च, अष्टधान्यानि, शालीयतण्डुलान्, दीपार्थं घृतं, तैलं वा; अक्ष्युन्मोचनार्थं सवत्सां गां, सुवर्णपात्रं, उलिकां सूचीं दृढकरीं च सुवर्णेन कृत्वा, कुम्भप्रक्षेपणार्थं पीठन्यासार्थं च रत्नधातुबीजानि चाऽऽहरेत्। सुवर्णेन प्रतिसरमङ्गुलीय-  
काद्याभरणानि च, आढकपूर्णान् कलशान्, द्रोणार्धपूर्णान् करकान् द्रोणपूर्णान् घटान्, द्रोणद्वयपूर्णं प्रधानकुम्भं, प्रस्थपूर्णान् शरावान्, प्रस्थार्धपूर्णाः प्रणिधीः, तथैवाज्यस्थालीः, प्रोक्षणपात्राणि, द्विप्रस्थपाकयोग्यां स्थालीं, द्रोणार्धपूर्णाः पात्रिकाश्च, अन्यान् सर्वान् खंडस्फुटितकालरहितान् समाहरेत्।

### अग्निमथनम्

अथ अग्निमथनार्थं यज्ञागारे चाऽऽग्रेय्यां गोमयेनोपलिप्य, पञ्चवर्णे-  
रलङ्कृत्य, (तन्मध्ये) मण्डलं कृत्वा, दर्भानास्तीर्य, तत्राऽरणिं प्राङ्मुखं सन्यस्य अरण्यां महीं, मन्थे विष्णुम् उत्तरे पट्टिकायामग्निमभ्यर्च्य, आचार्यः प्राङ्मुखः

‘अग्र आयाहि’ इत्यरणिं सन्यस्य, ‘आयुर्दा’ इति मन्थदण्डं संस्थाप्य, ‘अग्निं दूत’मिति मन्थे रज्जुं समावेष्ट्य, ‘अग्रिमूर्धे’ति उत्तरपट्टिकां संयोज्य, ‘जातवेदो भुवनस्ये’त्यग्निं मथित्वा उत्पन्नमग्निं ‘आयुर्दा’ इति प्रणम्य, ‘उपावरोह’ (वै०म०१-म०) इति गोकरीषैः समुज्ज्वालय, ‘घृतप्रतीक’ (वै०म०१-म०) इति पात्रिकायामादाय, ‘अग्रिरिन्द्रे’त्यभिवादनं कृत्वा, अग्रमादं निधाय, स्थापनदिवसात्पूर्वरात्रादालयादुत्तरे च औपासनाग्निकुण्डं च कृत्वा, आघारं हुत्वा सूत्रोक्तविधिना वास्तुहोमं हुत्वा, आगारं पर्याग्निं कृत्वा पञ्चगव्यैः ‘अणोरणीया’ (तै०आ०६-प्र०) नित्यभ्युक्ष्य पुण्याहं वाचयेत् ॥ २९ ॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे यागोपकरणद्रव्य-  
सञ्चयविधिर्नाम एकोनत्रिंशः पटलः ॥ २९ ॥

### अथ त्रिंशः पटलः

#### अग्निकुण्डलक्षणम्

अथाऽग्निकुण्डलक्षणं व्यख्यास्यामः ब्रह्माग्निं पञ्चधा सृष्ट्वा पञ्चलोकेषु व्यभजत्। आहवनीयं स्वर्गलोके, अन्वाहार्यामन्तरिक्षलोके, अस्मिन् लोके गार्हपत्यम् आवसथ्यं महर्लोके, सभ्यं जनोलोके, इति चतुरश्रो वै स्वर्गलोकः आहवनीयम्, अन्तरिक्षलोकोऽर्धचन्द्राकृतिस्तद्वन्वाहार्यं, भूमिर्मण्डलाकृतिस्तद्वद्गार्हपत्यं, त्र्यश्रो वै महर्लोकस्तद्वदावसथ्यं चतुरश्रो वै जनोलोकस्तद्वत् सभ्यं, पुण्डरीकवत्तपोलोकः कुर्यात् तद्वत् पौण्डरीकम्। यज्ञशालां नवधा विभज्य मध्ये ब्राह्मे शय्यावेदिम्, ऐन्द्रपदे सभ्यम् आहवनीयं च, आहवनीयं चौपासनाग्निकुण्डवत् कुर्यात्; याम्ये अन्वाहार्यमर्धचन्द्राकृति (दक्षिणे) भागमूर्ध्ववेदिविस्तारं, दक्षिणोत्तरं त्रिंशदङ्गुलं, प्राक्पश्चिमं षष्ट्यङ्गुलं द्विवेदिसहितम्, एकैकं भागविस्तारोत्सेधं, मध्ये निम्नं त्रिकोलकं; तत्पश्चिमे

गार्हपत्यं पूर्णचन्द्राकृतिं ऊर्ध्ववेदिविस्तारं सप्ताधिकत्रिंशदङ्गुलम् द्विवेदिसहितम्, एकैकं भागविस्तारोत्सेधं, मध्ये निम्नं षडङ्गुलम्, उत्तरे चावसथ्यं त्रिकोणं, षड्यवाधिकाष्टचत्वारिंशदङ्गुलं तदेकभुजयुतोर्ध्ववेदिकं, द्विवेदिसहितम् एकैकं भागविस्तारोत्सेधं, मध्ये निम्नं त्रिकोलकं प्रागग्रं कारयति; शय्यावेद्याः प्राच्यामाहवनीयस्य पश्चिमे सभ्याग्निकुण्डं त्रिवेदिसहितम्, एकैकं भागविस्तारोत्सेधम्, ऊर्ध्ववेद्यायामं द्वात्रिंशदङ्गुलं, मध्यवेदिविस्तारं पञ्चाङ्गुलं द्विचत्वारिंशदङ्गुलमधोवेद्यायामं, पञ्चदशाङ्गुलं मध्ये निम्नम् अष्टाङ्गुलं, दशाङ्गुलं, द्वादशाङ्गुलं वा कारयेत्। आग्नेय्यां पौण्डरीकं त्रिवेदिसहितम् ऊर्ध्ववेदिविस्तारं सप्ताधिकत्रिंशदङ्गुलम्, एकैकं भागविस्तारोत्सेधम्, अधोवेदिविस्तारं षडङ्गुलं, प्रागादिषोडशदलैर्युतं, मध्ये निम्नमष्टाङ्गुलं, दशाङ्गुलं वा करोति॥

### स्नानाद्यर्थं श्वभ्रादिकरणम्

ऐशान्यामाहवनीयवत् द्विवेदिसहितं, तद्वेदीयात् प्रतिदिक् चतुरङ्गुलाधिकविस्तारं स्नानाय श्वभ्रं च उत्तरे वारिमार्गं कारयेत्। नैऋतपदे देवस्याऽलङ्कारार्थं द्विहस्तायतविस्तारां, चतुरश्रां वेदिं कृत्वा, वायव्ये यागोपकरणद्रव्यविन्यासार्थं चतुर्हस्तायतविस्तारां, भागोन्नतां, वेदिं कुर्यात्॥

### परिवारदेवानां पृथगालये आहवनीयकुण्डकरणम्

सर्वेषां परिवाराणां तत्तदालयाभिमुखे दक्षिणे वा आहवनीयाग्निकुण्डं, कुम्भपूजनं, हौत्रशंसनं मूर्त्यावाहनादिकं च (चा) चरेत्। अथवा देवेशस्य मूर्त्यावाहनकाले परिवारदेवानां अध्वर्यवश्च तत्तन्मन्त्रान् जप्त्वा, तत्तद्धोमे दक्षिणप्रणिधावावाहनादि कृत्वा, तत्तन्मन्त्रं तत्तत्क्रमेण षोडशद्वादशपर्यायतो जुहुयुः, परिवाराणामालयप्रतिमाहीनं चेत् सभ्याग्निकुण्डे तत्तद्देवत्यं सवैष्णवं च हुत्वा, देवेशस्याऽऽवाहनान्ते तं कुम्भं नीत्वा, तत्तत्स्थाने पीठे तत्तद्देवं ध्यात्वा, आवाहयेत्॥

### परिवाराग्निकुण्डादिकम्

अथवा देवेशस्याऽस्य यज्ञस्य पञ्चाग्नीन्; पौण्डरीकाग्निं च, कृत्वा यागशालां परितश्चैकभक्तियुतां प्रपां कृत्वा, इन्द्रेशानयोर्मध्ये वीशस्य, इन्द्राग्नयोर्मध्ये चक्रस्य, यमपावकयोर्मध्ये श्रीभूतस्य, यमानिलयोर्मध्ये ब्रह्मणः, नीलवरुणयोर्मध्ये पुण्यस्य, वरुणोदानयोर्मध्ये ख्यातीशस्य, वायुसोमयोर्मध्ये शङ्खस्य, सोमेशानयोर्मध्ये शान्तस्य, प्राग्द्वारादुत्तरे मणिकसन्ध्ययोर्दक्षिणे न्यक्षस्य, दक्षिणद्वारपूर्वे विखनसतापसयोः पश्चिमे विवस्वतः, पश्चिमद्वारदक्षिणे किष्किन्धतीर्थयोरुत्तरे मित्रस्य, उत्तरद्वारपश्चिमे विकटशेषयोः पूर्वे क्षत्तुः, प्राच्यां दक्षिणोत्तरयोर्नित्याऽक्षयोर्दक्षिणोत्तरयोर्ध्वजशङ्खयोश्चौपासनाग्निकुण्डानि (कृत्वा) कुर्यात्, तदुत्तमोत्तमम्। विमानपालद्वारपालाँश्च विना कारयेदुत्तममध्यमम्। महाभूतशङ्खध्वजपा (व)कोर्जुनान् विना कारयेदुत्तमाधमम्। ब्रह्मेशपुण्यभृगून्विना कारयेन्मध्यमोत्तमम्। श्रीभूतचक्रवीशान्विना कारयेन्मध्यममध्यमम्, लोकपालान्विना कारयेन्मध्यमाधमम्। देवेशस्यैव पञ्चाग्नीन् कारयेदधमोत्तमम्। त्रेताग्निविधानेन गार्हपत्याहवनीयाग्नीन् कल्पयित्वा एतेषां प्रधाने गार्हपत्याग्नौ सभ्यवत् सर्वं कुर्यात् एतदधममध्यमम्। सभ्याऽग्निमेकमेव कृत्वा सर्वहोमानस्मिन्नग्नौ जुहुयादेतदधमाधमम् आचक्षते। सर्वत्र पौण्डरीकाग्निं कारयेदिति केचित्। एवं नवधा भवति, अन्यत्सर्वं समानम्॥

### बेरपञ्चकस्य युगपत्प्रतिष्ठायामेककुम्भादिविधानम्

ध्रुवकोतुकस्नपनोत्सवबलिबेराणां सह प्रतिष्ठा चेत् एकशालामेकवेदिं सहैव होममेककुम्भं च कुर्यात्। तेषां पृथक् चेत् पृथगेव होमाद्यं सर्वं कर्तव्यम्। प्रादुर्भावानामविर्भावानां च, भक्त्याऽस्मिन् विमाने स्थापनं यदि चेत् मानाङ्गुलेन सप्ताङ्गुलं समारभ्य, द्व्यङ्गुलवृद्ध्या एकोनषष्ट्यङ्गुलान्तं सप्तविंशतिभेदा भवन्ति। एतेष्विष्टमानं विनिश्चित्य प्रतिमाकृत्वा, मुखमण्डपे,

निर्मले अन्यस्मिन्यथेष्टे देशे वा, रत्नानि सन्यस्य, एकवेरस्थापनामार्गेण प्रतिष्ठाप्य, तत्तन्मूर्तीः मन्त्रेण विभवानुरूपमर्चयेत्। आलयाभ्यन्तरे सह प्रतिष्ठा चेत् स्नपनं शयनं च पृथगेव कृत्वा, एककुम्भे तत्तद्रूपं तथैव ध्यात्वा, सभ्ये सर्वेषां तदुक्तहोमं हुत्वा, कौतुकादीनामावाहनान्ते तत्तन्मन्त्रेणाऽऽवाह्यऽर्चयेदिति केचित्। सर्वपदार्थिनः स्नात्वा, सायं सन्ध्यामुपास्य, स्वकीयानग्नीन् जुहुयुः। स्थापकास्सव्याहृतिकां गायत्रीं सशिरस्कां दशप्रणवसहितां त्रिः पठेयुः, आयतप्राणाः सहस्रं शतं वा संयुक्तं रेचकपूरककुम्भकप्रकारैरुद्ध(द्ध)तैः, एकद्वित्रिविधं मध्यमोत्तमैः क्लान्ति सुपुण्यादिनिर्वेदक्षुधाकम्पनादन्यत्र यथाविधि श्रद्धया अनालस्यं यथाबलं प्राणायामं धारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अग्निकुण्डविधिर्नाम त्रिंशः पटलः ॥ ३० ॥

### अथ एकत्रिंशः पटलः

#### ऋत्विग्वरणम्

अथ गुरुर्यजमानम् 'अणोरणीया'नित्यभ्युक्ष्य, सघृतं पयः प्राशयित्वा, द्विजं मन्त्रवद्ब्रूहीयात्। वर्णात् परमन्त्रमृते शिष्यत्वेनाहरेत्। तेन शिष्यः पापात्प्रमुच्यते। ऋत्विजश्चाऽहूय 'अथावनीद' (वै०म००प्र०३-)मिति मण्डलान्युपलिप्य 'अस्त्वासन' (वै०म०प्र-३) मित्यासनानि सदर्भयवानि निधाय तेष्वासीनाँस्तान् देववत्स्मृत्वा पवित्रं यज्ञसंयुक्तं 'अग्निमील' (ऋ०स०१-१-१) इति दधि प्राशयित्वा आचामेत् आचर्यस्तान् पूर्वद्युरपराह्णे यथाकर्मणि नियुञ्जीत॥

#### अग्निप्रणयनम्

पश्चादधिवासगतदेवमासाद्य शुद्धोदकैस्संस्नाप्य अभ्यर्च्य नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य यानमारोप्य ग्राममालयं प्रदक्षिणं कारयित्वा यज्ञालये पश्चिमे

अलङ्कृते देवं बैल्वफलकोपरि प्राङ्मुखं संस्थाप्य तत्काले मथितमग्निं समाहृत्य तस्याऽऽलयस्योत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा आलयं संशोध्य पश्चाद्वैखानससूत्रोक्त-विधिना गार्हपत्याग्निकुण्डे आधारं हुत्वा आधारान्ते तमग्निं वर्धयित्वा तस्मादन्वाहार्याग्निकुण्डे 'जातवेदो भुवनस्ये' (वै०म०प्र०१-) त्यग्निं प्रणीय। पश्चादाहवनीयाऽग्निकुण्डे 'अग्निआयाही' (सा०स १-१-१) ति मन्त्रेणाऽग्निं प्रणीय पश्चादावसथ्याग्निकुण्डे 'अयं ते योनि' रित्यग्निं प्रणीय ततस्सभ्याऽग्निकुण्डे 'मयि गृह्णामी' (वै०म०प्र०१-) त्यग्निं प्रणीय ततः पौण्डरीकाग्निकुण्डे 'तप्रतीक' (वै०म०प्र-१) इति अग्निं प्रणीय अन्येषु 'जातवेद' (वै०म०प्र०१) इत्यग्निं प्रणयेत्॥

### आधारविशेषः

पश्चादाधारान्तरे विशेषो वक्ष्यते - अग्निकुण्डानामूर्ध्ववेद्यामिन्द्रादिदिग्देवान् तत्तत्स्थाने दक्षिणवेद्यधस्तात् ब्रह्माणम्, उत्तरे सोमभ्यर्च्य गार्हपत्योत्तरप्रणिधौ अग्न्यादिदेवानामावाहान्ते गार्हपत्ययज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान्, 'ओं भूः पुरुषमच्युत' मिति; अन्वाहार्ये अन्वाहार्ययज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान्, 'ओं भुवः पुरुषं, सत्य' मिति; आहवनीये आहवनीययज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान् 'ओं सुवः पुरुषं पुरुष' मिति; आवसथ्ये आवसथ्ययज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान् 'ओं महः पुरुषमनिरुद्ध' मिति; सभ्ये सभ्ययज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान् 'ओं जनः पुरुषं विष्णु' मिति; पौण्डरीके पौण्डरीकयज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान् 'ओं तपः पुरुषं वासुदेव' मिति; श्रामणके श्रामणकाग्नियज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान् 'ओं सत्यं पुरुषं नारायण' मित्यावाह्य परिवाराणां होमेषु औपासनयज्ञं यज्ञदैवतविश्वान् देवान् आवाहयामीत्यावाह्य, तथैवाज्यं निरूप्याऽऽहुतीर्हत्वा, षड्होमेषु वैष्णवं हुत्वा, एवमेव आधारं जुहुयुः॥

### एकाध्वर्युपक्षे अन्तरागमने विशेषः

आधारान्ते पक्वहोमात्पूर्वं तेषामन्तरं न ब्रजेत्, अध्वर्यूणामभावे चैकाध्वर्युश्चेत् 'प्रासावी'रित्यन्तैः प्रवहणं कृत्वा पुनःपरिस्तीर्य होममाचरेत्, अस्य प्रायश्चित्तं वैष्णवं यजेत्॥

### प्रधानकुम्भलक्षणादि

पश्चात् कुम्भपूजां समाचरेत्। द्वात्रिंशत्स्थसम्पूर्णं सौवर्णं राजतं ताम्रं मृण्मयं वा मृण्मयं चेत् खण्डस्फुटितं कालरहितं पक्वालर्कफलाकारं सम्यग्दधं नवं कुम्भं समादाय यज्ञालये वायव्ये सम्भारस्थाने प्राङ्मुखमास्थाय 'इषेतो-र्जत्वा' (यजु-सं-१-१-१)दि जपन् त्रिवृतेनैकेन वा सूत्रेण तिलान्तरम् यवान्तर-मङ्गुल्यन्तरं वा, परिवेष्ट्य 'शुचीवोहव्या' (ऋसं ५-४-२४) इति प्रक्षाल्य नादेयं जलं दिवा सङ्गृह्य रात्रौ चेदग्निसन्निधावेव सङ्गृह्य 'इदमापःशिव' (वै०म०प्र० १) इति वस्त्रेणोत्पवनं कृत्वा 'धारा' (वै०म०प्र० १) स्विति कुम्भं जलेनापूर्य उशीरादिगन्धैर्वासयित्वा, दुकूलाभ्यां क्षौमाभ्यां सूक्ष्मकार्पासवस्त्राभ्यां वा कुम्भमावेष्ट्य।

### कुम्भे निक्षेप्यद्रव्याणि

तस्मिन् कुशकूर्चाक्षतान्विन्यस्य; पल्लवानि विन्यस्य पद्मरागवज्रवैडूर्य-मौक्तिकमरतकपुष्परागचन्द्रकान्तगोमेधिकेन्द्रनीलानी'ति एतानि नवरत्नानि, रत्नानामलाभे प्रत्येकं सुवर्णं वा, श्रीवत्साद्यष्टमङ्गलानि, गरुडगजकूर्मरूपं च वर्णचिह्नानि, सुक्स्तुवकमण्डलुजूहूपजुहूपभृत् छत्रचामराऽङ्कुशध्वजतुला-तोदयुगलाङ्गुलादीनि च, मेघविद्युलतां च, सुवर्णेन एकाङ्गुलादहीनानि कृत्वा अलाभे सुवर्णशकलानि वा तत्तद्रूपं ध्यात्वा, पृथक्पृथक् विष्णुगायत्र्या प्रक्षिप्य, आलये बालागारे देवोग्र धान्यराशौ कुम्भं सन्यस्य, धान्यराशिस्त्रिविधो भवति षड्द्रोणमुत्तमं द्रोणत्रयं मध्यमं, द्रोणद्वयमधमं, बालागारं चेत् तं देवमाराध्य, निवेद्य॥

**कुम्भे आवाहनक्रमः**

आचार्यस्तस्य दक्षिणे चोत्तराभिमुखो भूत्वा, ब्राह्ममासनमास्थाय, 'विष्णुर्मा रक्ष' (वै०म०३-) त्वित्यात्मसूक्तं जप्त्वा, समाहितो ध्यानमारभेत्॥

**आवाहनाङ्गासनादि**

स्वस्तिकासनं कुर्यात्, दक्षिणपादमूर्ध्वं वामपादमधश्च कृत्वा जान्वन्तरे तदङ्गुष्ठौ निगुह्य, शिश्नवृषणावपीडयन्, निवातगतदीप इव ऋजुकायः किञ्चिदुन्नमितवक्त्रो, दंतैर्दतानसंस्पृशन्, नासाग्रस्थेक्षणश्चैवाऽऽसनमासीनो यथाबलं प्राणायामं कुर्यात्॥

**रेचकादिस्वरूपं कुम्भे न्यासः**

त्रिविधः प्राणायामः रेचकपूरककुम्भक इति निश्वासविसर्गो रेचको, निःश्वासध्यानं पूरको, निःश्वासनिरोधः कुम्भकः, इत्येवं प्राणायामं योगशास्त्रोक्तमार्गेण कृत्वा, हृदये बीजाक्षरं न्यस्य प्रणवेन वेष्टयित्वा, कुम्भजले अर्धचन्द्राकारं शुद्धस्फटिकसंकाशं मध्येऽष्टदलोपेतं पद्मं तन्मध्ये श्यामवर्णं द्विभुजं इकारबीजान्वितं माहेन्द्रमण्डलं ध्यात्वा, तन्मध्ये पद्मे सितोत्पलवर्णं द्विभुजं पद्मधरं वकारबीजं वरुणमण्डलं ध्यात्वा, तन्मध्ये तप्तहाटकसंकाशं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं आदिबीजं सन्यस्य, दिक्ष्वष्टसु प्रणवैरावेष्ट्य, सर्वानेकप्रणवेन वेष्टयेत्। विष्णुसूक्तं, प्रणवशतं, सहस्रशीर्षमिति च, जप्त्वा, समाहितो ज्ञानयोगमार्गेण ध्यानमारभेत्॥

**ध्यानप्रकारः**

सर्वाधारं, सनातनमप्रमेयमचिन्त्यं, निर्गुणं, निष्कलं, क्षीरे सर्पिः, तिले तैलं, पुष्पे गन्धं, फले रसं, काष्ठेग्रिमिव, सर्वव्यापिनं; परमात्मानं मनसा सङ्कल्प्यावाहयेत्। आवाहनोद्गासनं विष्णोरयुक्तमिति यथाह्वरण्यां व्याप्तो

हि वह्निर्मथनात्सन्निहितो भवति तथैव ध्यानमथनेन भक्तस्य हृदि विष्णुस्सन्निहितो भवति, हृदये विष्णुं सकलं सङ्कल्प्य, सुवर्णवर्णं रक्तास्यनेत्रपाणिपादं सुखोद्धहं शुकपिञ्जाम्बरधरं विष्णुं प्रणवात्मकं किरीटकेयूरहारप्रलम्ब-यज्ञोपवीतिनं श्रीवत्साङ्गं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं एवं परमात्मानं परात्परतरं देव्यादिसर्वपरिषद्युक्तं ध्यात्वा मनसा कुम्भेऽम्भसि समावाह्य पुष्पाद्यर्घ्याचमनान्तैरर्चयति॥

### चतुर्दशकलशस्नपनविधिः

ततो देवं कुम्भं च समादाय सर्वालङ्कारसंयुक्तं शकुनसूक्तं जप्त्वा, यज्ञालये स्नानश्रम्भे देवं प्रतिष्ठाप्य, दक्षिणे धान्यराशौ कुम्भं सन्यस्य, देवस्य दक्षिणे श्रियं, वामे हरिणीं च, संस्थाप्य; पुरस्ताद्व्रीहिभिस्तण्डुलैर्वा दण्डवत्पङ्क्तिं कृत्वा, दक्षिणाद्युत्तरान्तं देव्योश्च पृथक् पङ्क्तिं कृत्वा, तस्यां सप्तकलशान् विन्यस्य, क्षीरं घृतमधुसिद्धार्थोदकाक्षतोदककुशोदकचन्दनोदकसम्पूर्णान् कलशान् उत्तरादीन् सन्यस्य, अन्तरेषूपस्नानकलशान् शुद्धोदकसम्पूर्णान् सन्यस्य, क्षीरे अथर्ववेदम्, उपस्नानेऽश्विनौ, घृते सामवेदम्, उपस्नाने वत्सरान्, मधुनि यजुर्वेदम्, उपस्नाने वायुं, सर्षपोदके चाऽऽदित्यम्, उपस्नाने अप्सरसः, अक्षतोदके काश्यपम्, उपस्नाने मरुतः, कुशोदके मुनीन्, उपस्नाने तक्षं, चन्दनोदके ऋतून्, उपस्नाने बृहस्पतिं च, एकादशोपचारैरभ्यर्चयेत्। अथवा जलपुष्पैरेवार्चयेत्। देवेशं प्रति द्रव्यं पाद्याद्यैरर्चयेत्। ‘शन्नोदेवी’रिति क्षीरेण ‘अग्रआयाही’ति घृतेन ‘अग्रिमील’ इति मधुना ‘पूततस्य’ (वै०म०प्र०८) इति सर्षपोदकेन ‘इमाश्चोषधय’ (वै०म०प्र०८) इति अक्षतोदकेन ‘अभित्वाशूर’ (ऋ०सं०५-३-२१) इति कुशोदकेन ‘चत्वारिंश्रुङ्गे’ (ऋ०सं०३-८-१०)ति गन्धोदकेन च संस्थाप्य, ‘वारिश्चतस्रे’ (वै०म०प्र०८)ति सर्वोपस्नानैस्संस्नापयेत्। (द्रव्यं प्रति पूर्वं कुम्भं समभ्युक्ष्य?) ‘आपोहिष्ठाद्यै’रुष्णोदकेन च संस्थाप्य, शुद्धोदकैश्चाभिषिच्य, प्लोतेन

विमृज्य, नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य, अभ्यर्च्य, नैर्ऋते विष्टरे देवीभ्यां सह देवं कुम्भं च संस्थाप्य, स्नपनोत्सवबलिबेराणि च पृथगेवं संस्थाप्याऽर्चयेत्॥

### प्रतिसरबन्धः

आचार्यः स्थापकाद्यैस्सहितः पुण्याहं वाचयित्वा, सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं वा पात्रं द्रोणार्धैराढकैर्वा तण्डुलैः प्रत्येकमापूर्य तस्मिन्सौवर्णं प्रतिसरं विन्यस्य अलाभे क्षौमकार्पासतन्तुना त्रिवृतं वा 'कृणुष्वपाज' (ऋ०सं०३-४-२३) इति स्वस्तिसूक्तेनाऽभिमृश्य, 'स्वस्तिदाविशस्पति' (वै०म०प्र०३) रिति वदन् देवस्य दक्षिणहस्ते देव्योस्तत्तन्मन्त्रेण वामकरे बध्नीयात्।

### पञ्चशयनविधिः

तथैव स्नपनोत्सवबलिबेराणां च कृत्वा 'ध्रुवबेरेऽपि पूर्वमेव प्रतिसरं बध्वा शय्यावेदिं समभ्युक्ष्य, षड्द्रोणादहीनैश्शालिधान्यैस्तदर्धयवतण्डुलैः तिलैर्वा उपर्युपर्यास्तीर्य, साग्रान् कुशान् प्रागग्रानास्तीर्य, 'वेदाह' (तै० आ०३-प्र०१३-अ०) मिति चर्मजं तल्पं प्रथमं विन्यस्य, द्वितीयं रोमजं विन्यस्य, तृतीयं मुण्डजं, चतुर्थमण्डजं पञ्चमं वामजं, क्रमेणैवोपरि विन्यस्य, उपरिवेष्टनं श्वेतं नववस्त्रेण कृत्वा उपधानद्वयं शिरोपधानं च विन्यसेत्। चर्मजं सिंहव्याघ्रादिचर्मकृतं रोमजमजाऽऽविकादिरोमकृतम्, मुण्डजं कार्पासशल्मल्यादिफलतूलकृतम् 'अण्डजं पक्षिपिञ्छैः कृतं, वामजं कौशेयक्षौमादिना कृतं, सर्वालाभे यथालाभं वाऽऽहृत्याऽन्येषां प्रतिनिधिं द्वादशाष्टसप्तहस्तादहीनं नववस्त्रं समाहरेत्। तथैवोपरिवेष्टनमुपधानद्वयं च सङ्कल्प्य, प्रणवेनाभ्युक्ष्य, तुलसीपुष्पगन्धाद्यवकीर्य, अगुरुधूपैः कर्पूरदीपैस्सहाऽङ्कुराऽष्टमङ्गलानि पञ्चायुधानि परितो विन्यस्य, वितानध्वजदर्भमाला-तरङ्गस्तम्भवेष्टनमुक्तादामाद्यैरलङ्कृत्य, सर्ववाद्यसमायुक्तं शकुनसूक्तं समुच्चार्य, आचार्यः स्थापकैस्सार्धं देवेशं शयने समारोप्य, 'यद्वैष्णव' (वै०म०प्र०८) मिति

मन्त्रेण देवं देव्यौ तत्तन्मन्त्रेण सहैव शाययेत्। यद्विद्भारं विमानं तद्विद्भारं  
कृत्वा उत्तराच्छादनं गलादधस्तादाच्छाद्य देवेशस्य दक्षिणे पूर्ववत् कुम्भं  
सन्यस्य स्नपनोत्सवबलिबेराणां चैकवेद्यां प्रत्येकम्, एवं शयनं सङ्कल्प्य  
तथैव शाययेत्। तत्परितः प्रावरणं कृत्वा सम्भारवेद्यां धान्योपरि वस्त्राण्यास्तीर्य  
सौवर्णादिपात्रे रत्नादीनि विन्यस्य तस्मिन् रत्नेशं विष्णुमभ्यर्च्य विष्णुसूक्तेनाऽ-  
धिवासनं कृत्वा उत्तराच्छादनं निच्छिद्रं कृत्वा पश्चाद्यज्ञागारं परितः  
प्रागादिचतुर्वेदाध्ययनं कारयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे कुम्भध्यानस्नपन-  
शयनादिविधिर्नाम एकत्रिंशः पटलः ॥ ॥ ३१ ॥

### अथ द्वात्रिंशः पटलः

#### होमत्रैविध्यम्

एवं कृत्वा पश्चात्सर्वेषां परिवाराणामालयं परितो होममाचरेत्, अथवा  
श्रीभूम्योः ब्रह्मेशानयोर्भृगुमार्कण्डेययोर्वीशशेषयोः होममध्यमम्। विमानपालाना-  
मिन्द्रादिलोकपालानामादित्यशेषयोर्होमं मध्यमम्। द्वारपालानां चक्रध्वजशङ्ख-  
महाभूतपाकोऽर्जुनानां होममुत्तममित्येके।

#### वेदिं परितः देवार्चनक्रमः

यज्ञशालां महावेदिं वा, परितः सर्वान् देवान् समभ्यर्च्य महावेद्युपरिष्ठात्  
प्रागादिचतुर्दिक्षु ध्रुवकौतुकयोरावरणत्रयदेवान् गर्भालयाधिपान् दक्षिणे ब्रह्माणं  
मार्कण्डेयम्, उत्तरे शङ्करं ख्यातीशं, द्वारेषु धात्रादिद्वारपालान् विमानपालादीन्  
सर्वान् देवान् प्रथमावरणाद्यावरणक्रमेण तत्तद्विधुः समर्चयेत्॥

#### प्रथमावरण एव सर्वावरणदेवानां निवेशपक्षः

अथवा इन्द्रं न्यक्षं श्रियं हविःपालमग्निं भौमं जगद्भुवं विवस्वन्तं यमं  
दुर्गां सप्तरोहिणीः सप्तमातृः नीलं च महाकालिं पुरुषं वरुणं मित्रं बुधं

ज्येष्ठं पुष्पेशं वायुं शुक्रं सप्तर्षीन् गङ्गां धन्यं क्षत्तारं निशाकरं पाञ्चभौतिकं शान्तमीशानं वह्निरक्षकं वाग्देवीं च, एवं पूर्वादिप्रदक्षिणं, प्राङ्मुखे श्रीभूतगरुड-चक्रध्वजशङ्खयूथाधिपविष्णुभूतान् यथाक्रमेण एकादशोपचारैरभ्यर्च्य, तत्तन्नाम्नार्चयेदिति केचित्॥

### हौत्रप्रशंसनम्

प्रभूतबलिमाहृत्य बलिनिर्वापं च कारयेत्। पश्चाद्धोतारमाहूय वस्त्रोत्तरीयाभरणैरभिपूजयेत्। स होता सभ्यस्य पुरतस्तिष्ठेत् सभ्याध्वर्युरग्निं प्रज्वाल्य 'होतरेही'ति वदेत्। स होता 'अध्वर्योर्देवते' त्युक्त्वा आचम्य प्रणवपूर्वं 'नमःप्रवक्र' (वै०म०प्र०८) इति वदन् तिष्ठन् सोमं (उच्चैः) वैखानससूत्रोक्तविधिना हौत्रं प्रशंसयेत्। अध्वर्युस्तेनोक्तं ओङ्कारं श्रुत्वा सप्तदशपालाशेध्मान् पद्ममुकुलाग्रान् घृताक्तान् गृहीत्वा, अग्नौ 'ओं स्वाहे'ति क्षिपेत्; होता ब्राह्मणभारते (वै०म०प्र०८) त्यन्तमुक्त्वा यजमानस्य गोत्रप्रवरं क्रमेण वदेत्। ग्रामो यजमानश्चेत् काश्यपप्रवरं वदेत्। 'आया' (वै०म०प्र०८)त्विति मन्त्रान्ते 'विष्ण्वादिमहाभूतान्तं आवहे' ति वदेत्॥

### प्रणिधावावाहनं, सभ्ये उक्तहोमः

तथैवाऽध्वर्युः आदिमूर्त्यादिशर्वान्तं दक्षिणे प्रणिधौ धात्रादिमहाभूतान्तं उत्तरप्रणिधौ समावाह्य आवाहनक्रमेण जुष्टाकारं कृत्वा तत्क्रमेणाऽऽज्याहुती-र्जुहोति। सभ्याग्निं परिषिच्य पालाशेध्मान् गृहीत्वा मूलाग्राभ्यां घृतं स्पर्शयित्वा देवं ध्यायन्विष्णुगायत्र्या जुहोति। अग्निहोत्रहविण्या आज्यं गृहीत्वा अतोदेवादिना हुत्वा पश्चादुपभृताऽऽज्यमादाय विष्णुसूक्तैश्च हुत्वा जुह्वा पक्वं समादाय वैष्णवं षोडशद्वादशपर्यायतो जुहोति सुवेणाज्यमादाय पञ्चवारुणं मूलहोमं यदेवादिकूष्माण्डं च सकृत् हुत्वा पश्चात् 'स्वस्ति चैवेह स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, आदित्येभ्यः स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा,

मरुद्गणेभ्यः स्वाहा, भूरग्रये च पृथिव्यै च महते च स्वाहे'त्यन्तैर्मन्त्रैर्दशभिः शतशो जुहुयात्। एषा सहस्राऽऽहुतिः एनाम् उपांशु यजेत। वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ध्रुवकौतुकयोः पुरुषाद्यावरणत्रयदेवानां, वैष्णवं, तत्तन्मन्त्रैः जुहुयात्॥

### सर्वदैवत्यमन्त्रक्रमः

‘श्रियेजाता, हिरण्यवर्णा’मिति श्रियै, ‘मेदिनीदेवी, भूमिभूमे’ति मह्यै; ‘ब्रह्म जज्ञानं, हिरण्यगर्भ’ इति ब्रह्मणे; ‘रुद्रमन्यं, त्र्यम्बक’मिति रुद्राय; ‘चिरायुषाय, पुण्यौघनिष्ठाये’ति मार्कण्डेयाय; ‘पद्मापित्रे, भृगव’ इति भृगवे, ‘द्यावापृथिव्योः, यस्याः श्रिया तस्थुषोधृत्या, य एष बिभ्रति, वितत्यविश्वः योनोभिरक्षती’ति षट् च द्वारदेवत्याः, ‘मुनीन्द्रमिति मणिकाय, ‘सन्ध्याये’ति सन्ध्यायै, ‘तापस’मिति तापसाय ‘वैखानसाये’ति विखनसे, ‘किष्किन्धाय, ‘तीर्थाये’ति तीर्थाय, ‘त्रातारमिन्द्रं, महाँइन्द्रः, महाँइन्द्रो नृवत्, भुवस्त्वम्, एन्द्रसानसिं, प्रससाहिषम्, अस्माकम्, इन्द्रोभूतस्य, इन्द्रोद्यौः, इन्द्रं प्रणवन्तम्, इन्द्रोवृत्रम्, इन्द्रोबभूवुः, इन्द्रोऽस्माकमिति त्रयोदश इन्द्राय, ‘अग्निर्मूर्धा, अयमग्नि’रित्यग्रये; ‘यमोदाधार, नमस्ते निर्ऋते’ इति द्वौ याम्यौ, ‘वसवः प्रथम, सहस्राक्ष इति निर्ऋतये, ‘येते शतं वरुणः, उदुत्तमम्, अयाश्चाग्ने, आपः सृजन्तु स्निग्धानी’ति चत्वारो वरुणाय मरुतः परमात्मा मरुतो गणानामिति वायवे, ‘मिश्रवासस, एतान् घ्नतैता’निति द्वौ कुबेराय, ‘ईशानः, ईश ईशते’ इति द्वावीशानाय, ‘उदुत्यं चित्र’मित्यादित्याय, ‘ममाग्ने, अहमग्ने, अग्रआयाही’ति त्रयो भौमाय, ‘प्रभुर्देवो, ग्रहाधिपतिरिति शनैश्चराय, ‘बृहस्पतिर्देवानां, बृहस्पतिस्सोमो, बृहस्पतेऽतियत्, उपयामगृहीत’ इति चत्वारो बृहस्पतये, ‘श्रविष्ठजो यः, तद्विष्णोः परमं, तद्विप्रास’ इति (त्रयः) बुधाय, ‘प्रजापतेनत्वत्, सुभूः स्वयम्भू’रिति द्वौ शुक्राय, ‘भूगामिनी,

इष्टगामिनी'ति द्वौ गङ्गायै 'सोमयास्ते, या ते धामानी'ति चन्द्राय, 'रुद्रमन्यं, त्रियम्बक'मिति द्वौ रुद्राय; 'जगद्ध्रुवं, जगद्ध्रुवोऽधिपतिः, सुब्रह्मण्यो, बृहस्पते, सुब्रह्मण्यो रुद्रभुवो, जगद्ध्रुवोयायज' इति षट् कुमाराय; 'अतोदेवा, इदं विष्णुरिति द्वौ पुरुषाय; 'या ब्रह्मचारिणी, सा चारुजन्मनीति द्वौ धात्र्यै; 'येषामराणां, याम्ये' ति द्वौ ज्येष्ठायै; 'जातवेदसे, तामग्निवर्णा, अग्ने त्वं पारया, विश्वानिनो, प्रतनाजितं, प्रतोषिक'मिति षट् दुर्गायै; नन्दिन्यामूल, आपोविवेश, शाखाभूत, देवीप्रवाहिनी, बिसिनीभूता, प्रविद्युता; गङ्गावाणी, विद्यां नो, माताह्यमेया, आयामहं त्वां, ययासतीस्सत्यं, प्रसव्यनङ्गे, याभ्योहि यो मानसा, इति चतुर्दश मन्त्रान् रोहिणीभ्यः; 'यतस्त्वमासीत्, तस्मदस्मा'दिति भृगवे; 'कस्याङ्गिरोऽभूत्, विस्मापयतीति मरीचये; 'व्यावर्धतेयो, सस्मारेति पुलहाय; 'य एषो दानं, आनन्दरोद, इति पुलस्त्याय; 'प्रप्रायशो, पेनिष्पन्ता, इति क्रतवे; 'यो नो वसिष्ठः सप्तोत्तमा, इति वसिष्ठाय; 'य आनसूयेशः, य एष विभूद्यः, इत्यत्रये; 'स एको भूत्, यत् त्रैष्टुभश्चे'त्याकाशाय; 'प्रक्रम्या, योमातरिश्चेति वायवे 'वृषारतो, जोऽभिमानीत्यग्रये; 'आपोविश्वं, चातुर्य'मिति तोयाय; 'तयादित्या, तन्त्रोण्येषे'ति पृथिव्यै; 'पावकानो, महोर्ण' इति सरस्वत्यै; शंसानि यच्छ, भूयाम' इति श्रियै; य उत्तमः, अग्नेः पन्थाय'मिति न्यक्षाय; 'यमर्पयन्ति, यस्संहरती'ति विवस्वते; 'ऋचामधीशो, नीतं धृत' मिति मित्राय; 'येनायुष्टे, समूह्यतेऽम्बेति महीधराय; 'चरुं पचेद्य, श्चुल्यां ही'ति हवीरक्षकाय; चतुर्मुखी, या लोकेति ब्रह्माण्यै, 'त्रिणेत्रधारी, चिन्नं चे'ति गणेश्वर्यै, 'ज्वालामाला, बालान् हरी'ति षण्मुख्यै, 'युगेयुगे, सर्वं रमे'ति वैष्णव्यै, 'कल्पेषु अन्तेष्विति वाराह्यै, 'सा सर्वदेवेषु, मालाधरी'ति इन्द्राण्यै, चण्डी, मोही'ति काल्यै, 'धातास्य, फुल्लानी'ति पुष्परक्षकाय, विश्वान् बले, सौरी'ति बलिरक्षकाय, 'अग्नेयो, प्रेक्षामधीश' इति विष्वक्सेनाय, 'शतधारं, कदा विसृजते'ति गरुडाय, 'धर्मोघमादौ, यो

गन्धर'न्निति विघ्नाय, 'यमर्पयन्ति, शन्न' इत्यनन्ताय, 'भूमाननोऽग्रे, वन्ध्यान' इति सुदर्शनाय, 'आसाग्र, ओजो बलाये'ति ध्वजाय, 'तं मायशोग्रे, अस्मादुपास्य' इति शङ्खाय, भूतानां, भूतोभूते'ष्विति महाभूताय; 'अक्षहन्त ये भूता' इति विष्णुभूताय, हुत्वा व्याहृतीर्जुहोति, यस्य देवस्य स्वको मन्त्रो न विद्यते तस्य नाम मन्त्रं वैष्णवान्तं जुहोति॥

### तत्तदग्नौ होमे मन्त्रविशेषः

अथाहवनीये पुरुषसूक्तं, भृगुमार्कण्डेययोर्मन्त्र ऐन्द्रं, आग्नेयम्; अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, ब्राह्मं याम्यं नैऋतं; गार्हपत्ये 'अतोदेवा' इति वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्वं वारुणं, वायव्यम्; आवसथ्ये एकाक्षरादिसूक्तं, रौद्रं, कौबेर, ईशानदेवत्वं द्वादशाऽष्ट चतुरो वा पर्यायतो जुहोति। पौण्डरीके विष्णुगायत्र्याऽब्जं, बिल्वपत्रं वा, घृताक्तम् अष्टाशतं जुहुयात्। विष्णुसूक्तं, ब्राह्मं, 'विष्णुस्सर्वेषा' मित्यादि पारमात्मिकं, वैष्णवान्तं जुहुयात्॥

### विष्ण्वादिमूर्तीनां प्रधानमन्त्राः

अथातः पारमात्मिकाऽनुक्रमणम् 'विष्णुस्सर्वेषां, सुसूक्ष्म, ज्योतिर्वा, ईशो यस्मात्, रायामीशो, यो ब्रह्मशब्द, यो वा त्रिमूर्तिः, यद्वा कृतं, कः कोशमङ्गे यं यज्ञै'रिति प्रथमं; 'यो वा गविष्ठो, यो वा वायुः, त्वमग्ने, त्वं जीवो, भूमेर्वितन्वन्' मनस्त्वं, त्वं बुद्धिः, यत्सूक्ष्मान्, यस्य वा भयात्, यं त्वां सर्व'मिति द्वितीयं; 'यस्त्वं, कामो भूत्वा, अङ्गादङ्गात्, यो मोहयन्, यो वा दशात्मा, यो ब्रह्मा; सारस्वतो वा, यो वा परंज्योतिः, यो दोष, यस्यैता ब्रह्मे'ति तृतीयं, 'वाको वा, द्वावेतौ, यो वा आयुः, यो वा तेजः, सा सम्पायाः, यो वा संयोगः, सहस्रं वा, स्वातिका, सत्त्वं वा उद्रेकं, सत्योज्योति' रिति चतुर्थः; 'सर्वं सत्यं, सत्वोद्योगः, कामीमिमा' आरणी वा, तत्सत्वो वा विष्णुः, तत् भूर्भूस्थम्, आपो वा आपः, त्रयी वा काम, द्वौ वा मुख्यौ, स

एकैक' इति पञ्चमं, 'स्वयमादिः, यस्स्वयं सृष्टं, स्वौजसा सर्वं, क्षमामेकां, यः कुन्धरमाणो, यो वा पृथां, यां गामुशन्तीं, प्रजापतेनत्वत्, यो धूर्धुरं, यो वा व्यहिंसी' रिति षष्ठम्, 'तपोनिधिं, यो वा नृसिंहो, रयिं ककुद्धान् राकामहं, वेदाहमेतं, दिग्दोषा यस्य, पद्मास्यवक्षो, यः पुण्डरीकः, रयीणां पतिं, रायां पतत्रेति सप्तमं यत्सारभूत, फलो वा एषः धूर्नोवहन्तां, विश्वं विभर्षि, सो वा स्वरूपः, भूर्भुवं वा, दाक्षायण्यै, आशास्समस्ता, यो जङ्गमानां, यो वा दशाना'मित्यष्टमं, चत्वारो दोषा, वक्षोवसत्यस्य, अणोरणीयान्, विष्णुर्वरिष्ठो, अब्जो जुषन्तां, मामात्मगुप्तां, यं चिन्तयन्तो, पुण्यां च पुण्यः, सोनो भूतं, सत्वैव नित्य'मिति नवमं, 'या गा वरिष्ठा, वाय्वन्तरात्मा, सर्वोपरिष्ठात्, तमस्सर्वभूत, ज्योतिर्ज्योतिः, सत्त्वं सत्त्वात्मकं, अनिर्भिण्णं, यस्येच्छालोके, यो वेदादिः, यो वा व्यक्त'मिति दशमं, यो वा भूतिः, सत्यस्सत्यस्थं, ऋतं सत्यं, अंराजिमन्तं, मामात्मगुप्तां, इत्येकादशम्, इति 'विष्णुस्सर्वेषामित्यादि पञ्चोत्तरशतं, पारमात्मिकमिति विज्ञायते॥

**वैष्णवान्तहोमानन्तरं कर्तव्यम्**

परिवाराणां तत्तद्धोमेषु तत्तन्मन्त्रं वैष्णवं द्वादशाऽष्ट चतुःपर्यायतो जुहोति विष्णुसूक्तेन पञ्चस्वग्निषु दधिक्षीरघृतलाजैर्युक्तं उपजुह्वा हुत्वा सभ्याऽग्निं पौण्डरीकाग्निं च विना सर्वेष्वग्निषु अन्तहोमं हुत्वा अग्नीन् विसृज्य नृत्तगेयवाद्यैश्च रात्रिशेषं व्यपोहयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे हौत्रशंसनादिसर्वदेवत्य पारमात्मिकानुक्रमणं (णिका) नाम द्वात्रिंशः पटलः ॥ ३२ ॥

## अथ त्रयस्त्रिंशः पटलः

### पीठावटे स्नादिन्यासः दक्षिणादानं च

ततःप्रभाते स्नात्वा आचम्य सन्ध्यामुपास्य देवादीनद्विस्तर्पयित्वा ब्रह्मयज्ञं कृत्वा देवालयां प्रविश्य 'प्रतद्विष्णु'रिति सद्यप्रदक्षिणं कृत्वा यज्ञालयां प्रविश्य अर्चापीठे कृतेऽवटे पञ्चविंशतिभागं कृत्वा अधिवासितरत्नान्यादाय तस्मिन् ब्रह्माणं इन्द्रादिदिग्देवांश्चाभ्यर्च्य पुष्पादीन् संशोध्य 'तमेकनेमि' (वै०मं०प्र०८) मित्युक्त्वाऽभिमृश्य तेनैव ब्रह्मस्थाने गजं प्रतिष्ठाप्य 'शतधार' (वै०प्र०८) मिति गरुडं तस्मिन् 'इन्द्रं प्रणवन्त' (वै०प्र०) मिति ऐन्द्रे वज्रमणिम्, 'अग्नावग्नि' (वै०प्र०८)रिति आग्नेय्यां मौक्तिकं 'यमोदाधारे' (वै०म०६, तै०आ०८) ति याम्ये वैदूर्यम्, 'वसवः प्रथम' (वै०म०प्र०८) इति नैऋत्यां शङ्खजं, 'एते शत' (वै०प्र०८) मिति वारुण्यां स्फटिकम् 'मरुतः परमात्मे' (वै०प्र०६) ति वायव्यां पुष्यकं, 'सोमं राजान' (वै०प्र०१) मिति सौम्ये चन्द्रक्रान्तं, 'ईशान' (वै०म०८) मित्यैशान्यां नीलं च, इन्द्राग्न्योरन्तरे 'शंन्नो निधत्ता' (वै०प्र०८) मिति अमृताश्वकं 'धाता धातृणा' मिति (वै०म०८) यमाग्न्योरन्तरे लोहिताश्वकं, यमनीलयोर्मध्ये 'विश्वेदेवस्ये' (वै०म०३) त्युत्पलमणिं, नीलवरुणयोर्मध्ये 'अधिब्रह्मायतता' (वै०प्र०८) मिति प्रवाळं, वरुणवाय्वोरन्तरे 'इमां मूर्धन्या' (वै०म०प्र०८) मिति मनःशिलां, वायुसोमयोर्मध्ये 'अप्सर' (वै०प्र०८) स्विति शुक्तिजं, सोमेशानयोरन्तरे यं 'काद्रवेय' (वै०प्र०८) इति विमलमणिं, ईशानेन्द्रयोर्मध्ये 'अर्यम्णःकुम्भी' (वै०प्र०८) ति कुर्विदं, सन्यस्य अभ्यन्तरे पदे च ऐन्द्रादीन्विदिक्षु गैरिक, हरिताळ, मनःशिलाञ्जनश्यामकासीस, पारद, सौराष्ट्र, गोरोचनाऽन्तं तत्तद्विगीशानां मन्त्रेणऽसङ्करं सन्यस्य तथा शालि, व्रीहि, यव, निष्पाव, नीवार, षाष्टिका, माष, मुद्ग, तिल, तिल्वादीनां रूपं सुवर्णेन कृत्वा श्रीवत्सादीनि मङ्गलादीनि

च सन्यस्य पञ्चायुधानि मध्ये चतुर्दिक्षु सन्यस्य मध्ये पदे सौवर्णचिह्नानि कूर्मरूपमेघविद्युल्लताश्च विन्यसेत्, एवं कर्तुमशक्तश्चेन्नवरत्नाष्टमङ्गलपञ्चायुध-वर्णचिह्नानि सन्यस्य तच्छ्वभ्रं दुकूलेनाऽऽछाद्य सुधया पूरयित्वा सुदृढं कृत्वा 'विष्णुस्त्वां रक्ष'त्विति उक्त्वा (वै०प्र०३) अभ्युक्ष्य पौण्डरीकाग्निं विसृज्य गर्भालयं संशोध्य उपलिप्य पैष्ट्या भूमिमलङ्कृत्य उपरिष्ठाद्वितान-पताकमुक्तादामपुष्पमालाद्यैरलङ्कृत्य अधस्तात्कुसुमाक्षतानाकीर्य, अगरुधूपैः कर्पूरदीपैर्द्वारपार्श्वे दीपाङ्कुरोपकुम्भाद्यैरलङ्कृत्य यज्ञशालामागत्य देवेशं प्रणम्य यजमानो गुरुमभिवन्द्य अनुज्ञाप्य वस्त्रोत्तरीयोष्णीषाभरणैर्गन्धमाल्यैश्च अभिपूज्य देवसन्निधौ सोदकं सुवर्णं दद्यात्।

राजा चेत् चतुष्पष्टिनिष्कं गुरवे, ग्रामश्चेदष्टचत्वारिंशत्, इतरे त्वाद्या एकविंशतिनिष्कं दद्युः। अन्येषामप्यशक्तानां दक्षिणादानं नवधा उच्यते पादाधिकं नवनिष्कमुत्तमोत्तमं, तथाष्टनिष्कमुत्तममध्यमं, तथा सप्तनिष्क-मुत्तमाधमं, पादाधिकं षण्णिष्कं मध्यमोत्तमं तथा पञ्चनिष्कं मध्यममध्यमं, निष्कचतुष्टयं मध्यमाधमं, पादाधिकत्रयनिष्कमधमोत्तमं, तथा निष्कद्वय-मध्यममध्यमं तथैकनिष्कमधमाधममिति तस्माच्छक्तिं न वञ्चयेत्। अज्ञाना-दर्थलोभाद्वा शक्तिवञ्चने कृते ते पदार्थिन एव तत्फलमाप्नुयुः यजमानो रौरवमायाति।

स्थापकानां सभ्याध्वर्योर्होतुः पौण्डरीकाध्वर्योश्च आचार्यदक्षिणाचतुर्थांशं, तदर्धमाहवनीयाध्वर्यूणां, तदर्धम्, अन्यपदार्थिनां च, दद्यात्। यज्ञस्य दक्षिणा जीवो भवेत् अल्पदक्षिणायागो यजमानं ब्रूणहत्यां प्रापयति इत्येके। तस्मादवश्यं दक्षिणादानं यथोक्तं कुर्यात्। द्रव्यहीने तद्ग्रामयजमानस्यापि द्रव्यहानिः क्रियाहीने पुण्यक्रियाहानिर्मन्त्रहीने स्वाध्यायायुष्यहानिः श्रद्धाभक्तिहीने सर्वहानिर्भवति, तस्मात् शास्त्रं संलक्ष्य यथाविधि समाचरेत्।

### व्याहतिहोमादि कुम्भादिनयनं च

अथाध्वर्युस्सभ्याग्रिकुण्डं परिस्तीर्य वैष्णवं व्याहृत्यन्तं चतुष्कृत्वा हुत्वा स्विष्टकृदादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कृत्वा आलयदक्षिणे प्रथमावरणे महानसे नैऋते पूर्ववत्सभ्याग्रिकुण्डं कृत्वा प्रोक्षणोल्लेखनादिकं कृत्वा अग्निं नित्यहोमार्थं निधाय पश्चात् दैवज्ञमभिपूज्य मुहूर्ते समनुप्राप्ते देवेशं प्रणम्य 'भूप्रपद्ये' (वै०प्र०८) इति कुसुमाञ्जलिं दत्वा ततादिवाद्यैर्घोषयित्वा वितानैः, ध्वजैः, छत्रैः, पिच्छैः, चामरैः, हेमादिपरिछदैर्धूपैर्दीपैरष्टमङ्गलैः, पञ्चायुधैर्भक्तैश्च, परितो नृत्तगेयवाद्यसंयुक्तं, शकुनसूक्तं समुच्चार्य, तोयधारापुरस्सरम् आचार्यः शिरसा कुम्भं धारयन्, अग्रतो गच्छेत् ततोऽनुस्थापका देवमादाय पार्श्वयोरुभयोर्देव्यौ स्नपनोत्सवबलिबेराणि च क्रमेणैव आलयं प्रदक्षिणं कृत्वा भक्ताभिर्ब्राह्मणपत्नीभिः दीपाङ्कुरोदकुम्भैः प्रत्युत्थानं कारयित्वा आलयमाविश्य आचार्यो ध्रुवस्य दक्षिणे धान्यपीठे कुम्भं संन्यसेत्। स्थापकाः 'प्रतद्विष्णु'रिति कौतुकं ब्रह्मस्थाने प्रक्षिप्य (प्रतिष्ठाप्य) पार्श्वयोरुभयोर्देव्यौ तद्दक्षिणे स्नापनं उत्तरे चोत्सवं बलिबेरं च स्थापयेयुः, अथवा दक्षिणे चोत्सवं उत्तरे स्नापनमित्येके। देवस्य पादौ स्पृष्ट्वा विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तम्, एकाक्षरसूक्तं च (वै०प्र०१-) जप्त्वा दक्षिणे श्रीदेव्याः पादौ स्पृष्ट्वा श्रीसूक्तं, वामे महीदेव्याः पादौ स्पृष्ट्वा महीसूक्तं जपेत्। ध्रुवस्य दक्षिणे च उत्तराभिमुखस्तिष्ठन् आत्मसूक्तं जप्त्वा समाहितो देवं ध्यायन्। सुवर्भुवर्भूरिति विम्बस्य मूर्धनाभिपादेषु क्रमेण विन्यस्य प्रणवैरावेष्टयेत्।

### न्यासमन्त्रस्वरूपम्

एषां त्रयाणां न्यासमन्त्रस्वरूपं वक्ष्ये - षण्डपुँस्त्रीरूपानुग्यजुस्साममयान् सितहेमश्यामनिभान् रक्तश्यामशुक्लवस्त्रान् खड्गदण्डपद्मधरान् प्रसन्नशीत-सौम्यलोचनान् स्मृत्वा न्यसेत्। एषां त्रयाणामास्तिकऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः

विष्णुर्देवतेति च स्मरेत्। यकारं पादयोरन्तरे पीठे हृदये अकारं च न्यस्य तौ प्रणवैर्वेष्टयेत्। तयोःस्वरूपं वक्ष्ये यकारं पुंरूपं कनकाभं सिताम्बरं द्विभुजं पुष्पदण्डधरं स्मृत्वा न्यसेत्। अस्य ऋषिरन्तर्यामी। छन्दोदेवीगायत्रं वायुर्देवतेति च स्मरेत्। अकारं पुंरूपं कदम्बकुसुमप्रभं पीताम्बरधरं वैभवीशक्तिसंरूढं चतुर्भुजं अभयकट्यवलम्बितहस्तं चक्रशङ्खधरं स्मृत्वा न्यसेत्। अस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवीगायत्रीछन्दः परमपुरुषो देवता इति च स्मरेत्। एतानेवं ध्यात्वा अक्षराणि संस्कृतरूपेण विलिखेत्। अक्षराणि पृथक् पृथक् प्रणवैर्वेष्टयेत्। प्रणवस्वरूप-मुत्तरतो वक्ष्यामः।

#### आवाहनक्रमः

‘इदं विष्णु’रिति मन्त्रेण कुम्भस्थमाधावं शक्तियुतं कूर्चेनादाय ‘आयातु भगवान् इति बिम्बस्य मूर्ध्नि विष्णुमावाहयामीति संस्त्राव्य आवाहयेत्। तत्पीठं परितः पुरुषाद्यावरणत्रयदेवानां तत्तन्नाम्ना समावाह्य श्रीदेव्या दक्षिणे श्रीकारं, वामे भूमेर्लकारं च, हृदये सन्यस्य तत्तन्मन्त्रेणाऽऽवाह्य, ततो ब्रह्मणो मकारं, शङ्करस्य शकारं, पुण्यस्य मकारं भृगोश्च लकारं बीजाक्षरं, सन्यस्य तत्तन्मन्त्रैस्तत्तन्नाममन्त्रं संयोज्याऽऽ(वै०म०८)वाहयेत्। ‘संयुक्तमेतदिति ध्रुवकौतुकयोस्सम्बन्धकूर्चं प्रक्षिप्य कौतुकादीनां पूर्वोक्तन्यासं च कृत्वा सौवर्णादिपात्रे शङ्खे वा पूतवारिणाऽऽपूर्य पुष्पाक्षतकुशकूर्चान्विन्यस्य दीपादीपमिव ध्रुवबेरात् शक्तिं प्रणिधिजले तथा ध्यायन्, कौतुके बिम्बे समावाह्य, तद्दक्षिणे देवीं श्रियं, वामे हरिणीं चाऽऽवाहयेत्। तथैव स्नपनोत्सवबलिबेरेषु क्रमेणाऽऽवाहयेत्। कुम्भस्थोदकेन कौतुकं परितः सुभद्राद्यावरणत्रयदेवानावाह्य अन्येषु परिवारबिम्बेषु तत्तद्बीजं विन्यस्य तत्तन्मन्त्रैस्तत्तन्नाममन्त्रैस्संयोज्याऽऽवाहयेत्।

आचार्यः स्थापकाद्यैस्सहितः पुण्याहं वाचयित्वा ब्रह्मघोषं च कारयेत्। तत्कुम्भेनाऽभ्युक्षणं यः कुर्यात्, तस्य मनोवाक्कायकृतं पापं तत्क्षणादेव

नश्यति। देवं नित्यार्चनाविधानेनाऽभ्यर्च्य पायसादि हवींषि निवेद्य होमं हुत्वा बलिं निर्वाप्य, विधिना बलिबेरमाराध्य बलिं बलिबेरं वा (च) आलयं प्रदक्षिणं कारयित्वा पश्चाद्ब्राह्मणानग्नेन तर्पयित्वा वैष्णवान् सम्पूज्य तद्वात्रौ ध्वजारोहणं कृत्वा उत्सवोक्तक्रमेण उत्सवं कारयेत्, अशक्तश्चेत्तद्वात्रौ ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कारयित्वा स्नपनोक्तक्रमेण स्नपनं कुर्यात्। अस्य यज्ञस्य

### देवयज्ञस्य पञ्चविंशतिक्रियानिरूपणम्

प्रथमम् अङ्कुरार्पणं, द्वितीयं सम्भारहरणं, तृतीयमक्षुमोचनं, चतुर्थं बिम्बशुद्धिः पञ्चममग्निमथनं, षष्ठं वास्तुशुद्धिः, सप्तममग्निप्रणयनम्, अष्टमं कुम्भपूजा, ध्यानं नवमं; कलशस्थापनं, प्रतिसरं, शयनास्तरणं च, दशमं; शयनाधिवासनम् एकादशं; वेदाध्ययनं सर्वदेवार्चनं द्वादशं; हौत्रशंसनादि-त्रयोदशं; प्रधानहोमं चतुर्दशं; देवस्योत्थापनं, स्नानं, पञ्चदशं; रत्नन्यासं षोडशं; दक्षिणादानमग्निसंग्रहणं सप्तदशं, सन्नप्रदक्षिणं अष्टादशं, चलाचल-स्थापनं तयोरावाहनं च एकोनविंशं; अन्यदेवानामावाहनं विंशतिकं; पुण्याहं एकविंशं; देवार्चनं द्वाविंशतिकं; ब्राह्मणभोजनं वैष्णवपूजनं त्रयोविंशम् उत्सवं चतुर्विंशं; स्नापनं पञ्चविंशं; महाहविर्निवेदनम् इति क्रमेण एतेषां विपर्यासं न कारयेत्।

एवं यः कुरुते भक्त्या विष्णोस्थापनं ब्राह्मणः श्रद्धधानस्तस्य मनोवाक्काय कृतं पापं क्षिप्रं नश्यति। सर्वयज्ञफलं लब्ध्वा सर्वान् कामानवाप्य दशपूर्वान् दशापारन् आत्मानं चैकविंशतिकं विष्णोर्लोकं गमयित्वा तद्विष्णोः परमं सायुज्यपदं प्राप्नोति। क्षत्रियो विजयं श्रियं कीर्तिं च लब्ध्वा अन्यूनाऽनेक-कोशाक्षयबलः सर्वक्षत्रियाभिवन्द्यः सागरान्तां महीं प्राप्य चक्रवर्ती भूत्वा विष्णोस्सारूप्यपदं प्राप्नोति। वैश्वो धनधान्यसम्पूर्णस्तेजस्वी यशस्वी पुत्रवान्

पशुमान् पुण्यमनोरधपुरस्य सामीप्यपदं प्राप्नोति। शूद्रः स्वकुलकेतुः प्रजावान्  
तेजस्वी यशस्वी पशुमान् ऐहिकान् भोगानवाप्य विष्णोः सालोक्यं पदं  
प्राप्नोति। ग्रामस्य राष्ट्रस्य राज्ञश्च शान्तिमारोग्यधनधान्यायुर्विवृद्धिं च कुर्यात्।  
तस्माद्देवयजनं यष्टव्यामिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे रत्नन्यासप्रतिष्ठा-  
विधिर्नाम त्रयस्त्रिंशः पटलः ॥ ३३ ॥

### अथ चतुस्त्रिंशः पटलः

परिवारादीनां पृथक् प्रतिष्ठाविधिः

परिवाराणां पृथक्प्रतिष्ठाविधिं वक्ष्ये - द्वारं विधिवत्कृत्वा षडङ्गानि  
विधिना शिल्पिना योजयेत्। प्रथमं पट्टिकामूर्ध्वाननां दक्षिणशिरस्कां न्यस्य,  
तदूर्ध्वे दक्षिणस्तम्भमुत्तराभिमुखं, उत्तरस्तम्भं दक्षिणाभिमुखं, तयोरुपरिष्ठा-  
दुत्तरपट्टिकाम् अधोमुखीम्, उत्तरशिरस्कां न्यस्य, अन्तरे दक्षिणकवाट-  
मुत्तराभिमुखम्, उत्तरकवाटं दक्षिणाभिमुखं, संस्थाप्य शिल्पिनं विसृज्य;  
तद्वाराभिमुखे चोत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा, पर्याग्रिं कृत्वा, पञ्चगव्याद्विस्संशोध्य,  
षडङ्गानि प्रत्येकं वस्त्रेणावेष्ट्य, अभिमुखे धान्यपीठे कुम्भं संन्यस्य, आचार्य  
उत्तराभिमुखमासित्वा, ध्यायन् धातारं, विधातारं, भुवङ्गं, पतङ्गं, पतिरं,  
वरुणं च, तस्मिन् कुम्भाऽम्भसि समावाह्य, पञ्चाब्दौत्रं प्रशंस्य, धात्रादीना-  
मावाहनं, जुष्टाकारस्वाहाकारान् कृत्वा, धात्रादिषट्दैवमन्त्रान् प्रत्येकं दशपर्यायं  
सवैष्णवं च हुत्वा, प्रभाते तत्कुम्भोदकेन धात्रादीन् समावाह्य, अभ्यर्च्य,  
हविर्निवेदनं च कारयेत्। ब्रह्मेशयोः, भृगुमार्कण्डेययोश्च, मुखमण्डपे सोपाने  
वा दक्षिणोत्तरयोः पृथगेव होमं हुत्वा, कुम्भपूजनं च कारयेत्।

मणिकादीनां द्वारपालानां तत्तत्पार्श्वेऽभिमुखे वा होमं कुम्भपूजनं च।  
अन्येषां परिवाराणां तत्तदालयाभिमुखे सर्वेषां पृथगेव वास्तुहोमं हुत्वा,

अभिमुखे शय्यावेदिं द्विहस्तायतविस्तारां तत्तद्विम्बार्धाधिकमानां वा, तत्तुरीयांशोत्सेधं सङ्कल्प्य, तत्तन्मन्त्रेण पूर्ववदक्ष्युन्मेषणाधिवासनादीनि कृत्वा, पश्चादौपासनाग्रावाधारं हुत्वा, कुम्भांश्चतुराढकसम्पूर्णान् खण्डस्फुटितकाल-रहितान् सङ्गृह्य, तन्तुना परिवेष्ट्य, अद्भिरापूर्य, वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य, रत्नं सुवर्णं वा, तत्तदायुधसहितं, तत्तन्मन्त्रेण तत्तत्कुम्भे प्रक्षिप्य, सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य, शय्यावेद्यां धान्योपरि पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य, प्रतिसरं बध्वा, तत्तन्मन्त्रेण शाययित्वा, उत्तराछादनं कृत्वा, हौत्रं प्रशंस्य तत्तन्मूर्तिमन्त्रेण आवाहनं जुष्टाकारस्वाहाकारन् हु(कृ)त्वा, सर्वेषां परिवाराणां तत्तन्मन्त्रान् सवैष्णवान् षोडशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा जुहुयात्, रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते स्नात्वा, आलयमाविश्य, कुम्भं बिम्बं च समानीय, तत्तन्मन्त्रेण रत्नन्यासं कृत्वा, तत्तन्मन्त्रेण तत्तद्वेरहदये तत्तद्वीजाक्षरं न्यस्य, तत्तन्मन्त्रेणाऽऽवाह्य, अभ्यर्च्य, हविर्निवेदयेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे परिवाराणां पृथक्-प्रतिष्ठाविधिर्नाम चतुस्त्रिंशः पटलः ॥ ३४ ॥

### अथ पञ्चत्रिंशः पटलः

#### नवषट्पञ्चमूर्तिविधिः

अथ नवषट्पञ्चमूर्तिविधिं वक्ष्ये - सहस्राधिकविप्रवासे ग्रामे मध्ये, पश्चिमे वा, नवहस्ताद्येकषष्ठिहस्तान्तं द्विहस्तविवृद्ध्या, सप्तविंशतिभेदेषु इष्टमानं विनिश्चित्य तत्रैकाशीतिविभागं कृत्वा, मध्ये पञ्चविंशतिभागमूर्ध्वतल-करणार्थं दृढतरं यथालक्षणं परिकल्प्य, तत्परितः प्रागादिचतुर्दिक्षु पुरुषसत्याऽ-च्युताऽनिरुद्धानां गर्भागारं दशभागं तत्प्रमुखे निर्गमं युक्त्या कृत्वा, तत्समं प्राच्यां मुखमण्डपं सत्यादीनां मुखमण्डपं तद्गर्भागारसमं त्रिपादमर्धं वाप्येवं विमानं नलिकाघलङ्कारयुतं चतुर्मुखं चतुर्द्वारं चतुष्कूटं त्रिशालं हारपञ्जर-

नासिकाद्यैस्सह कृत्वा, द्वितीयतले विस्तारं पूर्ववदेकाशीतिभागं कृत्वा, तन्मध्ये पञ्चविंशतिभागं विष्णोरादिमूर्तेरासनागारं तत्परितोऽलिन्द्रं चतुर्विंशति-  
भागं तद्बाह्ये द्वात्रिंशद्भागं बाह्यकुड्यं कूटशालाद्यैरुपशोभितं मुखमण्डप-  
सोपानसंयुक्तं कृत्वा, तस्यालिन्द्रे दक्षिणे नरनारायणयोर्दक्षिणेनागारं पश्चिमे  
नृसिंहस्य उत्तरे वाराहस्य चाऽगारं युक्त्या परिकल्प्य, तृतीयतलविस्तारायामं  
यथालक्षणं देवेशस्य शयनागारं मुखमण्डपसंयुक्तमेवं त्रितलैर्युक्तं नवमूर्ति-  
विमानं कारयेत्॥

### षण्मूर्तिप्रतिष्ठाविधानम्

षण्मूर्तिप्रतिष्ठा चेत् एवं विमानं त्रितलं कृत्वा नरनारायणनारसिंहान्विना  
तृतीयतले देवेशं शयानं द्वितीयतले विष्णुमादिमूर्तिम् अधस्तले पुरुषादीन्  
पूर्ववत् स्थापयेत्।

अथ विमाने द्वितले अधस्तले विष्णुमादिमूर्तिं भोगासनमार्गेण प्रतिष्ठाप्य  
तत्परितोऽलिन्द्रं चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारयुतं यत्प्रधानं तन्मुखमण्डपं संयुक्तं कृत्वा,  
तत्प्राच्यामलिन्द्रे दक्षिणभागे भित्तिमाश्रित्य पुरुषं प्राङ्मुखं, दक्षिणेऽलिन्द्रे  
दक्षिणामुखं सत्यं, तथैव पश्चिमे अच्युतं, उत्तरे अनिरुद्धं, देवीभ्यां सहितं  
वा कृत्वा, ऊर्ध्वतले योगेशं योगशयनं वा संस्थाप्यार्चयेत्।

### पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठाक्रमः

पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठा चेत् - विमानतलं कृत्वा, ऊर्ध्वतले विष्णुमादिमूर्तिम्,  
अधस्तले पुरुषादीन् पूर्ववत् स्थापयेत्। अथवा द्वितीयतले विष्णुं पूर्ववत्  
संस्थाप्याऽधस्तले अभ्यन्तरं घनसंयुक्तं तत्परितः सालिन्द्रं चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारयुतं  
प्रधानं मुखमण्डपसंयुक्तं कृत्वा, अलिन्द्रे प्राङ्मुखादीन् पुरुषादीन् देवीभ्यां  
सहितं रहितं वा स्थापयित्वाऽर्चयेत् - एवं यथोक्तविधिना सर्वाणि ध्रुवबेराणि  
कर्तुमशक्तश्चेत् उक्तविमानेष्वेकस्मिन् विमाने चैकतलप्रासादं नवहस्तादहीनं

निश्चित्य तस्मिन्नेकाशीतिविभागं कृत्वा तन्मध्ये नवभागं गर्भागारं तत्परितः षोडशभागमभ्यन्तरं तत्परितश्चतुर्विंशतिभागमलिन्द्रं तद्बाह्ये द्वात्रिंशद्भागं बाह्यकुड्यम् अथवा तदेकविंशतिशतभागं विभज्य षट्पञ्चाशद्भागं अलिन्द्रं चत्वारिंशद्भागं बाह्यकुड्यं कारयेदित्येके।

तत्समं, त्रिपादमर्धं वा, मुखमण्डपं दक्षिणपश्चिमोत्तरं मूर्तीनां द्वारदेशे जालकैर्युक्तं बाह्यं भित्तिविस्तारसममभ्यन्तरभित्तिविस्तारं सप्तदशोत्सेध, मर्धाधिकं, पादोनद्विगुणं, द्विगुणं वा, विमानोत्सेधं तदष्टभागं कृत्वा, एकांशमधिष्ठानं, तद्विगुणं स्तंभायाममेकांशं प्रस्तरं, बाह्यभित्तौ संयोज्य अभ्यन्तरभित्तेरुपरि कण्ठमेकांशं, द्व्यंशं शिखरं, एकांशापिण्डि(स्थूपि)-केत्येवमेकतलप्रासादं परिकल्प्य, तस्मिन् गर्भालये दैविके भागे विष्णुमादिमूर्ति भोगासनमार्गेण ध्रुववेरं प्रतिष्ठाप्य, पुरुषादिमूर्तीनामादिमूर्तेर्भिन्नत्वात् ध्रुववेरं विना आदिमूर्तेरनुरूपं विष्णवादीनि सर्वाणि कौतुकवेराणि विधिना कारयित्वा, गर्भागारे ब्रह्मपदे विष्णुमादिमूर्तिमलिन्दे द्वारदक्षिणे प्राङ्मुखं पुरुषं दक्षिणे सत्यं, पश्चिमे अच्युतम्, उत्तरे अनिरुद्धं, द्वारस्योत्तरपार्श्वे शयानं, दक्षिणे सत्यस्य पश्चिमे नरनारायणौ, पश्चिमे अच्युतस्योत्तरे नृसिंहम्, उत्तरे अनिरुद्धस्य पश्चिमे वाराहं स्थापयेत्।

अथवा तत्तद्वित्तावाभासं ध्रुवं संकल्प्य, ध्रुवकौतुकसंयुक्तं कारयेदिति केचित्। अथवा पुरुषादीनामभ्यन्तरभित्तौ गुहासु रत्नन्यासं कृत्वा कौतुकानेव स्थापयित्वा अर्चयेत्।

सर्वेषामंशानाम् (कौतुकानां) आवाहनं विसर्जनं च आदिमूर्तावेव नित्यहोमबलिदानबल्युद्धरणस्तपनोत्सवादीन्यादिमूर्ते(रे)रिव कारयेत्। अन्यत्सर्वं समानं, पुरुषादीनामेव तौ विना तत्रार्चनमेव कारयेदित्येके।

अथवा द्वितालप्रासादमेवं कल्पयेत्। विमानोत्सेधं चतुर्दशभागं कृत्वा, सार्धांशमधिष्ठानं, तत् द्विगुणं स्तम्भायामं, सार्धांशं प्रस्तरं, बाह्यभित्तौ संयुज्य, अलीन्द्रं विसृज्य अभ्यन्तरं भित्तेरुपर्यूर्ध्वं भूमेः पादं द्व्यर्धांशं, प्रस्तरमेकांशं, सपादांशं कण्ठं, सपादद्व्यंशं शिखरमेकांशं स्थूपितुङ्गं, बाह्यभित्तेरुपरि कूटशालाद्यैरुपशोभितं मुखमण्डपचर्यासोपानादिभिर्युक्तं शिल्पिशालोक्तमार्गेण युक्त्या कृत्वा, अधस्तले विष्णुं पूर्ववत्, ध्रुवकौतुकं संस्थाप्य, पुरुषादीन् पूर्ववत् स्थापयेत्।

ऊर्ध्वतले शयानध्रुवकौतुकसंयुक्तं, कौतुकमेव वा, मानुषपदे पीठे रत्नानि विन्यस्य, संस्थाप्य, नृसिंहं द्वारस्योत्तरे पार्श्वे अलीन्द्रे स्थापयेदिति विशेषः।

अथवा कूटाकारमनर्पितं चतुर्वर्गयुक्तं सङ्कल्प्य, बाह्यभित्तिसमाभ्यन्तर-भित्तौ सप्तदशोत्सेधं षडंशं कृत्वा, एकांशमधिष्ठानं, द्व्यर्धांशं स्तम्भतुङ्गं, द्व्यंशं शिखरमर्धांशं स्थूपितुङ्गमिति एवं शिलयेष्टकया वा भित्तिं सङ्कल्प्य, लुपाविधानेन कृत्वा, लोहैर्लोष्टैर्वाऽऽछाद्य, उपरिस्थूपिकां (एकां) तिस्रः, पञ्च, सप्त, नव वा, कारयेत्। मुखमण्डपेन सार्धं वेति केचित्। ध्रुवबेरं विना विष्णवादिसर्वमूर्तिनां कौतुकानेव पूर्ववत्प्रतिष्ठापयेत्। उपरितालऽर्धं विष्णुमूर्तेः प्राच्यामुन्नतं पीठं कृत्वा, तस्मिन् भित्तौ, गुहायां वा, देवं कौतुकमेव संस्थाप्य, नृसिंहं द्वारवामे अलीन्द्रे स्थापयित्वाऽर्चयेत्। षट्पञ्चमूर्तिभ्योऽधिकमूर्तीर्विनैवं कुर्यात्।

शक्तश्चेत्पुनर्बालागारं कृत्वा, कूटकागारे तस्मिन् प्रतिष्ठाप्य, अभ्यर्च्य, नलिनकादिषु पूर्ववद्यथोक्तं विमानं ध्रुवबेराणि च कृत्वा, बालागारे अर्चितान् कौतुकादीन् समानीय तस्मिन् विमाने प्रतिष्ठाप्याऽर्चयेत्। अथवा प्रथमं तरुणालयस्थाने कूटाकारं कारयेदिति केचित्। क्षुद्रविमाने ध्रुवयुक्तं स्थापितं

चेत्तस्मिन्महाविमानं कर्तुमिच्छेच्चेत् अन्यत्र विस्तीर्णे देशे यथोक्तं विमानं ध्रुवबेराणि च कृत्वा, पूर्वविमानस्थान् कौतुकादीन् समानीय, तस्मिन्विमाने प्रतिष्ठाप्य अर्चयेत्। पुनरपि पूर्वविमाने ध्रुवानुरूपं कौतुकं यथालाभमानेन कृत्वा, संस्थाप्य, अलाभे सुवर्णं, कूर्चं वा, निक्षिप्य यथालाभमर्चयेत्। आदिमूर्त्यादीनां बल्युत्सवस्नपनादीनि सर्वाणि विष्णोरादिमूर्तेरिव समाचरे-  
दित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवषट्पञ्चमूर्तिविधि-  
नाम पञ्चत्रिंशः पटलः ॥ ३५ ॥

### अथ षट्त्रिंशः पटलः

#### नवमूर्तिध्रुवबेरमानम्

अथ नवमूर्तीनां ध्रुवबेराणि मानं च वक्ष्ये - धामगर्भं गृहद्वारस्तम्भ-  
यजमानमानाङ्गुलमानेषु इष्टमानेन ध्रुवबेराणि कल्पयेत्। देव्यौ बाहुकर्ण-  
सीमामानेन मुन्यादिपरिवारांश्च तत्समेन, त्रिपादेन, अर्धेन वा कारयेत्॥

मध्यमतले विष्णुमादिमूर्तिं सिंहासने समासीनं श्रीभूमिभ्यां, भृगुपुण्याभ्यां,  
ब्रह्मशङ्कराभ्यां, युक्तम्, उपरिभित्त्यूर्ध्वभागे दक्षिणवामयोर्वन्दमानौ चामर-  
धारिणौ किष्किन्धसुन्दरौ च कामिनीव्याजिनीभ्यामर्कचन्द्राभ्यां युक्तं प्रथम-  
द्वारस्य दक्षिणे तुहिणं वामे बलिन्दं, द्वितीयद्वारे तापससिद्धिदौ च; तस्याऽलीन्द्रे  
दक्षिणामुखौ नरनारायणौ, स्थितौ प्रजापतिशङ्कराभ्यां अर्चकमुनिभ्यां कामिनी-  
व्याजिनीभ्यामर्कचन्द्राभ्यां युक्तौ; द्वारस्य दक्षिणवामयोश्चक्रचूलि शङ्खचूलिनौ  
च, तस्याऽलीन्द्रे पश्चिमे नृसिंहं योगासने समासीनं कक्ष्ययोरोबद्धं ब्रह्मशङ्कराभ्या-  
मर्चकमुनिभ्यां अर्कचन्द्राभ्यां युक्तं; द्वारस्य दक्षिणवामयोः चण्डप्रचण्डाभ्यां  
सहैव कुर्यात्॥

तस्याऽलीन्द्रे चोत्तरे चोत्तरामुखं वाराहं पूर्ववत् देवस्य दक्षिणे चन्द्रं वामे हलेशं पूजकमुनी ब्रह्मशङ्करौ अपरभित्त्यूर्ध्वभागे सनकसनत्कुमारौ चन्द्रादित्यौ द्वारदक्षिणवामयोर्दुर्गा, विघ्नेशं कुर्यात्॥

अधस्तले प्राच्यां पुरुषं भोगासनमार्गेणाऽऽसीनं पूजकमुनिभ्यां ब्रह्मशङ्कराभ्यां अपरभित्त्यूर्ध्वभागे श्वेतच्छत्रेण, वामयोःचामरधारिणीभ्यां मायासंह्लादिनीभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां चन्द्रसूर्याभ्यां च युक्तं कारयेत्।

प्रथमद्वारे तुहिणबलिन्दौ द्वितीयद्वारे शङ्खपद्मनिधी द्वारसोपानस्थले भित्तौ प्राङ्मुखीं श्रियं, वारणाभिषेकयुक्तां कारयेत्।

दक्षिणे सत्यमूर्तिं दक्षिणामुखं देवीभ्यां पूजकमुनिभ्यां ब्रह्मशङ्कराभ्यां अपरभित्त्यूर्ध्वभागे छत्रेण चामरधारिणीभ्यां जयाभद्राभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां शक्रबृहस्पतिभ्यां युक्तं, प्रथमद्वारे नासत्यदस्त्रौ द्वितीयद्वारे चक्रशङ्खचूलिनौ दक्षिणे सोपानस्थलभित्तौ दक्षिणामुखं वाग्देवीं च कारयेत्॥

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखं अच्युतं देवीभ्यां पूजकमुनिभ्यां ब्रह्मशङ्कराभ्यां अपरभित्त्यूर्ध्वभागे छत्रेण चामरधारिणीभ्यां जयाभद्राभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तं; प्रथमद्वारे गुहजाम्बवौ, द्वितीयद्वारे शङ्खपद्मनिधी, सोपानस्थलभित्तौ पश्चिमामुखं मन्मथं कारयेत्॥

उत्तरे चोत्तराभिमुखम् अनिरुद्धं देवीभ्यां सहितं रहितं वा पूजकमुनिभ्यां ब्रह्मशङ्कराभ्यां परभित्त्यूर्ध्वभागे छत्रेण चामरधारिणीभ्यां जयापुष्टिकाभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तं; प्रथमद्वारे विद्युदप्सरसो द्वितीयद्वारे चक्रशङ्खचूलिनौ सोपानस्थलभित्तौ चोत्तराभिमुखं मुद्गलं मुनिं च कारयेत्॥

तृतीयतले योगशयनं दक्षिणशीर्षम् अनन्तस्य सप्तभिः पञ्चभिर्वा फणैः छन्नमौलिं द्विभुजं पूजकस्थाने महीमार्कण्डेयौ देवस्य दक्षिणहस्तं

मार्कण्डेयशिरसि न्यस्तं वामं समुद्धतकटकं पादं दक्षिणं प्रसारितमीषत्कुञ्चितं  
नाभ्यम्बुजसमासीनं ब्रह्माणं पञ्चायुधान् गरुडं च उद्देश्यकरतलप्रहारयुक्तं  
पादपार्श्वे मधुकैटभौ च दक्षिणपार्श्वे कर्किणं सनकं वामे भारतीं सनत्कुमारं  
ऊर्ध्वे वेदान् दक्षिणोत्तरयोः ब्रह्मशङ्करौ प्रथमद्वारे गङ्गायमुने द्वितीयद्वारे  
सुरसुन्दरौ च कारयेत्।

ब्रह्मस्थाने कौतुकं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं अनन्तोत्सङ्गे आसीनं  
फणैस्सप्तभिः पञ्चभिर्वा छन्नमौलिं कारयेत्॥

आदिमूर्तीनां सर्वासां मूर्तीनां तत्तत्कौतुकविम्बानां पूर्वोक्तविधिना  
तत्तद्भुवबेरानुरूपं, विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत्।

इन्द्रादिलोकपालानाम् अन्येषां परिवाराणां नवभेदेष्वेकमार्गेण  
नवषट्पञ्चमूर्तीः विमाने कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवषट्पञ्चमूर्तिकल्पनं  
नाम षट्त्रिंशः पटलः ॥ ३६ ॥

### अथ सप्तत्रिंशः पटलः

नवषट्पञ्चमूर्तीनां प्रतिष्ठाविधिः आचार्यवरणम्

अथ नवषट्पञ्चमूर्तीनां प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये। पूर्वोक्तेषु नक्षत्रेषु एकस्मिन्  
यजमानानुकूले नक्षत्रे प्रतिष्ठां कुर्यात्। तद्दिनात्पूर्वं यथोक्तमङ्कुरानर्पयित्वा  
नवमूर्तीः समुद्दिश्य प्रत्येकमाचार्यं स्थापकानृत्विजश्च पूर्वोक्तलक्षणसम्पन्नान्  
उक्तदोषविवर्जितान् वरयेत्॥

आदिमूर्तेः प्रतिष्ठाक्रमः

तथैव सम्भारान् सम्भृत्य, आलयाभिमुखे विष्णोरादिमूर्तेर्यागशालां  
पञ्चहस्तायतविस्तारां षट्त्रिंशत्पादसंयुक्तां प्रपां कृत्वा, तन्मध्ये वर्षनिवारणकूटं

कृत्वा, तस्मिन् पञ्चविंशतिभागं कृत्वा तन्मध्ये पदे शय्यावेदिं, तद्वित्तिसमाऽऽ-  
यामविस्तारां, तत्तुरीयांशोत्सेधां, दर्पणोदरवत् स्थलं सङ्कल्प्य, परितश्चाऽष्टसु  
पदेषु उपपदेष्वष्टाऽङ्गुलोत्सेधानि स्थलानि कृत्वा, शय्यावेद्याः पूर्वे सभ्यमा-  
हवनीयं च, याम्ये अन्वाहार्यम्, पश्चिमे गार्हपत्यं, सौम्ये चावसथ्यम्,  
आग्नेय्यां पौण्डरीकं, नैऋत्यां विष्टरं, वायव्यां सम्भारवेदिम्, ऐशान्यां  
स्नानश्वभ्रं च तद्वाह्ये षोडशभागैकभागाङ्गुलोत्सेधं स्थलं कृत्वा इन्द्रादिदिग्देवानां  
तत्तद्विधु औपासनाग्रिकुण्डानि कृत्वा इन्द्राग्नयोर्मध्ये गरुडस्य यमपावकयो-  
र्मध्ये ब्रह्मणो यमनीलयोर्मध्ये भृगोः, नीलवरुणयोर्मध्ये श्रीदेव्याः, वरुणो-  
दानयोर्मध्ये महीदेव्याः, वायुसोमयोर्मध्ये मार्कण्डेयस्य, सोमेशानयोर्मध्ये  
शङ्करस्य, इन्द्रेशानयोर्मध्ये विष्वक्सेनस्य च, अन्येषां परिवाराणां तत्तद्विधु  
यागशालां परितश्चौपासनाग्रिकुण्डानि कुर्यात्॥

तेषां बेरमालयं यदि स्यात् तत्तदभिमुखे च, औपासनाग्रिकुण्डं कुम्भपूजनं  
च पृथगेव कुर्यात्। बिम्बाभावेऽपि इन्द्रादीशानपर्यन्तानां द्वारेषु द्वारपालानां  
न्यक्षादीनामभिमुखे श्रीभूतस्यानपायिनं च होमं कुर्यादिति केचित्।

### पुरुषादीनां यागशालादिलक्षणम्

प्राच्यां पुरुषमूर्तेर्यागशालां षोडशस्तम्भसंयुक्तां तन्मध्ये शय्यावेदिं  
परितश्चतुरग्रिकुण्डानि च परिकल्प्य, आलयादक्षिणे तद्द्वाराभिमुखे सत्यमूर्ते-  
र्यागशालां तन्मध्ये शय्यावेदिं परितश्चतुरग्रिकुण्डानि परिकल्प्य, तद्वक्षिणे  
नरनारायणयोर्यागशालां तन्मध्ये शय्यावेदिं तन्मध्ये चतुरग्रीन् सङ्कल्प्य,  
पश्चिमे अच्युतमूर्तेर्यागशालां तन्मध्ये शय्यावेदिं परितश्चतुरग्रीन्, तत्पश्चिमे  
नृसिंहस्य यागशालां तन्मध्ये शय्यावेदिं परितश्चतुरग्रीन् परिकल्प्य, उत्तरे  
अनिरुद्धमूर्तेर्यागशालां तन्मध्ये शय्यावेदिं परितश्चतुरग्रीन् परिकल्प्य, तस्योत्तरे  
वाराहस्य यागशालां तन्मध्ये शय्यावेदिं परितश्चतुरग्रीन् परिकल्प्य, अन्यत्सर्वं  
पूर्ववत्कुर्यात्।

आलयस्योत्तरे श्रामणकाग्निकुण्डं कृत्वा सूत्रोक्तविधिना वास्तुहोमं हुत्वा सर्वत्र पर्यग्नपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य अधिवासनगतान् देवान् सन्धायाभिषिच्य वस्त्रोत्तरीयाद्यैर्विभूष्य अष्टोपचारैरभ्यर्च्य आलयमावेश्य तत्तद्वागशालायां पश्चिमे विष्टरे प्राङ्मुखान् देवान् संस्थाप्य सर्वेष्वग्निकुण्डेषु आधारं हुत्वा सर्वेषां आचार्यः(र्याः) पूर्ववत्प्रत्येकं कुम्भपूजनं कुर्या(र्युः)त्। यजमानःआचार्यान् वस्त्राद्यैरलङ्कुर्यात्।

### कुम्भेषु रत्नादीनां न्यासः

कुम्भानादाय तन्तुना परिवेष्ट्य प्रक्षाल्य नादेयैराधावैः पूरयित्वा पृथक्-पृथक्वस्त्रयुग्मेनाऽऽवेष्ट्य प्रत्येकं नवरत्नानि सौवर्णानि अष्टमङ्गलपञ्चायुध-वर्णचिह्नानि च विन्यस्य, तत्तदागारे, बालागारे वा, देवाभिमुखे धान्यराश्यापरि कुम्भान् संन्यस्य, पूर्ववद्ध्यात्वाऽऽवाह्य, पश्चात् स्थापकानाहूय, आदिमूर्त्यादीन् यथाक्रमेणाऽऽआचार्याः तत्तत्समादाय पुरतो गच्छेयुः।

तत्तद्वागशालामासाद्य स्नानश्चभ्रे प्रतिष्ठाप्य, सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य, वस्त्रोत्तरीयाभरणैरलङ्कृत्य, अभ्यर्च्य, पुण्याहान्ते प्रतिसरं बध्वा, तत्तद्वेद्यां धान्योपरि पञ्चशयनानि, वासांसि वाऽऽस्तीर्य तथैव शाययित्वा उत्तराच्छादनं कृत्वा होतृन् सर्वान् वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य तत्तत्प्रधानहोमे हौत्रं प्रशंस्य, तथैवाऽऽवाहनादीनि कुर्यात्।

विष्णुमूर्तेः शयानस्य सभ्यं, पुरुषमूर्तेराहवनीयं, सत्यमूर्तेरन्वाहार्यं, अच्युतमूर्तेर्गार्हपत्यं; अनिरुद्धमूर्तेरावसथ्यं; नरनारायणयोरन्वाहार्यं; नृसिंहस्य गार्हपत्यं; वाराहस्याऽऽवसथ्यं; प्रधानाग्निरित्युच्यते।

पश्चादादिमूर्तेस्सभ्याग्निं परिस्तीर्य, परिषिच्य, पालाशेध्मान् गृहीत्वा मूलाग्राभ्यां घृताक्तान्, विष्णुगायत्र्या जुहुयात्, उपभृता वैष्णवमाज्येन, जुह्वा पक्वं साज्यं वैष्णवेन, स्रुवेणाज्यमादाय, विष्णुसूक्तम् अग्निहोत्रहवण्या पुरुषसूक्तं च, दशपर्यायतो यजेत्।

सहस्राहुतिमिष्ट्वा, पञ्चवारुणं, यद्देवादींश्च, ब्रह्मजज्ञानादिसर्वदेवत्यमन्त्रान् वैष्णवं, मिन्दाहुतीर्विच्छिन्नं च, सकृज्जुहुयात्। आहवनीये पुरुषसूक्तम्, अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, गार्हपत्ये वैष्णवं, आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तं, त्रिर्जुहुयात्। विष्णुसूक्तेन पञ्चस्वप्निषु क्षीरदध्याज्यलाजान्युक्तान् उपजुह्वा जुहुयात्। आज्यं सुचा गृहीत्वा वैष्णवं सकृद्धृत्वा पौण्डरीके वैष्णवं जुहुयात्। अब्जशतं, बिल्वपत्रं वा, घृताक्तं विष्णुगायत्र्या जुहुयात्। पुरुषसूक्तं, 'विष्णुः सर्वेषा'मित्यादिपारमात्मिकं, देवं ध्यायन् जुहुयात्। परिषदां होमेषु तत्तन्मन्त्रान् द्वादशाष्टपर्यायतो जुहुयात्।

### तृतीयतलस्थशयानस्य

तृतीयतले शयानस्य शयनस्थापनमार्गेण पञ्चाग्नीनां होमं हौत्रशंसनं मूर्त्यावाहनादिकं चाचरेत्।

### पुरुषस्य

अधस्तले प्राच्यां पुरुषमूर्तेर्यागशालायामाहवनीये पुरुषसूक्तमन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं गार्हपत्ये वैष्णवं श्रीदेवत्यं पूजकमुन्योर्मन्त्रम् आवसथ्ये एकाक्षरादिसूक्तं महीदेवत्यं रौद्रं च जुहुयात्।

### सत्यस्य

दक्षिणे सत्यमूर्तेर्यागशालायामन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, गार्हपत्ये वैष्णवं, श्रीदेवत्यं ब्राह्मम् आवसथ्ये एकाक्षरादिसूक्तं, भूमिपुण्ययोर्मन्त्रम्, आहवनीये पुरुषसूक्तं, महीदेवत्यं, रौद्रं च जुहुयात्।

### अच्युतस्य

पश्चिमे अच्युतमूर्तेर्यागशालायां गार्हपत्ये वैष्णवम्, आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तं, श्रीदेवत्यं, ब्राह्मम्, आहवनीये पुरुषसूक्तं, मुन्योर्मन्त्रम्, अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, महीदेवत्यं, रौद्रं च जुहुयात्।

### अनिरुद्धस्य

उत्तरे अनिरुद्धमूर्तेर्यागशालायां आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तम्, आहवनीये पुरुषसूक्तं श्रीदेवत्यं, ब्राह्मम्; अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, मुन्योर्मन्त्रं, गार्हपत्ये वैष्णवं, महीदेवत्यं वैष्णवं च, जुहुयात्।

### नरनारायणयोः

दक्षिणे नरनारायणयोर्यागशालायाम् अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, विष्णुगायत्रीं च, गार्हपत्ये वैष्णवम्, आदित्यदेवत्यम्, आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तं, आहवनीये पुरुषसूक्तं, प्राजापत्यं च जुहुयात्।

### नृसिंहस्य

पश्चिमे नृसिंहस्य यागशालायां गार्हपत्ये वैष्णवं, 'यो वा नृसिंह' इति एकम्, आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तं, ब्राह्मम् आहवनीये पुरुषसूक्तम् अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, रौद्रं च जुहुयात्।

### वाराहस्य

उत्तरे वाराहस्य यागशालायाम् आवसथ्ये एकाक्षरादिसूक्तं, 'यत्स्वयं सृष्ट'मित्येकं महीदेवत्यम्, आहवनीये पुरुषसूक्तम्, (ब्राह्ममाहवनीये पुरुषसूक्तं) ऐन्द्रम्, अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं, गार्हपत्ये वैष्णवं, वारुणं च, जुहुयात्।

सर्वान् मन्त्रान् षोडशद्वादशपर्यायतो जुहोति पुरुषादीनां चतुर्णां नरनारायणनारसिंहवाराहाणां च, तत्तत्प्रधानाग्निमेव हुत्वा यथोक्तं होमं जुहुयादित्येके। विष्णुमूर्तेस्सभ्यं पौण्डरीकं च अन्येषां तत्तत्प्रधानाग्निं च विना सर्वहोमे अन्तहोमं हुत्वा, रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते त्वाचार्यः स्थापकाद्याश्च स्नात्वा, आलयमाविश्य प्रदक्षिणं कृत्वा, तत्तद्यागशालामागत्य,

पूर्ववत्सर्वान् देवानुत्थाप्य, अभ्यर्च्य, गर्भालयेषु सर्वेषु कौतुकपीठे रत्नन्यासं कृत्वा, सभ्याग्निं विना सर्वहोमेष्वन्तहोमं जुहुयुः। यजमानः आचार्यादिभ्यो यथोक्तदक्षिणां देवसन्निधौ सोदकं दद्यात्। सभ्याग्निं परिस्तीर्य अन्तहोमं हुत्वा, तमग्निं नित्यहोमाय विन्यसेत्।

पश्चात्सुमुहूर्ते प्राप्ते तत्तद्यागशालामागत्य, तत्तदाचार्यादयः, 'भूःप्रपद्य' इति क्रमेण कुसुमाञ्जलिं दत्वा, तं तं देवं प्रणम्य, सर्वालङ्कारसंयुक्तं, सर्ववाद्यघोषसमायुक्तं, तोयधारापुरस्सरं, शकुनसूक्तं समुच्चार्य, आचार्याः कुम्भानाहत्य शिरसा धारयन्तोऽग्रतो गच्छेयुः। स्थापकाः कौतुकादीन्यादायानुगच्छेयुः, आलयं प्रदक्षिणं कृत्वा पूर्वं विष्णुमादिमूर्तिं, पश्चात् पुरुषसत्याच्युतानिरुद्धाँश्च, शयानं देवं, नरनारायणनारसिंहवाराहाँश्च क्रमेणानीय तत्तद्दर्भागरं प्रविश्य तत्तद्ध्रुववेरस्य दक्षिणपार्श्वे कुम्भान् सन्यसेयुः। 'प्रतद्विष्णु' रिति कौतुकवेराणि संस्थाप्य, पार्श्वयोः देव्यौ च, पूर्ववत् स्थापयेयुः।

आत्मसूक्तं जप्त्वा ध्रुववेरस्य पादौ स्पृष्ट्वा, सूक्तानि जप्त्वा, तथैव मन्त्रन्यासं (अक्षरन्यासं) च कृत्वा, समाहितो देवं ध्यायन् पूर्ववत्समावाह्य पुण्याहं कृत्वा, नित्यार्चनाविधानेनाऽभ्यर्च्य, पायसादीनि हवींषि निवेद्य, होमं हुत्वा, बलिं निर्वाप्य, बल्युद्धरणं च कारयेत्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्।

षण्मूर्तिप्रतिष्ठा चेद्विष्णवादिपञ्चमूर्तिशयनं च यथोक्तविधिना प्रतिष्ठापयेत्॥

### अशक्तविषयककल्पः

एवं सर्वासां मूर्तीनां पृथक्कर्तुमशक्तश्चेत् प्राच्यामेकां यागशालां पूर्ववत्कृत्वा मध्येपदे विष्णोःप्रागादीशानान्तमष्टसु पदेषु यथाक्रमेण संवेशयन् यथाक्रमेणान्तशयनपुरुषसत्यनरनारायणाच्युतनृसिंहानिरुद्धवाराहाणां

शयनवेदिं तत्तत्प्राच्यां तत्तत्प्रधानाग्निं च कृत्वा एकाग्रिविधानेन प्रतिष्ठापयेदिति केचित्॥

**अशक्तानां नवमूर्त्यादीनां प्रतिष्ठाविशेषः**

अशक्तानामेकतलप्रासादे नवषट्पञ्चमूर्तीनां प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये। पूर्ववदाचार्यम् एकं, स्थापकादींश्च वरयित्वा, यथोक्तमङ्कुरानर्पयित्वा, सम्भारान् सम्भृत्य, तथैवाक्षिमोचनाधिवासौ च कृत्वा, आलयाभिमुखे, दक्षिणे वा, पूर्ववद्यागशालां, महावेदिं च कृत्वा, परितोऽग्निकुण्डानि, पौण्डरीकाग्निकुण्डं च, कृत्वा, वास्तुशुद्धिं च कृत्वा, सर्वेष्वग्निष्वाधारं हुत्वा, पूर्ववत्कुम्भं संस्थाप्य, आलये बालागारे, देवाभिमुखे, धान्योपरि कुम्भं संन्यस्य, आचार्य-श्चोत्तराभिमुख आसित्वा, पूर्ववद्ध्यायन् कुम्भे सर्वान् देवान् समावाह्य, कुम्भं सङ्गृह्य, अग्रतो गच्छेत्। स्थापकाः शकुनसूक्तं समुच्चार्य, पुर्वं विष्णुमादि-मूर्तिं, पश्चात्पुरुषादीन् स्नापनोत्सवबलिबेराणि च आदायाऽनुगच्छेयुः; स्नानवेद्यां मध्ये विष्णुं, दक्षिणे श्रियं, पुरुषसत्यनरनारायणनारसिंहाँश्च, उत्तरे महीम्, अच्युतानिरुद्धवाराहाँश्च, शयानं च संस्थाप्य, एषां दक्षिणपार्श्वे कुम्भं संन्यस्य, स्नापनोत्सवबलिबेराणि च, तत्क्रमेण संस्थाप्य, पूर्ववत्प्रत्येकं कलशैः संस्थाप्य, वस्त्रोत्तरीयाद्यैर्विभूष्याऽभ्यर्च्य यज्ञालये नैऋते देवान् संस्थाप्य, पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा, ध्रुवबेरेऽपि प्रतिसरमाबध्य, पुरुषादीनां ध्रुवबेरं यदि स्यादाभासं विना प्रतिसरं बन्धयेत्।

पूर्ववत् पृथक्पृथक् शयनान्यास्तीर्य, मध्ये विष्णुमादिमूर्तिं, देवीभ्यां सह, दक्षिणे पुरुषसत्यनरनारायणनृसिंहाँश्च, उत्तरे अच्युतानिरुद्धवाराहाँश्च, शयानं च, तत्तद्देवीभ्यां सह समारोप्य, तेषां दक्षिणे स्नापनमुत्तरे चोत्सवबलिबेरं च समारोप्य, पूर्ववच्छाययेत्।

यतो द्वारं ततस्तेषां मौलिं कृत्वा, उत्तराछादनं कृत्वा, सभ्याग्नौ पूर्ववद्धौत्रं प्रशंस्य, आवाहनादीनि कृत्वा, सर्वानभ्यर्च्य, चतुर्दिक्षु वेदानध्यापयेत्।

सभ्याग्नौ पूर्वोक्तहोमं हुत्वा, आहवनीयादिषु यथोक्तं होमं जुहुयुः, तथैव पद्महोमं हुत्वा, सर्वपरिवाराणां तत्तद्देवत्यं तत्तद्धोमे सभ्ये वा तथैव हुत्वा, नृत्तगेयवाद्यैः रात्रिशेषं नयेत्।

अथाचार्यः प्रभाते स्नात्वाऽऽलयमाविश्य, देवानुत्थाप्य, पूर्ववद्विष्णवादीनां सर्वेषां कौतुकादीनां पीठेषु रत्नादीनि सन्यसेयुः, यजमानः आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्। सभ्याग्निं परिस्तीर्य, अन्तहोमं हुत्वा, तदग्निं नित्यहोमाय विन्यसेत्।

मुहूर्तेप्राप्ते सर्वालङ्कारसंयुक्तं, तोयधारापुरस्सरं, शकुनसूक्तं जप्त्वा, देवं ध्यायन् आचार्यः शिरसा कुम्भं धारयन् अग्रतो गच्छेत्। स्थापकाः विष्णवादिमूर्तिः पूर्ववदादायाऽनुगच्छेयुः।

आलयं प्रदक्षिणं कृत्वा, अभ्यन्तरं प्रविश्य, ध्रुवबेरस्य दक्षिणे कुम्भं सन्यस्य, ब्रह्मस्थाने विष्णवादिमूर्तिं, तद्वारदक्षिणे अलिन्द्रे प्राङ्मुखं पुरुषं, दक्षिणे दक्षिणामुखं सत्यं, तत्पश्चिमे नरनारायणौ दक्षिणाभिमुखौ, पश्चिमे पश्चिमाभिमुखमच्युतं, तदुत्तरे तथैव नृसिंहं, उत्तरे चोत्तराभिमुखमनिरुद्धं, तत्पश्चिमे तथैव वाराहं, पूर्वद्वारोत्तरेऽलिन्द्रे शयानं प्राङ्मुखं, पूर्ववत् स्थापयेयुः।

तस्मिन्मुखमण्डपे अभ्यन्तरे वा दक्षिणे स्नापनमुत्तरे चोत्सवं बलिबेरं च स्थापयेत्।

आचार्यश्चात्मसूक्तं जप्त्वा, ध्रुवस्य पादं स्पृशन् सूक्तानि जप्त्वा, दक्षिणे चोत्तराभिमुखस्तिष्ठन् ध्रुवबेरे अक्षराणि विन्यस्य, समाहितः कुम्भस्थां

शक्तिमादाय, 'आयातु भगवा'निति ध्रुवबेरस्य मूर्ध्नि विष्णुमावाहयामीति समावाहयेत्। तथैव पुरुषादीनां ध्रुवबेरेषु तत्तन्मूर्तिभिस्समावाहयेत्। तथैव पुरुषादीनां ध्रुवबेरं हीनं चेत्, आदिमूर्तेर्ध्रुवबेरस्य मूर्ध्नि सर्वा मूर्तिमावाहयेत्।

ध्रुवस्य पादं परितः पुरुषाद्यावरणत्रयदेवान् समावाह्य, दक्षिणे श्रियं, वामे हरिणीं समावाहयेत् विष्ण्वादीनां कौतुकानां स्नापनोत्सवबलिबेराणां बीजमन्त्रन्यासमक्षरन्यासं च कृत्वा, पूर्ववत् सौवर्णादिपात्रं, शङ्खं वा, पूतवारिणाऽऽपूर्य देवं ध्यायन् ध्रुवबेरात्प्रणिधिजले दीपादीपमिव आवाह्य, विष्ण्वादीनां कौतुकेषु यथाक्रमेण आवाहयेत्। तदैव स्नापनोत्सवबलिबेरेषु चावाहयेत्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवषट्पञ्चमूर्ति-  
प्रतिष्ठाविधिर्नाम सप्तत्रिंशः पटलः ॥ ३७ ॥

### अथाष्टत्रिंशः पटलः

एकविमाने स्थानकादिप्रतिष्ठाविधिः

अथैकविमाने स्थानकाऽऽसनशयनानां प्रतिष्ठाविधिं वक्ष्ये। विमानं त्रितलायतचतुरश्रमायतवृत्तं वा, मुखमण्डपसोपानसहितं कृत्वा, आद्यतले स्थानकं द्वितीयतले चासनं तृतीयतले शयानं कारयेत्।

तृतीये स्थानकं द्वितीये चासनम् आदौ शयानं कारयेदिति केचित्। योगभोगादिभेदेष्वेकमार्गेण ध्रुवबेराणि पूर्ववत्कारयेत्। ध्रुवा(वबेरा)नुरूपं कौतुकादीनि बेराणि कृत्वा, परिषदमालयं, प्राकारं, मण्डपं गोपुरं च, पूर्ववत्कारयेत्।

तेषां स्थापनविशेषं वक्ष्ये - यथोक्तमङ्कुरानर्पयित्वा, सम्भारान् सम्भृत्य, पूर्ववदक्षिमोचनाधिवासौ कृत्वा आलयाभिमुखे स्थानकस्य तत्पश्चिमे

आसीनस्य, तत् प्राच्यां शयानस्य च, यागशालां कृत्वा, अलङ्कृत्य, तन्मध्ये शय्यावेदिं परितोऽग्निकुण्डानि च पूर्ववत्कृत्वा, त्रयाणां देवानां प्रत्येकमाचार्य-स्थापकादीन्वरयेत्।

आलयस्योत्तरे वास्तुहोममेकमेव कृत्वा, आलयं संशोध्य, सर्वेष्वग्निकुण्डेषु आधारं हुत्वा, कुम्भपूजनस्नापन प्रतिसरबन्धनशयनहौत्रशंसनमूर्यावाहनादि-होमादीनि सर्वाणि महाप्रतिष्ठोक्तविधिना पृथगेव कृत्वा, रात्रिशेषं विनीय, प्रभाते स्नात्वा, यज्ञशालामाविश्य, सर्वान् देवानुत्थाप्य, अभ्यर्च्य, पश्चाद्रत्नादीनि संन्यसेत्।

मुहूर्ते समनुप्राप्ते यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां देवसन्निधौ सोदकं दद्यात्। आचार्याः कुम्भान् शिरसा धारयन्तो अग्रतो गच्छेयुः, स्थापका देवानादायाऽनुगच्छेयुः, आलयं प्रदक्षिणीकृत्याऽभ्यन्तरं प्रविश्य, कुम्भान् देवांश्च संस्थाप्य, पूर्ववदावाह्य, अभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, होमं हुत्वा, बलिं निर्वाप्य, बल्युद्धरणं कारयेत्। आदितले बलिदानबल्युद्धरणस्नापनोत्सवादीनि कारयेदिति केचित्।

### द्विमूर्तिस्थापनाविधिः

द्विमूर्तिस्थापनं वक्ष्ये। ग्रामादिषु यथेष्टदेशे, बाह्ये वा, चूलिकामेकामेव कृत्वा, पृथक्पृथगन्तर्मण्डलसंयुक्तं, दक्षिणे शङ्करभवनम्, उत्तरे विष्णुवालयम्, उत्तरे शङ्करभवनं, दक्षिणे विष्णुवालयं वा, अथवा पश्चिमे विष्णुवालयं प्राङ्मुखं, तत्पूर्वे पश्चिमाभिमुखं शङ्करभवनं, कुर्यात्। एतद्विपरीतं वा, विमानं सपरिषत्कं कृत्वा, रुद्रं तच्छास्त्रविधिभिस्संस्थाप्याऽर्चयेत्। पूर्वोक्तविधिना विमानादीनि सर्वाणि कृत्वा, अन्तर्मण्डले नवभेदेष्वेकमार्गेण परिवारान् परिकल्प्य, देवेशं विष्णुं प्रतिष्ठोक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य अभ्यर्च्य हविर्निवेद्य होमाद्यं सर्वं पूर्ववत् स्नापनोत्सवादीनि कारयेत्॥

### त्रिमूर्तिस्थापनम्

अथ त्रिमूर्तिस्थापनं वक्ष्ये - ग्रामादिषु यथेष्टदेशे अन्यत्र विवित्ते वापि एकस्मिन् प्राकारे पृथक्पृथगन्तर्मण्डलसंयुक्तं सपरिषत्कं तथा शङ्कर-भवनं, उत्तरे ब्रह्मभवनं, उत्तरे शङ्करभवनं, ब्रह्मभवनं वा, मध्ये शङ्करभवनं, दक्षिणे ब्रह्मभवनं, उत्तरे विष्णुवालयां वा, मध्ये ब्रह्मभवनं दक्षिणे विष्णुवालयां, उत्तरे शङ्करभवनं वा, मुखमण्डपसोपानोपेतं, विधिना कारयित्वा, शङ्करभवनं तच्छास्त्रोक्तविधिना संस्थाप्य, देवेशं विष्णुं देवीभ्यां सहितं, रहितं वा, संस्थाप्याऽर्चयेत्।

ब्रह्माणं, चतुर्मुखं चतुर्बाहुं तप्तहाटकसन्निभं विद्युद्दाम पिशङ्गार्चिर्जटा-मुकुटसंयुतं, कुण्डलाङ्गदहारादिभूषणभूषितम् आगुल्फतललम्बिशुक्लाम्बरं मेखलोपवीतोत्तरीयकृष्णजिनशुक्लमालासमायुक्तं दक्षिणाऽऽदक्षिणकराभ्यां अक्षमालाकमण्डलुधरं दक्षिणं पूर्वकरं सकूर्चमभयं वामकरं कुशग्रन्थिधरम्। अथवा दक्षिणकरं सुवधरं वामकरमाज्यस्थालीधरम्। अथवा दक्षिणं पूर्वकरं सुगन्धरं वरदं वामकरं गोशृङ्गधरं कारयेत्। आसनं चेतिसिंहासनस्योर्ध्वं पद्मासने समासीनं कारयेत्। स्थानपीठोपरि देवीभ्यां सहितं, रहितं वा, कारयेत्। तस्य शयनं न कुर्वीत।

दक्षिणे देवीं भारतीं श्वेताभां जटामकुटान्वितां द्विभुजां रक्तवस्त्रधरां वामे सावित्रीं रक्ताभां जटामुकटमण्डितां द्विभुजां श्यामवस्त्रधराम् अन्यत्सर्वं श्रीभूम्योरिव कारयेत्।

द्वारपार्श्वयोः शङ्खलिखितौ, मुखमण्डपद्वारे तापससिद्धिदौ, अन्तर्मण्डले पूर्वादीशानपर्यन्तं भृगवादिसप्तर्षीन्, सनकं च, अग्रे वाहनं हंसराजं, शैषिकं कुशध्वजम् अकल्मषं नृपं पीठदैवतं महाभद्रम्, अन्तर्मण्डलद्वारे नासत्यदस्रौ, कृत्वा, कौतुकपीठं तद्रूपं कुर्यात्, अङ्कुरानर्पयित्वा पूर्ववद्वास्तुहोमाङ्गे होमं

हुत्वा, पद्माग्रावाधारं हुत्वा, कुम्भं संसाध्य ब्रह्माणं सपरिषक्तं ध्यात्वा, आवाह्य, सप्तभिःकलशैः, संस्नाप्य, शयने समारोप्य प्रतिसरं बध्वा, तन्मन्त्रेण शाययित्वा, पद्माग्रौ हौत्रं प्रशंस्य, 'ब्रह्माणं प्रजापतिं पितामहं हिरण्यगर्भम्' इति ब्रह्माणं, 'भारतीं वाणीं ब्रह्मपत्नीं सरस्वती' मिति भारतीं, 'गायत्रीं वेदमातरं सर्वदेवत्यां सावित्री'मिति सावित्रीं, तदक्षिणप्रणिधौ समावाह्य, उत्तरप्रणिधौ अन्यपरिवाराणां तत्तन्नाममन्त्रेण आवाह्य, तथैव जुष्टाकारस्वाहाकारं कृत्वा, श्वेताब्जशत (ब्रह्म) घृतेनाप्लुत्य, गायत्र्या जुहुयात्। 'ब्रह्मजज्ञानं, हिरण्यगर्भ' इति द्वाभ्यां ब्रह्मसूक्तं षोडश कृत्वो हुत्वा, पारमात्मिकमीङ्कारांश्च सर्वान् जुहुयात्। तदक्षिणे कुण्डे पावका नो महो अर्ण (ऋ०-१-१-६) इति मन्त्राभ्यां सूक्तं सारस्वतं दशकृत्वः उत्तरे अग्निकुण्डे सावित्रीमष्टोत्तरशतं हुत्वा, पद्माग्नावन्यपरिवाराणां मन्त्रान् दशकृत्वो हुत्वा, चतुर्दिक्षु चतुर्वेदाध्ययनेन रात्रिशेषं यापयेत्।

प्रभाते स्नात्वा यागशालामागत्य, ब्रह्माणं देव्यौ च प्रणवेनोत्थाप्य, अभ्यर्च्य, अभ्यन्तरे पीठे रत्नादीनि संन्यस्य कुम्भं बिम्बं च समादाय, सङ्गप्रदक्षिणं कृत्वा, अभ्यन्तरं प्रविश्य, ब्रह्मस्थाने 'ब्रह्मजज्ञान' (य सं-४-का २-प्र०८-अ०२) मिति कौतुकं प्रतिष्ठाप्य, देव्यौ तत्तन्मन्त्रेण संस्थाप्य, ध्रुववेरं स्पृष्ट्वा, ब्रह्मसूक्तं, ध्रुवसूक्तं च, जप्त्वा, तत्तद्वीजाक्षरं तस्य हृदये न्यस्य, कुम्भस्थां शक्तिं 'ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रेण ब्रह्माणं ध्यात्वा, तस्य मूर्ध्नि समावाह्य, ततः कौतुकबिम्बे समावाह्य; तत्तत्कुम्भजलेन धात्रादिमहा-भूतान्तान् तत्तन्मन्त्रेण आवाह्य, अग्निं विसृज्य, पुण्याहं कृत्वा, अभ्यर्च्य, हविर्निवेदयेत्। अत्रानुक्तं सर्वं हरेरिव समाचरेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे स्थानकासनशयने द्वित्रिमूर्तिस्थापनविधिर्नाम अष्टत्रिंशः पटलः ॥ ३८ ॥

## अथ एकोनचत्वारिंशः पटलः

### विमानप्रतिष्ठाविधिः

अथ विमानप्रतिष्ठाविधिं वक्ष्ये - विमानं विधिवत्कृत्वा, देवानेतान् प्रकल्पयेत्। मुखमण्डपद्वारदक्षिणे तापसम्; उत्तरे सिद्धिदं; विमानस्य दक्षिणे सत्यं; पश्चिमे अच्युतम्; उत्तरे अनिरुद्धं; मुखमण्डपदक्षिणे विनायकम्; उत्तरे विन्ध्यवासिनीमेवं मूलतले स्थानकमासनं वा, उपरि वा द्वितीय तले प्रागादिषु पुरुषादीन्; अथवा पूर्वे चक्रं, दक्षिणे नृसिंहं, पश्चिमे अच्युतम्, उत्तरे वाराहं च, गळस्थाने पूर्वादिषु पुरुषादीन् दक्षिणे दक्षिणामूर्तिम्, उत्तरे पितामहं, पश्चिमे नृसिंहं, पूर्वे वराहं च, कारयेत्।

### विमानकोणेषु खगेन्द्रमृगेन्द्रयोर्विकल्पः

कोणेषु द्विजेन्द्रं, मृगेन्द्रं वा, कारयेत्।

अस्मिन्विमाने चाऽऽदितले मध्ये, तृतीये वा, यथेष्टदेशे नृसिंहं, दक्षिणामुखं, पश्चिमाभिमुखं वा, कारयेत्। सर्वशत्रुविनाशः सर्वार्थसाधनमिति विशेषेणोक्तम्,

तेषामुद्देशमानं, मानाङ्गुलेनैकादशाऽङ्गुलं समारभ्य, सप्तविंशतिमात्रान्तं, द्व्यङ्गुलं वर्धयेत्, नवधा भवति, एतेष्विष्टमानेन शैलमृगमयमैष्टकं सौधमालेख्यं वा यथार्हं कारयेत्।

शैलं बेरं वर्णयुक्तं यदीच्छेत्।

प्रथमं पूर्वोक्तसशर्कराकल्कं, द्विगुणं द्विगुणार्धं त्रिगुणं वालुकां मिश्रीकृत्य, निर्यासाम्बुना सह, तस्योपरिष्ठादावेष्टयेदिति विशेषः। शेषं समानम्।

अस्मिन्विमानाङ्गदेवानां, विमानपालद्वारपालानां, श्रीभूम्यादि सर्वपरिषदां च, प्रतिमाकरणे, तत्राऽऽयव्ययाद्यं नेष्टम् स्वप्रधाने बेरे विमाने च

प्रतिष्ठादिवसात् पूर्वमङ्कुरानर्पयित्वा, आलयाभिमुखे दक्षिणे पश्चिमे चोत्तरे वा विमानं परितो वा प्रपां कृत्वा, तोरणाद्यैरलङ्कृत्य, प्रतिष्ठादिवसात्पूर्वं तृतीये द्वितीये वा अहनि, विमानदेवानामक्षिमोचनममन्त्रकं समन्त्रकं च कुर्यात्।

अक्षिमोचनार्थं तस्यालयस्योत्तरे कुण्डमौपासनं कृत्वा, वास्तुहोमं हुत्वा, पर्याग्निरपन्नगव्याभ्यां आलयं संशोध्य, पुण्याहं वाचयित्वा आलयाभिमुखे चौपासनाग्निकुण्डं कृत्वा, आधारांते वैष्णवं विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, महीभूतदैवत्यं, दद्भ्यः स्वाहाद्यङ्गहोमं स्थूप्याद्युपानपर्यन्ताऽङ्गानां अभिजुहुयात्।

### विमानाङ्गहोमः

‘स्थूपिमुकुळाय, पद्माय, फलकायै, पद्माय, कण्ठाय, क्षेपणाय, वेत्राय, क्षेपणाय, कण्ठाय, क्षेपणाय, कुम्भाय, पङ्कजाय, क्षेपणाय, पद्माय, फलकायै, अवलग्राय, कुम्भाय, शक्तिध्वजाय, पद्माय, उभाय, नासिकायै, फलकायै, दण्डाय, मृणाळिकायै, मुष्टिबन्धाय, वाजनाय, उत्तराय, कण्ठाय, ऊहप्रत्यूहाय, वेदिकायै, भूमिकल्पाय, वाजनाय, वृत्ताय, अन्तरिताय, लिङ्गाय, शक्तिध्वजाय, नासिकायै, कर्णपालिकायै, कपोताय, वाजनाय, पङ्कजाय, वाजनाय, उत्तराय, बोधिकायै, वीरकाण्डाय, पलकायै, वेत्राय, उत्सन्धिकाय, धृजे, कुम्भाय, धृजआस्याय, पद्माय, भीरवे, स्कन्धाय, पद्ममालायै, स्तम्भान्तराय, वेदिकायै, महापट्टिकायै, कण्ठाय, कुमुदाय, जगत्यै ‘उपानाय, (६३ अग) स्वाहे’ति व्याहृत्यन्तं हुत्वा, विमानं परितः प्रागादिचतुर्दिक्षु सवत्सां गां घृतं मधु क्षीरम् अष्टधान्यराशींश्च सङ्कल्य, प्रच्छन्नपटं कृत्वा, देवानां तत्तन्मन्त्रेणाऽक्षिमोचनं कृत्वा, तत्प्रच्छन्नपटं विसृज्य, गवादिदर्शनद्रव्याणि दर्शयित्वा, अग्निं विसृज्य, तत्काले तद्विमानशुद्ध्यर्थं, कुम्भं सूत्रेण वस्त्राभ्यां च वेष्टयित्वा, पूतवारिणाऽऽपूर्य, सुवर्णमक्षतान्

कूर्चं विक्षिप्य, 'इदमापःशिवा' इत्यभिमन्त्र्य, विष्णुसूक्तेन आपो हिरण्यपवमानैर्विमानं समभ्युक्ष्य, पुण्याहं कारयेत्।

प्रतिष्ठोक्तदिनात्पूर्वं अपराह्णे प्रागादियज्ञशालां संशोध्य, प्राच्यां मुखमण्डपपूर्वं सभ्यमाहवनीयं च, विमानस्य दक्षिणभागे अन्वाहार्यं, पश्चिमे गार्हपत्यं, उत्तरे चावसथ्यं च सङ्कल्प्य, तदालयोपरिस्थदेवानां प्रत्येकमौपासनाग्निकुण्डं तत्तदभिमुखे विमानं परितः कल्पयेत्, एतदुत्तमम्। सभ्यादिपञ्चाग्नीन् परिकल्पयेदेतन्मध्यमं सभ्याग्निमेकमेवकल्पयेदधममाचक्षते।

सर्वेष्वघारं हुत्वा द्रोणद्वयपूर्णं कुम्भं सङ्गृह्य, त्रिगुणेनैकेन वा सूत्रेण वेष्टयित्वा, 'शुचीवोहव्य' (ऋ०५-४-२४) इति प्रक्षाल्य, 'धारास्वि' त्यपामुत्पवनं कृत्वा, अद्भिरापूर्य, 'इदमापः (वै०म-य-१) शिवा' इत्यभिमृश्य, वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य, पञ्चरत्नानि सुवर्णं वा अष्टमङ्गलपञ्चायुधवर्णचिह्नानि पृथक् पृथक् विष्णुसूक्तेन प्रक्षिप्य, अभ्यन्तरं प्रविश्य, ध्रुववेरस्याभिमुखे धान्यराशौ कुम्भं सन्यस्य, आचार्य उत्तराभिमुखो भूत्वा ब्राह्ममासनमास्थाय, प्राणायामं कृत्वा, समाहितो देवं ध्यायन् ध्रुववेरात्कुम्भे अम्भसि तद्विमानं सम्यगावाहयेत्।

यस्माद्देवेशो विष्णुः सर्वेषां प्राणभूतः सर्वावासश्च तस्माद्विमानस्य ध्रुवादावाहनं, तस्मिन्नुद्वासनं च कारयेत्।

पश्चाच्छकुनसूक्तं समुच्चार्य, कुम्भमानीय, तस्यालयस्याऽभिमुखे सभ्याग्निकुण्डस्य पश्चिमे धान्यवेद्यां वस्त्रेणाऽस्तीर्य, तस्यां कुम्भं सन्यस्य, आलयं परितश्चतुर्विंशतिकलशान्यासार्थं धान्यैः पङ्क्तिं कृत्वा; तस्यामैशानादि पञ्चगव्यघृतमधुदधिक्षीरगन्धोदकाऽक्षतोदकफलोदककुशोदकरत्नोदकजप्योदकसर्वोषधुदकानि प्रत्येकमुपस्नानसंयुक्तानि यथाक्रमेण विन्यस्य, अधिदेवान् समाराध्य यथोक्तैर्मन्त्रैर्विमानस्य पादमूले प्रदक्षिणवशेनाऽभिषिच्य,

विमानं विष्णुमयं देवावासं वैकुण्ठोद्भवमिति चतुर्भिर्मन्त्रैरर्घ्यान्तमभ्यर्च्य,  
हेमादिपात्रे तण्डुलोपरि न्यस्तं प्रतिसरं त्रिवृतं स्वस्तिसूक्तेनाऽभिमृश्य,  
'स्वस्तिदाविशस्यति' रिति तस्य पादमूले बध्नीयात्। विमानस्य शयनार्थं  
तत्परितःशय्यावेदिं कृत्वा, हस्तमात्रविस्तारां तालोत्सेधां द्विभागोत्सेधां  
भागोत्सेधां वा व्रीहिभिःकृत्वा, नवैर्वस्त्रैः स्थूष्यादिविमानान्तमधिष्ठानान्तं,  
कपोतान्तं वा निच्छिद्रं परिवेष्ट्य, यद्वैष्णवमिति शयनं सङ्कल्प्य; चतुर्दिक्षु  
चतुर्वेदाध्ययनं कारयित्वा, सभ्याग्निं समुज्वालय, हौत्रं प्रशंस्य, दक्षिणप्रणिधौ  
'विमानं विष्णुमयं देवाऽऽवासं वैकुण्ठोद्भवमिति, उत्तरप्रणिधौ आलयाङ्ग-  
देवान् न्यक्षादीन् इन्द्रादिलोकपालांश्चाऽऽवाह्य, आवाहनक्रमेण जुष्टाकार-  
स्वाहाकारं च कृत्वा पश्चाद्वैष्णव (विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं तदालयगतदेवानां  
मन्त्रांश्च जुहुयात्) मिन्द्रदेवत्यादि तत्तदङ्गमन्त्रैस्सह न्यक्षादिदेवत्यमन्त्रांश्च  
आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तं क्षत्रदेवत्यम् आलयोपरिस्थदेवानाम् अग्निकुण्डेषु  
तत्तद्देवत्यमन्त्रान् दशपर्यायतो जुहोति।

नृत्तगेयवाद्यैः रात्रिशेषं नयेत्। आचार्यादयःप्रभाते स्नत्वा आलयमाविश्य  
देवं प्रणमेयुः। मुहूर्ते प्राप्ते यजमान आचार्यादीन् वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य  
दक्षिणादानं दद्यात्। पश्चात्सर्वाग्नीन् विसृजेयुः। आचार्यः शिरसा कुम्भं  
धारयन् सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुक्तमालयं प्रदक्षिणीकृत्य कुम्भं विमाने  
समारोप्य तस्य मूर्धनि 'आयातु भगवा'निति मन्त्रान्ते विमानं, विष्णुमयं,  
देवावासं, वैकुण्ठोद्भवमिति चतुर्भिर्मन्त्रैस्समावाह्य, पश्चात् प्रागादितद्विमानगत  
(देवांश्च तत्तन्मन्त्रेणाऽऽवाह्य पश्चात्तद्विमानगत) देवान् तत्तन्मन्त्रेणावाहयेत्।  
एवं विमानप्रतिष्ठायां महाप्रतिष्ठाफलं लभते। तस्माद्देवेशेन सार्धं, पृथगेव  
वा, कारयेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे विमानप्रतिष्ठा-  
विधिर्नाम एकोनचत्वारिंशः पटलः ॥ ३९ ॥

## अथ चत्वारिंशः पटलः

देव्योः पृथक्प्रतिष्ठाविधिः

अथ देव्योः, श्रीभूम्योः, पृथक् प्रतिष्ठाविधिं वक्ष्ये ध्रुवे देवीसमायुक्ते वियुक्ते वा कौतुकस्य देव्योः स्थापनं कारयेत्। कौतुके देवीसमायुक्ते वियुक्ते वापि औत्सवं देवीभ्यां सहितं स्थापितं चेत् तद्ग्रामस्य समृद्धिर्भवति; यद्द्रव्येण कृतं बिंबं तद्द्रव्येण देव्यै च कारयेत्। हीनाधिकद्रव्यैर्न कारयेत्। स्थानके स्थानकम्, आसने चासनं, देवस्य बाहुमानं स्तनान्तं वा स्थानकस्य, आसनस्य कर्णान्तमास्यान्तं वा यथोक्ततलक्रमेण देव्यौ सम्यक् प्रकल्पयेत्।

स्थापनदिवसात्पूर्वम्, अङ्कुरानर्पयित्वा, पूर्ववदक्षिमोचनाधिवासौ च कृत्वा, आलयाभिमुखे यागशालां तन्मध्ये दक्षिणे, श्रीदेव्याः शय्यावेदिं द्विहस्तायत-विस्तारा तत्तुरीयांशोत्सेधां तत्प्राच्यामौपासनाग्निकुण्डं तत्प्राच्यां स्नानश्वभ्रं च कारयेत्। तन्मध्ये चोत्तरे शय्यावेदिं, तथैव महीदेव्यास्तत्प्राच्यामौपासनाग्नि-कुण्डं, तत्प्राच्यां स्नानश्वभ्रं च कारयेत्।

अधिवासगते देव्यौ समादाय, शुद्धोदकैस्संस्नाप्य, वस्त्राद्यैरलङ्कृत्य, यज्ञालये पश्चिमे विष्टरे देव्यौ संस्थाप्य, वास्तुहोमं हुत्वा, पर्यग्निरपञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा, द्वयोरौपासनाग्निकुण्डयोराघारं हुत्वा, द्वौ कुम्भौ सङ्गृह्य, पूर्ववत्तन्तुना परिवेष्ट्य, अद्भिः प्रक्षाल्य, उत्पूतैराधवैरापूर्य, पञ्चरत्नाऽष्ट-मङ्गलपञ्चायुधवर्णचिह्नानि पूर्ववत् प्रक्षिप्य, वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य, अभ्यन्तरं प्रविश्य, पूर्वं श्रीदेव्याअभिमुखे धान्यराशौ कुम्भं संन्यस्य, पश्चान्महीदेव्या अभिमुखे धान्यराशौ कुम्भं संन्यस्य, देव्योर्ध्रुवबेरहीने देवस्य ध्रुवादकर्मण्डलाद्वा, तत्तद्रूपं तथैव ध्यात्वा, कुम्भे अम्भसि समावाह्य, कुम्भौ समादाय, शकुनसूक्तं जप्त्वा, देवीभ्यां सह स्नानश्वभ्रे प्रतिष्ठाप्य, पूर्ववत्सप्तभिः कलशैस्संस्नाप्य, वस्त्राद्यैर्विभूष्याऽभ्यर्च्य, शय्यावेद्यां धान्योपरि पूर्ववत्प्रत्येकम् अण्डजादीनि

पञ्चशयनानि वासांसि वा आस्तीर्य, शयने समारोप्य, पुण्याहं कृत्वा, पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा तत्तन्मन्त्रेण शाययित्वा, उत्तराछादनं कृत्वा, पश्चाद्धोतार-  
माहूयाऽभिपूजयेत्। स होता तयोः प्राच्यां तिष्ठन् हौत्रं प्रशंसयेत्। प्रत्येकं  
होता अध्वर्युः देव्यौ जयाद्यप्सरसश्चावाह्य, आवाहनक्रमेण निरूप्य,  
आज्याहुतीर्हुत्वा, दक्षिणे अग्निकुण्डे श्रीसूक्तं, श्रीदेवत्यं, जयादीनां मूर्तिमन्त्रान्  
उत्तरे अग्निकुण्डे महीसूक्तं, महीदेवत्यं, तथा जयादीनां मूर्तिमन्त्राँश्च,  
जुहुयात्।

पश्चात् नृत्तगेयवाद्यैश्च रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते त्वाचार्याद्याः स्नात्वा,  
आलयं प्रविशेयुः। अचार्याद्याः देव्यौ समुत्थाप्य, अभ्यर्च्य, अभ्यन्तरे  
तत्पीठे पञ्चरत्नानि सुवर्णं वा निक्षिपेयुः। आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्।  
अग्निं विसृज्य, मुहूर्ते प्राप्ते तु, आचार्यः श्रीदेव्याः कुम्भं, पश्चान्महीदेव्याः  
कुम्भं च, शिरसा धारयन् अग्रतो गच्छेत्। स्थापकाः देव्यौ समादायानुगच्छेयुः।

सर्ववाद्यसमायुक्तं, देवागारं प्रदक्षिणं कृत्वा, अभ्यन्तरं प्रविश्य,  
ध्रुवस्याभिमुखे धान्यराशौ द्वौ कुम्भौ न्यसेत्। कौतुकस्य दक्षिणवामयोः कृते  
पीठे देव्यौ तत्तन्मन्त्रेण स्थापयेयुः। अचार्यश्चोत्तराभिमुखस्तिष्ठन् ध्रुवबेराक्षर-  
न्यासं कृत्वा, पूर्वमावाह्य, पश्चात्कौतुके अक्षरन्यासं कृत्वा, तद्भुवाद्देव्यौ  
ध्यायन् दीपादीपमिवावाहयेत्। ध्रुवे देवीयुक्ते देवीबेरे अक्षरन्यासं कृत्वा,  
समावाह्य, पश्चाद्देव्योरक्षरन्यासं कृत्वा, समावाहयेत्।

अस्त्वासनमिति आसनं दत्वा, पुण्याहं वाचयित्वा, नित्यार्चना विधानेन  
देवेशेन सह देव्यौ समभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, पञ्चप्रणामान् कुर्यात्। ते देव्यौ  
पृथक्पृथक् चेत् पृथगेवं कारयेत्॥

### देव्योर्विवाहविधिः

अथ देव्योर्विवाहक्रियाविधिं वक्ष्ये - देव्योर्नवविम्बप्रतिष्ठानन्तरं विवाह-  
क्रियां कारयेत्। यजमानो द्विजश्चेत्। गृहे देवालये वा यागशालां कृत्वा,  
यथा विभवमलङ्कुर्यात्। तन्मध्ये दक्षिणे श्रीदेव्या वामे महीदेव्याश्च  
औपासनाग्निकुण्डं स्थण्डिलं वा कुर्यात्। शुभे मुहूर्ते सम्प्राप्ते पूर्वं देव्यावानीय,  
शुभासने संस्थाप्य, अर्चयित्वा, फलोपहारताम्बूलादीनि निवेद्य, आचार्यः  
परिवारकैस्सह देवमलङ्कृत्य, यानमारोप्य, शङ्खभेर्यादिघोषयुतं, नृत्तगेयस्तोत्र-  
ध्वनिसमायुक्तं, यागशालां प्रविश्य, अग्निकुण्डात्पश्चिमे महार्हसंस्तरण-  
पर्यङ्कोपरि देवं प्राङ्मुखं संस्थाप्य, राजवदुपचारं कुर्यात्। यजमानो बान्धवैस्सह  
देवेशं प्रणम्य, आचार्यं पूजयेत्।

आचार्यो देवं पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य, मधुपर्कं निवेद्य, वैखानससूत्रोक्त-  
विधिना विवाहं कारयेत्। आत्मसूक्तं जप्त्वा, देवं ध्यायन् एकाक्षरादिसूक्तं,  
विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, वैष्णवं च, जपेत्। देवेशं प्रणम्य, प्रतिसरं बध्नीयात्।

‘प्रसुग्मन्ते’ (वै०म०म०३-) ति देवो देवीमीक्षेत, ‘अभ्रातृघ्नी’मिति  
देवं देवी प्रेक्षेत, पश्चादाधारं जुहुयात्। श्रीदेव्याःप्रदाने देवसन्निधौ देवीं,  
विनीय यजमानः स्वात्मानं भृगुं स्मृत्वा, ‘मूलप्रकृतिरूपामयोनिजां सङ्कल्पतनयां  
भृगुपुत्रीं श्रियं, विष्णवे तुभ्यं ददामी’ ति ‘प्रजापति स्त्रियामिति चोक्त्वा,  
सुवर्णं गोभूमियुतं जलं दद्यात्’।

हरिण्या प्रदाने यजमानः स्वात्मानं प्रजापतिं स्मृत्वा ‘विष्णोः पुराणमहिषीं  
प्रकृत्यंशभूतां सङ्कल्पतनयां काश्यपीं हरिणीं विष्णवे तुभ्यं ददामीति  
पूर्ववद्दद्यात्। प्रादुर्भावेषु सर्वेषु तत्तद्देवीपितरं सञ्चिन्त्य, तत्तन्नाम्ना दद्यात्।  
यजमानः शूद्रादिश्चेत्तन्नियोगेन द्विज एवं कुर्यात्।

एवं जलप्रदाने कृते देवस्य दक्षिणवामयोर्देव्यौ संस्थाप्य, नवैर्वस्त्राभरण-  
गन्धाद्यैरलङ्कृत्य, विवाहविषयमन्त्रान् लाजहोमादिप्रदक्षिणादिकं कर्म  
देव्योस्सन्निधौ आचार्य एवाचरेत्। पाणिग्रहणे मन्त्रमुच्चरन् दर्भेण देवदेव्योः  
पाणीस्पर्शयेत्। अश्वसंस्पर्शने देव्योः दक्षिणपादाङ्गुष्ठेनाऽश्वसंस्पर्शयेत्।  
सप्तपदाक्रान्तौ देवस्याभिमुखे नववस्त्रे चोत्तराग्रान् दर्भानास्तीर्य, यथाक्रमेण  
संस्पृशेत्। स्तोमारोपणे वैष्णवैर्देवस्य देव्योस्तत्तन्मन्त्रेण पादयोः प्रक्षिपेत्।  
ध्रुवदर्शनादीन् नाचरेत्।

एककाले तयोर्देव्योर्विवाहक्रिया चेत् एकाग्नौ पृथगेव कुर्यादिति  
केचित्। आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्।

वैष्णवान् सम्पूज्य, सर्वेषामपि गन्धपुष्पमुखवासादीनि दद्यात्। पुण्याहं  
वाचयित्वा, अन्तर्होमं हुत्वा, 'अग्निं नित्याग्नौ समारोप्य, प्रभूतं हविर्निवेद्याऽ-  
पूपदीनि निवेद्य, आचमनमुखवासं च दद्यात्। देवं देवीभ्यां सह यानमरोप्य,  
ग्राममालयं वा सर्वालङ्कारसंयुक्तं प्रदक्षिणं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश्य, शुद्धस्नपन-  
विधिना संस्नाप्य, अभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, प्रणामं कुर्यात्, एवं हरेर्वैवाहिकोत्सवे  
कृते सर्वसम्पत्समृद्धिर्भवति, तद्गामवासिन्यो स्त्रियः पुत्रमङ्गलसंयुक्ता भवन्ति।  
यजमान इष्टान् कामानवाप्य, विष्णोस्सायुज्यमाप्नुयात्। स्नापनं बिम्बं  
बलिबेरं च देवीभ्यां सहितं रहितं वा कारयेत्।'

कौतुकादिबेरे अक्षिरेखाभूरेखाद्यतिजीर्णे वृद्धे पृष्ठे अङ्गहीने चोराद्यपहते  
तद्वत्पुनः बिम्बं कृतं चेत्, बिम्बं प्रतिष्ठाप्य, विवाहक्रियां नाचरेत्। अर्चाहीने  
प्रायश्चित्तं कृत्वा, सहाचर्येत्। देव्योः पुनर्बिम्बं कृतं चेत्, प्रतिष्ठाप्य,  
विवाहक्रियां कारयेत्। योगमार्गेण विरहमार्गेण वा ध्रुवबेरं यत्रैव प्रतिष्ठाप्याऽ-  
र्चितं, तत्र पश्चाद्देवीयुक्तं न कारयेत्।

### स्नापनोत्सवादीनां विवाहविधिः

अथ स्नापनोत्सवबलिबेराणां पृथक् प्रतिष्ठाविधिं वक्ष्ये - पूर्वोक्तेन विधानेन बिम्बं सलक्षणं कृत्वा, अङ्कुरानर्पयित्वा, सम्भारान्सम्भृत्य, यागशालां कृत्वा, त्रयाणां बिम्बानां सह प्रतिष्ठा चेत् सहैवाऽक्षिमोचनं कृत्वा, प्रत्येकं गवादिदर्शनद्रव्याणि दर्शयित्वा, पृथक् पृथक् यथोक्तविधिनाऽधिवासनं कृत्वा, पञ्चाग्निं, पौण्डरीकाग्निं च, कृत्वा; कुम्भं संसाध्य, सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य, शय्यावेद्याम् एकस्यां धान्योपरि प्रत्येकमण्डजादीनि पञ्चशयनानि वासांसि वाऽऽस्तीर्य, प्रतिसरं बध्वा, तद्देवं शाययित्वा, सभ्याग्नौ हौत्रं प्रशंस्य, सर्वेष्वग्निषु पूर्ववद्धोमं हुत्वा, रात्रिशेषं व्यपोह्य, प्रभाते स्नात्वा, आलयमाविश्य, देवानुत्थाप्य, अभ्यर्च्य, अभ्यन्तरं प्रविश्य कृते पीठे सुवर्णं निक्षिप्य, अग्निं विसृज्य, यजमानः आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्।

आचार्यः शिरसा कुम्भं धारयन् अग्रतो गच्छेत्। स्थापकादेवमादायाऽनु-  
गच्छेयुः आलयं प्रदक्षिणीकृत्य, अभ्यन्तरं प्रविश्य, ध्रुवबेरे देवं समावाह्य,  
तस्मात् स्नापनोत्सवबलिबेरेषु समावाहयेत्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्।  
तेषां पृथक् चेत् पृथगेव समाचरेत्। स्नापने बेरे तद्रात्रौ स्नापनोत्सवक्रमेण  
स्नपनं कारयेत्। औत्सवे चोत्सवोत्सवक्रमेण उत्सवम्, ऐकाहिकोत्सवं वा  
कारयेत्। बलिबेरे तत्काले बल्युत्सवं कारयेत्। एवं यः कुरुते भक्त्या स  
महाप्रतिष्ठाफलं लभेतेति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे देव्योः पृथक्प्रतिष्ठा  
वैवाहिकस्नापनोत्सवबलिबेरप्रतिष्ठाविधिर्नाम चत्वारिंशः पटलः ॥४०॥

## अथ एकचत्वारिंशः पटलः

### नित्यार्चनाविधिः

अथ विष्णोर्नित्यार्चनाविधिं व्याख्यास्यामः - मन्त्रेण स्नात्वा, आचम्य, कृतप्राणायामस्सावित्रीं जप्त्वा, सन्ध्यामुपास्य, देवादीनद्विस्तर्पयित्वा, ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्। 'प्रतद्विष्णुस्तवत' इति देवालयं गत्वा, प्रदक्षिणं करोति 'मणिकं प्रपद्ये' (वै०म०८-) ति द्वारपालं प्रणम्य, कवाटबन्धं यन्त्रिकया 'निरस्त' (वै०म०प्र०८) मिति निरस्य, 'हिरण्यपाणि' (ऋ०सं०१-२-४) मिति कवाटमुद्धाटयति 'दिवं विवृणोत्व' (वै०म०प्र०७)त्यन्तः प्रविश्य, वैष्णवैर्मन्त्रैर्देवं प्रणमेत्। 'उद्दीप्यस्वे' (वै०म०प्र०८) ति दीपानुद्दीप्य, 'शाम्यन्ति' (वै०म०प्र०८) ति पाणिना दक्षिणेन वामे सन्ताड्य, 'भगवत' (वै०म०प्र०८) इति देवं प्रार्थयेत्। परिचारकास्नात्वा कुम्भमादाय, दुहतां दिव (वै०म०प्र०८)मिति गृहीत्वा, नद्यास्तोयम् आद्यमभिगृह्णामी' (वै०म०प्र०८) ति सङ्गृह्य, तदभावे तटाके कूपे वा 'सोमं राजानम्' (वै०म०प्र०८) इत्यालयं प्रविश्य धौतवस्त्रेण 'धारास्वि' (वै.म.प्र १-१)ति तोयमुत्पूय, उशीरादिगन्धैर्वासयित्वा, 'इदमाप-  
शिवा' (वै०म०प्र०८) इति कुशेनाभिमन्त्रयेत्। 'अवधूत'मिति मार्जन्या मार्जयित्वा, 'आशासु सप्त' (वै०म०प्र०८०) स्विति गोमयेनोदकेन प्रोक्ष्य, उपलिप्य, 'आमावाजस्येति प्रणिध्यर्घ्यपात्रं हविः पात्राणि प्रक्षाल्य, विधिना हवींषि चोपदंशैश्च पचेत्, अर्चको 'ब्रह्मब्रह्मे' ति हृदयमभिमृश्य, द्यौर्द्यौरसी'ति शिरोभिमृश्य, 'शिखेति शिखोद्वर्तनं, 'सकृद्देवानामायुधै'रिति सर्वत्र रक्षां कृत्वा, 'सुदर्शनमिति दक्षिणे हस्ते सुदर्शनमुद्रां, धारयेत्। 'रविपा'मिति वामे शङ्खमुद्रां धारयेत्।

'सूर्योसी'ति दक्षिणे नयने, चन्द्रोसीति वामे नेत्रे, हस्तयोस्तलयोर्दक्षिण-  
वामयोस्सूर्याचन्द्रमासोर्मण्डलं न्यस्य, 'अभुरण्य'मिति अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं

न्यस्य, 'अन्तरस्मिन्निम' इति ब्रह्माणं स्मरति। 'अहमेवेद'मिति देवमनुमान्य, 'पूतस्तस्येति निर्माल्यं व्यपोह्य, पीठवेदिमद्भिर्व्याहृत्या परिमार्ज्य, 'नारायणाय विद्महे' इति ध्रुवस्य पादपुष्पं पञ्चभिर्मूर्तिभिर्दत्त्वा, देवेशस्य निर्माल्यं विष्वक्सेनाय दत्त्वा अन्येषां बहिर्विसर्जयेत्। 'भूः प्रपद्य' इति देवेशं प्रणम्य, आलयद्वारोत्तरपार्श्वे पूर्वे वा प्रथमावरणे स्नानपीठे 'परं रंह' इत्यवस्थाप्य, 'इपोत्वोर्जेत्वे'ति जपन् बिम्बं यथाशुद्धमाम्नाद्यैस्संशोध्य, शुद्धोदकैस्संस्नाप्य, चन्दनोदकैरभिषिच्य, धौतप्लोतवस्त्रेण मूर्धाद्यं विमृजेत्। परिमृष्टेऽर्चापीठे देवेशं प्रतिष्ठाप्य, वस्त्राभरणोपवीतैरलङ्कुर्यात्। पवित्रपाणिश्चन्दनाद्यैरूर्ध्वपुण्ड्रं धृत्वा, 'संयुक्तमेतदिति ध्रुवकौतुकयोर्मध्ये सम्बन्धकूर्चं प्रक्षिप्य, विष्णुगायत्र्या पीठं प्रोक्ष्य ध्रुवपादयोर्मध्ये 'विष्णवे नम' इति पुष्पं दद्यात्॥

प्रागादि प्रदक्षिणं चतुर्दिक्षु 'पुरुषाय सत्याय अच्युताय अनिरुद्धाये'ति क्रमेण पुष्पाणि न्यसेत्। आग्नेयादिकोणेषु 'कपिलाय यज्ञाय नारायणाय पुण्याये'ति परितः प्रागाद्यैशानान्तं 'वराहाय सुभद्राय नारसिंहाये शितात्मने वामनाय सर्वोद्धहाय त्रिविक्रमाय सर्वविद्येश्वराये'त्यष्टदिक्षु न्यस्य, पीठादधः परितः पूर्वात् इन्द्राय अग्नये यमाय निर्ऋतये वरुणाय वायवे कुबेराय ईशानाये'ति तत्तद्देशे तत्तन्नाम्ना प्रणवादिनमोऽन्तं पुष्पन्यासं ध्रुवे स्थिते करोति।

आसीने प्रसारितपादस्य परितः, शयानेऽप्यनन्तोर्ध्वे, पादपार्श्वे, कुर्यात्। देव्योश्च नाममन्त्रैः कौतुकपीठे प्राच्यादि 'मित्रम् अत्रिं शिवं विश्व'मित्युत्तरान्तं आग्नेयादि 'सनातनं सनन्दनं सनत्कुमारं सनक'मित्यैशानान्तं च एकादशोपचारैरष्टोपचारैर्वा नाम्ना बहिर्मुखानभ्यर्च्य, दक्षिणे मार्कण्डे, (यं देवेक्षणं, वामे भृगुं तथा, भित्तिपार्श्वे) उत्तरे भृगुं, तदुत्तरपार्श्वे ब्रह्माणं, शङ्करं च द्वारेद्वारे धात्रादि द्वारदेवान् द्वारपालान् श्रीभूतवीशाऽमितान्यथोक्ते देशे पूर्ववदर्चयति॥

आवाहनपाद्याऽऽचमनस्नानोदकार्थाश्चतस्रः, प्रणिध्योर्द्धे च एकैकं वा, गृहीत्वा, साक्षतका(कु)शकूर्चान् विक्षिप्य, अब्धिः प्रणवेन पूरयित्वा, कुडुबसम्पूर्णाऽर्घ्यपात्राणि सौवर्णराजतताम्रमृण्मयकांस्याऽन्यतमानि पञ्च, अलाभे, तदेकं वा, तदेवं चन्द्रमभ्यर्च्य, पात्राणि संशोध्य, तण्डुलव्रीहि माषसर्षपमिश्रितम् अक्षतं प्राहुः।

तत्पूर्वं सिद्धार्थकं, तिलं, कुशाग्रं, दधिक्षीरघृतं च, प्रक्षिप्य, गायत्र्याऽऽधावेन पूरयति, अर्घ्यमेतत् पात्रे पुष्पाण्यादाय, जलेन पिष्टं चन्दनं, गन्धगुग्गुल्वगरुकोष्ठचन्दनघनगुळमिश्राणि यथालाभं धूपार्थं, पिचुवर्ति युतं घृतेन तैलेन वा दीपं च, सम्भारान् सम्भरति।

सूतादिप्रतिलोमाः, पतिताः, पाषण्डिनोऽपि अर्चनं हविर्निवेदनं च वीक्षितुं नैवार्हन्ति। तस्माद्यवनिकया समावृणोति। स्वस्तिकमेकजानुं वा समासीन उदङ्मुखो पार्श्वे बिम्बार्हं तिष्ठन्वा, प्रणम्य, आत्मसूक्तं जप्त्वा, बिम्बस्य मूर्धनाभिपादेषु क्रमेण 'स्व(सुव)र्भुवर्भू'रिति विन्यस्य, हृदये प्रणवेनाऽऽदिबीजाक्षरं च पादमध्ये पीठे यकारं विन्यस्य प्रणिधिमुद्धृत्य, दीपादीपमिव ध्रुवबेरात् प्रणधिजले 'प्रणवत्माकं विष्णुं रुग्माभं रक्तनेत्राऽऽस्यपाणिपादं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं शुकपिञ्जाम्बरधरं किरीटकेयूरहार मकरकुण्डल कटकाङ्गुलीय कटिसूत्रोदरबन्धप्रलम्बयज्ञोपवीतिनं श्रीवत्साङ्गमेवं सकलं ध्यात्वा; कूर्चेन 'इदं विष्णु'रायातु भगवानित्यावाह्य; तद् व्याप्तं तोयं प्रणवेन कौतुकमूर्ध्नि 'विष्णुमावाहयामी'ति संस्त्राव्य 'पुरुषं सत्यमच्युत-मनिरुद्ध' मिति मन्त्रैरावाहयेत्।

तथा स्नापने चोत्सवे च दक्षिणे श्रियं, वामे महीमावाहयेत्। स्नापने चोत्सवे चादावे वाऽऽवाहनं नित्यं नैवेति केचित्। तत्रासीनं देवं ध्यायन् पीठान्ते 'प्रतद्विष्णुरस्त्वासन' मिति पुष्पं, दर्भं वा आसनं सङ्कल्पयेत्। 'विश्वाधिकाना' (वै०म०प्र) मिति अभिमुखं स्वागतं ब्रूयात्।

‘मनोभिमन्ते’ (वै०म०प्र०) त्यर्चनानुमानं याचेत्। ‘त्रीणीपद, (वै०म०प्र०) इन्द्रोभिमन्तेति पादयोः शङ्खाग्रेण कूर्चेन वा पाद्यजलं दद्यात्। ‘शन्नोदेवी’ (अ०र्व-१-१-१) रिति तथा दक्षिणहस्ते तोयमाचमनीयं दद्यात्। ‘तद्विष्णोः परमं पद’ (ऋ०स०१-२) मिति ‘इमास्सुमनस’ इति मूर्ध्नि भुजयोः शङ्खचक्रयोः पादयोश्च पुष्पं दद्यात्। ‘तद्विप्रास’ (ऋ०स०१-२-७) इति ‘इमेगन्धा’ (वै०म०प्र०) ललाटे गन्धेनोर्ध्वाग्रमालिप्य, बाह्वोर्वक्षसि कण्ठेनाभेरुर्ध्वं वा तेनाऽलङ्करोति।

‘परोमात्रया, (ऋ० स ५-६-२४) बृहस्पतिः, इमे धूपा’ (वै०म०प्र०) इति चतुर्दिक्षु धूपयेद्धूपम्। ‘विष्णोः कर्माणि, (ऋ०ऋ०१-२) शुभ्राज्योति’ (वै०म०प्र०) रिति पार्श्वे दर्शयेद्दीपम् अग्निरिन्द्रे (वै०म०प्र०) त्यभिमृश्य पात्रमुद्धृत्य, ‘त्रिदेव, इन्द्रियाणि शतक्रतौ’ (वै०म०प्र०) इति मधुपर्कवदर्थं निवेदयेत्।

द्रव्यालाभे तोयं पात्रालाभे अक्षतं कूर्चेन तोयं वा दद्यात्। पूर्ववदाचमनं दद्यात्। ‘आपोहिष्ठे (वै०म०प्र०१) ति स्नानायाभ्युक्षणं कृत्वा, ‘मित्रस्सुपर्ण’ (वै०म०प्र०१) इति प्लोतं ‘तेजोवत्सव’ इति वस्त्रं, ‘भूतोभूते’ष्वित्याभरणं, ‘सोमस्य तनोरसी’त्युत्तरीयम्, ‘अग्निदूत’ (ऋ०स०१-१-) मित्युपवीतं, दद्यात्। तत्तद्व्यं ध्यायन् तत्तदङ्गेषु पुष्पं वा दद्यात्। पूर्ववत्पाद्यार्घ्याचमनपुष्प-गन्धधूपदीपाचमनानि पञ्चमूर्तिमन्त्रैर्द्रव्यनाम संयोज्य ‘ददामी’ति दद्यात्। यथैकः पुरुषः पञ्चसंज्ञिकः तथा सर्व मनसा पञ्चधा सङ्कल्प्य पञ्चभिर्नामभिरेव कुर्यात्। देव्यौ स्नानोत्सवबलिबेराणि च एकमूर्त्या चाऽर्चयेत्। परिषदां नाममन्त्रैर्यथालाभमर्चनं स्यात्।

**निवेदनक्रमः बलिक्रमश्च**

‘अथावनीद’ (वै०म प्र०८) मिति प्रोक्ष्य, प्रमुखे मण्डलमुपलिप्य, हविः पात्रं सङ्गृह्य, अधिदेवमादित्यमभ्यर्च्य, संशोध्य, (वै०म०प्र०१) ‘देवस्यत्वे’ति

घृतेनाऽभिघार्य, गायत्रीं वैष्णवीं, जपन् स्थाल्यां चतुर्भागं हित्वा, त्रिभागं हविःपात्रे प्रक्षिप्य, मण्डले निधाय, तस्मिन् हविषि, सुगन्धमुत्पूतं गव्यं घृतं 'देवस्ये' त्यास्त्राव्य, 'अहमस्मी' (तै०वा०२-८-८)त्यभिमृश्य, 'तदस्य प्रियं सुभूस्वयम्भू' (वै०म०प्र०८) रिति हविर्निवेदयेत्। देवीभ्यां स्नापनोत्सवबलि-बेरेभ्यो निवेदयेत्। ब्राह्ममुत्कुटिकासनं वा आसीनोऽग्निकुण्डे चुल्यां वा अग्निं परिषिच्य, देवेशाय साज्यचरुं 'अतोदेवाद्यै' मूर्तिमन्त्रैश्च जुहुयात्। देव्यादितदालयगत परिषद्देवेभ्यस्त्रिकालं जुहुयात् उत्तमे प्रातर्मध्याह्नयोर्देवेशाय देवीभ्यां मुनिभ्यां ब्रह्मेशानाभ्यां मध्यमे च, एतेभ्यो मध्याह्न एव अधमे जुहुयात्। पुनश्चाऽग्निं परिषिच्य अशक्तः कुण्डादग्निं समिध्यारोप्य, लौकिकाग्नौ निधाय, जुहुयात्।

शिष्यो नम्रदेहः तत्तद्देशे मणिकादिद्वारपालेभ्यः, श्रीभूताद्यनपायिभ्यो, दिग्देवताभ्यो विमानपालेभ्यो महीभूतान्तं प्रणवादिनमोन्तेन तत्तन्नाम्ना पूर्वमुदकं पुष्पं बलिपुदकं च दद्यात्। तस्य दक्षिणतो भूतयक्षपिशाचनागेभ्यो बलिशेषं दद्यात्।

देवेशाय 'इदं विष्णु'रिति स्वादुशीतलं वारिपानीयं दत्वा, निवेदितमपनीय मण्डलं संमृज्य, तथैव आचमनं 'विचक्रमे' इति मुखवासं दत्वा, विधिना बलिमाराध्य, बलिबेरयुतमालयं प्रदक्षिणं कारयेत्। विष्णुसूक्तेन 'मस्तिष्कं सम्पुटं प्रह्लाङ्गं पञ्चाङ्गं दण्डाङ्ग'मिति पञ्चप्रणामान् कुर्यात्।

**पञ्चप्रणामाः तल्लक्षणं च**

मस्तकेऽजलौ न्यस्ते स मस्तिष्कः, हृदयेऽञ्जलिपुटं न्यसेत्, स सम्पुटः, पाणीव्यत्यस्य हृदये न्यस्याऽऽनतगात्रो भवेत् स प्रह्लाङ्गः, पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां वाऽऽसीनः साञ्जलि' भूमौ ललाटं निदध्यात् स पञ्चाङ्गः। पादौ हस्तौ प्रसार्य साञ्जलिर्भूत्वा अधोमुखो दण्डवच्छयितः स दण्डाङ्गः प्रणामः।

रत्नं सुवर्णं मुखवासं वा दक्षिणां दद्यात्। पुरुषसूक्तेनैकाक्षरादिना च, संस्तूय अष्टाक्षरेण पुष्पाञ्जलिं ददाति। 'सूर्यस्त्वे'ति कवाटौ बन्धयति।

मध्याह्ने सायाह्ने च पूर्ववदुद्धाटयति। द्वारार्चितपुष्पाण्यपोह्याऽभ्युक्ष्य, ध्रुवस्य पादपीठे न्यस्तानि पुष्पाण्यनुद्धृत्य, उपरि पूर्ववत्पुष्पन्यासं कुर्यात्। निशान्ते तानि निर्माल्यानि भवन्ति। तथैव धात्रादिद्वारदेवांश्चाभ्यर्च्य, कौतुकादिबिम्बे अर्चितानि पुष्पाण्यादाय तत्पीठपार्श्वे निधाय, आसनाद्यैरर्चयेत्। उत्तमे पाद्याद्यैरुपचारैरर्चयेत्। मध्यमे रात्रौ स्नानाद्यैरुपवीतान्तैर्विनाऽन्यैः। अधमे पाद्याद्यर्घ्याचमनान्तैर्हविषि लब्धे पाद्यादिहविरन्तैः अर्धयामे पाद्यादिदीपान्तैर्हविरन्तैरित्येके। अर्धयामे पुष्पन्यासहोमबलिदानबल्युद्धरणानि न कुर्वीत।

अन्यवेलायां तत्तन्मन्त्रेषु तत्तन्मूर्तिमन्त्रं संयोज्यार्चयेत्। नवषट्पञ्चमूर्ति-विधाने विष्णुमादिमूर्तिं पूर्ववदर्चयेत्। पुरुषमूर्तेरापोहिष्ठेत्याचमनं, हिरण्यगर्भ इति अर्घ्यदानं, हविर्निवेदनं च। सत्यमूर्तेः 'योगेयोग' इत्याचमनम्, 'इदमापः शिवा' इत्यर्घ्यदानम्, 'इहपुष्टि'मिति हविर्निवेदनं च। अच्युतमूर्तेः 'समाने वृक्ष' इत्याचमनं, 'नारायणाय विद्महे' इति अर्घ्यदानं, 'समाववर्त्ती'ति हविर्निवेदनं च। अनिरुद्धमूर्तेः 'पवित्र' इत्याचमनं, 'कयानश्चित्रा' इति अर्घ्यदानं, 'त्रीणिपदे' ति हविर्निवेदनं च कुर्यात्। शयनस्याऽऽदिमूर्तेरिव मन्त्रेषु तत्तन्मूर्तिमन्त्रं संयोजयेत्। नरनारायणनारसिंहवराहाणां तत्तन्मूर्तिमन्त्रं संयोज्याऽर्चयेत्। ध्रुवार्चनायां पूर्ववत् ध्रुवकौतुकयोः पुष्पन्यासविधानेन पुष्पन्यासं कृत्वा द्विकालमेककालं वा स्नापयित्वा अभ्यर्च्य आवाहनविसर्गौ न कुर्यात्। एष विशेषो अन्यत्सर्वं समानम् अन्येषां देवानामर्चने मन्त्र एव विशेषो भवतीत्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नित्यार्चनाविधानं नाम एकचत्वारिंशः पटलः ॥ ४१ ॥

## अथ द्विचत्वारिंशः पटलः

बलिविधिः

बलिपात्रलक्षणम्

अथ बलिविधिं वक्ष्ये - सौवर्णं, राजतं, कांस्यं वा, बलिपात्रम् आचार्यहस्तेन त्रिंशदङ्गुलविस्तारं, भुवङ्गाऽर्धविस्तारं वा, समवृत्तं, तत्परित एकाङ्गुलोन्नतं, सीमावृत्तं तन्मध्ये पद्मस्य कर्णिकावदष्टाङ्गुलोन्नतं, वृत्तं, तत्परितो द्व्यङ्गुलायतैरष्टदलैर्युक्तं, कारयेत्।

द्विप्रस्थैः शुद्धैस्तण्डुलैश्च रूपं पक्त्वा, पात्रं प्रक्षाल्य, अधिदैवं बलिरक्षकमभ्यर्च्य, संशोध्य, चरुं प्रक्षिप्य, अभिघार्य, अन्नं संमर्द्य, कर्णिकाकारे द्वादशाऽङ्गुलं, दशाऽङ्गुलमष्टाऽङ्गुलं वा, उन्नतं; मूले द्विगुण-परिणाहम्; अग्रे अर्धपरिणाहम् एवं बलिं कृत्वा, देवाभिमुखे निधाय, पूर्ववत्कौतुकाद्वलौ देवं ध्यात्वा, 'योगेशं, परब्रह्माणं, परमात्मानं, भक्तवत्सल-मिति मन्त्रैस्समाऽऽवाह्याऽऽसनाद्यैरेकादशोपचारैरर्चयेत्। उत्तमे त्रिकालेष्वन्न-बलिं, मध्यमे प्रातर्मध्याह्नयोः अधमे मध्याह्न एव, सायंप्रातः अन्नाभावे अक्षतं कुडपं यथालाभं वा, पात्रे निधाय अक्षते देवमाराध्यार्चयेत्। गणिकादेव-दासीर्वा (आहूय, नृत्तमण्डपमध्ये मण्डलमुपलिप्य, अप्सरसश्चावाह्य, अभ्यर्च्य, ता अप्सरसस्मृत्वा, प्रोक्ष्य, पुष्पं दत्वा, नृत्तगेयं च कारयेत्।)

पश्चाच्छिष्यमाहूय, कटकाङ्गुलीयोष्णीषोत्तरीयाऽऽभरणादिभिरलङ्कृत्य गरुडं बुध्वा, आराध्य, अतोदेवा' दिना देवमनुमान्य, 'उद्यन्त'मिति बलिमुद्धृत्य, 'देवस्यत्वे'ति शिष्यस्य शिरसि स्थापयेत्; व्यजनैर्धूपदीपैर्हेमादि परिच्छदैर्वितानादिभिर्यथाशक्त्यलङ्कारैर्भक्तैश्च सहितो गच्छेत्। ततादिवाद्यघोष समायुक्त दिक्ष्वष्टासु नृत्तगेयं च कारयेत्।

आवरणद्वयाधिके सर्वेषु प्रथमादि प्रत्येकं सकृत्, द्वितीये त्रिः, प्रथमे त्रिरेव वा, प्रथमे सकृत्, द्वितीये द्विरित्येके। 'प्रतद्विष्णु'रिति प्रदक्षिणं कारयेत्। अन्तःप्रविश्य, भूतवीशान्तरे तिष्ठन् पादौ प्रक्षालयेत् अर्चको हस्ताभ्यां बलिमादाय, देवाऽभिमुखे न्यस्य, कौतुके देवमोङ्गारेण समारोपयेत्। बल्यग्रमादाय विष्वक्सेनाय दत्वा, तच्छेषं भूतपीठे सोदकं क्षिपेत् नित्योत्सवमिच्छन् बलिबेरमाराध्य, हविर्निवेद्य, शिष्यस्य शिरसि स्थापयित्वा, बल्यग्रतो नयेत्। अथवा शिबिकायां गरुडं बुद्ध्वाऽऽराध्य, देवं समारोप्य, पूर्वोक्तगुणसम्पन्नैश्शिष्यैर्वाहयित्वा, सर्वालङ्कारसंयुक्तं, बलिना सह पूर्ववत्प्रदक्षिणं कारयेत्। पश्चादभ्यन्तरं प्रविश्य, अलङ्कृते मण्डपे पीठे देवं संन्यस्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य, नीराजनं कृत्वा, नृत्तगेयवाद्यैर्विनोदं कारयित्वा, पूर्ववत्पादुकार्चनं कृत्वा, अभ्यन्तरे देवं संस्थापयेत्, एवं नित्योत्सवं त्रिसन्ध्यं सायं प्रातर्वा कुर्यात्। नित्योत्सवेन महोत्सवफलं लभेत, भगवान् प्रीतो भवेत्। राज्ञो राष्ट्रस्य बलवृद्धिर्भवति। बलिभ्रमणकाले ये सेवन्ते ते सर्वे पदे पदे यज्ञफलं लभेरन्। नवषट्पञ्चमूर्तिविमाने विष्णोरादिमूर्तेरेव बलिमाचरेत्।

### उपचारभेदाः

अथार्चनाङ्गोपचारान् वक्ष्ये - उपचारोविग्रहश्चैकार्थो भवतः, आसन-स्वागताऽनुमान-पाद्याऽऽचमन-पुष्प-गन्ध-धूप-दीपाऽर्घ्याऽऽचमन-स्नान-प्लोत-वस्त्रोत्तरीय-यज्ञोपवीत-पाद्याऽऽचमन-पुष्प-गन्ध-धूप-दीपाचमन-हविःपानीयाचमन-मुखवास-बलि-प्रणाम-प्रदक्षिणाः पुष्पाञ्जलिसहितास्तुतिश्चेति द्वात्रिंशदुपचाराः एते नृत्तगेय संयुक्ता उत्तमोत्तममित्याहुः॥

मुखवासान्ताः प्रणामदक्षिणायुता नवविंशत्युपचाराः, मुखवासान्ताः दक्षिणायुताः अष्टाविंशत्युपचाराः, अर्घ्याचमनान्ताः प्रणामदक्षिणायुताः

त्रयोदशोपचाराः। अर्घ्याचमनान्ताः एकादशोपचाराः, पाद्याद्यर्घ्याचमनान्ताः  
अष्टोपचाराः, पुष्पाद्यर्घ्याचमनान्ताः षडुपचाराः, पुष्पदानं प्रणामश्च  
द्वावुपचारौ, प्रणामः एकोपचाराः।

त्रयोदशविग्रहानाम् आदौ प्रधानमावाहनम्, अन्ते विसर्गश्च, आस्रपनं  
च कुर्यात्। सर्वत्रैकोपचारः द्वावुपचारौ च, होमे षडुपचारान्, स्नपने  
अष्टोपचारान्, हविषि हीने त्रयोदशोपचारान्, अष्टोपचारान्वा, हविषि  
लब्धे अष्टाविंशत्युपचारान् नवविंशत्युपचारान् वा, विमानार्चनायामेव  
द्वात्रिंशदुपचारान् कुर्यात्। अथवा हविषि लब्धेऽपि षोडशोपचारान् कुर्यात्॥

### षोडशोपचारपरिगणनम्

आसनस्नानवस्त्राद्यलङ्कारपाद्याऽऽचमनपुष्पगन्धधूपदीपाऽर्घ्याऽऽचमन-  
हविःपानीयाऽऽचमनमुखवासदक्षिणा इति षोडशोपचारा भवन्ति॥

### घटिकाविधानम्

अथ सन्ध्याघटिकाविधानम् - अर्कोदयान्मध्याह्नादस्तमयाद्य घटिका  
द्वादशादिचतुरन्तं नवधा भवति॥ उदयात्पूर्वे घटिकात्रये प्रबोधवाद्यं घोषयति,  
तत्काले अर्चकाः परिचारकाश्चोत्थाय, स्नानसन्ध्योपासनादीनि कुर्युः उदयात्पूर्वे  
च एकघटिकायां कवाटोद्घाटनं कृत्वा, दीपसन्दीपनमार्जनोपलेपनादि कृत्वा,  
उदये देवं प्रणम्य, निर्माल्यशोधनं कृत्वा, पश्चादेकघटिकायां पात्रादिशुद्धिर्द्रव्य-  
शुद्धिः द्रव्यसम्भारं कृत्वा, ततोद्वये स्नानं पश्चात्त्रये हविरन्तमर्चनं  
यवनिकोद्धरणं च ततश्चैकघटिकायां नीराजनकरणं, ततो घटिकाद्वये  
नृत्तगेयादिविनोदकरणं, ततश्चैकघटिकायां महाहविर्निवेदनं, होमं बलिप्रदानं  
च, पश्चादेकघटिकायां बल्युद्धरणं, पश्चादेकघटिकायां प्रणामादिपुष्पाञ्जलि-  
प्रदानं, कवाटबन्धनं च कुर्यात्। मध्याह्नसाययोश्च घटिकाचतुष्टये  
विनोदकरणमिति विशेषः एतदुत्तमोत्तममिति।

अर्चनानां घटिकाविहीनानां स्नानकाले नीराजनकाले विनोदकाले च युक्त्या सङ्कोचं कारयेत्।

उत्तममध्यमादिनवभेदेषु यत्कर्मविहीनं तद्विलोपयति, अन्यानि कर्माणि तत्तद्भेदस्योक्तनाडिकायां युक्त्या संयोज्य कारयेत्। हविर्हीने सर्वत्रघटिका-चतुष्टयमेव घटिकात्रयं त्रिपादश्चेति केचित्। सर्वत्र सन्ध्यासु याममेव समाचरेदित्येके॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे बलिविधिः  
उपचारभेदसन्ध्याघटिकाविधिर्नाम द्विचत्वारिंशः पटलः ॥ ४२ ॥

### अथ त्रिचत्वारिंशः पटलः

#### अर्चनार्हपुष्पाणि

अथाऽर्चनाऽर्हपुष्पाणि - जाती चम्पक मल्लिका मालती तुलसी बकपुष्पं द्विकर्णं पद्म रक्तोत्पल कुमुद करवीर नन्दावर्त पलाश कर्णिकार मन्दाराऽदसी केतकी बकुलाऽर्जुनपुन्नाग माधवी पिण्डिकानि अन्यानि तरुलताजातानि सौम्यानि सुगन्धीनि दृष्टिप्रियाणि यथार्हं गृह्णीयात्। पुष्पेषु पद्मं प्रवरं तत्सुगन्धिमुख्यम्। तुलस्याः पुष्पं पत्रं च हरेः प्रियं भवति। भूतृणस्थलारविन्द-बिल्व शमी दूर्वा त्रिपर्णीबहुकर्णं तमाल सहदेवी शङ्खिनी पत्राणि तापसाङ्कुरम् (कुरोस्तालं) चोपादद्यात्। तुलसीहीबेरोशीराणां मूलं च। श्वेतं पुष्पं शान्तिकरं, पीतं पौष्टिकं, कृष्णं वश्यकरं, रक्तद्वेषकरं, रक्तेषु पिण्डितकं पालाशं च, सङ्गाह्यम्। बहुवर्णमुत्तमं, द्विवर्णं मध्यमम्, एकवर्णमधमम्, तत्काले प्रफुल्लं शस्तम्, ऐकाहिकं वा त्र्यहातीतं पद्मं वर्ज्यम्। भक्त आचम्य प्रणम्य, प्रयतः पाणी प्रक्षाल्य, शुद्धे पात्रे पुष्पाण्युक्तानि 'देवस्यत्वे'ति गृह्णीयात्। अलाभे पुष्पोक्तानां पत्रैरङ्कुरैरक्षतैः तोयेन वार्चयेत्॥

### वर्ज्यपुष्पाणि

कुसुम्भजपाकिंशुकादीनि निर्गुण्ड्यर्कादीन्यन्यानि चोग्रगन्धानि अनुक्तानि सर्वाणि च वर्जयेत्। पुराणं शुष्कं शीर्णं नखरोमादियुक्तं लङ्घितं सलेपं निर्माल्यसंस्पृष्टं पूतिगन्धं श्मशानचण्डालाद्यावाससमीपोद्भवं मुखवायुगतं नरैर्गवाद्यैराघ्रातं च सर्वं त्यजेत्। भ्रमरैराघ्रातं लम्बितं च अनिन्दितं भवति। सर्वेभ्यः सौवर्णं श्रेष्ठं तत्सदा शुद्धं न जातु च निर्माल्यं भवेत्। सौवर्णं पुष्पमाभरणं मणिमुक्तामयं पुष्पं च नित्यं प्रक्षाल्य आदाय पुनः पुनरर्चयेत्॥

### हविर्विधिः

अथ हविर्विधिं वक्ष्ये - द्वितीयावरणे प्रथमे वा, आग्नेय्यां पचनालयं यथाशक्ति कारयित्वा, चुल्लीं कारयेत्। वेणुक्यान् यवान् षष्टिकान्। नीवारान् प्रियङ्गुश्यामाकान् व्रीहीन्वापि एकजातीयान् चतुर्वर्णैरेवानयेत्। एतेषां पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठम्। तस्मात् वरककोद्रवादिकु(क्रूर)धान्यानि प्रतिलोमानि तानि च वर्जयेत्। शुद्धे देशे कटेषु वस्त्रेषु वा धान्यानि आस्तीर्य शोषयेत्। उलूखलमुसलौ प्रक्षाल्य, उलूखले हरिणीं, मुसले विष्णुमभ्यर्च्य, उलूखले धान्यानि प्रक्षिप्य, धान्येषु सोममभ्यर्च्य, आचार्यः 'अतोदेवा'दिना किञ्चिदवघातं कृत्वा, ततः शुद्धाभिः स्त्रीभिः पुरुषैर्वा स्वेदरोमादीन् परिहृत्य, अवघातं कारयेत् 'निरस्त' मिति शूर्पे प्रक्षिप्य, तुषाश्मकणादीन् संशोध्य, तण्डुलान् शुद्धान् 'आपोहिष्टे' ति प्रोक्ष्य, शुद्धेपात्रे 'देवस्यत्वे'ति गृह्णाति। विष्णोः द्रोणं हविरुत्तमं, द्रोणार्धं मध्यमं, आढकमधमं देव्योराढकं तदर्धं वा, परिवाराणां द्विप्रस्थैः, प्रस्थाधिकैर्वा तण्डुलैः प्रोक्तम्॥

### माषादिलक्षणम्

अष्टतिलं माषम् अष्टमाषं शाणं, विंशतिशाणं निष्कं, तिलाष्टकं शाणं, तदष्टकं माषमिति भृगुः। दशनिष्कं पलम्, अष्टनिष्कमिति केचित्। चतुष्पलं कुडुबं, चतुष्कुडुबं प्रस्थं, चतुष्प्रस्थमाढकं, चतुराढकं द्रोणं भवति।

### हविर्निर्वापः

लोहमयीं मृण्मयीं वा स्थालीं गृह्णीयात्। मृण्मयीं पक्षे अतीते विसर्जयेत्। मासेऽतीत इति केचित्। 'प्रजास्थाली' (वै०म०३) मिति स्थालीं प्रक्षाल्य, 'देवस्यत्वे'ति तण्डुलान् प्रक्षिप्य, शुद्धाभिरद्भिः 'आप उन्दन्ति'ति चतुः प्रक्षाल्य, 'विष्णवे जुष्ट' मिति चुल्यां स्थालीमारोप्य, इन्धनैर्निर्धूमैस्समेनाऽग्निना 'वाचस्पतये पवस्वे' (वै०म०प्र०३) ति पचेत्। उपदंशान्, कदलीचूत-पनस नाळिकेर तिन्त्रिणी कारवल्लीत्रय व्याघ्र शिम्बिभेदबृहतीभेद सिंहीव्याघ्र-नखी कर्कन्धूर्वारक कुम्भाण्डकूश्माण्ड कृतबन्धनाऽलर्ककार्कोटकानि सूरणकन्द क्षुद्रकन्द महाकन्द वल्लीकन्द शृङ्गिबेरोत्पलकन्द पिण्ड शकुट-कन्दादीनि च मरीचिजीरक सर्षपाणि मुद्राऽऽढककुलत्थतिल्वमाषमसूरकादीनि शाकेषु जीवन्ती रथरसी रक्तबाष्पाणि च अन्यानि हविष्याणीति मन्वाद्यैरुक्तानि यथा लाभमाहरेत्। कोशातकीं पटोलीम् अलाबूं च विशेषेण परिवर्जयेत्। कदल्यादिष्वेकं द्वौत्रींश्चतुरोऽधिकान्वा दोषविहीनान् प्रक्षाल्य, यथायोगं सुगन्धं रससंयुक्तं सुपचेत्।

आढक तण्डुलस्योपदंशं प्रत्येकं षट्पलं, पञ्चपलं, चतुष्पलं वा मुद्रसारं प्रस्थप्रस्थार्धं कुडुबं वा घृतं कुडुबं तदर्धं, गुलमेकपलं, दधिप्रस्थं पादहीनम्, अर्धं वा क्रमुकफलानि षोडश, द्वादशाष्ट, षट्, चत्वारि, द्वे वा, तत्त्रिगुणानि द्विगुणानि वा ताम्बूलपत्राणि, मातुलङ्गैलालवङ्गकपूर्णादि यथालाभं भवेत्, आढकतण्डुलाद्यधिकेप्येवं वर्धयेत्।

### प्रभूतमहाहविषोः लक्षणम्

द्विद्रोणादि षट्द्रोणान्तं प्रभूतं, शतप्रस्थादिसहस्रप्रस्थान्तं महाहवि-रित्याचक्षते।

### षड्विधहविर्लक्षणम्

तण्डुलैः केवलैः पक्वं शुद्धान्नं, तण्डुलतुल्यैः अर्धैर्वा मुद्रसारैर्युक्तं मौद्रिकं, तण्डुलत्रिगुणेन पयसा तदर्धजलेन तण्डुलार्धमुद्रसारैर्नालिकेर-फलसारैश्च पक्वं पायसं; तण्डुलार्धतिलचूर्णैर्युक्तं कृसरं, तण्डुलाधिकतोयेन त्रिगुणेन पयसा अष्टभागैः पञ्चभागैर्मुद्रसारैस्तण्डुलार्धेन घृतेन गुलेन च युक्तं गौल्यं, तण्डुलार्धैर्यवसारैः पक्वं यावकमिति षड्विधं भवति।

### वर्ज्यहविः

द्रोणार्धाधिकमेकपात्रेन पचेत् मासातीते मृद्भाण्डे पचनं न कुर्यात्। अपक्वं, स्रावितं, गन्धदुष्टं, नासिकाऽऽस्य वायूपहतम्, आघ्रातं, तुषकेशादि-संयुक्तं, विवृतं द्विजादिभ्योऽन्त्यजातिदृष्टं स्वेदस्पृष्टं, लङ्घितं, यामातीतं, पात्राऽन्तरगतं, शीतं, हविरुपदंशं च वर्जनीयम्। अन्यपात्रगतं पुनः पाकार्हुमुपदंशादि न वर्जनीयम्॥

### हविरानयनादि

स्थालीबाह्यमद्भिः संशोध्य, ऊर्ध्वपुण्ड्रं कृत्वा, वारुणमन्त्रैर्जलसेकं कृत्वा, दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां हविः प्रणवेनोद्धृत्य, शङ्खध्वनिसमन्वितमानीय, आलयस्योत्तरे पार्श्वे विष्णुगायत्र्या निधाय विधिवन्निवेदयेत्॥

### हविष्णु उत्तरोत्तरश्रेष्ठ्यं निवेदितान्नविनियोगश्च

शुद्धान्नान्मौद्रिकं मुख्यं तस्मात्कृसरं, ततःपायसं, ततो यावकं, तस्माद्रौल्यम्, श्रेष्ठं हविःश्रेष्ठफलं स्यात्, तस्मिन्नधिकेऽप्यधिकम्, नित्यमेवं हविर्दाने फलमनन्तं प्राप्नोति। विधिनैव भक्तियुक्तो येन कामेन वा विष्णोर्देवेशस्य यो हविर्दद्यात् तत्सर्वं सम्पूर्णम् असंशयं लभेत्। तत्तत् स्थाली शेषमाचार्याय दद्यात्, अर्चकाय वा, देवस्य निवेदितमन्नादिसर्वमाचार्याय

दद्यात्। तन्नान्यैः ग्रहीतव्यम्, अन्यथा चेद्भगवान् क्रुद्धो भवेत्, हविर्देवो न गृह्णाति, सर्वं निष्फलं स्यात्।

देवेशस्य निवेदितं सर्वं शुद्धं हि तत्सर्वेषां सुरमुनिमनुजानां भोज्यं, यथा गुरोरुच्छिष्टं पुत्रभृत्यानां भोज्यं तथा सर्वेषां गुरोर्विष्णोरुच्छिष्टं देवानां मुनीनां च निवेदनीयम् तस्माद्वैश्वदेवबलिहरणे च योग्यं स्यात्, मनुष्येषु द्विजातीनां भोज्यमेव, तस्मादाचार्यादयो विष्णोः निवेदितभोजनादेव सर्वपापविनिर्मुक्ताः पूतकायास्सर्वकर्मस्वधिकारिणो भवेयुः, शूद्रादिषु च वैष्णवानां भोक्तव्यम्, अन्यदेवानां निवेदितं तदर्चकानां तद्भक्तानां च भोज्यं, द्विजैर्भुक्तं चेद्दान्द्रायणं प्रायश्चित्तं भवेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे पुष्पहविर्दानं नाम त्रिचत्वारिंशः पटलः ॥ ४३ ॥

### अथ चतुश्चत्वारिंशः पटलः

#### नवषट्पञ्चमूर्त्यर्चना

अथ नवषट्पञ्चमूर्त्यर्चनाविशेषं वक्ष्ये - अर्चकाः स्नात्वा, आलयमाविश्य, पूर्ववत् कवाटोद्घाटनादीनि कुर्यात् द्वितीयतले विष्णुं पूर्ववदभ्यर्च्य, अधस्तले प्राच्यां पुरुषं पूर्ववत्, तद्दक्षिणे 'श्रियं कमलामानन्दां पुरुषप्रिया'मिति श्रियं, वामे 'मेदिनीं धरणीम् उर्वीं सर्वाधारा'मिति मेदिनीं, पूर्ववदर्चयेत्। ब्रह्मेशौ च, 'भृगुं मुनिवरं शुद्धम् अग्निवर्णम्' इति भृगुं, 'पुराणं भक्तिमन्तं भार्गवं चिरजीविन'मिति पुराणं, प्रथमद्वारदक्षिणे तुहिणं, वामे बलिं, द्वितीयद्वारदक्षिणे तीर्थं, वामे किष्किन्धं च, पूर्ववदर्चयेत्।

दक्षिणे सत्यं पूर्ववत् तद्दक्षिणे 'धृतिं दक्षसुतां सत्यपत्नीं रमा'मिति धृतिं, वामे पौष्णीं वरदामुर्वीं पृथिवी'मिति पौष्णीं, ब्रह्मेशौ 'धातृनाथं

पूतकायं ब्रह्मसम्भवं वाग्देवीपति'मिति धातुनाथं, 'पुण्यं विशुद्धं विश्वं वरिष्ट'मिति पुण्यं च, प्रथमद्वारदक्षिणे शङ्खनिधिं, वामे पद्मनिधिं, द्वितीयद्वार-दक्षिणे 'नासत्यं दिव्यं विवस्वत्पुत्रम् अश्विन'मिति नासत्यं, वामे 'दस्रं पुत्रं सर्वज्ञं देवसुन्दर'मिति दस्रं च पूर्ववदर्चयेत्।

पश्चिमे अच्युतं पूर्ववत् दक्षिणे 'पवित्रीं इन्दिरां लक्ष्मीम् अच्युतप्रियामिति पवित्रीं, वामे 'क्षौणीं वराङ्गीं वरदां मही'मिति क्षौणीं, ब्रह्मशङ्करौ, 'भृगुं तपोनिधिं वेदरूपं महाव्र (तद्युति) प्रदम्' इति भृगुं, 'मार्कण्डेयं गुरुं दीप्तं पुण्यभागिन' मिति मार्कण्डेयं, प्रथमद्वारदक्षिणे चक्रचूलिनं, वामे शङ्खचूलिनं, द्वितीयद्वारदक्षिणे कु(गु)हं, वामे जाम्बवन्तं पूर्ववदर्चयेत्।

उत्तरे अनिरुद्धं पूर्ववत्, नागराजं ब्रह्मेशौ भृगुमार्कण्डेयौ च पूर्ववत्। प्रथमद्वारदक्षिणे शङ्खनिधिं, वामे पद्मनिधिं, पूर्ववद्वितीयद्वारदक्षिणे 'विद्युतं निभम् अरुणानुजङ्घोररूपिण'मिति विद्युतं वामे 'अप्सरसोऽधिपं शुद्धं श्वेताभं भयानक'मिति अप्सरोऽधिपं च पूर्ववदर्चयेत्।

द्वितीयतले दक्षिणे 'नरं पार्थ गुडाकेशं श्वेतवाहन' मिति नरं, 'नारायणं कृष्णशौरिं भक्तवत्सल' मिति नारायणम्, आदित्यं पूर्ववत्, 'प्रजापतिं पितामहं हेमवर्णम्, अजाननमिति प्रजापतिम्।

पश्चिमे नारसिंहं ब्रह्माणं शङ्करं च पूर्ववत्।

उत्तरे वाराहं पूर्ववत्, 'महीं गां पृथिवीमुर्वी' मिति महीम् इन्द्रं वरुणं पूर्ववत्।

तृतीयतले 'शयनम् अनादिनिधनम् अनन्तं महिमानम् अत्यन्ताद्भुतम्' इत्यनन्तशयनं, पूजकस्थाने महीमार्कण्डेयौ च पूर्ववत् - नाभिपद्मे ब्रह्माणं पञ्चायुधैश्च पूर्ववत्, दक्षिणे कर्किणं, वामे सिद्धिं च, प्रथमद्वारदक्षिणे

यमुनां, वामे गङ्गां, द्वितीयद्वारदक्षिणे सुरं, वामे सुन्दरं च, पूर्ववदर्चयेत्, अन्यत्सर्वं समानम्।

षण्मूर्तिविधानं चेन्नरनारायणनारसिंहवाराहान् विना अन्यत्सर्वं पूर्ववदर्चयेत्।

पञ्चमूर्तिविधानं विष्णवादि पञ्चमूर्तिः पूर्ववदर्चयेत्। अत्र विशेषो वक्ष्यते पुष्पन्यासकाले विष्णोरादिमूर्तेः पादमध्ये 'विष्णवे नम' इति, परितः प्रागादिचतुर्दिक्षु 'विष्णवे महाविष्णवे सदाविष्णवे व्यापिन' इति च न्यसेत्, अथवा विष्णवादिपञ्चमूर्तिनामभिर्न्यसेत्।

आग्नेयादिकोणेषु पूर्ववत्कपिलादिनामभिर्न्यसेत्, एवं प्रथमावरणे अन्ययोः पूर्ववत्, अन्येषां ध्रुवाणां पादमध्ये तत्तत्प्रधानमूर्तिनाम्ना सन्यसेत्, परितः चतुर्दिक्षु तत्तन्नामभिर्न्यसेत्, नारायणस्य परितश्चाऽऽवरणत्रयदेवानां नामभिर्न्यसेत्, नरस्य तन्नामभिर्न्यसेत्, आवाहने तद्ध्रुवबेरात्तत्तत्कौतुकादिषु समावाहयेत्, अर्चने तत्तन्मन्त्रान्ते तत्तन्मूर्तिभिस्तत्तद्व्यनामभिस्संयोज्य, अर्चयेत्।

### अशक्तविषये कर्तव्यम्

अशक्तानामेकतलप्रासादे, द्वितले वा, विमाने षण्मूर्त्यर्चनं चेत्, आदिमूर्तेर्ध्रुवबेरं परितश्चाऽऽवरणत्रयं ध्रुवबेरदेवानां नामभिः पुष्पन्यासं कृत्वा, कौतुके पूर्ववत् कौतुकोक्तप्रकारेण पुष्पन्यासं कृत्वा, पुरुषादीनां चतुर्णां कौतुकादीनां पूर्ववत् कौतुकोक्तप्रकारेण पुष्पन्यासं कृत्वा, आदिमूर्तेर्ध्रुवबेरादावाह्यार्चयेत्।

अनन्तशयनस्य कौतुके, ध्रुवबेरस्य आवरणत्रयदेवानां कौतुकस्यावरणत्रयदेवानां च नामभिः पुष्पन्यासं कृत्वा, आवाहनविसर्गौ विना एकबेरार्चनोक्त-

विधानेन अर्चयेत्। पुरुषादीनप्यावाहनविसर्गौ विना एकवेरार्चनोक्तमार्गेणाऽ-  
र्चयेदिति केचित्। पञ्चमूर्तिविधानं चेदुपरितलकौतुकं विना विष्ण्वादिपञ्चमूर्तिः  
पूर्ववदर्चयेत्।

### पञ्चमूर्त्यर्चनाविधिः

पञ्चमूर्त्यर्चनाविशेषं वक्ष्ये - अर्चकाः परिचारकाश्च विधिना स्नात्वा  
आचम्य सन्ध्यामुपास्य, देवादीनद्विस्तर्पयित्वा, ब्रह्मयज्ञं च कृत्वा, देवालयं  
गत्वा, 'विष्णोर्नुक'मिति शनैः प्रदक्षिणं कृत्वा, देवालयं गत्वा, 'हिरण्यपाणि'-  
मिति कवाटमुद्घाट्य अभ्यन्तरं प्रविश्य, देवं प्रणम्य, दीपान् सन्दीप्य,  
शिष्या 'धारा' स्वित्याधावं गृह्णीयुः अर्चकाः सर्वासां मूर्तीनां निर्माल्यमादाय,  
विष्वक्सेनमर्चयेयुः।

गर्भालयं, पुरुषादीनां स्थानानि अलीन्द्रं च प्रदक्षिणक्रमेण 'अवधूतमिति  
सम्मार्जनं कृत्वा, अब्धिरभ्युक्ष्य, उपलेपनं कृत्वा, अर्चनापात्रं हविःपात्राणि  
च प्रक्षाल्य, विधिना शुद्धान्नपायसकृसरगौल्ययावकान्, सर्वालाभे यथालाभं  
शुद्धान्नं वा पचेयुः, अर्चनाद्रव्याणि पृथक्पृथक् सङ्गृह्य विष्णुगायत्र्या ध्रुवस्थानं  
प्रोक्ष्य, पुष्पन्यासं कृत्वा, श्रीभूमीब्रह्मशङ्करौ धात्रादिब्रह्मपर्यन्तान् परिवारांश्च  
समभ्यर्च्य, मुखमण्डपद्वारवामे स्नानपीठे विष्ण्वादिपञ्चकौतुकानि क्रमेण  
संस्थाप्य, पाद्याचमनमुखवासांश्च दत्वा, तैलाभ्यञ्जनम् अन्यदप्युचितं कृत्वा,  
आम्लाद्यैस्संशोध्य, विष्णुमूर्तिम् 'इषेत्वोर्जेत्वा'दिना शुद्धोदकैस्संस्नाप्य,  
चन्दनोदकैरभिषिच्य, पुरुषं सहस्रशीर्षाद्यैः, सत्यं विष्णोर्नुकाद्यैः अच्युतं  
'अतो देवा'द्यैः अनिरुद्धं 'एकाक्षराद्यै'स्संस्नाप्य, तत्तत् स्थानं संशोध्य,  
तत्तत्पीठे संस्थापयेत्।

एवं कर्तुमशक्तश्चेत्पुरुषादिकौतुकानि विष्णुपञ्चकदिनेषु एवं संस्नापयेत्,  
विष्णोरादिमूर्तेः दक्षिणे मार्कण्डेयं, वामे भृगुं च, अभ्यर्च्य, पूर्ववत्पुष्पन्यासं

कुर्यात्, आवाहनपाद्याऽऽचमनस्नानार्थाश्चतस्रः प्रणिधीः सङ्गृह्य साक्षतं कुशकूर्चं वा निक्षिप्य, अद्भिः प्रणवेन पूरयित्वा देवस्य दक्षिणपार्श्वे पूर्ववदासीनः तद्विम्बार्हस्तिष्ठन्वा आत्मसूक्तं जप्त्वा मन्त्रन्यासाक्षरन्यासौ कृत्वा, प्रणिधिमुद्धृत्य, ध्रुवात्प्रणिधिजले देवं भक्त्या पूर्ववत् ध्यात्वा, आवाह्य तद् व्याप्तं तोयं कूर्चेनाऽऽदाय 'आयातु भगवा'निति कौतुकबिम्बस्य मूर्ध्नि विष्णुमावाहयामी' त्यावाह्य तथा स्नपनोत्सवबलिबेरेषु समावाह्य - दक्षिणे श्रियं वामे हरिणीं च आवाहयेत्। 'प्रतद्विष्णु'रिति पुष्पासनं दत्त्वा 'विश्वाऽधिकाना' (वै०म०प्र८) मिति स्वागतं, 'मनोऽभिमन्ते (वै०म०प्र०८)ति अनुमानं, 'त्रीणिपदे'ति पाद्यं, 'शन्नोदेवी' त्याचमनं, 'तद्विष्णो'रिति पुष्पं, 'तद्विप्रासे'ति गन्धं, 'परोमात्रये'ति धूपं, 'विष्णोः कर्मणी'ति दीपं, 'त्रिर्देव' इत्यर्घ्यं, पूर्ववदाचमनीयम्, 'आपोहिष्ठे'ति स्नातायाऽभ्युक्षणं, 'मित्रस्सुपर्ण' इति प्लोतं, 'तेजोवत्सव' इति वस्त्रं, 'भूतोभूतेष्वित्याभरणं, 'सोमस्य तनुरसी'त्युत्तरीयम्, 'अग्निदूत'मित्युपवीतं, पूर्ववत्पाद्याऽऽचमनादीनि दत्त्वा, 'तदस्य प्रिय'मिति शुद्धोदनं निवेद्य, द्वारपालादिभ्यो बलिं निर्वाप्य, होमं हुत्वा, पूर्ववत्पानीयाचमनमुखवासं दद्यात्। एतान् सर्वान् मन्त्रान्ते चतुर्मूर्तिमन्त्रैः पञ्चमूर्तिमन्त्रैर्वा संयोज्य, ददाति, मस्तिष्कप्रणामं कुर्यात्।

### पुरुषस्य

अलीन्द्रे द्वारदक्षिणे पुरुषमर्चयेत्। पूर्ववत्पुष्पन्यासं कृत्वा, ब्रह्मशङ्करौ पूजकमुनी द्वारदेवान् द्वारपालौश्च अभ्यर्च्य, ध्रुवबेरादेवीभ्यां सहैव आवाह्य, आसनादीन् पूर्ववद्वत्वा, 'योगेयोग' इत्याचमनम्, 'आपोहिष्ठे'ति स्नानम्, इदमापः 'शिवा' ('हिरण्यगर्भ') इत्यर्घ्यं 'इहपुष्टि'मिति कृसरं (पायसं) हविर्निवेद्य प्रह्वाङ्ग (सम्पुट) प्रणामं कुर्यात्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्॥

### सत्यस्य

दक्षिणे सत्यमर्चयेत्। पूर्ववत् पुष्पन्यासं कृत्वा, परिषद्देवान् ध्रुवबेरात् देवीभ्यां सहैवाऽऽवाह्य आसनादीनि पूर्ववद्वत्वा 'योगेयोगे' त्विति आचमनम्, 'इदमापःशिवा' इत्यर्घ्यम्, 'इहपुष्टि'रिति कृसरं (पायसं) हविर्निवेद्य सम्पुट (प्रह्वाङ्ग) प्रणामं कुर्यात्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्।

### अच्युतस्य

पश्चिमे अच्युतमर्चयेत्। पूर्ववत्पुष्पन्यासं कृत्वा, परिषद्देवानभ्यर्च्य, देवीभ्यां सहैवावाह्य, आसनादीन् पूर्ववद्वत्वा, 'समाने वृक्ष' इत्याचमनं, 'नारायणाय विद्महे' इत्यर्घ्यं, 'समाववर्ती'ति गौल्यं हविर्निवेद्य पञ्चाङ्गप्रणामं कुर्यात्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्।

### अनिरुद्धस्य

उत्तरे अनिरुद्धमर्चयेत्, पूर्ववत्पुष्पन्यासं कृत्वा, परिषद्देवानभ्यर्च्य, ध्रुवबेरादेवीभ्यां सहैवाऽऽवाह्य, आसनादीन् पूर्ववत् दत्वा, 'पवित्रन्त' (ऋ०स०७-३-८) इत्याचमनं, 'कयानश्चित्र' (वै०म०८) इत्यर्घ्यं, 'त्रीणिपदेति यावकं हविर्निवेद्य, दण्डप्रणामं कुर्यात्। एष विशेषोऽन्यत्सर्वं समम्।

उपरितले चैकबेरोक्तविधिना पुष्पन्यासं कृत्वा, मन्त्रान्ते शयनादिनामभिर्द्रव्यनामभिस्संयोज्याऽर्चयेदेषविशेषोऽन्यत्सर्वं समानम्।

स्नपनोत्सवबलिबेराणि षोडशोपचारैरभ्यर्चयेत्, अथवा तानेकादशोपचारैरभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्।

परिषद्देवानष्टोपचारैरभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्।

विधिना बलिमाराध्य बलिबेरेण सहैव आलयप्रदक्षिणं कुर्यात्।

अर्धयामे चार्चनान्ते ध्रुवबेरे देवं प्रणवेनारोपयेत्।

एकतलप्रासादे पञ्चमूर्त्यर्चनं चेदुपरितलार्चनं विना पञ्चमूर्तीरर्चयेत्।

द्वारेषु यत्र कवाटोऽस्ति तत्र धात्रादीनर्चयेत्। गर्भालयात् द्वारदक्षिणे बलिन्दं, वामे तुहिणं, अलीन्द्रद्वारदक्षिणे मणिकं, वामे प्रभावतीं, मुखमण्डप-द्वारदक्षिणे तापसम् उत्तरे सिद्धिदं, सोपानमध्ये श्रीभूतं बहिराननं, देवाभिमुखे गरुडम्।

प्रथमावरणे चन्द्रादीन् तत्तत्स्थाने, इन्द्राग्नयोर्मध्ये गुहम्, यमनीलयोर्मध्ये दुर्गा, नीलवरुणयोर्मध्ये बुधं, वरुणोदानयोर्मध्ये बृहस्पतिं, सोमोदानयोर्मध्ये ब्रह्माणं, सोमेशानयोर्मध्ये विष्वक्सेनम्, ईशानेन्द्रयोर्मध्ये भास्करं, विमानं परितः प्रागादिचतुर्दिक्षु न्यक्षविवस्वन्मित्रक्षत्रंश्च।

प्रथमद्वारदक्षिणे किष्किन्धम्, उत्तरे प्रजापतिम्।

द्वितीयद्वारदक्षिणे विघ्नेशम्, उत्तरे नागराजं, देवाभिमुखे चक्रध्वजशङ्ख-यूथाधिपाऽक्षहन्तृन् बहिर्मुखान्।

तृतीयावरणद्वारदक्षिणे चक्रम्, उत्तरे शङ्खं, पुष्पसञ्चयस्थाने पुष्परक्षकं, स्नानोदकपानीयसञ्चयस्थाने वरुणं, पचनागारे हवीरक्षकम्।

चतुर्थावरणद्वारे चन्द्रादित्यौ च एतान् पञ्चाशद्देवानर्चयेदित्येके।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवषट्पञ्चमूर्त्यर्चना विधिर्नाम चतुश्चत्वारिंशः पटलः ॥ ४४ ॥

## अथ पञ्चचत्वारिंशः पटलः

### एकबेरार्चनाविधिः

अथैकबेरार्चनविधिं वक्ष्ये - प्रभाते स्नात्वा, आलयप्रदक्षिणं प्रणामं च कृत्वा, 'निरस्त'मिति कवाटमुद्घाट्य, दीपानुदीप्य, शिष्येण 'धारास्वि'-त्युदकं गृहीत्वा, देवस्य निर्माल्यमादाय, विष्वक्सेनं समाराध्य, गर्भालयादिषु सर्वत्र सम्मार्जनं कृत्वा, अद्भिरभ्युक्ष्य, उपलिप्य, अर्चना पात्राणि हविः पात्राणि च प्रक्षाल्य, हवींषि पाचयित्वा, पुष्पगन्धाद्यर्चनद्रव्याणि सङ्गृह्य, 'प्रतद्विष्णु'रिति देवस्य पुष्पासनं दत्वा, 'विश्वाधिकाना'मिति स्वागतं, 'मनोऽभिमन्ते'त्यनुमानं, 'त्रीणिपदे'ति पाद्यं, 'शन्नोदेवी'रित्याचमनं दत्वा, अतोदेवादिना तैलाभ्यञ्जनं कृत्वा, 'परिलिखित'मिति आम्लादिना संशोध्य, 'वारीश्चतस्र' इति वारिणा (सं) स्नापयेत्। 'इषेत्वा, यज्ञस्य, शुन्दध्व'मिति त्रिभिस्त्रिरभिषेचयेत्। सहस्रधारा यदि स्यात् वस्त्रमाल्यादिना गन्धाद्यैरलङ्कृत्य, पाद्यार्घ्यान्तमभ्यर्च्य, सहस्रधारयाभिषेचयेत्, 'मित्रस्सुपर्ण' इति प्लोतेन विमृज्य, 'विष्णोर्नुक'मिति वस्त्राद्यैरलङ्कृत्य, तथैवाचमनं दत्वा, देवस्य पादयोर्मध्ये 'विष्णवे नम' इति पुष्पं दद्यात्। प्रागादिचतुर्दिक्षु पुरुषाद्यावरण-त्रयदेवानां तत्तन्नाम्ना प्रणवादिनमोऽन्तेन पुष्पन्यासं करोति। गर्भालयगतान् देवान् धात्रादीन् द्वारदेवान् द्वारपालान् अन्यपरिषदश्च तत्तन्नाममन्त्रेणाऽभ्यर्च्य, अभ्यन्तरं प्रविश्य, देवं प्रणम्य, 'तद्विष्णो'रिति पुष्पं, 'तद्विप्रास' इति गन्धं, 'परोमात्रये'ति धूपं, 'विष्णोःकर्माणी'ति दीपं, 'त्रिर्देव' इत्यर्घ्यं, तथाऽऽचमनं दत्वा, 'तदस्यप्रिय'मिति हविर्निवेद्य, द्वारपालादिभ्यो बलिं निर्वाप्य, होमं हुत्वा, पूर्ववत्पानीयाचमनमुखवासान् दत्वा, विधिना बलिमाराध्य, बलिबेरेण सहैव आलयं प्रदक्षिणं कृत्वा, अष्टाक्षरमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। आवाहनविसर्गौ विना अन्यत्सर्वं समानमिति विज्ञायते।

### नवविधार्चनम्

अथ नवविधार्चनाविधिं वक्ष्ये देवस्य हविर्द्रोणं, देव्योस्तदर्थं, पुरुषादीनां चतुर्णां द्रोणार्थं तद्देवीनां तदर्थं, नरनारायणनारसिंहवराहाणां द्रोणार्थम्, अनन्तशयनस्य द्रोणं, तदर्थं वा, उत्सवस्य द्रोणार्थं, तद्देव्योस्तदर्थं, स्नपनबलि-  
वेरयोर्द्रोणं, तदर्थं वा, अवताराणां द्रोणार्थं, तदर्थं वा, पूजकमुन्योर्ब्रह्मेशानयो-  
र्वींशशैषिकयोश्च आढकम्, अन्येषां परिवाराणां होमस्य चाऽऽढकार्थम्, देवेशस्य देव्योश्च प्रातर्मौद्रिकं, मध्याह्ने गौल्यं, रात्रौ पायसम्, अर्धयामे  
चाऽऽढकद्वयं हविरपूपसंयुक्तं, त्रिकालमाढकद्वयं, मन्त्र हविः, कर्पूरसहित-  
ताम्बूलं, नित्याऽग्निकुण्डेऽमूर्ताराधनं, त्रिकालमन्नबलियुक्तं, कर्पूरसहितान्,  
षोडशाजस्रदीपान्, त्रिगुणान् सन्ध्यादीपान्, प्रातर्मध्याह्नयोर्द्विशतं, रात्रौ  
पञ्चशतं श्रद्धादीपान् कर्पूरागरुसहितं धूपं, जातीचम्पकोत्पलादिसुगन्धि-  
पुष्पाढ्य, द्वात्रिंशद्विग्रहैरर्चनं, देवगणिकाभिर्देवदासीभिर्भक्तैश्च (कृत) नृत्तगेय-  
संयुक्तं, नर्तकगायकवांशिकमौरजदारदविकाद्यैस्संयुक्तं, प्रातः प्रबोधनघोषयुतं,  
स्नानकाले हविर्दाने बलिदानं पटोद्धरणे बलिभ्रमणे च काले शङ्खभेर्यादिघोषणं  
नाडिकाभेरीताडनं, सप्तप्राकारसंयुक्तं, सर्वपरिषदेवतार्चनमुत्तमोत्तमम्॥

इन्द्रादिलोकपालानाम्, अन्येषां परिवाराणां हविर्निवेदनं, विना बलिदानं,  
द्विसप्ताजस्रदीपान् तत् त्रिगुणान्सन्ध्यादीपान्, प्रातर्मध्याह्नयोः शतपञ्चाशत्,  
रात्रौ चतुःशतं श्रद्धादीपान्, पूजावेलायां मन्त्रहविर्निवेदनं, द्विकालहोमं  
द्विकालान्नबलियुक्तं षट्प्राकारस्थ देवार्चनं पूर्ववन्नृत्तगेयवाद्ययुक्तमुत्तममध्यम्।

पूजकमुन्योर्वींशशैषिकयोश्च हविर्विना द्वादशाजस्रदीपान् तत्त्रिगुणान्  
सन्ध्यादीपान् पूजावेलानिवेदनं, द्विकालहोमं, तथैवाऽन्नबलियुक्तं,  
षट्प्राकारस्थ देवार्चनं, पूर्ववन्नृत्तगेयवाद्यैर्युक्तमुत्तमाधमम्।

पूजकमुन्योरवताराणां च द्विकालनिवेदनं, द्विपञ्चाजस्रदीपान्, तत्त्रिगुणान् सन्ध्यादीपान्, प्रातर्मध्याह्नयोश्शतं, रात्रौ त्रिशतं, सन्ध्यादीपान्, देवदासीभिर्भक्तैश्च (कृत) नृत्तगेयवाद्यसंयुक्तं, प्रातर्होमं, मध्याह्ने अन्नबलियुतं, पञ्चप्राकारस्थ देवार्चनं मध्यमोत्तमम्।

अवताराणामेककालनिवेदनं, स्नापनोत्सवबलिबेराणाम्, आढकहविर्निवेदनम्, अष्टावजस्रदीपान्, तत्त्रिगुणान् सन्ध्यादीपान्, प्रातर्मध्याह्नयोरशीतिं, रात्रौ द्विशतं, श्रद्धादीपान्, चतुष्प्राकारस्थ देवार्चनं नृत्तगेयवाद्यैर्युक्तं मध्यममध्यमम्।

यथालाभं मौद्रिकगौल्यपायसाऽपूपानां निवेदनं, षडजस्रदीपान्, तत्त्रिगुणान्, सन्ध्यादीपान्, प्रातर्मध्याह्नयोष्पष्टिं, रात्रौ शतपञ्चाशत् श्रद्धादीपान्, अन्यत्सर्वं पूर्ववन्मध्यमाधमम्।

देवेशस्य द्रोणार्धं हविः अर्धयामे चाऽढकं देवस्यार्धं देव्योः स्नापनोत्सवबलिबेराणां एककालनिवेदनं, सायं प्रातः पूजावेलानिवेदनं, चतुरोऽजस्रदीपान्, तत्त्रिगुणान् सन्ध्यादीपान्, प्रातर्मध्याह्नयोश्चत्वारिंशत्, रात्रौ शतं, श्रद्धादीपान्; त्रिप्राकारस्थ देवार्चनं, नृत्तगेयवाद्यैर्युक्तम्, अधमोत्तमम्।

देवेशस्याऽऽढकं हविः, देव्योस्तदर्थं, त्रिकालं द्विकालं वा; स्नापनोत्सवबलिबेराणामेककालनिवेदनम् एककाले पूजावेलानिवेदनं, गौल्यादीनि विना मध्याह्ने अन्नबलिहोमौ द्वावजस्रदीपौ तत्त्रिगुणान् सन्ध्यादीपान् प्रातर्मध्याह्नयोर्दश, रात्रौ विंशतिश्रद्धादीपान् नृत्तगेयविहीनं वाद्ययुतं, द्विप्राकारस्थ देवार्चनम्, अधममध्यमम्।

देवेशस्य द्विकालमेककालं वा, आढकं हविः, तदर्थं मध्याह्ने देव्योर्यथालाभं व्यञ्जनैर्युक्तं, एकमजस्रदीपं, तद्विगुणान् सन्ध्यादीपान् यथालाभं श्रद्धादीपान् अन्यत्सर्वं विनैकप्राकारस्थ देवार्चनम्, अधमाधममाहुः।

उत्कृष्टे चोत्कृष्टं कर्तव्यम्, अन्यथा महत्तरो दोषो भवति, एकस्मिन्नालये देवेशादिदेवानाम् एकाहस्योक्तकाले नित्यं हविरर्थं तण्डुलं एककालस्य दशभारं, यथाभारोपदंशैर्युक्तमुत्तमोत्तमम्। तथाऽष्टभारमुत्तममध्यमम्, सप्तभारमुत्तमाधमम्, षड्भारं मध्यमोत्तमम्, पञ्चभारं मध्यममध्यमम्, चतुर्भारं मध्यमाधमम्, त्रिभारमधमोत्तमम्, द्विभारमध्यममध्यमम्, तथैकभारमधमाधममित्येके।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नवविधार्चनाविधि-  
नाम पञ्चचत्वारिंशः पटलः ॥ ४५ ॥

### अथ षट्चत्वारिंशः पटलः

#### विशेषपूजाविधानम्

अथ मार्गशीर्षादिमासेषु मासनक्षत्रेषु विष्णुपञ्चदिने विषुवदयने सङ्क्रमणेषु ग्रहणे अन्यस्मिन्पुण्यनक्षत्रे राज्ञः, यजमानस्य वा, जन्मर्क्षेऽपि विशेषपूजां कुर्यात्।

सर्वत्राऽऽलयं मृष्टसिक्तोपलेपनाद्यैस्संशोध्य, पैष्ट्या भूमिमलङ्कृत्य, वितानध्वजदर्भमालास्तम्भवेष्टनाद्यैरलङ्कृत्य, द्वारेषु तोरणकदलीक्रमुकाङ्कुरोद-  
कुम्भाद्यैरलङ्कृत्य, ग्रामवीथिं च संशोध्य, प्रातस्सन्ध्यार्चनान्ते चोत्सवबिम्ब-  
मासाद्य, अभ्यर्च्य, निवेद्य, अग्निकुण्डे चुल्यां वा, अग्निं परिषिच्य, आज्यमिश्र-  
चरुणा तत्तिथिवारनक्षत्रदेवत्यं, वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्यं, ब्राह्मं, रौद्रं, तदालय-  
गतपरिषदेवत्यं, च, हुत्वा, ग्रामवीथ्यां बलिं निर्वाप्य, ऐकाहिकोत्सवोक्तमार्गेण  
उत्सवं कृत्वा आस्थाने अर्चास्थाने वा, द्रोणद्वयादहीनैस्तण्डुलैर्यथालाभोप-  
दंशैर्युक्तं, हविर्निवेदयेत्, एतदुत्तमम्।

स्नपनोक्त क्रमेणाऽष्टशताऽष्टचत्वारिंशच्चतुर्विंशत् द्वादशकलशैस्संस्नाप्य,  
अभ्यर्च्य, तथैव हविर्निवेदयेत् मध्यमम्।

प्रातर्मध्याह्ने वार्चनावसाने देवं शुद्धस्नपनविधानेन संस्नाप्याभ्यर्च्य निवेद्य होमं जुहुयात् एतदधमम्।

### मार्गशीर्षद्वादशीपूजा

मार्गशिर शुद्धद्वादशीमुद्दिश्य एकादश्याम् आचार्यो यजमानश्च त्रिषवण-  
स्नानं कृत्वा, आचम्य, सन्ध्यामुपास्य, देवादीनद्भिस्तर्पयित्वा, ब्रह्मयज्ञं च  
कृत्वा, आलयमाविश्य, प्रदक्षिणं प्रणामं च कृत्वा, देवाभिमुखे समासीनो  
ध्यायन् अष्टाक्षरमन्त्रं यथोक्तविधिना अन्यामृचं वैष्णवीं यथाकामं जप्त्वा,  
वेदाध्ययनं च कारयेत्। अथवा वैष्णवीं गाथां (कथां) वा श्रावयेत्।  
मध्याह्ने साये च स्नानादीनि कृत्वा, रात्रौ सर्वभोगरहितो देवं ध्यायन्नासीत,  
शयीत वा, द्वादश्यां प्रभाते स्नात्वा, देवेशस्य महतीं पूजां कृत्वा, गौल्यं  
हविर्निवेद्य, पानीयाचमनमुखवासं दत्वा, आचार्यो हस्ताभ्यां पुष्पमादाय,  
'सहस्रशीर्षमेकाक्षरवैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च, जप्त्वा; प्रतिमन्त्रं  
पुष्पाञ्जलिं बहुशो दद्यात्। तथैवार्चकाः परिचारकाश्च दक्षिणपश्चिमोत्तरेषु  
स्थित्वा, पुष्पाञ्जलिं दद्युः। तत्काले चतुर्दिक्षु वेदानध्यापयेत्। यजमानो  
नृत्तगेयवाद्यैर्विनोदं कारयित्वा, स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च, संस्तूय आचार्याय दक्षिणां  
दत्वा, वैष्णवान् सम्पूज्य अश्नीयात्।

अस्मिन्मासे नित्यं गौल्यं हविर्निवेदयेदिति केचित्। एतेन संवत्सरे यत्  
न्यूनं तत्सर्वं पूर्णं स्यात्। संवत्सरार्चनफलं लभेत्।

### पौषमासपूजा

पौषमासे पुण्यनक्षत्रे क्षीरं गव्यं देवेशाय निवेदयेत्। सोऽपि संवत्सरफलं  
लभेत्।

तस्मिन्मासे ऋक्षपर्वणि देवेशस्योत्सवस्नपनादीनि कारयेत्।

### माघमासपूजा

माघमासे देवाय अगरुकोष्ठाद्यैर्धूपं दद्यात्। सोऽपि संवत्सरं धूपदानफलं लभेत्।

### पुनर्वसुपूजा

अस्मिन्मासे पुनर्वसौ राघवस्योत्सवं, स्नपनादीनि कारयेत् तदर्थं पूर्ववदङ्कुरार्पणं कृत्वा, पूर्वरात्रौ प्रतिसरोत्सवं कारयित्वा, सौवर्णं, राजतं, ताम्रं, वा प्रतिसरं कृत्वा, सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये वा पात्रे शालितण्डुलानि प्रक्षिप्य, नववस्त्रेणाच्छाद्य, उपरि प्रतिसरं सन्यस्य, तस्मिन् शेषमभ्यर्च्य, शान्तं, गरुडं, हनमन्तं वा, अलङ्कृत्य यानमारोप्य, सर्वालङ्कारैर्नृत्तगेयवाद्यैर्धूप-दीपैश्च, संयुक्तं, ग्राममालयं वा प्रदक्षिणीकृत्य, शयनस्थाने पञ्चशयनानि वासांसि वा आस्तीर्य, देवमारोप्य, अभ्यर्च्य, पुण्याहान्ते पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा, शाययेत्। देवेन सह देवीं शाययेत्। लक्ष्मणभरतादीन् पृथगेव शाययेत्। प्रभाते स्नात्वा देवमुत्थाप्य, अलङ्कृत्य, ग्राममालयं सर्वालङ्कारसंयुक्तं, प्रदक्षिणं कृत्वा, आस्थानमण्डपे संस्थाप्य, स्नपनोक्तविधिना देवेशस्य, देव्याश्च, भरतादीनां, पृथगेव स्नपनं कुर्यात्। अथवा देवेशस्य स्नपनं कृत्वा, अन्यांश्च शुद्धोदकैरभिषेचयेत्। अथवा सर्वान् शुद्धस्नपनविधिना संस्नापयेत्। नृत्तगेयवाद्यैर्विनोदं कारयेत्। महाहविः, प्रभूतं वा, निवेद्याऽ-पूपादीनि पक्त्वा पक्वभक्ष्याणि निवेद्याऽलङ्कृत्य, प्रदक्षिणीकृत्य, अर्चास्थाने न्यसेत्। एवमुत्सवं कुर्यात्। सोऽपि महोत्सवफलं लभेत्। राज्ञो विजयो, बलवृद्धिश्च, ग्रामस्य च समृद्धिर्भवति॥

### फाल्गुनमासपूजा

फाल्गुने मासि चन्दनादीन्, गन्धान्नित्यं यो दद्यात् स संवत्सरगन्धदानफलं लब्ध्वा, सर्वैश्चर्यमाप्नोति॥

### फाल्गुने उत्तरफल्गुन्यां लक्ष्मीपूजा

तस्मिन्मासे चोत्तरफल्गुन्यां लक्ष्मीः प्रादुर्भूता तस्यां देवीभ्यां सह देवेशं सप्तविंशतिभेदैरभ्यर्च्य उत्सवस्नपनादीनि कृत्वा, प्रभूतं हविर्निवेदयेत्। अशक्तश्चेत् शुद्धोदकैरभिषिच्य यथाशक्ति हविर्निवेदयेत्॥

### चैत्रमासपूजा

चैत्रमासे सुगन्धपुष्पैर्देवेशमलङ्कृत्य, संवत्सरपुष्पदानफलं लभेत्। तस्मिन् मासे चैत्र्यां पौर्णमास्यां देवेशं द्वात्रिंशद्विग्रहैरभ्यर्च्य, उत्सवस्नपनं च कृत्वा, प्रभूतं हविर्निवेद्य, कदल्याम्रपनसादीनि सुपक्वानि बहूनि निवेद्य, सुगन्धपुष्पैर्देवेशमलङ्कृत्य, पुष्पदामभिः प्रपामलङ्कृत्य, तस्यां देवेशं संस्नाप्य, नृत्तगेयवाद्यैर्विनोदं कारयत्। देवाभिमुखे धान्यपीठयोर्मधुमाधवौ समावाह्याऽर्चयेत्। वसन्तकालावधिर्यावत् तावन्नित्यमेवं कुर्यात्।

### वैशाखमासपूजा

वैशाखे मासि प्रभाते नवघटे स्वच्छं स्वादुतोयं संगृह्य, उत्पूय, आदित्यरश्मौ चन्द्रकिरणे च, निधाय, द्वितीयेऽहनि सुगन्धवासिते नवेऽघटे सम्पूर्य, चन्दनोशीरैलादिवासितं वायुशीतं नवे करके सम्पूर्य, देवेशाय यो दद्यात् स संवत्सरपानीयदानफलं लभेत्॥

### रेवतीनक्षत्रे महीदेवीसहितदेवपूजा

तस्मिन्मासि रेवत्यां महीदेवी प्रादुर्भूता, तस्यां देवीभ्यां सह देवेशं सप्तविंशतिदिनैरभ्यर्च्य, उत्सवस्नपनादीनि कृत्वा, प्रभूतं हविर्निवेदयेत्।

### विशाखायां पूजा

विशाखानक्षत्रेदेवं विशेषतोऽभ्यर्च्य, आम्रफलानि बहूनि पयसा सह पाचयित्वा, प्रनिवेद्य, प्रभूतं हविर्निवेदयेदित्येके॥

### ज्येष्ठमासपूजा

ज्येष्ठमासि स्नानतोयम् अमृतवत् क्षौमं, सूक्ष्मं कार्पासतन्तुकृतं वा वस्त्रं, देवेशाय यो दद्यात्, सोऽप्येकहायनस्नानतोयदानफलं वस्त्रदानफलं च लब्ध्वा, चिरायुर्भवति॥

### आषाढमासपूजा

आषाढे मासि विधिना अर्घ्यद्रव्याणि संयोज्य, यो दद्यात्; स संवत्सराऽर्घ्यदानफलं लभेत्॥

### श्रावणमासपूजा

अथ श्रावणे घृतदधि च निवेद्य, स संवत्सर निवेदनफलं लभेत्।

तस्मिन्मासे कृष्णाष्टमी रोहिणीयुक्ता, वियुक्ता वा, जयन्तीति कीर्त्यते। तस्यां कृष्णार्चनं कुर्यात्। अङ्कुरार्पणं कृत्वा, तद्रात्रावर्चनावसाने कृष्णमलङ्कृत्य, आस्थानमण्डपे संस्थाप्य, परितः प्रावरणं कृत्वा, नृत्तगेयवाद्यैर्विनोदं कारयित्वा, स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च संस्तूय, (स्तुत्य) पटमुद्धृत्य, पुष्पाण्यवकीर्य, वस्त्रमाल्यादीनि, विमोच्य, धौतवस्त्रेणाऽऽछाद्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, तैलाभ्यञ्जनं कृत्वा, शुद्धस्नपनविधिना संस्नाप्य, गोक्षीरं नवनीतं च, 'शन्नोदेवी'रिति निवेद्य, ताम्बूलं प्रदाय, पुष्पाञ्जलिं दद्यात्।

निवेदितं क्षीरम् अप्रजाःस्त्रियःपिबन्ति, ताः पुत्रवत्यो भवेयुः। तस्मिन् काले पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा, शयने पञ्चशयनानि वासांसि वाऽऽस्तीर्य, प्रतिसरं बध्वा, (देवं) शाययीत प्रभाते स्नात्वा, देवमुत्थाप्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, अलङ्कृत्य, उत्सवोक्तक्रमेण ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कारयेत्। उत्सवे देवेशं ये सेवन्ते, तेषां भक्तानां ब्राह्मणानां शिरस्सु हरिद्रा चूर्णं, तैलं च विनिक्षिपेत्॥ आलयमाविश्य, आस्थानमण्डपे संस्थाप्य, स्नपनोक्त

विधिना शुद्धस्नपनविधिना वा, स्नापयेत्। महाहविः प्रभूतं वा निवेद्याऽलङ्कृत्य, आलयं प्रदक्षिणीकृत्याऽर्चास्थाने संस्थापयेत्। एतेन उत्सवेन सर्वप्रजावृद्धिः, विजयः, कीर्तिश्च, भवति। इष्टान् कामानवाप्नोति। विष्णुलोके महीयते॥

### प्रोष्ठपदपूजा

प्रोष्ठपदे मासि अपूपादीनि भक्ष्याणि यो निवेदयति स संवत्सरनिवेदनफलं लभेत्॥

### आश्वयुजमासपूजा

आश्वयुजमासि नित्यं मुखवासं यो दद्यात् स संवत्सरमुखवासदानफलं लभेत्॥

### कार्तिकमासपूजा

कार्तिके मासि देवेशस्य यो दीपं दद्यात् संवत्सरदीपदानफलं लभेत्॥

### कृत्तिकादीपोत्सवः

ततः तस्मिन्मासे कृत्तिकानक्षत्रयुक्ते वियुक्ते वा पर्वणि दीपं कुर्यात्। देवालयं संशोध्य, पैष्ट्याभूमिमलङ्कृत्य, देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य, उत्सवस्नपनादीनि पूर्ववत्कारयेत्। सायाह्ने बहुदीपार्थं घृतं तैलं वाऽऽहृत्य अस्तङ्गतेऽर्के देवस्योभयोः पार्श्वयोः गव्यं घृतमादाय, कर्पूरवर्तिकायुक्तान् दीपानुदीप्य, तथा मुखमण्डपे तद्द्वारे च दीपमालां कारयेत्, प्रथमावरणे द्वितीये तृतीये चतुर्दिक्षु, विदिक्षु च, दीपकूटान् कृत्वा, दीपानुदीप्य, दीपपात्रे महादीपम् उज्ज्वालय, अधिदेवमाराध्य पश्चिमे दीपमण्डपे संस्थाप्य, 'शुभ्राज्योति, (वै०म०प्र०८) रिति दण्डाग्रे दीपं संन्यसेत्। देवं चित्रकक्ष्याद्यैरलङ्कृत्य, अर्चावसाने अपूपानि पृथुकानि बहूनि निवेद्य, अन्यानि भक्ष्याणि निवेद्य, गुलेन मिश्रितानि देवेशाय निवेद्य, महाहविः प्रभूतं वा निवेदयेत्। एवं यः

कुरुते स कीर्तिं श्रियं विजयान् इष्टान् कामाँश्चाऽवाप्य, विष्णोर्लोके महीयते इत्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे मासविशेषपूजाविधि-  
नाम षट्चत्वारिंशः पटलः ॥ ४६ ॥

### अथ सप्तचत्वारिंशः पटलः

#### शुद्धस्नपनविधिः

अथ शुद्धस्नपनविधिं वक्ष्ये - नित्यार्चनायां स्नपने चोत्सवे अन्यर्क्षेषु, पुण्यर्क्षेषु च, शुद्धस्नपनं समाचरेत्। स्नपनद्रव्याणि सम्भरति, देवागारं प्रविश्य, देवस्य पादयोः पुष्पाञ्जलिं दत्वा, 'परं रँह' (वै०म०प्र०८) इति हस्ताभ्यां देवमादाय अलङ्कृते मण्टपे पीठे 'प्रतद्विष्णु'रिति संस्थाप्य, पात्रे परिच्छदादिपरिवृतं राजवदुपचारं कारयित्वा, 'त्रीणिपदा' इति, 'इन्द्रोऽभिमन्ते'ति देवस्य पादौ प्रक्षाल्य, 'विष्णुर्मा रक्ष'त्विति धौतेन विमृज्य, 'विष्णवे नम' इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा, 'शन्नोदेवी'रित्याचमनं ददाति। अष्टाक्षरेण मुखं पाणी च धौतेन विमृज्य, 'घृतात्परी'ति मुखवासं प्रदाय, विविधैः स्तोत्रैर्नृत्तगेयवाद्यैश्च विनोदं कारयेत्। मुख्यं गौणं च ज्ञात्वा, देवेशं प्रणम्य, वस्त्राभरणगन्धमाल्याभरणादीनि विमोच्य, 'वसोःपवित्र'मित्यनेन वाससाऽऽ-  
छाद्य, मुखवासं निवेद्य तत्काले वैष्णवैर्मन्त्रैर्जयशब्दैश्च स्तुत्वा, देवेशं प्रणम्य, कार्यं विज्ञापयेत्।

पूजकः स्वयमेव श्रावयेत्। तद्वाक्यं विष्णोर्वाक्यमिति स्मृत्वा, सर्वं समाचरेत्। पुनःपुनः मुखवासं निवेद्य, विष्णुगायत्र्या धौतेन वस्त्रेण देवस्य स्कन्धं समाच्छाद्य, अभावे नववस्त्रेण, अतोदेवा' इत्यलकान्विकीर्य 'इदं विष्णु'रिति अलकशोधनं कृत्वा, तैले सोममभ्यर्च्य, 'त्रीणिपदे'ति तैलं शिरसि संस्त्राव्य, 'सोमं राजान'मिति मर्दयित्वा, 'विष्णोः कर्माणी'त्यावर्त्याऽऽ-

वर्त्य करोति। अलकान् सम्बध्य, 'तद्विष्णोःपर' मिति परिमलैः पुष्पमाल्यै-  
रलङ्कृत्य, करौ प्रक्षाल्य, स्कन्धाद्वस्त्रं विमोच्य, 'तद्विप्रास' इत्यङ्गे अभ्यञ्जनं  
कृत्वा, तच्छेषं भक्तेभ्यःप्रदद्यात्। 'विष्णोर्नुक'मिति शालिपिष्टेन देवेशं  
परिमृज्य, 'तदस्य प्रिय'मिति वस्त्रेणार्द्रेण विमृज्य, शकुनसूक्तेन देवमादाय,  
'प्रतद्विष्णुस्तपत' इति स्नानपीठे, देवं संस्थाप्य, पूर्ववत्पादौ प्रक्षाल्य,  
सौवर्णोस्साधनैश्चूतपत्रसिराभिर्वा 'परोमात्रया, विचक्रम' इति दन्तधावनं,  
तालुशोधनं च, भावयति। पूर्ववदाचमनं दद्यात्। एकादश्यां, पर्वणि, नवम्याम्,  
अष्टम्यां च, वर्जयेत्। तासु कुर्याच्चेत्, राजशत्रु परिपालनं ग्रामयजमानयो-  
र्भयप्रदं भवति। दूर्वाक्षतपुष्पाणि देवस्य मूर्धादिपादपर्यन्तं, 'त्रिदेव' इति  
सन्धौ सन्धौ संयोज्य, पादयोः प्रक्षिपेत्। वस्त्रादीनि विमोच्य, 'परिलिखित'मिति  
आम्लेन संशोध्य, सूक्ष्मसिकताभिः 'विष्णवे नम' इति यथाबिम्बशुद्धिस्तथा  
शोधयित्वा 'वारीश्चतस्र' इति शुद्धोदकैरभिषिच्य, पूर्ववद्धौतेन वस्त्रेणाऽऽ-  
च्छाद्य, पाद्याचमनं दत्वा, कर्पूरादिपरिमलैर्युक्तेन हरिद्रापिण्डेन 'सिनीवाली'  
ति देवस्य सर्वाङ्गमालिप्य, पूर्ववच्छुद्धोदकैरभिषेचयेत्।

पुनस्संशोध्य, आचमनं दत्वा, वस्त्रमाल्याद्यैर्विभूष्य, 'नमो वरुणःशुद्ध'  
इति क्षीरेण उष्णोदकैर्वा अभिषिच्य, 'भूरानलय' इति गन्धतोयैः पुनस्संस्नाप्य  
पूर्ववद्वस्त्रमाल्यादिभिरलङ्कृत्य, 'अग्निं दूत'मिति उपवीतं, 'सोमस्य तनूरसी'  
त्युत्तरीयं च, दद्यात्। 'इदं ब्रह्मपुनीमह' इति देवस्य हस्तयोः पवित्रं,  
संयोज्य, 'तद्विप्रास' इति चन्दनेन सर्वाङ्गमालिप्य, पाद्यार्घ्यान्तमभ्यर्च्य,  
देवेशं प्रणम्य, सहस्रधारामभ्यर्च्य, पूर्ववत्सहस्रधारयाभिषेचयेत्। अलाभे  
षोडशादिचतुरन्तं यथालाभं कुम्भोदकैः 'वसोः पवित्र'मिति, पुरुषसूक्तेन  
वा, अभिषेचयेत्। तत्तत्काले चतुर्दिक्षु वेदानध्यापयेत्। स्तोत्रैः जयशब्दैः  
नृत्तगेयवाद्यैश्च घोषयेत्। पुनः शुद्धोदकैरभिषिच्य, वस्त्रमाल्यादीनि विमोच्य,  
अङ्गं प्रति 'मित्रस्सुपर्ण' इति प्लोतेन विमृज्य, धौतवस्त्रेणाऽऽच्छाद्य, पाद्याचमनं

दत्त्वा, पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, शकुनसूक्तेन देवमुद्धृत्य, पूर्ववन्मण्डपे पीठे सन्यस्य, वस्त्राभरणगन्धमाल्याद्यैरलङ्कृत्य, पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य, दूर्वाक्षतगन्ध-पुष्पाण्येकपात्रे सङ्गृह्य देवस्य पुरतः संस्थाप्य, सोममभ्यर्च्य, हस्ताभ्यां गृहीत्वा, विष्णुगायत्र्या मकुटोपरि त्रिःप्रदक्षिणमावर्त्य, पुरतःनिक्षिपेत्। पश्चाद्रक्षादीपविधानेन रक्षादीपं कारयेत्। तत्काले 'देवस्यत्वे'त्यादर्शं दर्शयित्वा, अष्टाक्षरेण देवस्य छत्रचामरपरिच्छदादीनि योजयित्वा, विनोदमपि कारयेत्।

शकुनसूक्तेन देवमुद्धृत्य, हविर्निवेदनस्थाने भूरसीत्यादिना प्रतिष्ठाप्य आसनाद्यैरुपचारैरभ्यर्च्य, पानीयाचमनमुखवासं दत्त्वा, देवेशमुद्धृत्य, पूर्ववन्मण्डपे पीठे सन्यस्य, वस्त्रमाल्यादीनि विमोच्य, अन्यैर्वस्त्रमाल्याद्यैरलङ्कृत्य, अपूपादीनि भक्ष्याणि भोज्यानि विविधानि पक्वान्यपक्वानि च विष्णुगायत्र्या अष्टाक्षरेण वा निवेदयेत्। पूर्ववत्पाद्याचमनमुखवासौ दत्त्वा, यानमारोप्य, आलयं प्रदक्षिणीकृत्य, देवागारं प्रविश्य, पूर्वस्थाने न्यसेत्। अर्चनं चेज्जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्यार्चयेत्॥

### आग्रयणविधिः

अथ देवेशस्याग्रयणविधिं वक्ष्ये - शुभे मुहूर्ते कर्तुरनुकूले नक्षत्रे शाल्यादीन् व्रीहीन् प्रियङ्ग्वादिधान्यानि वा आहृत्य आलयमलङ्कृत्य, शुचौ देशे सर्वोपदंशान् पयोदधिघृतगुलान् दीपार्थं तैलं च, कदलीचूतपनस नालिकेरपूगफलानि मरीचादीकपूर हरिद्राकदलीशाकान् वितत ताम्बूलकदली-पत्राणि, नवानि वस्त्राणि, विविधानि पुष्पाणि च, सङ्गृह्य; आचार्यो यजमानश्च वैष्णवैस्सह; सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुक्तं, अमितं चक्रं वा पुरस्कृत्य, ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य, आलयं प्रविश्य, अभिमुखे शाल्यादीन् सन्यस्याऽभ्यर्च्य, देवमानस्य, धान्यसङ्ग्रहणं कृत्वा, हविष्पाकोक्तविधिना धान्यानि संशोध्य, अवघातं कृत्वा, संशोध्य, तण्डुलान् द्विस्त्रिश्चतुर्वाद्भिस्सङ्काल्य, नालिकेरगुल-

मरीचजीरकैर्मिश्रीकृत्य, निधाय, पश्चाद्धवींष्यपि बहूनि सर्वोपदंशंश्च पाचयित्वा, देवेशं संस्नाप्य, नववस्त्रपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य, आस्थाने अर्चास्थाने वा तं स्थाप्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, पात्राणि संशोध्य, अधिदेवमाराध्य, पुनःप्रक्षाल्य, अभिपाच्य तण्डुलान् प्रक्षिप्य, 'देवस्यत्वे'ति घृतेनाभिघार्य, 'अतोदेवादिना अभिमृश्य 'आप्यायता'मिति निवेदयेत्।

आचमनमुखवासं च दत्वा, यथाविधि प्रभूतं हविर्निवेदनं च कृत्वा, नित्याग्निकुण्डे चुल्यां वा वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्वं, तदालयगतपरिषदेवानां मूर्तिमन्त्रांश्च, हुत्वा, परिषदेवेभ्यो निवेद्य शक्तश्चेद्वलिदानं कारयित्वा, देवस्य निवेदित तण्डुलान् भक्ताः ब्राह्मणादयः प्राश्नीयुः एवम् आग्रयणं विष्णोर्यः कारयेत् सोऽपि धनधान्यसमृद्धिमाप्नोति इति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे शुद्धस्नपनाऽऽग्रयण-  
विधिर्नाम सप्तचत्वारिंशः पटलः ॥ ४७ ॥

### अथ अष्टचत्वारिंशः पटलः

देवेशस्य स्नपनविधिः

अथ देवेशस्य स्नपनविधिं वक्ष्ये - प्रतिष्ठान्ते चोत्सवान्ते अयने विषुव्यतीपाते अन्यसङ्क्रमणेष्वब्दान्ते युगान्ते राहुसम्प्लवे गुरुशुक्रोदये मासर्क्षेषु विष्णुपञ्चदिनेषु राज्ञो ग्रामस्य यजमानस्य च जन्मर्क्षे अनावृष्ट्यां महाव्याधि-  
कोपे अन्यस्मिन् काम्ये च देवेशस्य स्नपनं कारयेत्।

यद्दिने कर्तुमुद्योगः तद्दिनात्पूर्वं नवमे सप्तमे पञ्चमे तृतीये वा अह्नि अङ्कुरार्पणं कुर्यात्। अङ्कुरार्पणादूर्ध्वं द्रव्याण्याहरेत्। नदीसस्यक्षेत्रतटाकदर्भ-  
मूलगजदन्तोद्धृतगोविषाणोद्धृत कुलीरवास वल्मीकेषु अष्टौ मृदो यथालाभं वा गृहीयात्। हिमवन्मेरुविन्ध्यविडूरवेदपर्वतमहेन्द्रमहाहरिश्चन्द्रशतश्रृङ्गान् एतान्

कुलपर्वतान् अष्टौ, यथाक्रमेण धूमश्चेतपीतरक्तश्यामनीलपिङ्गलकृष्णवर्णान्  
द्वादशाऽङ्गुलोत्सेधान् पञ्चाङ्गुलविशालान् अग्रे त्र्यङ्गुलविस्तृतान् चतुरश्रान्  
याज्ञिकैर्वृक्षैः मृदा वा कारयेत्। शालिव्रीहियवमुद्रमाषप्रियङ्गुतिलतिल्वसर्षपा-  
ण्यष्टौ धान्यानि सर्वालाभे यथालाभं वा आहत्य, अङ्कुरार्पणोक्तधान्यानाम्  
अङ्कुरांश्च, तदभावे दूर्वाग्राणि वा आहरेत्। श्रीरूपोदकुम्भभेरीदर्पणमत्स्य-  
युग्माऽङ्गुशशङ्खावर्तानि अष्टमङ्गलानि यथाक्रमेण हेमार्कबिम्बफलश्चेतपीत-  
रक्तशङ्खातिरक्तवर्णान् अष्टाङ्गुलोत्सेधान् चतुरङ्गुलोच्छयपीठयुतान् कारयेत्।

एवं पञ्चप्राग्द्रव्याणि चास्तीर्य, पञ्चगव्यघृतमधुदधिक्षीरगन्धोदक  
अक्षतोदकफलोदककुशोदकरत्नोदकजप्योदकसर्षपोदकसर्वौषध्युदकानि द्वादश  
प्रधानानि षोडशांशं कृत्वा, 'शुक्रमसी'त्येकांशं घृतं, 'दधिक्रावण्' इति  
द्व्यंशं दधि, 'आप्यायस्वे' ति त्रिगुणांशं क्षीरं, 'शन्नोदेवी' रिति वेदांशं  
गोमयं, सावित्र्या रसांशं गोमूत्रम्, एवं योजयेत् एवं पञ्चगव्यम्।

घृतमनतीतपञ्चदशाहं, पुष्पद्रावणिकं, फलद्रावणिकं वा, मधु, तदलाभे  
नालिकेरजलं, मृण्मयपात्रेन ग्राह्यं गव्यं, न शुक्तं दधि, सद्यो दुग्धं क्षीरं  
श्रेष्ठं, पञ्चगव्यादीनि प्रत्येकमाढकं तदर्धं यथालाभं वा सङ्गृह्य, शेषं जलेन  
पूरयेत्।

जलपिष्टचन्दनादिगन्धद्रव्ययुतं गन्धोदकं माषयवसर्षपव्रीहितण्डुलैर्युक्तं  
जलम् अक्षतोदकं, कदलीपूगपनसनालिकेरमातुलुङ्गाद्यैः फलैर्यथालाभैर्युक्तं  
फलोदकं, चन्दनाद्यमष्टांशादहीनं प्रक्षिपेत्। कुशैस्सहितं कुशोदकं, नवरत्नैः  
पञ्चरत्नैर्वाऽलाभे सुवर्णेन वा संयुक्तं रत्नोदकम्, अतोदेवादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः  
प्रणवशतेनाभिमन्त्रितं जप्योदकं, ओषधयः फलपाकान्ताः सर्वैः त्रिभिरधिकैर्वा  
संयुक्तं सर्वौषध्युदकम्, एतद्द्वादशप्राधानद्रव्यसमीपे शुद्धोदकपूर्णान् कलशान्  
उपस्नानान् बिल्वपत्रकरवीरनन्दावर्तपद्मकुमुदानि पुण्यपुष्पाणि जातीफल-  
कर्पूरेशीरमसूरदमनकमुद्रचणकानां चूर्णम्, अश्वत्थवटमधूखदिरवज्जुला-

सनानां त्वक्चूर्णकषायम्, नदीतटाककूपपल्वलेषु तीर्थोदकानि सिंहिकुल-  
व्याघ्रनन्दादित्यसाहयपाठ सहदेवीनां दूर्वावनौषधि हरिद्राणां चूर्णम् सुवर्णं  
च षड्भागतण्डुलयुतहरेणु स्थैण्येयक पत्राऽगरुश्यामाककचोर चैरु वालमांसि-  
चन्दनैलालवङ्गकपूर्वोशीरस्थिरानारदसावनकुस्तुम्बराणां चूर्णं, सर्वगन्धानां चूर्णं,  
पत्काशाऽपामार्गभूर्जपत्रनन्दावर्तकरवीरपद्मकुशपत्राणां मूलगन्धान्  
जातीहिङ्गुलिकमनःशिलाऽञ्जनगोरोचनधातूंश्च, पुण्यपुष्पाणि नानाद्रव्याणि  
प्रत्येकं समस्तम् अर्धं यथालाभं वा गृह्णीयात्॥

नवं सूक्ष्ममहतं प्लोतं वस्त्रमुत्तरीयं च सौवर्णाभरणानि मणिमुक्तामयं  
च यज्ञोपवीतं सौवर्णं तान्तवं वाऽऽहृत्य, स्नानार्थान् सम्भारांश्च सम्भृत्य,  
आढकपूर्णकलशान् तद्विगुणपूर्णकलशान् तद्विगुणपूर्णकुम्भान् तद्विगुणपूर्ण-  
घटान् तत्षड्विगुणपूर्णमुदधीनीं, प्रस्थपूर्णाश्चरावान् कलशानां पिधानानि  
यथोचितानि अन्यानि भाण्डानि खण्डस्पुटितकाळरहितानि नवानि च आहरेत्।  
अथ देवालयाऽभिमुखे पश्चिमे चोत्तरे च ऐशान्यां वा, यथोक्तं स्नपनागारं  
मण्डपं, कूटं वा, प्रपां वा, कृत्वा; सर्वत्र वितानध्वजदर्भमालातरङ्गस्तम्भ-  
वेष्टनाद्यैः, द्वारेषु तोरणपूर्णकुम्भाद्यैरलङ्कृत्य; परितः प्रावरणं कृत्वा; अभ्यन्तरं  
गोमयेनोपलिप्य पिष्टतोययुतेन सूत्रेण पञ्चविंशतिभागं कृत्वा, तन्मध्ये  
चैकपदे स्नानवेदिं लोहोपलेष्टकादारु मृत्तिकानामन्यतमेन तद्वेदपीठाद्वहिः  
प्रतिदिक्भागमष्टाङ्गुलं, तालं वा, यथोचिताऽऽयामविस्तारां, समचतुरश्रां,  
द्विमेखलां, लोहजां षडङ्गुलोत्सेधां; लोहजाद्विगुणां शिलां शिलाद्विगुणामैष्टकाम्;  
ऐष्टिकाद्विगुणां दारवीं, दारवाद्विगुणां मृण्मयीं; लोहजोत्सेधां, पादुकादि-  
करणैर्युक्तां, वियुक्तां गोमुखे रसाऽङ्गुलाऽऽयतवारिमार्गयुतां, मध्ये गोलकाऽव-  
गाढयुतां; तद्विगुणविस्तारां च कारयति।

तां वेदिं वस्त्रेणाच्छाद्य; कदल्यादिपत्रैराच्छाद्य; परितः कुशकूर्चान्विन्यस्य;  
तां परितोऽष्टौ पदान् शय्यादेशं हित्वा; तद्वहिः षोडशभागेषु प्रागादिचतुर्दिक्षु

चत्वारि पदानि द्वारार्थं त्यजेत्। शेषेषु द्वादशभागेषु द्वादशप्रधानद्रव्यन्यासार्थं व्रीहिभिस्तण्डुलैर्वा गोलकोन्नतां, यथालाभोन्नतां वा वेदिं कृत्वा; बहिरिन्द्रादि-  
देवानां तत्तत्स्थाने द्वादशाङ्गुलविस्तृतानि पीठानि कृत्वा; पश्चिमद्वारवामे  
पङ्कीशस्य, उत्तरद्वारदक्षिणे विष्वक्सेनस्य च, पीठं कृत्वा, वेद्योपरिष्ठा-  
दीशानान्तं जयादीनर्चयेत्।

धान्यवेदिं गायत्र्या प्रोक्ष्य; 'सुमित्रान' (तै०आ०४) इति पङ्क्तिस्थल-  
मुख्यि; 'हिरण्यपाणि'मिति प्रागग्रानुत्तराग्रान्वा दर्भानास्तीर्य; कलशानाहृत्य;  
त्रिगुणैकेन वा सूत्रेण यवान्तरमङ्गुल्यन्तरं वा, परिवेष्ट्य; अद्भिः प्रक्षाल्य;  
'धारास्वि'त्युदकं गृहीत्वा 'इदमापःशिवा' इत्युत्पवनं कुर्यात् रात्रौ चेदग्निसन्निधौ  
जलं गृहीयात्।

### नवविधस्नपनम्

एकैकप्रधाना एकैकोपस्नानाश्चेति चतुर्विंशतिकलशैः स्नपनमधमाधमम्।

एतद्वारिप्रचर्णसहितमित्येके। एकैकप्रधाना, त्रिस्त्रिरुपस्नानाश्चेत्यष्ट-  
चत्वारिंशत्कलशैः प्राक्करणैरनुकरणैश्च सहितम् अधममध्यमम्।

द्विद्विप्रधानाः सप्तसप्तोपस्नानाश्चेति प्राक्करणैरनुकरणैस्सामान्यद्रवैश्च  
संयुक्तमष्टोत्तरशतकलशैः स्नपनमधमोत्तमम्। एकैकप्रधानाष्टोपस्नानाश्चेति  
केचित्। शताष्टद्विगुणं मध्यमाधमम्, त्रिगुणं मध्यममध्यमं; चतुर्गुणं  
मध्यमोत्तमम्। पञ्चगुणमुत्तमाधमं; षड्गुणमुत्तममध्यमं, सप्तगुणमुत्तमोत्तमम्।  
चत्वारिंशद्वयाधिकसहस्रकलशैस्नपनमुत्तमोत्तममित्येके।

गन्धोदकैरुपस्नानकलशानापूर्य; सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा दर्भैः कूर्चान्  
कृत्वा; कलशेषु प्रक्षिप्य; पिधानैरपिधाय; सोपस्नानान् द्वादशप्रधानान्  
द्वादशवस्त्रैरावेष्टयेत्, उत्तमम्।

अष्टवस्त्रैरावेष्टयेन्मध्यमम्। चतुर्वस्त्रैरावेष्टयेदधमम्। द्रव्याधिदेवान्  
तत्तत्पार्श्वे चैकादशविग्रहैरष्टविग्रहैर्वाऽर्चयेत्।

‘प्रणवादिनमोन्तै’ स्तत्तन्नाममन्त्रैः पूर्वं तोयं, ततः पुष्पं; पश्चात्तोयं च,  
समर्चयेत्। षट्त्रयोविग्रहाः सर्वत्र सर्वेषामर्चनार्हा इत्येके।

**अशक्तौ नवविधस्नपनविधिः**

अथ विभवहीनादशक्तस्य स्नपनं नवधा भवति। प्रमुखे चतुरश्रामेव  
पङ्क्तिं कृत्वा; मध्ये पञ्चगव्यं, उत्तरे तस्योपस्नानं, दक्षिणे गन्धोदकं, पूर्वे  
तस्योपस्नानं, पश्चिमे हरिद्राचूर्णम् एतैः पञ्चभिः कलशैः स्नपनमधमाधमम्॥

मध्ये पञ्चगव्यं, दक्षिणे गन्धोदकं, उत्तरे कुशोदकं, तत्तत्पूर्वे तत्तदुपस्नानं,  
पश्चिमे हरिद्राचूर्णम्, इत्येतैस्सप्तभिः कलशैः स्नपनमधममध्यमम्॥

पूर्ववत्पञ्चगव्यगन्धोदककुशोदकान्, तदुपस्नानांश्च, विन्यस्य; पश्चिमे  
अक्षतोदकं, वायव्ये तस्योपस्नानं, नैऋते हरिद्राचूर्णम् एतैर्नवभिः कलशैः  
स्नपनमधमोत्तमम्॥

पूर्ववन्नवकलशान्विन्यस्य पूर्वं जप्योदकं न्यसेत्। एतैर्दशकलशैः  
मध्यमाधमम्॥

पूर्ववन्नव कलशान्विन्यस्य; पूर्वं मधु, तदुत्तरे तस्योपस्नानं, तद्दक्षिणे  
जप्योदकं, एतैर्द्वादशभिः कलशैस्नपनं मध्यममध्यमम्॥

प्रमुखे दक्षिणोत्तरं दण्डवत्पङ्क्तिं कृत्वा; दक्षिणाद्युत्तरान्तं पञ्चगव्यघृतमधु-  
दधिगन्धोदकाऽक्षतोदककुशोदकान्विन्यस्य; तत्पूर्वे तदुपस्नानं विन्यस्य; एतैः  
चतुर्दशभिः कलशैः स्नपनं मध्यमोत्तमम्।

एतैस्सह क्षीरं, तदुपस्नानं च, विन्यस्य; एतैष्षोडशभिः कलशैः  
स्नपनमुत्तममध्यमम्।

एतैस्सह सर्वोषध्युदकं च, तदुपस्नानं च, विन्यस्य; एतैः विंशतिकलशैः  
स्नपनमुत्तमोत्तममिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे स्नपनद्रव्यस्य  
उत्तमोत्तमादिनवविधिर्नाम अष्टचत्वारिंशः पटलः ॥ ४८ ॥

### अथ एकोनपञ्चाशत्तमः पटलः

अथ आचार्यो यजमानयुतो द्रव्यदेवाराधनार्थमेकं, कलशोद्धरणाथ  
द्वौ, चत्वारो वा अभिषेकार्थमेकं, होमार्थमेकं, होतारमेकं, वरयित्वा; पूजयेत्,  
आचार्यः पूर्वरत्रौ देवेशं विशेषतोऽभ्यर्च्य; शयनस्थाने शयनं सङ्कल्प्य;  
तस्मिन् स्नापनं बिम्बं, तदलाभे चोत्सवं, तदलाभे कौतुकं, समारोप्य;  
पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा; शाययित्वा; प्रभाते स्नात्वा आलयमाविशेत्।

यजमानः आचार्यादीन्वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कित्वाऽभिपूजयेत्, आचार्योऽ-  
भ्यन्तरं प्रविश्य; देवेशं प्रणम्य; उत्थाप्य; पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य; मुखवासं  
निवेदयेत्। अथवा तत्काले शयनं सङ्कल्प्य; देवमारोप्य प्रतिसरं बध्वा, यामं  
मुहूर्तं वा; शाययेत्। आसन्ने काले शयनं विना कौतुकं बन्धयेदिति केचित्।  
शकुनसूक्ततोयधारापुरस्सरं वाद्यघोषसमायुक्तं, देवमानीय, स्नानवेद्यां  
प्राङ्मुखमालयद्वारदिङ्मुखं वा 'परं रंह' इति स्थापयित्वा; पाद्याचमनं  
प्रदाय; यजमानस्य यदुपचारः इष्टस्तं दत्वा; त्रयोदशोपचारैरभ्यर्च्य;  
प्राच्यामाहवनीयाग्निकुण्डं कृत्वा; आधारं हुत्वा; वैष्णवं जुहुयात्।

हौत्रं प्रशंस्य देवेशं द्रव्यदेवांश्च तत्तन्मूर्तिमन्त्रैरावाह्य; आवाहनक्रमेण  
निर्वाप्य स्वाहाकारं कृत्वा; द्रव्यं प्रति द्रव्याधिदेवत्यं वैष्णवं च हुत्वा;  
पश्चात् स्नापयेत्।

### स्नपनविधिः

अभिमुखे दक्षिणे वा आसीनस्तद्विम्बार्हं तिष्ठन्वा देवमानस्य; प्राणायामं कृत्वा; ईशानेन्द्रयोर्मध्ये नादेयाद्यामृत् एकस्मिन्यात्रे गृहीत्वा; 'उदुत्य'मिति सन्यस्य; तासु मेदिनीमभ्यर्च्य; 'एकाक्षर'मिति मृदा स्नापयेत्।

'इन्द्रादीशानपर्यन्तं द्वारवामपार्श्वेषु अष्टकोणेषु च, 'इदं विष्णु'रिति हिमवदादीन् पर्वतान् सन्यस्य; तेष्वग्निमभ्यर्च्य; 'विश्वे निमग्न' इति पर्वतेन प्रदक्षिणं, प्रणामं च, कारयेत्।

यमपावकयोर्मध्ये 'शुक्रन्त' इति शाल्यादीनि धान्यानि एकस्मिन् पात्रे सङ्गृह्य; संन्यसेत्। तेषु वायुमभ्यर्च्य; 'प्राणप्रसूति'रिति स्नापयेत्। यमानिलयोर्मध्ये अभ्यन्तरे 'सोम ओषधीना' (वै० म० प्र० २) मिति अङ्कुरान् सन्यस्य; तेषु तार्क्ष्यमभ्यर्च्य; 'वितत्य बाण' (वै० म० प्र० ९) मिति देवमाराधयेत्। द्वारदक्षिणपार्श्वेषु, कोणेषु च, 'शसानी (वै० म० प्र० ६)ति श्रीवत्सादीन् मङ्गलान् सन्यस्य; तेष्विन्द्रमभ्यर्च्य; 'त्वं वज्रभृ' (वै० म० प्र० १) दिति मङ्गलैः प्रदक्षिणं प्रणामं च कारयेत्। ऐशान्यां सोपस्नानं पञ्चगव्यं 'त्र्यम्बक' (वै० म० प्र० ३) मिति तस्मिन् शर्वम्, उपस्नाने विश्वान् देवान् समभ्यर्च्य, 'वसोःपवित्र'मिति पञ्चगव्येन स्नापयेत्। 'वारीश्चतत्र' इति सर्वोपस्नानैरभिषेचयेत्।

पूर्ववत् द्वारोत्तरपदे घृतं 'घृतप्रतीक' (वै० म० प्र०-१) इति सन्यस्य; तस्मिन् सामवेदमभ्यर्च्य; उपस्नाने अप्सरसश्चाभ्यर्च्य; 'अग्नआयाही'ति घृतेन स्नापयेत्। पूर्वद्वारदक्षिणे 'यन्मधुन' (वै० म० प्र० ३) इति मधु सन्यस्य; तस्मिन् ऋग्वेदम्, उपस्नाने प्राणानावाह्य, अभ्यर्च्य, 'अग्रिमील' इति मधुना स्नापयेत्।

आग्नेय्यां 'दधिक्राव्ण्णे'ति दधि संन्यस्य तस्मिन् यजुर्वेदम् उपस्नाने रुद्रमभ्यर्च्य, 'इषेत्योर्जेत्वे'ति दध्ना स्नापयेत्।

दक्षिणद्वारपूर्वे 'शन्नोदेवी' रिति क्षीरं संन्यस्य, तस्मिन्नथर्ववेदम् उपस्नाने अश्विनावभ्यर्च्य; 'शन्नोदेवी'रिति क्षीरेण स्नापयेत्।

दक्षिणद्वारपश्चिमे 'सोमं राजान'मिति गन्धोदकं विन्यस्य; तस्मिन् ऋतूनभ्यर्च्य; उपस्नाने मरुतोऽभ्यर्च्य, 'अभित्वा शूर' इति गन्धोदकेन स्नापयेत्।

नैऋत्याम्, 'इमाओषधय' इति अक्षतोदकं संन्यस्य, तस्मिन् काश्यपम्, उपस्नाने बृहस्पतिं चाऽभ्यर्च्य; 'इमा ओषधय' इति अक्षतोदकेन स्नापयेत्।

पश्चिमद्वारदक्षिणे 'सोमं राजान'मिति फलोदकं संन्यस्य, तस्मिन् सोमम्, उपस्नाने नागराजमभ्यर्च्य; (जप) - 'देवस्यत्वे'ति फलोदकेन स्नापयेत्।

पश्चिमद्वारोत्तरे 'यतस्त्वमासा' दिति कुशोदकं संन्यस्य, तस्मिन्मुनीन्, उपस्नाने तक्षकमभ्यर्च्य; 'चत्वारि वा'गिति कुशोदकेन स्नापयेत्।

वायव्याम् 'अतोदेवा' इति रत्नोदकं संन्यस्य; तस्मिन्विष्णुम् उपस्नाने गन्धर्वानभ्यर्च्य; 'नारायणाय विद्मह' इति रत्नोदकेन स्नापयेत्।

उत्तरद्वारपश्चिमे 'ब्रह्मादेवाना'मिति जप्योदकं संन्यस्य, तस्मिन् पवित्रम्, उपस्नाने विद्याधरान् अभ्यर्च्य, 'पूतस्त' इति जप्योदकेन स्नापयेत्।

उत्तरद्वारपूर्वे 'चित्रं देवाना'मिति सर्वोषध्युदकं संन्यस्य, तस्मिन्नादित्यम्, उपस्नाने अप्सरसश्च आवाह्य अभ्यर्च्य, 'चत्वारि श्रुङ्गे'ति सर्वोषध्युदकेन स्नापयेत्।

पञ्चगव्यादिद्रव्याणामन्तरे चोष्णोदकेन स्नापयेत्।

तत्तद्व्यान्ते पूर्ववस्त्रं विसृज्य अन्यद्वस्त्रं परिधाप्य अष्टोपचारैरभ्यर्च्य;  
करकोदकेन तत्तद्वस्त्रं प्रणवेन प्रोक्ष्य; आदाय; देवं सकृत्प्रदक्षिणं कारयित्वा  
अभिषेकं कुर्यात्।

यमनीलयोरन्तरे 'इमास्सुमनस' इति पुण्यपुष्पाण्येकस्मिन् पात्रे सङ्गृह्य;  
विन्यस्य; तेषु धातारमभ्यर्च्य; धाताविधातेति देवमाराधयेत्।

नीलवरुणयोरन्तरे 'वन्ध्यान एष' इति जातीफलचूर्णं विन्यस्य; तस्मिन्  
चक्रमभ्यर्च्य; 'ऋचो यजूंषी' (वै.म.प्र.१)ति चूर्णेन स्नापयेत्।

वरुणोदानयोरन्तरे 'एते शत'मिति अश्वत्थादिकषायचूर्णं 'वारीश्चतस्र'  
इति नादेयादितीर्थतोयं च विन्यस्य, कषायेषु वरुणं तीर्थेषु सुब्रह्मण्यं  
चाभ्यर्च्य 'स एष देव' इति कषायेणोद्वर्त्य 'स सर्ववेत्ते'ति तीर्थोदकैः  
स्नापयेत्।

सोमोदनायोर्मध्ये 'रुद्रमन्य' मिति सिंहादिवनौषधीः विन्यस्य; तेषु  
रुद्रमभ्यर्च्य, 'सामैश्चिताङ्ग'मिति वनौषधिभिर्भार्जयेत्।

नीलपङ्कतीशयोर्मध्ये 'सिनीवाली'ति हरिद्राचूर्णं सन्यस्य; तस्मिन्  
देवेशानमभ्यर्च्य, अतोदेवादिना हरिद्राचूर्णेन स्नापयेत्। 'इमे गन्धा' इति  
ईशसोमयोर्मध्ये हरेणु पूर्वं सर्वगन्धचूर्णं सन्यस्य; तस्मिन्निन्द्रमभ्यर्च्य; 'त्वं  
स्त्री'ति सर्वगन्धेनोद्वर्तयेत्।

आपोहिष्ठाद्यैरुष्णोदकैस्संस्नाप्य; आचमनं दत्वा; 'नारायणय विद्महे'  
इति ऐशान्यां प्लोतवस्त्रोत्तरीयाभरण यज्ञोपवीतं शान्तस्य पश्चिमे पालाशादि-  
मूलगन्धान् तस्य पूर्वं जातिहिङ्गुलिकादिधातुंश्च सन्यस्य; प्लोते वस्त्रे त्वष्टारं,  
मूलगन्धे ब्रह्माणं, धातुषु दुर्गा, भूषणे षण्मुखं च, आराध्य; श्वभ्रस्य दक्षिणे  
पार्श्वे पीठं सन्यस्य; तत्र देवं संस्थाप्य, 'मित्रस्सुपर्ण' इति प्लोतेन विमृज्य;

‘तेजोवत्से’ति वस्त्रं, ‘सोमस्य तनूरसी’ति उत्तरीयं, ‘भूतोभूतेष्वि’ त्याभरणं दत्वा; पुष्पादिभिरलङ्कृत्य; ‘अग्निं दूत’मिति उपवीतं दत्वा; ‘त्वं भूर्भुव’ इति मूलगन्धान् स्पर्शयित्वा; ‘बुद्धिमता’मिति धातुभिरलङ्कृत्य; पाद्याद्यैरर्चयेत्। प्रणवपूर्वं गायत्र्यैव मृदादिद्रव्याणां न्यासं कृत्वा, तत्तदधिदैवं समाराध्यः पवमानाद्यैर्देवं संस्नापयेदित्येके॥

ध्रुवार्चाबेरस्नपनं चेन्मुखमण्डपे देवालययाभिमुखे स्नपनालयं कृत्वा; अलङ्कृत्य; पूर्ववत्पञ्चविंशतिभागं कृत्वा; तन्मध्ये द्रोणद्वयपूर्णं कुम्भं सूत्रेण वेष्टयित्वा; वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य; अद्विरापूर्य; सुवर्णं निक्षिप्य; तस्मिन्सर्वतीर्थ-जलमभ्यर्च्य; निधाय; तं परितः पूर्ववन्मृदादिद्रव्याणां न्यासं कृत्वा; अधिदेवमाराध्य; देवेशं परितः पीठोर्ध्वं पूर्ववज्जपादीनभ्यर्च्य; कलशानादाय; अभ्यन्तरं प्रविश्य; तथैव स्नापयेत्।

तत्तत्कुम्भोदकेन अतोदेवादिभिस्संस्नाप्य; अलङ्कुर्यात्। एष विशेषोऽन्य-त्सर्वं समानम्। अथवा विम्बमादाय कनिक्रदादिना आलयं प्रदक्षिणीकृत्य; आस्थाने संस्थाप्य; शुद्धस्नपनविधिना संस्नाप्य प्रभूतं निवेदयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे स्नपनविधिर्नाम  
एकोनपञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ४९ ॥

### अथ पञ्चाशत्तमः पटलः

#### उत्सवचक्रविधानम्

अतोत्सवचक्रम् सौवर्णं राजतं ताम्रम् आयसं दारवं वा कृत्वा; मानाऽङ्गुलेन, मात्राङ्गुलेन वा; ध्रुवबेरस्य, कौतुकस्य वा, देहलब्धाङ्गुलेन वा; षोडशाऽङ्गुलं, द्वादशाऽङ्गुलमष्टाङ्गुलं वासमवृत्तं; तस्यापरपट्टविस्तारं त्र्यङ्गुलं, व्यङ्गुलम्, एकाङ्गुलं वा; तन्मध्यघनमेकाङ्गुलम्, आरकूटस्य विस्तारं

त्र्यङ्गुलं, द्व्यङ्गुलं वा, पद्मं; सविशेषमरायामम् अराणि वेणुपत्रसमानि, चतुरश्राणि वा, चतुर्विंशत्यरमुत्तमं, विंशत्यरं मध्यमं, षोडशारमधमम्। तन्मूर्ध्निपार्श्वयोश्च ज्वालायामं त्र्यङ्गुलं, प्रभाज्वालासमज्वाला वा, तत्पट्टमध्ये वल्लीसमचतुर्लेखा युज्जीत। तस्याधस्तात्पलकाः कुम्भतापीश्च युगाङ्गुल-विस्तारोऽष्टाः, षण्मात्रायता, उभयोः पार्श्वयोः द्वौ सिंहौ चक्रमुद्रहन्तौ वा कारयेत्, दन्तद्रव्येण सहजमेव कुर्यात्। अथवा चन्दनेन वृक्षेण वा कुर्यात्।

दण्डायामं चक्रायामात् त्रिगुणं, द्विगुणं, समं वा; षोडशाङ्गुलं, द्वादशाङ्गुलं, नवाङ्गुलं वा, मूलनाहं; तदष्टाङ्गुलशोनमग्रनाहो; मूलादूर्ध्वं क्रमात् कृशदण्डादधस्तात्पीठं चतुरङ्गुलान्नतम्, अष्टाङ्गुलान्नतविस्तारायामं, चतुरश्रं, वृत्तं वा, पद्माकारं अष्टदलैरावृतं कृत्वा; सुदृढं संयोजयेत्। अत्राऽनुक्तं सर्वं शिल्पिशास्त्रोक्तविधिना कारयेत्।

अथवा नवतालान् चक्रं, मानाङ्गुलेन सप्ताङ्गुलं, नवाङ्गुलमेकादशाङ्गुलं वा, द्विभुजं, प्राञ्जलीकृत्य स्थितं, किरीटाद्याभरणान्वितं, त्रिभागैकभागं, पीठं, तस्योपरिभागे चक्रविस्तारं मानाङ्गुलेन द्वादशाङ्गुलमुत्तमं; नवाङ्गुलं मध्यमं; षडङ्गुलमधमम्। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। तस्य शिरश्चक्रं संयोज्य सुदृढं कुर्यात्॥

### चक्रप्रतिष्ठाविधिः

अथ चक्रस्य प्रतिष्ठां वक्ष्ये - शुभे कर्तुं नुकूले नक्षत्रे कुर्यात्। तद्दिनात्पूर्वमङ्कुरानर्पयित्वा, तच्चक्रं संशोध्य, वास्तुहोमं हुत्वा, पर्यग्निपञ्च-गव्याभ्यां संशोध्य, पुण्याहं कृत्वा, जले गव्ये कुशोदके च प्रत्येकमधिवासयेत्। प्रतिमा चेत् पूर्ववदक्षिमोचनं तन्मन्त्रेण कारयेत्।

अधिवास्य, आलयाभिमुखे यागशालां कृत्वा, तोरणाद्यैरलङ्कृत्य; तन्मध्ये शय्यावेदिं चक्रस्याऽध्यर्धविस्तारां तत्तृतीयां (तुरीयां) शोत्सेधां चतुरश्रां

कृत्वा; तत्प्राच्यामौपासनाग्निकुण्डं, तत्प्राच्यां स्नापनश्चभ्रं च कृत्वा; पूर्वैद्युरपराह्णे अधिवासगतं चक्रमादाय; शुद्धोदकैस्संस्नाप्य; आलयमावेश्य; यज्ञालयात्पश्चिमेविष्टरे प्राङ्मुखं संस्थाप्य; आधारं हुत्वा; चतुराढकसम्पूर्णं खण्डस्फुटितकालरहितं कुम्भं सङ्गृह्य; तन्तुना परिवेष्ट्य; अद्भिः प्रक्षाल्य अद्भिरापूर्य; वस्त्राभ्यां वेष्टयित्वा; पञ्चरत्नानि वर्णं वा पञ्चायुधांश्च विक्षिप्य; चक्रस्याऽभिमुखे धान्यपीठे सन्यस्य; आचार्यश्चोत्तराभिमुखो भूत्वा चक्रं ध्यायन्, कुम्भाम्भसि समावाह्य; तच्चक्रं कुम्भं च समादाय स्नापनश्चभ्रं प्रतिष्ठाप्य; सप्तभिः कलशैः तथैवाऽभिषिच्य वस्त्राद्यैरलङ्कृत्य; शय्यावेद्यां धान्योपरि पञ्चशयनानि पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य; कुम्भं चक्रं च समारोप्य; तदैव प्रतिसरं बध्वा; तन्मन्त्रेण शाययित्वा उत्तराष्टादनं कृत्वा; तथैव हौत्रप्रशंस्य; चक्रादिपञ्चायुधान् मूर्तिमन्त्रैस्समावाह्य; आवाहनक्रमेण जुष्टाकारस्वाहाकारौ कृत्वा; वैष्णवं सौदर्शनं चक्रगायत्रीं च, अष्टोत्तरशतमावृत्या हुत्वा, रात्रिशेषं व्यपोह्य; प्रभाते स्नात्वा; आलयमाविश्य; चक्रमुत्थाप्य; अभ्यर्च्य, मुहूर्ते समनुप्राप्ते यजमान आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्,

कुम्भं चक्रं च समादाय; आलयं प्रदक्षिणीकृत्य; अभ्यन्तरे मुखमण्डपे वा दक्षिणपार्श्वे कृतेपीठे रत्नं सुवर्णं वा निक्षिप्य; तन्मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य; तद्बीजाक्षरं सन्यस्य; कुम्भस्थां शक्तिं कूर्चेनाऽऽदाय; तन्मन्त्रेण तन्मूर्तिमन्त्रै-  
रावाह्य; आसनाद्यैरभ्यर्च्य, हविर्निवेदयेत्। एवं यः कुरुते भक्त्या रिपून् सर्वान् जित्वा इष्टान् कामानवाप्य; विष्णुलोके महीयते इति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे चक्रलक्षणचक्र-  
प्रतिष्ठाविधिर्नाम पञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५० ॥

## अथ एकपञ्चाशत्तमः पटलः

### उत्सवविधिः तत्रैविध्यम्

अथ देवेशस्योत्सवविधिं व्याख्यास्यामः त्रिविध उत्सवः, नित्योत्सवः, शान्त्युत्सवः श्रद्धोत्सव इति। द्वादशमासेषु एकस्मिन्मासे अब्दं प्रति तत्काले नित्यं सङ्कल्प्य, यः क्रियते स नित्योत्सवः; भयप्रमाददुर्भिक्षव्याधिग्रह-पीडाद्यशुभशान्त्यर्थं सङ्कल्प्य यः क्रियते स शान्त्युत्सवः श्रद्धावित्ते यदा युक्ते तदा यः सम्यक् क्रियते स श्रद्धोत्सवः भवेत्।

### उत्सवदिनसङ्ख्या कालश्च

नवाहं, सप्ताहं, पञ्चाहं वाप्युत्सवः राज्ञो राष्ट्रस्य ग्रामस्य यजमानस्य वा, जन्मर्क्षे प्रतिष्ठादिने विष्णुपञ्चदिनेषु मासनक्षत्रे विषुवे अयने वा अवभृथं सङ्कल्प्य, तत्पूर्वे च उत्सवदिनं निश्चित्य; तद्दिनं त्रिगुणं द्विगुणं वा कृत्वा; तदादावुत्सवादौ वा सायं ध्वजारोहणं कारयेत्।

### ध्वजदण्डलक्षणम्

ध्वजदण्डमृजुं कृमिकोटररहितमनुद्वेजिनं विमान(स्य)समं पादाधिक-मर्धाधिकं पादहीनम् अर्धहीनं वा चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहं, यथालाभपरिणाहं वा, वेणुजाति चम्पकक्रमुकं वा अन्यं शुभवृक्षसारं वा; गृह्णीयात्। आगस्त्यं वेति केचित्॥

### ध्वजपटलक्षणादि

ध्वजपटमहतं शुद्धं दृढं शुक्लं कार्पासतन्तुना कृतं, चतुर्दशत्रयोदश-द्वादशैकादशनवाऽष्टसप्तषट्स्तानामन्यतमायामं सप्तषट्पञ्चचतुस्तालविस्तृतं वस्त्रद्वयं संयोज्य, एकं वेति केचित्। केशादीन् परिहृत्य, जलेन पेषयित्वा, अग्रेणाऽग्रं पुच्छेन पुच्छं कृत्वा, ऊर्ध्वभागे तत्पटविस्तारार्धाऽऽयतं

शूर्पाकारमग्नं, कृत्वा, पटस्याधोभागे तद्विस्ताराऽर्धाऽऽयतविस्तारौ पादौ मध्यादाप्रान्तं क्रमात् कृशौ युक्तितः कृत्वा, अग्रादधः पादोर्ध्वं च तिर्यग्यष्टिं वैणवीम् अन्यैः शुभैर्वृक्षैर्वा, तत्पटविस्तारायामामङ्गुलाग्रपरिणाहं योजयेत्।

### ध्वजपटे लेख्यगरुडलक्षणम्

एवं कृतध्वजपटमध्ये गरुडं मूलबेरस्य बाहुसमं कर्णान्तं स्तनान्तं नाभ्यन्तं शुद्धद्वारसमं पादाधिकमर्धाधिकं पादहीनमर्धहीनं वा गर्भगेहस्याऽर्धं त्रिपादं समं वा एतेष्विष्टमानेन नवतालविभागेन वा वामपादं समाकुञ्च्य; अपक्षीणं दक्षिणं किञ्चित्प्रसार्य स्थितं; द्विभुजं प्राञ्जलिं पक्षद्वययुतं सुवर्णवर्णं ललाटे ताम्रचूडं नासाग्रं श्यामवर्णं करापादतलं रक्ताभं नखदशनं शङ्खाभं एवं पञ्चवर्णयुतं सर्वाभरणभूषितं सुमुखाख्योरगारूढदक्षिणभुजं कौबेर-मकुटोज्ज्वलं शुकश्यामवाससं समेखलकिङ्किणीजालयुतं हाराङ्गदन्तूपुरकिरीट-सहितं जवेन ब्रह्मलोकादेवानुत्सवार्थमाह्वयन्तं च लेखयेत्।

तस्योर्ध्वं चोभयोःपार्श्वयोश्चक्रशङ्खौ दीपधरौ चामरे उपरिष्ठत्रम् अष्टमङ्गलान् धूपदीपपात्रे घण्टां चन्द्रसूर्यौ सनकसनत्कुमारौ च अन्यानि वर्णचिह्नानि अधस्तात्पूर्णकुम्भाङ्कुरांश्च लेखयेत्। अन्यत्र पटं सर्वं कृष्णेन परिपूरयेत्।

ध्वजदण्डायामं षड्भागं पञ्चभागं चतुर्भागं वा कृत्वा एकांशां वैणवीं यष्टिं सङ्गृह्य; दण्डाग्रे यज्ञोक्तवृक्षैरन्यैश्शुभैर्वा द्वितालायामानि तद्दण्डार्ध-विस्ताराणि मध्ये छिद्रयुतानि यष्ट्याधाराणि त्रीणि समाहृत्य; अचलानि संयोजयेत्।

तेषामग्रे यष्टियोजनार्थं सुषिरं कृत्वा दण्डाग्रे यमं यमद्वयं वा वैणवमधिकं यन्त्रवलयं कृत्वा तत्रेकमाधारं तदधश्चक्रं तयोर्मध्ये चैकं क्रमेण संयोज्य तद्यष्ट्यग्रे द्विभागं त्रिभागं वा हित्वा यन्त्रवलयं ताम्रेणाऽऽयसेन वा कृत्वा

संयोज्य; ध्वजदण्डद्विगुणायामां अङ्गुलाग्रपरिणाहां त्रिवृतां तन्तुना रज्जुं कृत्वा, संयोजयेत्। दण्डं प्रक्षाल्य; दर्भमालया वेष्टयेत्।

यूथाधिपाऽक्षहन्तयोः पृष्ठे चक्रस्य पृष्ठे वा षट्तालं पञ्चतालं चतुस्तालं वा व्यपोह्य; पञ्चतालं चतुस्तालं त्रितालं वा अवटं खनित्वा, मध्ये प्राग्दक्षिण-पश्चिमोत्तरेषु पञ्चरत्नानि विक्षिप्य; शाल्यादिधान्यं निधाय; तदवटे ध्वजारोहण-कालात्पूर्वं शकुनसूक्तं जपन् ध्वजदण्डं संस्थाप्य; वाद्यघोषयुतं ध्वजाग्रयष्टिः यत्र विमानं तद्विगता यथा भवति तथा संस्थापयेत्।

तन्मूले प्रतिदिक् द्वादशाङ्गुलविस्तारोत्सेधं त्रिवेदिसहितं पीठं कारयेत्।

अथवा द्वित्रिहस्तायतविस्तारां एकहस्तोत्सेधां एकवेदिं कृत्वा तदूर्ध्वे अष्टदलैरावृतं पद्मं कारयित्वा, आलयाभिमुखे मण्डपं प्रपां वा वितान-ध्वजाद्यैरलङ्कृत्य; प्राच्यां ध्वजपटविस्ताराधिकाऽऽयामं तस्यार्धविस्तारं ध्वजस्य पश्चिमे चतुर्विंशत्यङ्गुलायामं चक्रस्योत्तरे तथैव विष्वक्सेनस्य धान्यैस्त्रिवेदि-सहितं पीठं कृत्वा; वायव्यां ऐशान्यां वा कुण्डमौपासनं कृत्वा; आधारं हुत्वा; अग्नेः पश्चिमायां धान्यपाटे प्राङ्मुखं ध्वजं संस्थाप्य, वास्तुहोमं हुत्वा; पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य; 'दद्भ्यः स्वाहेत्यादिगारुडं ध्वाजं वैष्णवं च हुत्वा, तत्तन्मन्त्रेणाऽक्षिमोचनं कृत्वा, गवादिदर्शनद्रव्याणि दर्शयित्वा, 'आपोहिष्ठा मयोभुवादिनाऽभ्युक्ष्य; पश्चाच्चतुराढकसम्पूर्णं कालविहीनं कुम्भं तन्तुना परिवेष्ट्य, प्रक्षाल्य, अद्विरापूर्य, वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य, 'इदमापःशिवा' इत्यभिमृश्य, अक्षतान् स्वर्णं कूर्चं च विक्षिप्य; गरुडस्याऽभिमुखे धान्यपीठे सन्यस्य, गरुडं ध्यायन् कुम्भेऽम्भसि समावाह्य, कुम्भं गरुडं च तथा स्नानायाऽभ्युक्ष्य; तथैव प्रतिसरं बध्वा; धान्योपरि पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य; शयनं सङ्कल्प्य; अग्निं प्रज्वाल्य हौत्रं प्रशंस्य; ध्वाजं गारुडं वैष्णवं च हुत्वा; तद्वीजाक्षरं तस्य हृदये न्यस्य; कुम्भस्थां शक्तिं कूर्चेनादाय; गरुडं ध्यायन्

मूर्तिमन्त्रैरावाह्य; आनम्य, तन्मण्डपे कृते धान्यपीठे ध्वजं पश्चिमाभिमुखं प्रस्थाप्य, पश्चिमे प्राङ्मुखं चक्रम् उत्तरे दक्षिणामुखं शान्तं च, संस्थाप्य, गरुडं गरुडगायत्र्या शान्तचक्रौ तत्तन्मन्त्रेण आसनाद्यैरेकादशोपचारैरष्टोपचारैर्वाभ्यर्च्य; मुद्गान्नं गरुडस्य अन्ययोः शुद्धान्नं निवेद्य; पानीयाचमनमुखवासं दत्वा; पुण्याहं वाचयित्वा; आग्नेय्यां धान्योपरि न्यस्य भेर्या 'भूतेशं महाभुजं विष्णुभक्तं गदाधर'मिति भूतेशमावाह्य, अभ्यर्च्य; हविर्निवेद्य; वस्त्राद्यैर्वादकमलङ्कृत्य; आचार्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा 'उपश्वासयपृथिवी' मिति भेरीसूक्तं जप्त्वा यष्टिमादाय; दक्षिणेन हस्तेन 'भूर्भुवस्व'रिति वदन् त्रिस्सन्ताडयेत्। पश्चाद्वादकस्सर्ववाद्यसमायुक्तां भेरीं सन्ताडयेत्।

पश्चादाचार्यो द्रोणैर्द्रोणार्धैराढकैस्तदर्धं वा तण्डुलैः पक्कमन्नं कटाहे प्रक्षिप्य; पक्कैश्च मुद्गनिष्पावतिलतिलत्वापूपसक्तुलाजैः युक्तं यथालाभैर्वा युतं प्रभूतं बलिमाहृत्य; शिष्येण वाहयित्वा; वाद्यघोषणपूर्वमेव ध्वजं रथे शिबिकायां वाऽऽरोप्य अनुचक्रवीशशान्तान्नयेत्। अथवा शिरसा धारयेत्।

अन्नबलिम् अर्घ्यबलिं पुष्पबलिं बलिबेरमारोप्य; आचार्यः पुरतो गच्छेत्। तदालयगतद्वारपालेभ्यो लोकपालेभ्यः विमानपालेभ्योऽनपायिभ्यश्च बलिं दत्वा; ग्रामं गत्वा इन्द्रादिक्रमेण बलिं दद्यात्। पश्चिमविमानं चेद्वरुणादिक्रमेण बलिं दद्यात्। यस्यां दिशि विमानं तद्विक्पालकपूर्वमेव बलिं दत्वा; उत्सवं घोषयेत्। ग्रामे 'यज्ञस्य घोषदसी'त्यादि यथाकामं तद्विद्देवत्यमन्त्रांश्च घोषयेत्। अन्यत्र गद्यैः पद्यैस्तद्देशभाषयाऽन्यया गाधया च घोषयेत्। 'सर्वे देवास्सर्वा देव्यः, सर्वे ऋषयः सर्वा ऋषिपत्न्यः, सर्वे पितरः सर्वाः पितृपत्न्यः, सिद्धविद्याधरगरुडगन्धर्वयक्षकिन्नरनागभूताऽसुर-राक्षसाद्यष्टादशगणास्सर्वेऽप्यायां' त्वित्युक्त्वा; घोषयेत्।

एवं ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य, शकुनसूक्तं जपन् आलयं प्रदक्षिणीकृत्य, विष्वक्सेनानपायिनौ स्वे स्वे देशे प्रतिष्ठाप्य, ध्वजस्थानमाविश्य, ध्वजं

यानादावरोप्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, अनुमान्य, यन्त्ररज्जुं समादाय, ध्वजं घण्टायुतं 'स्वस्तिदाविशस्पति'रिति बध्नीयात्। आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा स्थित्वा, दण्डाग्रे 'सुपर्णोसी'ति यन्त्रेण संयोजयेत्। 'भूरसी'त्यादिना मन्त्रेण ध्वजदण्डस्य मूलं हस्ताभ्यामवलम्ब्य, 'ध्वजं प्रतिष्ठापयामी'ति प्रतिष्ठाप्य, आसनाद्यैरभ्यर्च्य, पुण्याहं वाचयित्वा, ब्रह्मघोषं च कृत्वा, मुद्रात्रं निवेद्य, पानीयाचमन-मुखवासं निवेदयेत्।

### ध्वजगरुडनिवेदितान्नभक्षणफलम्

ध्वजस्थ गरुडस्य निवेदितमन्नं पिण्डं कृत्वा 'या स्त्री पुत्रकाम्या अशनीयात्, सा बलारोग्यायुष्मन्तं पुत्रं प्रसूयेत्। यावत् ध्वजारोहणं तावद्धवि-स्त्रिकालं द्विकालमेककालं वा निवेदयेत्। जयमत्युद्धितं धन्यं ध्वज' मिति चतुर्भिर्नाममन्त्रैरहरहस्त्रिसन्ध्यं सप्तविंशतिविग्रहैरर्चयेदित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ध्वजारोहणविधिर्नाम  
एकपञ्चाशः पटलः ॥ ५१ ॥

## अथ द्विपञ्चाशत्तमः पटलः

### उत्सवारम्भः

अथ उत्सवारम्भः - यजमानस्सर्वदोषशान्त्यर्थं विष्णोरुत्सवं कारयेत्। आलयाभिमुखेऽन्यस्मिन् शुभ्रेदेशे वा आस्थानमण्डपं कूटं वा पञ्चहस्तादिभेदेन प्राङ्मुखं दक्षिणामुखं आलयद्वारदिङ्मुखं वा परिकल्प्य, तत्प्रमुखे द्वात्रिंशत्स्तम्भादि-शतस्तम्भान्तैः स्तम्भैर्युक्तं नृत्तमण्डपं कूटं प्रपां वा कृत्वा, प्रपायां मध्ये वर्षनिवारणं कूटं युक्तितः कारयेत्।

### द्रव्यसम्भाराः

तत्सर्वं वितानध्वजपताकमुक्तादामस्तम्भवेष्टनतरङ्गदर्भमालाद्यैरलङ्कृत्य; द्वारेषु तोरणपूर्णकुम्भदर्भमालाक्रमुकदीपाङ्कुरैरलङ्कुर्यात्। शिविकारथरङ्गडोला-

यन्त्रमुखमण्टपगज तुरग गरुड सिंह व्याल हंस भ्रमणादीनि यानानि शक्तितः कारयेत्। मालादीप यन्त्रदीप हस्तादिदीप शूलदीपादीन्, भेरी पटह मर्दल गोमुख ताल काहल मुरज शङ्ख जर्जर मञ्जुल दर्दुर शङ्ख शृङ्ग धारा वीणा वेणु झल्लरीश्च शक्तितः कारयेत्। छत्राणि नानाविधानि पिञ्छान्यनेकविधानि व्यजनानि चामराणि विविधान् ध्वजान् पताकाँश्च वितानतरङ्गस्तम्भवेष्टनान्याहृत्य; यथोक्तं समित्पुष्प दर्भहोमद्रव्यबलिद्रव्यपुष्प-गन्धधूपदीपार्घ्यद्रव्यं हविर्द्रव्यं नववस्त्रतन्तु हेमरत्न धान्यतण्डुलघृतदधिक्षीराणि दीपार्थं घृतं तैलं वा आहरेत्। हविरर्थं तण्डुलं, बहूपदंशगुलफलसहितं भक्तानां ब्राह्मणादीनां भोजनार्थानि यानि द्रव्याणि तानि सर्वाणि च सम्भरति। नर्तकान् गायकान् भक्तान् परिचारकाँश्च यत्नेनाऽऽह्वयेत्।

आचार्यो यजमानयुतः पूर्वोद्युरेव पूर्वाह्णे देवेशस्य द्विगुणार्चनार्थं कुम्भदेवाराधनार्थं होमार्थं बलिदानार्थमास्थानार्चनार्थं च पञ्चपदार्थान् पञ्च परिचारकाँश्च वरयेत्। तद्ग्रामवासिनस्सर्वे अनन्यतत्पराश्च अलङ्कृता हर्षयुता भवेयुः।

### उत्सवे अङ्कुरार्पणम्

तद्ग्रामवीथीश्च संशोध्य; गृहद्वाराणि दीपाङ्कुरोदकुम्भाद्यैरलङ्कृत्य; देवालयं मृष्टसिक्तोपलेपनाद्यैस्संशोध्य; पैष्ट्या भूमिमलङ्कृत्य; लाजाऽक्षतकुसुमान्यवकीर्य; उत्सवं यदिने कर्तुमुद्योगः तद्दिनात्पूर्वं नवमे सप्तमे पञ्चमे तृतीये वाह्नि अङ्कुरार्पणं कुर्यात्।

उत्सवादिदिने प्रभाते स्नात्वा आचार्यो यजमानयुतः प्रथमदिनोत्सवाद्यव-भृथान्तं हविष्याशी अनन्यतत्परो नववस्त्रोत्तरीयाभरणयुतः पुरुषसूक्तपूर्व-मरुणनारायणाद्यष्टाक्षरपारायणं कुर्यात्। तद्दिनेष्वाशौचं न भवेत्। ततो देवालयं प्रविश्य; देवं प्रणम्य; उत्सवविम्बं देव्यौ च तदलाभे स्नापनं

तदलाभे कौतुकं वा आहत्य मध्याह्नार्चनान्ते स्नपनोक्त विधानेन यथाशक्ति-  
कलशैः स्नापयित्वा; अथवा शुद्धोदकैरभिषिच्य; हविर्निवेदयेत्। तदालयगत-  
देवेभ्यः सर्वेभ्यः परिवारदेवेभ्यश्च यावत्तीर्थान्तं तावत्त्रिकालं द्विगुणं  
हविर्निवेदयेत्। परिवारदेवानां बिम्बाभावे तत्तत्पीठे तथैवाभ्यर्च्य; एककालं  
वा हविर्निवेदयेत्। सायाह्ने यजमानेन आचार्यः शिष्यैस्सार्धं वस्त्रोत्तरीयाभरणै-  
रलङ्कृतः, चक्रवीशशान्तान् सप्तविंशतिविग्रहैरभ्यर्च्य; अलङ्कृत्य; यानमारोप्य;  
शिरसा धारयन् तीर्थाङ्कुरार्थं मृत्सङ्ग्रहणार्थं भक्तानां ब्राह्मणानां शिरोभिः  
पालिकादीन् धारयन् वस्त्रमाल्यालङ्कृतं खनित्रं चाऽऽनीय; सर्ववाद्यसमायुक्तं  
सर्वालङ्कारसंयुतं 'विष्णुर्मा रक्ष'त्विति अग्रतो गच्छेत्।

### मृत्सङ्ग्रहणम्

आलयाद् ग्रामाद्वा प्राचीमुदीचीमैशानीं वा दिशां गत्वा; संशोध्य,  
उपलिप्य; तस्मिन् भूलोकवद्वर्तुलमुल्लिख्य; तन्मध्ये महीं देवीं ध्रुवबेरस्य  
बाहुसमां स्तनान्तां वा ऊर्ध्ववक्त्रामैशान्यां न्यस्तमौलिकां नैर्ऋत्यां न्यस्तपादां  
दक्षिणमाकुञ्च्य, वामं प्रसार्य शयानां, द्विभुजां धृतोत्पलदक्षिणहस्तां  
ऊरुप्रसारितवामहस्तां यथालाभाभरणाम्बरान्वितां नवतालमानेन कल्पयित्वा;  
'आपोहिष्ठाद्यैरभ्युक्ष्य' एकादशोपचारैरभ्यर्च्य; तामनुमान्य; ललाटे बाह्वो  
स्तनयोर्वा मेदिनीमिति मन्त्रेण 'त्वां खनामी'ति आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो  
वा खनित्वा; हेमादिपात्रे मृदं गृहीत्वा; वस्त्रैराच्छाद्य; तत्क्रमेण ग्रामं  
प्रदक्षिणीकृत्य; देवालयां प्रविश्य; अङ्कुरार्पणस्थाने मृदं सन्यस्य विधिना  
अङ्कुरार्पणं कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे उत्सवद्रव्य मृत्सङ्ग्रहण-  
विधिर्नाम द्विपञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५२ ॥

**अथ त्रिपञ्चाशत्तमः पटलः**

पश्चादालयाभिमुखे दक्षिणे आग्नेयां वा यागशालां षोडशस्तम्भसंयुक्तां पञ्चहस्तादहीनां चतुर्द्वारयुताम् एकद्वारयुतां वा मण्टपं कूटं वा कारयति। तां तोरणपूर्णकुम्भवितानध्वजदर्भमालाद्यैरलङ्कृत्य; तन्मध्ये अष्टतालायत-विस्तारां पूर्ववत्सभ्याग्निकुण्डं कृत्वा; उपलिप्य; पैष्ट्या भूमिमलङ्कृत्य; वेद्यां द्व्यङ्गुलोत्सेधानि अङ्गुलोत्सेधानि वा धान्यान्यास्तीर्य; नवभागं विभज्य; पुष्पदर्भाक्षतानवकीर्य; दीपाङ्कुराष्टमङ्गलपञ्चायुधानि परितो विन्यस्य खण्डस्फुटितकालरहितान् नवान् नवकुम्भान् समाहृत्य; एकं द्रोणद्वयपूर्ण प्रधानकुम्भम् अन्यान् द्रोणपूर्णान् सङ्गृह्य; 'इन्द्रं नरोन' इति तन्तुना यवान्तरम् अङ्गुल्यन्तरं वा परिवेष्ट्य; 'शुचीवोहव्या' इति प्रक्षाल्य; नादेयं तोयं दिवा सङ्गृह्य; 'धारा'स्विति वस्त्रेणोत्सूय, उशीरादिगन्धैर्वासयित्वा; 'इदमापःशिवा' इति कुम्भान् सम्पूर्य अक्षतं कूर्चं च निक्षिप्य; पृथक् पृथग्वस्त्रयुग्मेनाऽऽवेष्ट्य; नवरत्नानि विष्णुगायत्र्या मध्यादिकुम्भेषु संन्यस्य; रत्नालाभे सुवर्णं निक्षिप्य; प्रधानकुम्भे पञ्चायुधानि च सौवर्णानि निक्षिप्य; तत्क्रमेण वेद्यां विष्णुसूक्तेन कुम्भान् समारोप्य; तान् पिधानैरपिधाय; सभ्याऽग्निकुण्डे त्वाघारं हुत्वा, आचार्यस्तद्वेद्यां दक्षिणे चोत्तराऽभिमुखस्तिष्ठन् प्राणायामं कृत्वा, समाहितो देवं ध्यायन् तन्मध्ये प्रधानकुम्भे देवेशं विष्णुं देव्यौ च, प्राच्यां पुरुषं, दक्षिणस्यां सत्यं, प्रतीच्यामच्युतम् उदीच्यामनिरुद्धम्, आग्नेयां कपिलं; नैऋत्यां यज्ञं; वायव्यां नारायणम्; ऐशान्यां पुण्यं च; समावाह्य; पाद्याद्यैरभ्यर्च्य; अग्निं प्रज्वाल्य; पश्चादौत्सवं बिम्बमासाद्य; अष्टोपचारैरभ्यर्च्य; पुण्याहं वाचयित्वा; हेमादिपात्रे तण्डुलोपरि न्यस्तं सौवर्णं तान्तवं प्रतिसरपूर्ववद्वद्ध्वा; यस्य देवस्य यजनार्थं प्रतिसरबन्धः कृतः तस्य हविः

प्रतिषिद्धं तस्माद्रात्रावुत्सवान्ते स्नानकाले प्रतिसरं विमोच्य स्नापयित्वा;  
अभ्यर्च्य; हविर्निवेदयेत्।

### उत्सवाधिदैवत्यहोमः

पश्चाद्यज्ञशालामागत्य; अग्निं प्रज्वाल्य; परिषिच्य; हौत्रं प्रशंस्य; अतो  
देवाद्वैः विष्णोर्नुकाद्वैः सहस्रशीषाद्वैः देवादि तदालयगतपरिषदेवानां मूर्तिमन्त्रैश्च  
हुत्वा; उत्सवाधिदैवत्यं तिथिवारनक्षत्रदैवत्यं च, क्रमाज्जुहुयात्।

उत्सवाऽधिदैवत्यं स्रुवेणाज्येन तिथिदैवत्यमुपभृता साज्येन पक्वेन  
वारदैवत्यमाज्येन अग्निहोत्रहवण्या नक्षत्रदैवत्यमाज्येन जुहुयात्। सर्वालाभे  
तत्तत्स्मृत्वा स्रुवेण होतव्यम्। यावत्सङ्ख्याऽऽहुतिः तावत्समिद्धोमं चरुहोमं च  
कुर्यात्।

### होतव्यसमिदादि

प्रथमदिने पालाशं, द्वितीये बैल्वं, तृतीये शमिं, चतुर्थे नैयग्रोधं, पञ्चमे  
औदुम्बरं, षष्ठे चाश्वत्थं, सप्तमे खादिरम्, अष्टमे प्लाक्षं, नवमे पालाशम्,  
इध्मं जुहुयात्। एतेषामलाभे पालाशमश्वत्थं वा जुहुयात्। आज्यालाभे  
आज्यमिश्रचरुणा होतव्यम्। दधिक्षीराज्यमिश्रं लाजमुपजुह्वाऽऽदाय वैष्णवेन  
जुहुयात्॥

### द्विगुणार्चनाद्यर्थं पद्मादिसङ्ग्रहः

देवस्य द्विगुणार्चनार्थं, कुम्भदेवाराधनार्थं, होमार्थम्, आस्थानाऽर्चनार्थं,  
बलिदानार्थं च, प्रथमदिने पद्मं; द्वितीये बिल्वपत्रं; तृतीये करवीरं; चतुर्थे  
कुमुदं; पञ्चमे नन्दावर्तं; षष्ठे तुलसीं; सप्तमे स्थलारविन्दम्, अष्टमे  
विष्णुक्रान्तं, नवमे पङ्कजम्, एतेषामलाभे करवीरं, तुलसीं वा आहरेत्॥

### कुम्भस्थदेवपूजनं बलिहरणक्रमश्च

कुम्भस्थान् देवान् एकादशोपचारैर्वा अभ्यर्च्य; द्विकालं हविर्निवेदयेत्। तद्वेद्यां पश्चिमे विष्टरे देवेशं दक्षिणे चक्रम्, उत्तरे विष्वक्सेनं च संस्थाप्य; अभ्यर्च्य; पश्चिमे देवाभिमुखे धान्यपीठे बलिरक्षकं च, आराध्य; मुखवासं प्रदाय; देवेशमभ्यर्च्य; हविर्निवेद्य; विधिना अन्नबलिम् अर्घ्यबलिं पुष्पबलिं वा आराध्य; चक्रमग्रे, वीशं शान्तं बलिबेरं च क्रमेण नयेत्।

पूर्ववद्वेराभावे चक्रादीन् पात्रेषु समावाह्य; अभ्यर्च्य; नयेत्। अथवा चक्रं बलिबेरं च नयेत्। पूर्ववत्प्रभूतं बलिमाहृत्य; शिष्येण वाहयित्वा; पुष्पगन्धधूपदीपाऽक्षतयुतं बलिदाता अग्रतो गच्छेत्। पूर्ववद्वारपालादिभ्यः बलिं दत्वा; ग्रामस्य बाह्यवीथ्यां, महत्वे अभ्यन्तरवीथ्यां वा, प्रदक्षिणवशेन दिक्पालानां मध्ये ब्रह्मणश्च बलिनिर्वापं कारयेत्। ग्राममध्ये विमानं चेत् मध्यादिनवदिक्षु बलिं दद्यात्। पश्चिमादिविमानेषु ब्रह्मबलिं विना दद्यादित्येके।

यत्र वास्तुविन्यासविशेषो नास्ति, तत्राऽष्टदिक्षु, नवदिक्षु वा, बलिं क्षिपेत्। पौराणिकी श्रेणी चेत् चतुष्कोणेषु सन्धिषु सर्वत्र क्षिपेत्। दण्डकश्चेत् पश्चिमे वरुणनिर्ऋतिवायुभ्यो मध्ये ब्रह्मयमकुबेरेभ्यो पूर्वे इन्द्रानलेशेभ्यो दद्यात्। दक्षिणोत्तरं चेत् दक्षिणे यमनिर्ऋतिपावकेभ्यो मध्ये ब्रह्मवरुणेभ्यः उत्तरे कुबेरपवनेभ्यो बलिं दद्यात्। नदीतीराद्रिस्थाने(षु) आवरणाद्वहिरष्टदिक्षु क्षिपेत्। अथवा ग्रामो योजनादर्वाक् चेत् तत्र गत्वा बलिमाचरेत्।

तस्मिन् स्थाने दर्भान् विकीर्य; तत्तद्दिगीशाय बलिं दत्वा; प्रागाद्यष्टदिक्षु सर्वेभ्यो देवेभ्यो, भूतेभ्यो, न्यक्षेभ्यो, राक्षसेभ्यः पिशाचेभ्यः, नागेभ्यो, गन्धर्वेभ्यो, अष्टादशगणेभ्यश्च, बलिं दद्यात् उत्तमम्॥

प्रागादिचतुर्दिक्षु सर्वेभ्यो भूतेभ्यो यक्षेभ्यो राक्षसेभ्यो बलिं दद्यान्मध्यमम्।

तन्मध्ये तद्दिगीशाय बलिं दद्यात् अधमम्।

तत्तन्नाम्ना पूर्वमुदकं पुष्पं बलिम् उदकं च दद्यात् एवम् इन्द्रादीशानान्तं सर्वेषु स्थानेषु एकं विष्टरं निधाय; तस्मिन् बलिनिर्वापं कुर्यादिति केचित्। एवं क्रमात् प्रदक्षिणवशेन बलिं दत्वा; आलयमाविश्य, भूतपीठे बलिशेषं निर्वपेत्। यदि राजधानी चेत् राजवेश्माभिमुखाऽङ्गुणं त्रिधा कृत्वा; पश्चिमभागे प्रासादसमीपेवेन्द्राय, तत्पार्श्वयोर्जयश्रियै शचीदेव्यै च, द्वारपार्श्वयोश्शङ्खपद्म-निधिभ्यां च, बलिं दत्वा; सर्वत्र निर्वापणान्ते 'ये भूता' इत्याकाशे विसृजेत्। अथवा देवेशेन सहाऽग्रतो बलिमेवं क्षिपेत्॥

### शिबिकादियानोत्सवः

शिबिकादियानं वस्त्रगन्धमाल्याद्यैरलङ्कृत्य; देवेशं नानावर्णाम्बरैर्नवैः कौशेयाद्यैः सूक्ष्मकार्पासतन्तुकृतैश्च रत्नयुतमकुटाऽङ्गदमकरकुण्डलकेयूर-हारकटिसूत्रोदरबन्धनाऽङ्गुलीयकमुक्तादामप्रलम्बयज्ञोपवीताद्याभरणैः सुगन्ध-माल्यैर्नानाविधगन्धैश्चाऽलङ्कुर्यात्। अज्ञानादर्थलोभाद्वा देवस्याऽलङ्कारे हीने सर्वहानिर्भवेत् यत्नेनालङ्कुर्यात्।

वस्त्रं जीर्णं स्फुटितमुपयुक्तं वा यो दद्यात् तस्य महत्तरो दोषो भवति।

नवं मृदुसूक्ष्मं वस्त्रं यो दद्यात् स कुलैस्सप्तभिर्युक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात्। भक्तियुक्तैः शूद्रैरनुलोमैर्वाहयित्वा; न दोषो भवति। तत्प्रतिलोमैर्भक्तियुक्तैर्वाहनं दोषाय भवति। अकिञ्चनब्राह्मणैर्वाहनं तन्मुख्यं भवति।

देवेशं प्रणम्य, 'वेदाह'मिति यानमारोप्य; सौवर्णैः पुष्पैरन्यैर्वा प्रभामण्डप-मलङ्कृत्य; योजयेत्। नर्तकगायकवादकाः चामरव्यजनमयूरतालवितानवृन्तादि-धरा हेमरजतताम्रपरिच्छदढक्कावितानध्वज-पताकादिधराः तोयविक्षेपकाश्च जनाः पुरतो गच्छेयुः। छत्रधरा धूपदीपधराः परितो गच्छेयुः। वेदान् जयशब्दान् स्तोत्रादीनि च पठन्तोऽनुगच्छेयुः।

उत्सवे देवेशं ये सेवन्ते ते सर्वे पदे पदे यज्ञफलं लभेरन्निति भृगवादयो वदन्ति। तस्मादस्पृश्यस्पर्शनं न दोषाय भवेत्। तद्ग्रामवासिनो जना यानस्थं देवं स्वेषु गृहेषु दीपाङ्कुराद्यैः प्रत्युत्थानं कृत्वा नमस्कुर्युः। कदलीचूतपनस-  
नालिकेराऽपूपलाजपृथुकादीनि ब्राह्मणानीतानि सङ्गृह्याऽमन्त्रकं निवेदयेत्। शूद्रानुलोमानीतान्यपक्वानि निवेदयेत्। प्रतिलोमानि तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्। एवं ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य शकुनसूक्तेनाऽऽलयमावेश्य आस्थानमण्डपे सिंहासने विष्टरे वा देवं संस्थाप्य पाद्याद्यैरभ्यर्च्य मुखवासं दत्वा राजवदुपचारं कृत्वा शुद्धस्नपनविधिना संस्नाप्य अभ्यर्च्य महाहविः प्रभूतं वा निवेद्य पानीयाचमनमुखवासं दत्वा द्वितीयाहः प्रभृति नित्यं सायं प्रातर्नित्यार्चनान्ते द्विगुणार्चनं हविर्निवेदनं कुम्भदेवाराधनं होमं बलिदानं च कृत्वा सायं प्रातः एवमेवोत्सवं कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे उत्सवविधिर्नाम त्रिपञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५३ ॥

### अथ चतुःपञ्चाशत्तमः पटलः

अशक्तौ उत्सवविधिः

एवं कर्तुमशक्तश्चेत् पूर्ववत् द्विगुणार्चनं हविर्निवेदनं कुम्भदेवाराधनं होमं बलिदानं च द्विकालं कृत्वा; देवेशं सायाह्ने पूर्ववदलङ्कृत्य; उत्सवं कारयेदिति॥

अतिवातादिदोषे

अतिवाताऽतिवृष्टि शत्रुचोरादिभीत्या सङ्कुले सति आलये प्रथमावरणे द्वितीये वा बलिनिर्वापणमुत्सवं कारयेत्॥

### अवताराणामुत्सवे विशेषः

अवताराणामुत्सवं यदि कुर्यात् पूर्वेषुः रात्रिपूजावसाने अभ्यर्च्य हविर्निवेद्य; प्रतिसरं बध्वा; शयनाधिवासं कृत्वा; प्रभाते देवमुत्थाप्य; पाद्याचमनं दत्वा; आस्थानमंटपे सिंहासने विष्टरे वा संस्थाप्य; अभ्यर्च्य; राजवदुपचारं कृत्वा; संस्थाप्य; अभ्यर्च्य; गोभ्यस्तृणमुष्टिं प्रदाय; महाहवि; प्रभूतं वा, निवेद्य; पानीयाचमनमुखवासं दत्वा; सायमेवोत्सवं कारयेत्। हिरण्यपशुघृतं तण्डुलताम्बूलादीन्याचार्याय तच्छिष्येभ्यस्सोदकं दद्यात्।

तीर्थदिनात्पूर्वदिने प्रातस्सन्ध्यार्चनान्ते पूर्ववद्धोमाद्यं सर्वं कृत्वा; देवं चित्रर(क)क्ष्यादिना सायुधमलङ्कृत्य; गजाऽश्वाद्यारूढजनैस्सार्धं मृगयोत्सवं कारयेत्। अथवा अवभृथदिनात् द्वितीये चतुर्थे वा शान्तमलङ्कृत्य; मृगयोत्सवं कारयेत्॥ तद्रात्रौ पूर्ववत्सर्वं कृत्वा; देवं ग्रामं प्रदक्षिणं कारयित्वा; अभ्यन्तरं प्रविश्य, संस्थाप्य; अभ्यर्च्य; हविर्निवेद्य; अभ्यन्तरे अन्तर्मण्डले शयनस्थाने वा पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा; तथैव शाययित्वा; प्रभाते देवेशमुत्थाप्य; पाद्याद्यै-  
रभ्यर्च्य; तीर्थस्नानकालात्पूर्वं हविर्निवेदयेत्। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत्॥

### उत्सवाधिदेवत्यकथनम्

उत्सवाधिदेवत्यं तिथिवारनक्षत्रदेवत्यं च क्रमेण वक्ष्ये। प्रथमे ब्राह्मं, द्वितीये चाऽऽर्षं, तृतीये रौद्रं, चतुर्थे वासवं, पञ्चमे सौम्यं, षष्ठे वैष्णवं, सप्तमे सर्वदेवत्यम् अष्टमे याम्यं नवमदिने वारुणं च जुहुयात्।

प्रथमतिथावाग्नेयं, द्वितीयायां प्राजापत्यं, तृतीयायां कौबेरं, चतुर्थ्यां वैध्नं, पञ्चम्यां श्रीदेवत्यं, षष्ठ्यां कौमारं, सप्तम्यामादित्यं, अष्टम्यां रौद्रं, नवम्यां दौर्गं, दशम्यां याम्यम्, एकादश्यामैन्द्रं, द्वादश्यां वैष्णवं, त्रयोदश्यां मातृदेवत्यं, चतुर्दश्याम् ऐशं, पञ्चदश्यां सौम्यं च जुहुयात्; सूर्यवारादिषु तत्तद्देवत्यं जुहुयात्।

‘अग्रये कृत्तिकाभ्यः स्वाहे’त्यादि तत्तन्नक्षत्रे जुहुयात्। वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं तदालयगतपरिषद्देवानां मूर्तिमन्त्रांश्च आज्यमिश्रचरुणा वैष्णवान्तं सायं प्रातर्जुहोति।

तीर्थदिने प्रातरुत्सवे कृते तत्राऽऽस्थानमण्डपे विष्टरे देवं संस्थाप्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, अभिमुखे गरुडं दक्षिणे चक्रम् उत्तरे विष्वक्सेनं च धान्यपीठे संस्थाप्य, अभ्यर्च्य, देवाभिमुखे गोमयेनोपलिप्य; धान्यान्यास्तीर्य; (ऊर्ध्वे) उलूखलमुसलौ सन्यस्य; वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य; तयोः ब्रह्मेशावभ्यर्च्य; हरिद्रायां लक्ष्मीमभ्यर्च्य; पुष्पादीन् संशोध्य; हरिद्रामुलूखले प्रक्षिप्य; ‘अतोदेवादीन् जप्त्वा; आचार्यः किञ्चिदवघातं कृत्वा; ततो देवदासीभिर्भक्तैर्वा अवघातं कारयित्वा; चूर्णीकृत्य; कलशान् चतुरो, द्वावेकं वा, पूरयित्वा; देवाभिमुखे धान्योपरि दर्भानास्तीर्य; कलशान् सन्यस्य; वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य; अधिदेवतां सिनीवालीमभ्यर्च्य; देवमाराध्य; सुगन्धितैले अधिदैवतं विष्णु-मभ्यर्च्य; वैष्णवं मन्त्रमुच्चार्य; ततोऽभ्यञ्जनं कृत्वा; ‘वेदाह’मिति चूर्णेनाऽभिषिच्य; तच्छिष्टेन चक्रादींश्च अभिषिच्य; तच्चूर्णं चक्रं च समादाय; ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य; चक्रसन्निधौ भक्तानां ब्राह्मणानां शिरस्सु तच्चूर्णं विकिरेत्। तच्चूर्णं किञ्चिदपि शिरसा धारयेत्तस्याशुभानि विनश्यन्ति। बल्युत्सवाद्यनुगता ये सर्वे ते विप्रसमाः तस्मादस्पृश्यस्पर्शनं न दोषाय भवेत्॥

मध्याह्ने अवभृथं प्रधानं, (अपराह्णे वा) पूर्वाह्णे देवेशं यानमारोप्य; चक्रवीशशान्तान् पुरस्कृत्य; तीर्थस्नानाय गच्छेत्। आलयाभिमुखे विहितम् ऐशान्याम् उत्तरे वा तदभावे यथेष्टतटाके नद्यां नदीसङ्गमे समुद्रे वा तस्माद्धनुस्सहस्राभ्यामूर्ध्वं न गच्छेत्। तत्तीरे प्रपां कृत्वा; अलङ्कृत्य; यस्यां दिशि जलं तदभिमुखं देवं प्रतिष्ठाप्य; अभ्यर्च्य; तथैव चक्रादीन् संस्थाप्य; दशकलशानाहत्य; तन्तुना वेष्ट्य संशोध्य; सिद्धार्थोदकाक्षतोदक कुशोदक जप्योदकरत्नोदकैः प्रधानान् पूरयित्वा; उपस्नानान् शुद्धोदकैः पूरयित्वा;

देवाभिमुखे धान्यवेद्यां मध्ये सिद्धार्थोदकं, पूर्वे अक्षतोदकं, दक्षिणस्यां कुशोदकं, प्रतीच्यां जप्योदकम्, उदीच्यां रत्नोदकं च, सन्यस्य; तत्तद्वामपार्श्वे तत्तदुपस्नानकलशान् सन्यस्य; वस्त्रेणाच्छाद्य; अधिदेवान् आदित्याऽप्सरः काश्यपबृहस्पतिमुनितक्षकसर्वमन्त्रविद्याधरविष्णुगन्धर्वान् दशैतान् कलशेषु क्रमेण अभ्यर्च्य; पुण्याहं कृत्वा; देवं पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य; मध्यमादिपञ्च-कलशोदकैः 'शन्नोदेवीः, पूतस्तस्य, इमा ओषधय, अभित्वा शूर, चत्वारि वा' गिति 'वारीश्चतत्र' इति सर्वोपस्नानैश्चाऽभ्युक्ष्य; तच्छिष्टोदकैः चक्रं संस्नाप्य; तच्चक्रं विष्वक्सेनं गरुडं च तीर्थजले निमज्जयेत्। केवलं चक्रं वा निमज्जयेत्। पश्चात्सर्वे जनास्तत्तीर्थे जले देवसन्निधौ स्नानं कुर्युः। ते सर्वे पापविमुक्ताः विष्णुलोकं गच्छन्ति।

देवं शुद्धोदकैस्संस्नाप्य; प्लोतेन विमृज्य; नववस्त्रोत्तरीयाभरणैरलङ्कृत्य; अष्टोपचारैरभ्यर्च्य; वस्त्राद्यैश्चक्रादीनलङ्कृत्य; अभ्यर्च्य; यानमारोप्य; वीथ्यां लाजाक्षतकुसुमान्यवकीर्य; चक्रवीशशान्तादीन् पुरस्कृत्य; आचार्यः शकुनसूक्तं पठन् तोयधारापुरस्सरम् अग्रतो गच्छेत्। सर्वालङ्कारसंयुक्तं सर्ववाद्यसमायुक्तं स्तोत्रध्वनिसमायुक्तम् आलयं प्रविशेत्। द्वारदेशे देवेशं दीपाङ्कुरोदकुम्भैः अर्चकाः प्रत्युत्थानं कुर्युः।

पश्चादास्थानमण्डपे देवं संस्थाप्य; चतुर्दिक्षु चतुर्वेदाध्यायनं कारयित्वा; स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च संस्तूय; अभ्यन्तरे स्वे स्वे स्थाने संस्थाप्य; देव्योः चक्रादींश्च सप्तविंशतिभेदैरभ्यर्च्य; विष्णुसूक्तेन पञ्चप्रणामान् कृत्वा; अष्टाक्षरेण पुष्पाञ्जलिं दत्वा; यज्ञालयं गत्वा; अग्निं प्रज्वाल्य; परिस्तीर्य; पूर्णाहुतिं हुत्वा; अग्निं विसृज्य; कुम्भवेदिम् आसाद्य; कुम्भस्थान् देवान् मध्यादिक्रमेण प्रणवेन ध्रुवबेरे समारोपयेत्॥

बालालयं चेत् कौतुके समारोपयेत्।

तद्रात्रौ ध्वजावरोहणं कुर्यात्। कलशबलिद्रव्यैर्युक्तमन्नं कटाहे प्रक्षिपेत्। चक्रादीन्विना पूर्ववदालयगतेभ्यो ग्रामे ब्रह्मादिभ्यश्च वाद्यघोषसमायुक्तं बलिं दत्वा; सन्धिस्थान् देवान्विसृज्य; वाद्यघोषं विना तद्ग्रामस्थ देवालयेषु शून्यागारे चैत्यवृक्षमूले मातृदुर्गास्कन्दविघ्नेशशास्त्रादीनां गृहेषु स्मशानसमीपे वापीकूपतटाकाऽऽरामस्थानेषु ग्रामचतुस्सीमासु भूतक्रूरदेवस्थानेषु च एवं बलिं विक्षिप्य अग्निसन्निधौ स्नात्वा; आलयं प्रविश्य; देवं प्रणम्य; ध्वजमन्त्रेण ध्वजावरोहणं कृत्वा; तद्रात्रावुत्सवान्तस्नपनं च कारयेत्॥

तद्विनात् तृतीयायां पञ्चम्यां वा रात्र्यामेवं बलिं दत्वा ध्वजाऽवरोहणं स्नपनं च कारयेदित्येके।

### पुष्पयागविधिः

अथ पुष्पयागविधिं वक्ष्ये - प्रतिष्ठान्ते चोत्सवान्ते विषुवे अयने सूर्यचन्द्रोपरागे युगान्ते सङ्क्रान्त्यां श्रवणे राज्ञो ग्रामस्य यजमानस्य च जन्मर्क्षे दुस्वप्नराष्ट्रविभ्रमदुर्भिक्षानावृष्टिपरचक्रभयमहाव्याधिपीडनादि-सर्वोपद्रवेषु च विधिना देवस्य स्नपनं कृत्वा; तदनन्तरे द्वितीयेऽहनि पुष्पयागं कुर्यात्।

प्रतिष्ठोत्सवौ विना अन्येषु विधिनाङ्कुरार्पणं कृत्वा; कर्म समारभेत। ततो देवेशमास्थानमण्डपे सर्वालङ्कारसंयुक्ते धान्यराशौ संस्थाप्य; अभिमुखे धान्यपीठे पुष्पाधिदेवमाराध्य; पुष्पाणि सन्यस्य; नववस्त्रोत्तरीयाद्यैर्देवमलङ्कृत्य; त्रयोदशोपचारैरभ्यर्च्य; देवस्य दक्षिणे औपासनाग्निकुण्डं कृत्वा; आघारं हुत्वा; हौत्रं प्रशंस्य, देवेशादितदालयगत देवानाम् आवाहनं, जुष्टाकारस्वाहा-कारं कृत्वा; तथैव पुष्पेशस्य कृत्वा; देवस्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं प्राजापत्यं व्याहृतीश्च हुत्वा; पद्मेन बिल्वपत्रेण वा विष्णुगायत्रीमष्टोत्तरशतं हुत्वा; श्रीदेवत्यं श्रीसूक्तं श्रीदेव्याः, पञ्चभूमिदेवत्यं महीसूक्तं च महीदेव्याः

तदालयगतदेवानामपि मन्त्रान् मूर्तिमन्त्रान्वा हुत्वा; पुष्पाधिदेवत्वं वैष्णवान्  
द्वादशकृत्वो जुहुयात्।

ऋत्विजस्सर्वे 'दधिक्राव्ण' इति दधिप्राशनं कृत्वा नववस्त्रोत्तरीय-  
कुण्डलादिभिरलङ्कृताः वाग्यता भवेयुः। शङ्खडिण्डिमकौहलझल्लरीमर्दलवीणा-  
वेणुमृदङ्गाद्यैः दक्षिणे पुराणवचनैः पश्चिमे स्तोत्रध्वनिभिः उत्तरे सूत्रशिक्षादिभिश्च  
घोषयेत्। प्रागादिचतुर्दिक्षु चतुर्वेदानध्यापयेत्।

प्रागादिचतुर्दिक्षु दक्षिणवामयोर्वा आचार्य ऋत्विजश्च परात्परतरं  
गुह्याद्गुह्यतरं सर्ववेदार्थसारम् (रभूतं) अष्टाक्षरद्वादशाक्षरं विष्णुगायत्रीं वा  
जपन्तः पुष्पाऽञ्जलिं पादतो दद्युः। अष्टोत्तरशतावसाने पाद्याद्यर्घ्यान्तमर्चयेत्।  
स्तनदघ्नेषु पुष्पेषु पुष्पाण्यधो नयेत्। पुराणम्लानवस्त्रनिक्षिप्तानि दुर्गन्ध-  
दुर्मनुष्याधिष्ठितदेशजातानि पुष्पाणि वर्जयेत्। द्यूहातीतानि पद्मानि पुराणानि  
त्यक्त्वा अन्यानि पुष्पाण्याहरेत्।

स्तनदघ्नं विंशतिकृत्वो दद्यात् उत्तमम् द्वादशकृत्वो मध्यमम्। अष्टकृत्वो  
अधमम्।

एवं कृत्वा महाहविः प्रभूतं वा निवेद्य पानीयाऽऽचमनं मुखवासं  
दत्वा; अनुलेपनादीनि कृत्वा; अष्टाक्षरमहामन्त्रेण देवं प्रार्थयेत्। वैष्णवं,  
व्याहृतीश्च हुत्वा; अन्तर्होमं जुहुयात्। ग्राममालयं वा नृत्तगीतवाद्ययुतं प्रदक्षिणं  
कारयेत्। एतेनाऽश्वमेधफलं प्राप्नोति। पुत्रकामः पुत्रान्, धनकामो धनानि,  
प्रतिष्ठाकामः प्रतिष्ठां, जयार्थीविजयं, श्रीकामः श्रियं, च लभेत्। सर्वकामा-  
वाप्त्यर्थं, सर्वदोषोपशान्त्यर्थं, प्रायाश्चित्तार्थं च एतत् कुर्यात्। एतेनाऽर्चायां  
न्यूनं सम्पूर्णं भवति। आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्। एतं न शुश्रूषवे,  
नाऽभक्ताय, नाऽसम्भक्ताय नाऽसच्छिष्याय, नाऽसत्पुत्राय दद्यात्। सुभक्ताय  
सुशिष्याय सुसंयतायैव दद्यात्। इत्याह मरीचिः॥

अथातो यजमानः श्रद्धया प्रधानाचार्यपूर्वं पञ्चपदार्थिभ्यः पञ्चपरिचार-  
केभ्यश्च यथोक्तदक्षिणां सोदकं देवसन्निधौ दद्यात्। वैष्णवान् सम्पूज्य;  
नर्तकान् गायकान् परिचारकान् (अन्याँश्च) यथार्हं पूजयेत्। अत्रोपयुक्तं  
सर्वम् आचार्यायैव दद्यात्। हरेर्देवेशस्योत्सवे प्रवृत्ते तद्वास्त्वङ्गानां देवानाम्  
उत्सवं न कारयेत्। अन्यदेवोत्सवे प्रवृत्ते सौम्यमूर्तेर्हरिरुत्सवे न दोषाय भवेत्  
नराः कल्याणं न कुर्युः।

एवं यः कुरुते भक्त्या तस्य कायकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति।  
दशपूर्वान् दशापरानात्मानं चैकविंशतिकं देवैरप्य(न)भिलक्ष्यं विष्णोः परमपदं  
नयेत्। तद्ग्रामवासिनां सर्वेषां व्याधयः शांतिं यांति प्रजावृद्धिश्च भवतीति  
विज्ञायते।

### एकाहोत्सवः

अथैकाहोत्सवविधिं वक्ष्ये - राज्ञो ग्रामस्य वा यजमानस्य वा जन्मर्क्षे  
विष्णुपञ्चदिनेषु वा आरभेत। तद्दिनात्पूर्वं अङ्कुरानर्पयित्वा; सम्भारानाहृत्य;  
पूर्वेद्युर्नित्यार्चनावसाने देवं विशेषतोभ्यर्च्य; हविर्निवेद्य; पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा;  
तथैव शाययित्वा; देवमुत्थाप्य; प्रातस्सन्ध्यार्चनान्ते नित्याग्निकुण्डे छुल्यां वा  
अग्निं परिषिच्य; तीर्थदिन उत्सवाधिदेवत्वं तदालयगतदेवानां मूर्तिमन्त्रैश्च  
आज्येन, आज्यमिश्रचरुणा वा, हुत्वा; पूर्ववद्वलिं निर्वाप्य; देवमलङ्कृत्य;  
यानमारोप्य; ग्राममालयं वा सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुक्तं प्रदक्षिणं  
कारयित्वा; आलयमावेश्य; चूर्णसंस्कारं कृत्वा; चूर्णेन स्नाप्य; देवाभिमुखे  
तथैव पञ्चकलशान् सोपस्नानान्वियस्य; देवमभ्युक्ष्य; तच्छिष्टतोयेन  
चक्रमभिषिच्य; तच्चक्रमादाय; तीर्थं प्रविश्य; निमज्ज्य; जनानां तीर्थदानं  
कृत्वा; अन्यद्वस्त्रं परिधाप्य; आलयमावेश्य; देवं शुद्धोदकैस्संस्नाप्य;

गन्धोदकैश्चाऽभिषिच्य; अभ्यर्च्य; महाहविः, प्रभूतं वा, निवेद्य; पानीयाऽऽ-  
चमनमुखवासं दत्वा; पूर्वस्थाने संस्थाप्य; अभ्यर्चयेदित्याह मरिचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे एककालोत्सवादि-  
विधिर्नाम चतुष्पञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५४ ॥

### अथ पञ्चपञ्चाशत्तमः पटलः

#### मत्स्याद्यवतारविधिः

अथ मत्स्याद्यवतारविधिं वक्ष्ये-ग्रामादौ यथोक्ते देशे पूर्वोक्तेषु विमानेषु  
मत्स्यकूर्मवराहनारसिंहवामनजामदग्न्यराघवबलभद्रकृष्णकल्किन इति।

एतेषां दशावताराणां प्रत्येकं पूर्वोक्तोद्देशमानेन ध्रुववेरं निश्चित्य  
पश्चान्निर्देशमानं कुर्यात्।

#### मत्स्यस्य लक्षणम्

पूर्वं मत्स्यस्य देहलब्धाऽङ्गुलेन भागाधिकं द्वितालं, नासाग्रात्पुच्छपर्यन्तं,  
नासाग्रात्त्रेत्रद्वयान्तं चतुरङ्गुलं, नेत्रात्कर्णं द्विमात्रं, तस्मात्पुच्छमूलं त्रिषडङ्गुलं,  
तस्मात्पुच्छाग्रं चतुरङ्गुलं, कुक्षिपुच्छविस्तारकर्म ग्रहवेदाऽङ्गुलं, तत्तत् त्रिगुण-  
परिणाहं पुच्छमध्यविष्कम्भम्, एकाऽङ्गुलमग्रविस्तारं, षडङ्गुलं, मात्राद्यर्धमात्रं,  
पक्षायामविस्तारं, तस्यायामं सप्तांशं कृत्वा, द्व्यंशं त्र्यंशं वा पीठोत्तुङ्गं  
सप्ताङ्गुलविस्तारं समवृत्तं पद्माकारम्। अत्रानुक्तं शिल्पशास्त्रोक्तवत्। एवं  
ध्रुववेरं कारयेत्।

कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजमेव कारयेत्। तद्रूपं न कारयेत्।

#### मत्स्यप्रतिष्ठा

अथ (अस्य) प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - तदालयाभिमुखे पूर्ववद्वागशालां  
कृत्वा; तोरणाद्यैरलङ्कृत्य; पञ्चाग्नीन् पौण्डरीकाग्निं च कारयित्वा; तस्य

प्रधानं पौण्डरीकाग्निस्तस्मिन् हौत्रशंसनं कृत्वा; 'मत्स्यं विष्णुं भद्रं क्रीडात्मक' मिति चतुर्भिर्मन्त्रैरावाह्य; निरूप्य; आज्याहुतीर्हुत्वा; 'यत् स्वयं सृष्ट' (वै०म० प्र०)मिति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतं हुत्वा; अन्यत्सर्वं प्रतिष्ठोक्त विधिना कारयेत्।

नित्यार्चनायां ध्रुववेरं मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य, कौतुकं पूर्वोक्तषोडशोपचारमन्त्रैः मूर्तिमन्त्रान् संयोज्य अर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि सर्वाणि पूर्वोक्तविधिना कारयेत्।

### कूर्मस्य लक्षणं प्रतिष्ठा च

अथ कूर्मस्य लक्षणं वक्ष्ये। देहलब्धाङ्गुलेन एकाङ्गुलं शिरोमानं, द्विमात्रं कण्ठं(कर्णं) एकाऽङ्गुलं, त्र्यङ्गुलं हृदयान्तं, तत्समं नाभ्यन्तं, त्रिमात्रं पृष्ठान्तं, प्रकोष्ठं पाणितलं प्रत्येकमेकाऽङ्गुलं, तथैवोरुजङ्घापादतलं, तस्याऽयामसमं वैपुल्यं, पञ्चवर्णसमायुक्तं, अन्तश्चेतनिभं; तस्याऽऽयामं षड्भागं कृत्वा; द्विभागं त्रिभागं वा पीठोत्तुङ्गं वस्वङ्गुलविस्तारं पद्माकारं, शेषं युक्त्यैव कारयेत्॥

तस्य प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः पञ्चाग्नीन् परिकल्प्य; गार्हपत्ये प्रधानाग्नौ हौत्रशंसनं कृत्वा; 'अकूपारं कूर्मरूपं विष्णुं वसुधाधर'मिति चतुर्भिः मन्त्रैरावाह्य; तथैव जुष्टाकारस्वाहाकारौ कृत्वा; 'रायामीश' (वै०म० प्र०७) इति मन्त्रेणाऽष्टाधिकशतमावर्त्य जुहुयात्। अन्यत्सर्वं विष्णोरिव समाचरेत्। कूर्मस्य कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजमेव कुर्यात्। तद्रूपं नैव कारयेत्।

नित्यार्चनायां तन्मूर्तिमन्त्रैर्ध्रुववेरमष्टोपचारैरभ्यर्च्य; कौतुकबिम्बं यथोक्त-षोडशोपचारमन्त्रैः तन्मूर्तिमन्त्रान् संयोज्यार्चयेदन्यत्सर्वं समानमिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे मत्स्यकूर्मविधिर्नाम पञ्चपञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५५ ॥

## अथ षट्पञ्चाशत्तमः पटलः

### वराहत्रैविध्यम्

अथ वराहस्त्रिविधो भवति आदिवाराहः प्रलयवराहो यज्ञवराह इति। एतेषां मुखं वराहस्येव मूर्धादिपादपर्यन्तं मध्यमदशतालेन नयेत्। मूर्ध्नः केशान्तं चतुर्मात्रं, तस्माद्वगन्तं भागं श्रोणान्तं रुद्रमात्रं कलायुतं कण्ठं कण्ठाद्धृदयान्तं हृदयात् नाभ्यन्तं नाभेर्मध्मूलान्तं त्रयोदशाङ्गुलम् ऊरुत्रयोदशद्वयं जानुवेदाङ्गुलं जङ्घोरुसमा तलं भागं तदायामं सप्तदशाङ्गुलं नेत्रं त्र्यङ्गुलं भ्रूनेत्रतत्सृक् भूताङ्गुलं सृक्काद्वेदाङ्गुलं हनु नेत्रान्तरं त्रिमात्रं नेत्रायामद्व्यङ्गुलं नेत्राच्छेत्रं सप्ताङ्गुलं कर्णतारं द्वयं त्र्यङ्गुलं द्विगुणं तदायामम् एकाङ्गुलविस्तारं मुखम् एकाङ्गुलं नेत्रव्यासं नासामूलविस्तारं सप्ताङ्गुलं तन्मध्ये शराङ्गुलं नासाग्रं तालं भागार्धमात्रं श्रोत्रं तथैकाङ्गुलं पुरव्यासम् अधरं त्रिकलाङ्गुलं निर्गमं मूलतारं भागं तदर्थं तस्याग्रविस्तारं, दंष्ट्रायामं द्विमात्रं कण्ठतारं नवाङ्गुलं तथैव बाहुमूलविस्तारं?) मध्यम दशतालोक्तमार्गेण कारयेत्॥

### आदिवराहः

आदिवराहं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं सस्यश्यामनिभं नागेन्द्रफणामणि-स्थापितदक्षिणपदं रसातलादुत्क्रमणाय कुञ्चितवामपादं तदूरौ महीं दधानं दक्षिणहस्तेन देव्याः पादौ गृह्णन्तं वामहस्तेन तामुपगूहन्तं मुखेन देवीं जिघ्रन्तं कृत्वा; तां महीं प्राञ्जलीकृतहस्तां प्रसारितपादां पुष्पाम्बरधरां श्यामाभां किञ्चिद्देवं समीक्ष्य व्रीलाहर्षसंयुक्तां सर्वाभरणसंयुतां देवस्य स्तनान्तां नाभ्यन्तां वा पञ्चतालेन मानेन कारयेत्॥

### प्रलयवराहः

अथ वक्ष्ये प्रलयवराहं वामपादं समाकुञ्च्य; दक्षिणं प्रसार्य; सिंहासने समासीनं नीलाभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरमभयदक्षिणहस्तम् ऊरुप्रतिष्ठित-

वामहस्तं पीताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं कारयित्वा; तस्य दक्षिणे देवीं महीं पादं वाममाकुञ्च्य, दक्षिणं प्रसार्य आसीनां श्यामाभां सर्वाभरणभूषिताम् उत्पलधरवामकरां आसने निहितदक्षिणकरां किञ्चिद्देवं समीक्ष्य विस्मयोत्फुल्ललोचनां कारयेत्॥

**यज्ञवराहः**

अतः यज्ञवराहं श्वेताभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्य सिंहासने समासीनं पीताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं कारयेत्॥

तस्य दक्षिणे देवीं श्रियं हेमाभां वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्य आसीनां पद्मधरवामहस्ताम् आसने निहितदक्षिणहस्तां; वामपार्श्वे महीं देवीं सस्यश्यामनिभां दक्षिणपादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्याऽऽसीनाम् उत्पलधरदक्षिणहस्ताम् आसने निहितवामहस्तां देवं किञ्चित्समीक्ष्य विस्मयोत्फुल्ललोचनां कारयेत्॥

त्रयाणां वराहाणां तद्रूपं कौतुकं च विम्बं चतुर्भुजं वा कारयेत्॥

**तेषां प्रतिष्ठा**

एषां प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्ववद्वागशालां सर्वालङ्कारसंयुक्तां तन्मध्ये शय्यावेदिं चतुर्दिशं तद्भित्तिसमविस्तारां पादहीनविस्ताराम् अर्धविस्तारां वा तत्तुरीयांशोत्सेधां तत्परितः पञ्चाग्नींश्च परिकल्प्य; सभ्ये प्रधानाग्रौ हौत्रशंसनं कृत्वा 'वाराहं वरदं महीधरं वज्रदंष्ट्रिण'मित्यादि वराहस्य; 'गां पृथुगामुर्वी' मिति मध्वाः; 'प्रलयवराहं प्रलयहरं भूरिशब्द जगत्रायक'मिति प्रलयवराहस्य; देव्याः पूर्ववत्। 'यज्ञवराहं देवमयं यज्ञेशं यज्ञवर्धन'मिति यज्ञवराहस्य; श्रीभूम्योः; पूर्ववत्।

एवमावाहनजुष्टाकारस्वाहाकाराँश्च कृत्वा; आदिवराहस्य प्रधानाग्रौ 'क्षमामेक' (वै० म० प्र० ८) मिति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतं हुत्वा; प्रलयवराहस्य

‘स्वयमादि’ (वै०म०प्र०८) रित्यष्टोत्तरशतं हुत्वा; यज्ञवराहस्य ‘यं यज्ञै’ (वै०म०प्र०८) रिति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतं जुहुयात्। एष विशेषः अन्यत्सर्वं समानम्।

त्रयाणां ध्रुवबेराणि तत्तन्मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य; पश्चात्कौतुकानि तत्तन्नाम संयोज्य; षोडशोपचारैरभ्यर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि सर्वाणि पूर्वोक्तवत्कारयेत्।

इति श्री वैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे वराहविधिप्रतिष्ठा नाम षट्पञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५६ ॥

### अथ सप्तपञ्चाशत्तमः पटलः

#### नरसिंहलक्षणं तद्द्वैविध्यम्

अथ नारसिंहविधिं वक्ष्ये - नारसिंहो द्विविधो गिरिजो स्थूणजश्चेति। तयोर्मुखं सिंहस्येव अन्यन्नराकारम्। तस्य मूर्धादिपादपर्यन्तं सविंशतिशताङ्गुलं, शिरोमात्रात्रयं ततो नेत्रसूत्राऽन्तं षण्मात्रं तस्माद्धोणं चतुर्मात्रं तस्मादास्यं द्विमात्रम् अधरं द्व्यङ्गुलं नेत्राद्भ्रूः मात्राऽऽयता शेषं ललाटान्तं तारं, नवाङ्गुलं दृगन्तरम्, अध्यर्धनवाङ्गुलं (त्रि) द्विमात्रं नेत्रायामं तस्यार्धविस्तारं कनीनिकायामविस्तारं यवं पञ्चद्वयविस्तारायामं सितमण्डलम् मध्ये ज्योतिर्यवं दृष्टिरष्टांशं तारं पार्श्वयोरुपरिष्ठाच्छ्रुतं शेषं यवत्रयमूर्ध्ववर्म तथा यवतारं अधोगतं यवद्वयं ततो भागायते तत्पुच्छानने भ्रुवौ द्वादशाङ्गुलतारं नेत्रात्सूत्रसमं मुखम् आस्यतारं दशाङ्गुलं विवरं चतुरङ्गुलविस्तारं शेषं वर्तुलम् उन्नताश्चत्वारः पुरतो दन्ता अर्धमात्रविस्तृतायता’ जिह्वा षडङ्गुलायामा द्व्यङ्गुलविस्तृता भागसृक्कात् कपोलान्तं घोणं चतुष्कलं कर्णमूलां तदधस्तात्कपोलं षडङ्गुलं अपाङ्गात्कर्णमूलान्तं पञ्चाङ्गुलं कलाकर्णमूलं कर्णं त्रिमात्रार्धायामं चतुर्यवं

कलातारं सूकरकर्णवत् रौद्रवक्त्रं सटायुतं तीक्ष्णक्षणम् अन्याङ्गायामविस्तारं वराहस्योक्तमार्गेण कारयेत्॥

### गिरिजस्य लक्षणम्

नृसिंहं देवं सिंहासने पादं दक्षिणं प्रसार्य; वाममाकुञ्च्य; समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं कुन्देन्दुधवलप्रभं रक्तवस्त्रधरं सर्वाभरणभूषितं करण्डिकामकुटयुतं, पूर्वं दक्षिणकरमभयं दानं वा, वामं कट्यवलम्बितमूरुस्थं वा, कारयेत्। तद्दक्षिणे देवीं श्रियं वामपादं समाकुञ्च्य, दक्षिणं प्रसार्य आसीनां पद्मधरवामहस्ताम्, आसने निहितदक्षिणहस्तां सुवर्णाभां सर्वाभरणभूषिताम्, वामपार्श्वे महीं देवीं दक्षिणं पादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्याऽऽसीनामुत्पलधरदक्षिणहस्ताम् आसने निहितवामहस्तां सस्यश्यामाभां सर्वाभरणभूषितां कारयेत्। अथवा नृसिंहमासनस्योर्ध्वे वामं पादं प्रसार्य अन्यमाकुञ्च्य; तज्जानूर्ध्वे दक्षिणहस्तं गजहस्तवत् प्रसार्य; वाममूरौ सन्यस्य; आसीनं शङ्खचक्रधरं देवीभ्यां सहितं रहितं वा कारयेत्।

केवलं नृसिंहं देवं पद्मपीठोपरिष्ठात् द्वौ पादौ व्यत्ययेन न्यस्य; उल्कुटिकासनेन आसयित्वा ऊरुमध्ये वस्त्रेणाबध्य; सर्वाभरणसंयुक्तं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं अन्यहस्तौ जानूपरिष्ठात्प्रसारितौ च कारयेत्।

### स्थूणजस्य लक्षणम्

अथ स्थूणजं नारसिंहं सोपाने सिंहासने वामं पादमाकुञ्च्य; अन्यं प्रसार्य; समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं अभयदानदक्षिणकरं ऊरुप्रसारितवामहस्तं ससटस्कन्धसंयुक्तं तीक्ष्णदंष्ट्रेक्षणं भयानकं श्वेताभं रक्ताम्बरधरं सर्वाभरणसंयुक्तं कारयेत्॥

तस्य कोपशान्त्यर्थं पार्श्वयोर्दक्षिणवामयोः श्रीमद्भौ, प्रह्लादं वन्दमानं च कारयेत्। दक्षिणे नारदं वीणाहस्तं भित्तिपार्श्वे परितः प्रागाद्यैशानान्तमिन्द्रादिलोकपालान्वन्दमानाँश्च कारयेत्।

### यानकनरसिंहस्य लक्षणम्

अथ यानकं नारसिंहं वीशस्कन्धोपरिष्ठात्, शेषोत्सङ्गे समासीनं तत्फणैः पञ्चभिः छन्नमौलिं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं सर्वाभरणभूषणं कारयेत्।

अथवा अष्टाभिर्द्विरष्टाभिर्वा भुजैर्युक्तं भयानकं दैत्यवधानुरूपं नृसिंहं स्थौणं कारयेत्।

### तत्प्रतिष्ठा

अथ नारसिंहप्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्ववद्वागशालां शय्यावेदिं पञ्चाग्नींश्च परिकल्प्य; आहवनीये प्रधानाग्नौ हौत्रशंसनं 'नारसिंहं तपोनाथं महाविष्णुं महाबल'मिति गिरिजस्य, देव्योः पूर्ववत्। 'नारसिंहं तपोनाथं भक्तवत्सलं अनन्तबल'मिति स्थूणजस्य, देव्योः लोकपालानामन्येषां च पूर्ववदावाहनं 'सामवेदं शैषिकं द्विजराज'मिति वाहनस्य; 'प्रह्लादं दैत्यपतिं विष्णुभक्तं महाबल'मिति प्रह्लादस्य आवाहनजुष्टाकारस्वाहाकारान् - कृत्वा; 'यो वा नृसिंह' (वै०म०प्र०७) इति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतमावर्त्य हुत्वा; शेषं सर्वं प्रतिष्ठोक्तविधिना कारयेत्। ध्रुववेरं तन्मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य; कौतुकवेरं पूर्वोक्तषोडशोपचारमन्त्रैः तन्नाम संयोज्य; अर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि विष्णोरिव समाचरेत्।

### वामनलक्षणम्

अथ वामनं पञ्चतालमितं द्विभुजं छत्रदण्डधरं कौपीनवाससं शिखापुस्तक-मेखलोपवीतकृष्णाजिनसमायुतं पवित्रपाणिं बालरूपं ब्रह्मवर्चस्विनं कारयेत्।

मूर्ध्निः केशान्तमात्रार्धं केशान्तात् दृगन्तं यवद्वयाधिकं त्रिमात्रं तस्मात्पुटान्तं सयवत्र्यङ्गुलं तत्समं हन्वन्तं गलं द्वियवाधिकद्विमात्रं तस्माद् हृदयं द्वियवाधिक-षण्मात्रं हृदयान्नाभ्यन्तं तत्समं नाभेर्मेढ्रमूलान्तं तत्समं तस्मादूरुसूर्यमात्रो

जानुद्व्यङ्गुलं द्वादशाङ्गुलाजङ्घातलं वलिं द्विमात्रां(त्रं) तलायामं द्वादशाङ्गुलं मुखस्यतारं दशाङ्गुलं यवोनकलाङ्गुलं नेत्रं नेत्राद् भ्रूस्तावत् केशान्तं शिरोभागं द्वियवद्विस्तारं पुरोगतं दृशोस्तारं कारयेत्। षड्भिः षोडशभिः यवोनं कोलकं नेत्रान्तरं श्रोत्रं दृशौ च द्वियवतारं पञ्चमात्रं श्रोत्रविस्तृतं कला तत्त्रिगुणायामं नासाग्रं मात्रार्धं विस्तृतानासाग्रविपुलं मात्राद्वयमर्धं तदर्धं मध्यमूलं त्रियवाङ्गुलमुन्नतनासाग्रं गोजीमूलाद्वियवोनद्व्यङ्गुलतारमधरं तदर्धतद्द्विगुणदीर्घं दीर्घाद् द्विगुणमास्यमुत्तरोष्ठविशालं यवद्वयं पालीपञ्च- षड्यवमधरोष्ठमधोहनुष्यवाकला कण्ठाद्धनुपर्यन्तं निर्गममष्टाङ्गुलविशालं हिक्का तस्मात् द्विसप्ताङ्गुलं दीर्घं दोर्दशाङ्गुलं प्रकोष्ठं मणिबन्धात्तलं भागं तस्मान्मध्याङ्गुली समाधस्वतृतीयवाधिकं नखायामम् अङ्गुलमुन्नतं दीर्घं प्रदेशन्यनामिके कलायते अङ्गुष्ठकनिष्ठायामविस्तृते नवाष्ट सप्तषट्पञ्चयवं तारक्रमादङ्गुष्ठादि कनिष्ठान्ताङ्गुलीनां कलाद्वयं तस्य विपुलं तस्य बहुलं हव्यवाहनाङ्गुलमग्रतारं त्रिभागात् द्विभागं नखविस्तृतं स्वित्तातृकं नखायामं त्रिमात्रार्धचतुर्मात्रं षडङ्गुलं षड्यवं भागं क्रमान्मणिबन्धं प्रकोष्ठं कोर्परं बाहुमूलं अष्टादशाङ्गुलं वक्षस्थलस्य विपुलं मुखं मध्यं कलामुखं श्रोणीतारं षोडशाङ्गुलं मुखमङ्गुलोन्मूरुमूलं जानुविशालं सप्ताङ्गुलं जङ्घातारं पञ्चार्धाङ्गुलं नलकाविशालं सार्धरुद्राक्षाङ्गुलमग्रविस्तारं पञ्चाङ्गुलं चतुर्यवं कलायताङ्गुलं तर्जनीसमायतादीर्घार्धविस्तृताङ्गुष्ठमङ्गुलीनां विपुलं शेषं युतैचव कारयेत्।

### त्रिविक्रमस्य लक्षणम्

त्रिविक्रमस्त्रिधा प्रोक्तः लोकेषु त्रिपादन्यासात् भूलोकाक्रमणार्थं जानुमात्रम्; अन्तरिक्षलोकाक्रमणार्थं नाभिमात्रं; स्वर्गलोकाक्रमणार्थं ललाटमात्रं च; ऊर्ध्वपादो भवेत्। एतेषु यथेष्टं रूपं निश्चित्य; पूर्ववच्चतुर्विंशतितालविभागेन देवमष्टबाहुं चतुर्बाहुं, अष्टभुजे दक्षिणहस्तैः चक्रशराऽसिधरं, वामहस्तैः शङ्खशार्ङ्गं हलमुसलधरं; चतुर्भुजे दक्षिणेन चक्रधरं, वामेन शङ्खधरं,

अभयदानदक्षिणहस्तं, प्रसारितपादेन प्रसारितवामहस्तं, स्थितदक्षिणपादं प्रसारितोद्धृतवामपादं श्यामाभं रक्ताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं तत्पृष्ठे कल्पद्रुमम्, इन्द्रं, छत्रम् उभयोः पार्श्वयोः जवनजलेशौ चामरधारिणौ तदूर्ध्वे दक्षिणे दिवाकरम् अदक्षिणे निशाकरं तथा सनकसनकुमारौ च कृत्वा; प्रसारितपादस्योर्ध्वभागे ब्रह्माणं तत्पादं प्रगृह्य हस्ताभ्यां प्रक्षालयन्तं, कृत्वा; तत्स्रोतसि गङ्गा श्वेताभां नाभेरूर्ध्वं शरीरभागां प्राञ्जलीकृतहस्तां च कारयेत्।

पादपार्श्वे नमुचिं भ्रममाणं वामपार्श्वे शुक्रं विघ्नकरं तं मुष्टिना प्रहरन्तं गरुडं, दक्षिणे वामनं, तत्पार्श्वे बलिं हेमाभं सर्वाभरणभूषितं सपत्नीकम् हर्षेण कराभ्यां होमकलशमुद्धरन्तं तस्योर्ध्वे जाम्बवन्तं भेरीताडनपरं च कारयेत्। (अत्रानुक्तं) भृगूक्तविधिना त्रैविक्रमस्य कौतुकं चतुर्भुजमेव कारयेत्।

तयोः प्रतिष्ठा

वामनत्रिविक्रमयोः प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितश्चाग्नीन् पौण्डरीकाग्निं च कारयेत्। एकाग्रिविधिना कारयेदिति केचित्। एककुम्भे समावाह्य; एकवेद्यां शाययेत्। अन्वाहार्ये प्रधानाग्नौ हौत्रशंसनं 'त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं' विष्णुं सर्वाधारमिति त्रिविक्रमस्य। 'वामनं वरदं विष्णुं काश्यपम् अदितिप्रिय'मिति वामनस्य। अन्यदेवानां तत्तन्मूर्तिमन्त्रैरावाहनादीनि कारयेत्। 'यो वा त्रिमूर्ति' (वै०म०प्र०८) रिति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतं हुत्वा; अन्यत्सर्वं हरेरिव कारयेत्। नित्यार्चनायां वामनं त्रिविक्रमं च तत्तन्मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य; कौतुकं पूर्ववत् षोडशोपचारमन्त्रैः मूर्तिमन्त्रं संयोज्य, अर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि पूर्ववत्कारयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नारसिंह वामन त्रिविक्रमविधिर्नाम सप्तपञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५७ ॥

## अथ अष्टपञ्चाशत्तमः पटलः

### जामदग्न्यस्य लक्षणम्

जमदग्निरामं मध्यमं दशतालमितं द्विभुजं रक्ताभं श्वेतवस्त्रधरं दक्षिणेन हस्तेन परशुधरम् उद्देश्यवामकरं जटामकुटधरं सोपवीतं सर्वाभरणभूषितं स्थितमेवं कारयेत्। कौतुकं तद्रूपं चतुर्भुजं विष्णुं वा कारयेत्॥

### तत्प्रतिष्ठा

अथ प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः पञ्चाऽग्रींश्च परिकल्प्य; आहवनीये प्रधानाग्रीं हौत्रं प्रशंस्य, 'रामं ऋषिसुतं विष्णुं परशुपाणि' मिति आवाह्य आहवनीये आज्याहुतीर्हुत्वा; 'विष्णुर्वरिष्ठ' (वै०म०प्र०८) इति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतमावर्त्य हुत्वा अन्यत्सर्वं पूर्ववदाचरेत्। नित्यार्चनायां ध्रुववेरं तन्मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य, कौतुकं पूर्ववत् षोडशोपचारमन्त्रैः संयोज्याऽर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि विष्णोरिव समाचरेत्॥

### राघवस्य लक्षणम्

अथ राघवं रामं सविंशतिशताङ्गुलमितं द्विभुजं त्रिनतस्थितं दक्षिणेन हस्तेन शरधरं वामेन चापधरं श्यामाभं रक्ताम्बरधरं किरीटाद्याभरणाऽन्वितं कारयेत्। अभङ्गसमभङ्गमतिभङ्गमिति त्रिविधं नतमानमाभङ्गस्य त्रिमात्रं समभङ्गस्य वेदाङ्गुलमतिभङ्गस्य शराङ्गुलं एतेषां पादाङ्गुष्ठान्तरमष्टादशाङ्गुलं विंशत्यङ्गुलं क्रमेण तत्त्रिभागैकपाण्यन्तरमापादतलमस्तकं मध्यसूत्रस्य मूर्ध्नः पार्श्वे वामनेत्रसितमण्डले वामनासापुटेऽधराहनोर्वामपार्श्वे सव्यस्तनस्य दक्षिणपार्श्वे नाभेर्दक्षिणे वामोरुदक्षिणपार्श्वे वामाङ्घ्रिपार्श्वे प्रलम्बयेत्। एतदाभङ्गसूत्रं समभङ्गस्य मुखं त(थो) द्योक्तं वामस्तनपीठपार्श्वे नाभिमध्ये ऊरुमध्ये पाण्यमध्ये तु प्रलम्बयेत् एतत्समभङ्गमात्रम्। अतिभङ्गस्य मुखं

पूर्ववन्नाभेर्वामे वामोरुमध्ये पाण्यन्तरे च लम्बयेत् एतदतिभङ्गसूत्रम्। शेषं पूर्ववत् अधिकात् हिक्कासूत्रात् स्तनं द्विमात्रं सूत्रान्नाभि द्विमात्रं सूत्रान्मात्रार्थं जानुनीप्रमते (प्रमिति मति) भङ्गे अन्यसूत्रनिम्नं युक्तितः कारयेत्।

दक्षिणहस्तस्य तलाग्रं नाभिदघ्नं श्रोणीदघ्नं वामकोर्परान्तरं पाण्यन्तरसमं वामहस्तं सचापम् उष्णीषद्वयस्योन्नतं तस्य नीवं मुखद्वलयं मौलिपार्श्वे धनुस्थितं राघवं कारयेत्।

सीतां देवस्य बाहुसमां देवस्योनार्धतालेन मानेनाभङ्गवशाद्रुक्माभां शुक्रपक्षिभाम्बरां सर्वाभरणभूषितां धम्मिल्लबन्धयुतां करण्टिकामकुटयुतां वामहस्तेनोत्फुल्लपद्मधरां प्रसारितदक्षिणहस्तां देवस्य दक्षिणपार्श्वे किञ्चिद्देवं समीक्ष्य विस्मयोत्फुल्ललोचनां कारयेत्।

कटकाग्रस्योत्सेधं स्तनाक्षसमं नाभेर्मणिबन्धान्तरं सार्धत्रयोदशाङ्गुलं पार्श्वे मध्यबाह्वन्तरं सप्ताङ्गुलं प्रसारित करतलमध्योर्वन्तरं द्विमात्रं तच्छोणी-बन्धान्तरं चतुरङ्गुलं पार्श्वमध्यं बाह्वन्तरं रसाङ्गुलं शेषं युक्त्यैव कारयेत्।

वामपार्श्वे सौमित्रिं देवस्य कर्णान्तं बाह्वन्तं वा कनिष्ठदशतालेन समभङ्गवशान्मुखमध्यर्धाङ्गुलम् एव(मि)मष्टाननं भागचतुष्टयमन्यत्सर्वं पूर्ववदुद्दिष्टमुद्वन्धकुन्तलं युवराजभूषणान्वितं द्विभुजं रामवत् शरचापधरं सुवर्णवर्णं श्यामाम्बरधरं समभङ्गान्वितं कारयेत्।

हनूमन्तं प्रमुखे किञ्चिद्दक्षिणमाश्रित्य स्थितं देवस्य स्तनान्तं नाभ्यन्तं ऊरुमूलान्तं वा सप्ततालमितं द्विभुजं दक्षिणेन हस्तेन आस्यं वामेन स्ववस्त्रं च पिदधानं किञ्चिदूर्ध्वाननं कारयेत्। मूर्ध्नः कला भ्रूअतं तस्माद्वक्त्रलामात्रत्रयं नासिकान्तं तथाधरं मात्रं कण्ठं दशाङ्गुलं हृदयं हृदयान्नाभ्यन्तं नाभेर्मेढ्रान्तं च तस्मादूर्ध्वन्तं विंशतिमात्रं जानुं द्व्यङ्गुलं जङ्घासप्तदशाङ्गुलं कलातलं तदायामं दशाङ्गुलं बाहुं विंशत्यङ्गुलं तच्चतुर्थैरहीनं प्रकोष्ठतलं पादायामसमं

शेषाङ्गं नरस्योक्ततारान्मात्रोनम् ऊरोर्बाह्वोः कटिमध्ये श्रोण्यां च कलोनं पादमात्राविहीनं शरार्धाङ्गुलहीनमङ्गुलिद्वियवहीनं अत्रानुक्तं सर्वं युक्त्यैव कारयेत्॥

### राघवस्य प्रतिष्ठा

राघवस्य प्रतिष्ठा विशेषं वक्ष्ये। पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः पञ्चाग्रींश्च परिकल्प्य; सीतालक्ष्मणसंयुक्तं देवं हनुमता सार्धं एककुम्भे समावाह्य; एकवेद्यां सौमित्रेः पृथक्शयनं वेद्यधस्ताद्धनूमतःशयनं च सङ्कल्प्य; अन्वाहार्ये प्रधानाग्रीं हौत्रं प्रशंस्य; 'रामं दाशरथिं वीरं काकुत्स्थ'मिति राघवस्य, 'सीतामयोनिजां लक्ष्मीं वैदेही'मिति सीतायाः, 'रामानुजं सौमित्रं लक्ष्मीवर्धनं लक्ष्मण'मिति लक्ष्मणस्य, 'कपिराजं हनूमन्तं शब्दराशिं महामति'मिति हनूमतश्चावाहनादीनि कारयेत्। 'रायामीश' (वै०म०प्र०७) इति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतं हुत्वा, अन्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत्।

मत्स्याद्यवताराणां रूपभेद एव शक्तिभेदो नैव भवेत् तस्मात् प्रतिष्ठादीनि सर्वाणि विष्णोरिव समाचरेत्।

अवताराणां ध्रुववेरं कौतुकं च प्रत्येकं कर्तुमशक्तश्चेत्, पूर्वोक्त एकवेरक्रमेण षण्मानसहितं शिलाजं लोहजं वा कृत्वा; अर्चास्थाने ब्राह्मपदे ध्रुवस्थाने दैविके वा प्रतिष्ठाप्य; षोडशोपचारैरर्चयेदित्येके।

लक्ष्मणस्य पृथक् प्रतिष्ठा चेत् राघवस्योक्तक्रमेण सीतायाः श्रीदेव्या इव भरतशत्रुघ्नयोश्च रामलक्ष्मणयोरिव सर्वं समाचरेत्। मूर्तिमन्त्र एव विशेषः। तथा हनूमतो वायोरिव प्रतिष्ठामाचरेत्।

नित्यार्चनायां राघवस्य तन्मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य; कौतुकस्य पूर्वोक्तषोडशोपचारमन्त्रैस्तत्तन्मूर्तिमन्त्रान् संयोज्याऽर्चयेत्॥

### बलरामस्य लक्षणम्

अथ बलरामं मध्यमं दशतालमितं द्विभुजं त्रिनतस्थितं दक्षिणहस्तेन मुसलधरं वामेन हलधरं श्वेताभं रक्तवस्त्रधरं उद्वन्धकुन्तलं दक्षिणे रेवतीं देवीं पद्मकिञ्जल्कवर्णां पुष्पाम्बरधरां दक्षिणेन हस्तेन पद्मधरां प्रसारितवामहस्तां कारयेत्। तद्रूपं कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत्॥

### तत्प्रतिष्ठा

अस्य प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये। पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः पञ्चाग्नींश्च परिकल्प्य; आहवनीये प्रधानाग्नौ हौत्रं प्रशंस्य, 'रामं यदुवरं विष्णुं हलायुध'मिति रामस्य, 'रेवतीमिन्दिरां लक्ष्मीं रामप्रिया'मिति रेवत्याश्च आवाहनादीनि कृत्वा; 'रायामीश' इति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतं हुत्वा; अन्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत्। नित्यार्चनायां ध्रुववेरं तन्मूर्तिमन्त्रैरष्टोपचारैरभ्यर्च्य; कौतुकं षौडशोपचारमन्त्रैस्तन्मूर्तिमन्त्रान् संयोज्याऽर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि पूर्वोक्तवत्कारयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे रामत्रयविधिर्नाम अष्टपञ्चाशत्तमः पटलः ॥ ५८ ॥

## अथ एकोनषष्टितमः पटलः

### कृष्णस्य

अथ कृष्णस्य लक्षणं वक्ष्ये - मध्यमं दशतालमितं द्विभुजं श्यामाभं रक्तवस्त्रधरं सर्वाभरणभूषितम् उद्वन्धकुन्तलं दक्षिणेन हस्तेन क्रीडायष्टिधर-मुद्धृतवामकूर्परं हिक्का सूत्रादधो दशाङ्गुलं दक्षिणकरकटकाग्रं नाभिदघ्नं वा तस्मात् षट्सप्ताऽष्टदशाङ्गुलं निम्नं, नासाग्रात् पादतलान्तं हिक्कासूत्रादधामेऽङ्गुलं सूत्रात्तस्यार्धं हृदयं नाभेर्दक्षिणे कलाङ्गुलं मेढ्रं भागं वामे जान्वन्तं जगतीयवं सूत्रान्मात्रत्रयं पाण्यन्तरम् एवं समभङ्गसूत्रमन्यत्सर्वम् राघवस्योक्तवत्।

दक्षिणे रुक्मिणीदेवीं हेमाभां धम्मिल्लकुन्तलयुतां वा प्रसारितदक्षिणहस्तां, सपद्मवामहस्तां, वामपार्श्वे सत्यभामां श्यामाभां धम्मिल्लकुन्तलयुतां सोत्पल-दक्षिणहस्तां प्रसारितवामकरां सर्वाभरणसंयुक्तां कारयेत्। वामपार्श्वे गरुडं प्राञ्जलीकृत्य स्थितं कारयेत्। देवस्य दक्षिणहस्तं लीलायष्टियुतं वामं सशङ्खं वा कारयेत्। तद्रूपं कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत्॥

नवनीतनटस्य वामपदं समाकुञ्च्य स्थितं दक्षिणमुत्तानकुचितं, दक्षिणहस्तमभयं नवनीतयुतं वा वामं प्रसार्य अनुत्तानं सर्वाभरणभूषितं अम्बरहीनं अम्बराधारयुतं नवनीतनृत्तरूपं कारयेत्।

एवमेव कालियाऽहिफणोपरिस्थितं दक्षिणकरं सपतकं वामकरेणाऽहि-पुच्छं सङ्गृह्य नृत्यन्तं कारयेत्। कृष्णरूपाण्यसङ्खानि वक्तुं न शक्यानि तस्माद्यथेष्टरूपं कारयेत्॥

### तत्प्रतिष्ठा

अस्य प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः पञ्चाग्रीन् पौण्डरीकाग्रिं च सङ्कल्य; पौण्डरीके प्रधानाग्नौ हौत्रं प्रशंस्य, 'कृष्णं पुण्यं नारायणं त्रिदशाधिप'मिति कृष्णस्य; 'रुक्मिणीं सुन्दरीं देवीं रमा' मिति रुक्मिण्याः; 'सत्यभामां सतीं सन्नतीं क्षामा'मिति सत्यभामायाः; गरुडस्य पूर्ववत्, 'नवनीतनटं कृष्णं देवकीसुतं बालरूप'मिति नवनीतनटस्य, 'कालियमर्दनं कृष्णं गोपालं वटपत्रशायिन' मिति कालियमर्दनस्य; अन्येषां रूपाणां तत्तत्कर्मनाम संयोज्य; आवाहनादीनि कारयेत्। 'सत्यस्सत्यस्थ' (वै०म०प्र०७) इति मन्त्रेणाऽष्टोत्तरशतमावर्त्य हुत्वा; शेषं पूर्ववदाचरेत्। नित्यार्चनायां ध्रुववेरमष्टोपचारैः कौतुकं षोडशोपचारमन्त्रैः संयोज्याऽर्चयेत्। स्नपनोत्सवादीनि पूर्ववत्कारयेत्॥

रुक्मिणीसत्यभामयोः पृथक् प्रतिष्ठा चेत् श्रीभूम्योरिव कारयेत्॥

**कल्किनः**

कर्किणं मध्यमदशतालमितम् अश्वाकारं मुखम् अन्यं नराकारं च चतुर्भुजं शंखचक्रखड्गखेटकधरम् उग्ररूपं भयानकम् एवं देवरूपं कृत्वा, तद्रूपं कौतुकं विष्णुरूपं चतुर्भुजं वा, कारयेत्॥

**तत्प्रतिष्ठा**

अस्य प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः पञ्चाग्रीन् पौण्डरीकाग्रिं च सङ्कल्प्य; पौण्डरीके प्रधानाग्रौ हौत्रं प्रशंस्य; 'कल्किणं विष्णुं कामरूपं संहारात्मक'मित्यावाहनादीनि कृत्वा; 'धूर्तो वहन्ता' (वै०म०त्र०७) मित्यष्टोत्तरशतं हुत्वा; अन्यत्सर्वं समानं कुर्यात्। नित्यार्चनायां पूर्वोक्तार्चाक्रमेणमूर्तिमन्त्रं संयोज्याऽर्चयेत्। अवताराणां पूर्ववत्प्रेताग्निविधानेन एकाग्रिविधानेन वा अग्रीन् सङ्कल्प्य; तत्प्रधानाग्रौ हौत्रशंसनादीनि कारयेदित्येके॥

**आदिमूर्तिविधिः**

अथ आदिमूर्तिविधिं वक्ष्ये। अनन्तोत्सङ्गे समासीनं दक्षिणं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य दक्षिणहस्तमनन्तोत्सङ्गे न्यस्य वामं वामजानूर्ध्वं प्रसार्य चतुर्बाहुं शङ्खचक्रधरं फणाभिः सप्तभिः पञ्चभिर्वा छत्रमौलिं, प्रवालाभं सर्वाभरणभूषितं कृत्वा; तद्दक्षिणे भृगुं वामे मार्कण्डेयम् एकजानुक्रमेणाऽऽसादयित्वा, दक्षिणे ब्रह्माणं वामे शङ्करं च कृत्वा; तद्रूपं कौतुकं च कृत्वा प्रतिष्ठोक्तक्रमेण प्रतिष्ठां कारयेत्। 'आदिमूर्तिममितमहिमानं अत्यन्ताद्भुतं सर्वाधार'मित्यादिमूर्तेः नागराजस्य पूर्ववदावाहनादीनि कारयेत् अन्यत्सर्वं पूर्ववदाचरेत्॥

### अनन्तशयानस्य

अनन्तभोगशयने प्रतिष्ठा चेत् अनन्तशयनादिपञ्चमूर्तिमन्त्रैरावाहनादीनि कारयेत्। पुष्पन्यासकाले आसीनमेव स्मरेत्। सुप्तं प्रबुद्धं देवेशं जाग्रद्भावेन संयुक्तं हरिं प्रणवेनोत्थाप्य; पादपार्श्वे पञ्चायुधांश्च तत्तन्मूर्तिमन्त्रैस्समर्चयेत्। अनन्तस्य फणापार्श्वे 'अनन्तं नागराजं सहस्रशीर्षं शेषं विष्णुसख'मिति मूर्तिमन्त्रैरर्चनं, पुष्पन्यासं कुर्यात्। कौतुकं विष्णवादिपञ्चमूर्तिमन्त्रैः पूर्ववदर्चयेत्। उद्भासनकाले मन्त्रेण देवेशं शाययेत्। भोगशयने द्वाराभ्यन्तरे जयां विजयां च समर्चयेत् अन्यत्सर्वं पूर्ववदाचरेदित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे कृष्णकल्क्यादिमूर्ति-  
विधिर्नाम एकोनषष्टितमः पटलः ॥ ५९ ॥

### अथ षष्टितमः पटलः

#### मानुषवासुदेवस्य

अथ मानुषवासुदेवमायताश्रे विमाने मध्यमदशतालमितं द्विभुजं शङ्खचक्रधरं, दक्षिणे रुक्मिणीं देवीं, तद्दक्षिणे हलमुसलधरं बलभद्रं, तद्दक्षिणे प्रद्युम्नं द्विभुजं, क्षुरिकाधरदक्षिणहस्तं, कट्यवलम्बितवामहस्तं, तद्दक्षिणे विरिञ्चं चतुर्बाहुं चतुराननं, देवस्य वामपार्श्वे अनिरुद्धं द्विभुजं खड्गखेटकधरं, तद्दामे साम्बं द्विभुजं दानदक्षिणकरं, तद्दामे गरुडं च कारयेत्। तेषां वर्णाऽम्बराऽऽभरणानि भृगूक्तविधानेन कारयेत्। देवान् एतान् स्थितानेव संस्थाप्य, तद्रूपं कौतुकं कारयेत्। अथवा विष्णुं चतुर्भुजम् एवं संस्थापयेत्॥

#### दैविकवासुदेवस्य

दैविकं वासुदेवं सिंहासने समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं श्रीभूमीभ्यां सहितं तथा दक्षिणवामयोः पूर्वोक्तान् देवान् बलभद्रस्य दक्षिणे देवीं रेवतीं,

प्रद्युम्नस्य रोहिणीम् अनिरुद्धस्योषां साम्बस्य इन्दुकरिं च सहैव स्थापयेत्।  
एतेषां कौतुकबिम्बानि पूर्ववत् कारयेत्॥

### तत्प्रतिष्ठा

एतेषां प्रतिष्ठाविशेषं वक्ष्ये - पूर्वोक्तयागशालामध्ये शय्यावेदिं परितः  
पञ्चाग्रीन् पौण्डरीकाग्रिं च कृत्वा; अन्वाहार्यस्य दक्षिणे च आवसथ्यस्योत्तरे  
चौपासनाग्रिकुण्डे कृत्वा; वासुदेवयोस्सभ्ये बलभद्रस्याऽऽहवनीये प्रद्युम्नस्या-  
न्वाहार्ये अनिरुद्धस्य गार्हपत्ये साम्बस्य आवसथ्ये दक्षिणोत्तरयोः औपासनाऽ-  
ग्रिकुण्डयोश्च हौत्रं प्रशंस्य; ‘भद्रेऽं पुण्यमूर्तिं वासुदेवं पुण्यात्मक’मिति  
वैदिकवासुदेवस्य; देव्योर्मन्योश्च पूर्ववत्; ‘बलिनं हलधरं नागराजं सङ्कर्षण’मिति  
बलभद्रस्य, रोहिणीपतिं प्रद्युम्नं वीरं बलशासन’मिति प्रद्युम्नस्य, ‘पुरुषं  
सत्यमच्युतमनिरुद्ध’मिति अनिरुद्धस्य ‘साम्बं जाम्बवतीसुतं भद्रं सुन्दर’मिति  
साम्बस्य; ‘पितामहगरुडयोश्च पूर्ववत् मूर्तिमन्त्रैरावाहनादीनि कृत्वा सभ्याग्नौ  
वासुदेवयोः, पुरुषसूक्तम् आहवनीये विष्णुसूक्तम् अन्वाहार्ये वैष्णवं, गार्हपत्ये  
विष्णुगायत्रीम्, आवसथ्ये चैकाक्षरादिसूक्तं च प्रत्येकं दशकृत्वो ब्रह्मणो  
ब्राह्मं, गरुडस्य गारुडं, तथा हुत्वा; अन्यत्सर्वं पूर्ववदाचरेत्॥

### आलेख्यदेवानाम्

अथ आलेख्यदेवानां स्थापनविधिं वक्ष्ये - द्विविधमालेख्यं भवति,  
पटे भित्तौ च तेषां मानाङ्गुलेन सप्ताङ्गुलात् द्व्यङ्गुलमानेषु इष्टमानं विनिश्चित्य;  
पश्चात्तदुक्ततालविभागेन साङ्गोपाङ्गतत्तद्वर्णाम्बराभरणाद्यैर्युक्तं, नयनानन्दनं,  
समालिख्य, शुभे नक्षत्रे स्थापनं कारयेत्॥

### तत्प्रतिष्ठा

तद्दिनात्पूर्वमङ्कुरानर्पयित्वा; सम्भारानाहत्य; पूर्वद्युरेव पूर्वाह्ने तत्तद्देवाभि-  
मुखे चाऽऽहवनीयाग्रिकुण्डं च कृत्वा आघारान्ते वास्तुहोमाङ्गहोमौ हुत्वा;

पूर्ववदक्षिमोचनं कृत्वा; अग्निं सुसंरक्ष्य; बेरशुद्ध्यर्थम् उत्पूतैराधावैः पवमानाद्यैः  
 समभ्युक्ष्य; पुण्याहं वाचयित्वा; तद्रात्रावग्निं प्रज्वाल्य; परिषिच्य; वैष्णवं  
 व्याहृत्यन्तं हुत्वा; तत्तद्देवाभिमुखे धान्योपरि कुम्भं सन्यस्य; तत्तद्रूपं मनसा  
 ध्यात्वा कुम्भेऽम्भसि समावाह्य; पूर्ववत् सप्तकलशैः तत्तत्कुम्भं बिम्बं  
 चाभ्युक्ष्य; व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा; वस्त्राण्यास्तीर्य; प्रतिसरबन्धनं शयनं  
 च समन्त्रकं कृत्वा; अग्निं परिस्तीर्य; हौत्रं प्रशंस्य; तत्तन्मूर्तिमन्त्रैरावाहनादीनि  
 कृत्वा; तत्तन्मन्त्रैरष्टाधिकशतमावर्त्य हुत्वा; रात्रिशेषं व्यपोह्य; प्रभाते स्नात्वा;  
 देवान् प्रणम्य; मुहूर्ते प्राप्ते तत्तन्मन्त्रेण स्थापनं कृत्वा; तत्तद्धृदये तत्तद्बीजाक्षरं  
 न्यस्य; तत्तन्मन्त्रेण तत्तत्कुम्भोदकेन आवाह्य; पुण्याहान्ते अभिमुखे देशे  
 (धान्यपीठे) देवमभ्यर्च्य, हविर्निवेदयेत्॥

आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्। नित्यार्चनामाचरेदित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे मानुषवासुदेवादि-  
 विधर्नाम षष्ठितमः पटलः ॥ ६० ॥

कर्षणादिप्रतिष्ठान्तं, प्रतिष्ठाद्यर्चनान्तम्, अर्चनादिस्नपनान्तं,  
 स्नपनाद्युत्सवान्तं प्रकरणं समाप्तम्॥

## अथ एकषष्टितमः पटलः

### भूपरीक्षादौ प्रायश्चित्तम्

अथ भूपरीक्षादिप्रायश्चित्तविधिं व्याख्यास्यामः न्यूनातिरिक्तव्याघातेषु प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चेत्, विनाशाय भवति। तस्मात्प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्राय इति शब्देन दोषसम्पातानां चित्तमिति तस्य प्रतिषेधः, तस्मात्प्रायश्चित्तमित्युच्यते। भूपरीक्षादिक्रियां यस्मिन्नहनि कारयेत्, तस्मिन्नहनि कारयेत्, तस्मिन्नहनि तदर्थं गमनकाले विघ्नश्चेत्, वैष्णवं वैघ्न्यं च जत्वा; दुर्दर्शं सौरं, दुर्वाक्ये श्रुते ब्राह्मं सारस्वतं च, जत्वा; देवं ध्यायन्, गच्छेत्।

तत्काले कलहरुधिरस्रावाऽग्निदाहेषु वैष्णवं, सौम्यं वैष्णवसेनं, सौदर्शनं, गारुडं च, लौकिकाग्नौ हुत्वा; पुनरारभेत।

भूपरीक्षादिकाले तत्पांसुक्षये पूर्णाहुतिं, मिन्दाहुतिं च जुहुयात्। तत्तदभिमिमन्त्रक्रमेणाऽऽहुतं चेत्, तस्मिन् शुद्धे देशे च औपासनाऽग्निमाधाय; वैष्णवं व्याहृत्यन्तं दशशो जुहुयात्।

### कर्षणप्रायश्चित्तम्

कर्षणकाल वृषभे अङ्गहीने रौद्रं, ब्राह्मं, हलादीनामुक्तवृक्षालाभे प्रमाणहीने च वैष्णवं, सौम्यम्, आग्नेयं, प्राजापत्यं च, रज्जुच्छेदे वारुणं, सीतायां श्रीदेवत्यं, वात्रे(त्रे) ज्येष्ठामन्त्रं, वृषे वायव्यं, क्षिणिये वासवं युगे शेषमन्त्रं, प्रतोदे याम्यं, व्याहृतिपर्यन्तं जुहुयात्।

कर्षणकाले कपालास्थितुषकेश वल्मीक पङ्कसङ्करादिदर्शने तद्व्यपोह्य; तस्मिन् पञ्चगव्येनाऽभ्युक्ष्य; सौम्यमाग्नेयं वैष्णवं च जुहुयात्।

विष्वक्सेनानपायिनोरर्चनाहीने वैष्णवं, तद्देवत्यं च हुत्वा; पुनरर्चयेत्।

बीजावापने हीने वैष्णवं, सौम्यं, वायव्यं, हुत्वा; बीजदानं कुर्यात्।

गोगणनिवेदने हीने वैष्णवं, वैष्ण्वक्सेनं, गारुडं, सौदर्शनं च, हुत्वा;  
पलालभारान् तृणानि वा आस्तीर्य गोगणेभ्यो निवेदयेत्।

पददेवताबलौ हीने विपरीते वा तत्पददेवतामन्त्रपूर्वं वैष्णवं ब्राह्मं,  
वासवं, याम्यं, वारुणं, कौबेरं च हुत्वा; आराध्य; तथैव बलिमर्चयेत्।

ब्रह्मपद्माऽवटक्रियायां हीनायां कार्यमारब्धं; वैष्णवं ब्राह्मं वारुणं  
महीदेवत्यं हुत्वा; आरभेत।

शकुनपरिच्छेदहीने दिग्देवत्यम् आदित्यं वैष्णवं च हुत्वा; दिक्परिच्छेदं  
कुर्यात्।

विमानार्थं भूखननकाले शल्यलोष्टपाषाणादिदर्शने वैष्णवं ब्राह्मं  
पञ्चभूमिदेवत्यं व्याहृत्यन्तै(ती)श्च जुहुयात्।

#### आद्येष्टकाप्रायश्चित्तम्

आद्येष्टिकाशिलाया वा प्रमाणे हीने अधिके च वैष्णवं विष्णुसूक्तं च  
जुहुयात्।

तासामग्रविपर्यासे अधोमुखे च दिग्देवत्यं वैष्णवं च हुत्वा देवानामादि-  
मन्त्रान् जपेत्।

तस्मिन् रत्नन्यासे विहीने विष्णुसूक्तं जुहुयात्।

#### गर्भन्यासप्रायश्चित्तम्

गर्भन्यासे विहीने वैष्णवं विष्णुसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं च हुत्वा; विधिना  
गर्भन्यासं कारयेत्।

गर्भभाजने प्रमाणहीणे अधिके च सौरं, सौम्यमाग्नेयं च, यजेत्।

द्रव्याणां सङ्करे स्थानविपर्यासे च वैष्णवं, तत्तत्स्थानाधिदेवत्यं च, जुहुयात्।

अनुक्ते देशे न्यस्तं चेत्, वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं च हुत्वा; तत्तत्स्थाने निवेशयेत्।

### मूर्धेष्टकाशिलाप्रमाणहीनप्रायश्चित्तम्

मूर्धेष्टकाशिलाप्रमाणे हीने अधिके च आद्येष्टकावत् प्रायश्चित्तं समाचरेत्।

स्थूपिकीले तदाधारे च प्रमाणहीने उक्तवृक्षालाभे च वैष्णवं, सौम्यमाग्नेयं, श्रीभूमिदेवत्यं च हुत्वा; विधिना कारयेत्।

विमाने समाप्ते मासादूर्ध्वं कलभक्रिया सुधावर्णाऽनुलेपनेषु हीनेषु वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं च हुत्वाऽऽरभेत। आग्नेयं भूमिदेवत्यं च हुत्वा; विधिना कारयेत्। आलयस्य कवाटे हीने धात्रादिषड् देवत्यं वैष्णवं श्रीभूमिदेवत्यं च जुहुयात्। प्राकारगोपुरादिषु हीनेषु महत्तरो दोषो भवेत् वंशहानिः, शत्रुवृद्धिश्च भवेत्। विष्वक्सेने हीने कुलोत्सादनं, तत्पीठे हीने धनधान्यायुष्यहानिः, कूपाऽऽराममहानसपुष्पसञ्चयस्नानोदक-पानीयस्थान स्नपनालयाऽऽस्थानमण्डपादिषु हीनेषु तत्सर्वं निष्फलं भवति। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कारयेत्। वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं तत्तदधिदेवत्यं जुहुयात्।

### अनुक्तप्रायश्चित्तम्

प्रथमेष्टकादिस्थूपिकीलविन्यासान्तमनुक्तप्रायश्चित्तं वक्ष्ये। तदालया-त्पुरतो दक्षिणे वा पद्माग्नौ वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं स्थूप्याद्युपाननाऽन्तरङ्गनामभिरङ्गहोमं 'दद्भ्यः स्वाहा'दीन् ब्राह्मं रौद्रं वैष्णम् आग्नेयं दुर्गासूक्तं प्राजापत्यं च जुहुयात्।

समाप्ते विमाने अज्ञानादर्थलोभाद्वा ध्रुवबेरं विना कौतुकं स्थापितं चेत्, तदाभिचारिकं भवति, ग्रामस्य यजमानस्य राज्ञो राष्ट्रस्य च विनाशो भवति। तस्मान्महाशान्तिं त्र्यहं हुत्वा; वैष्णवान् सम्पूज्य, ब्राह्मणान् भोजयित्वा; 'क्षमस्वे'ति देवं प्रार्थ्य; बालालये प्रतिष्ठाप्य; ध्रुवबेरं, ध्रुवार्चाबेरं वा स्थापयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे भूपरीक्षादिप्रायश्चित्त-  
विधिर्नाम एकषष्टितमः पटलः ॥ ६१ ॥

### अथ द्विषष्टितमः पटलः

ध्रुवबेरस्थानहीनादौ प्रायश्चित्तम्

समाप्ते विमाने मासादूर्ध्वं ध्रुवबेरस्थापने हीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, रौद्रम्, ऐन्द्रम्, आग्नेयं, वारुणं, बार्हस्पत्यं, श्रीभूमिदेवत्यं च, शान्तिं हुत्वा; वैष्णवान्सम्पूज्य, आचार्याय दक्षिणां दत्वा; ब्राह्मणान् भोजयित्वा; आरभेत।

मासद्वयातीते द्विगुणम्। त्रिमासे अतीते त्रिगुणम्।

एवं संवत्सरान्तं वर्धयेत्। संवत्सरेऽतीते तु महत्तरो दोषो भवति।

जलाधिवासात्पूर्वं ध्रुवबेरस्याङ्गहानिश्चेत्, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं, दद्भ्यः स्वाहेत्यङ्गहोमं जुहुयात्।

आचार्याय दक्षिणां दत्वा सन्धानायोग्यं चेदपरं बेरं समाहरेत्।

शिलाग्रहणक्रियां विना बेरं सलक्षणं शिल्पिना कृतं चेत्, वैष्णवं शान्तिं हुत्वा; तद्वेरं भूमौ पिधाय, वास्तुहोमं हुत्वा; पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य; तद्वेरं परितः पूर्ववत् बलिं दत्वा; देवान् समाराध्य; पश्चात्समन्त्रकं सङ्गृह्य; विधिना स्थापयेत्।

जलाधिवासात् पश्चात् स्थापनात्पूर्वं देवदेव्यादीनामङ्गहानिश्चेत्, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीसूक्तं, महीसूक्तं, ब्राह्मं, रौद्रं, मुन्योर्मन्त्रं च हुत्वा; तदङ्गहीनं सन्धानं कृत्वा, अयुक्तं विधिवत् त्यक्त्वा; पुनर्वरं समाहत्य स्थापयेत्।

स्थापिते महाबेरे मासादूर्ध्वं संस्कारहीने वा, अब्जाऽग्नौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं, ब्राह्मं, रौद्रं, पारिषदं हुत्वाऽऽरभेत।

मासद्वयेऽतीते द्विगुणं, मासत्रये त्रिगुणम्, एवं संवत्सरान्तं वर्धयेत्।

संवत्सरान्ते पुनः स्थापयेत्। द्वादशे वर्षे अतीते विमानस्य कर्षणादिपुनःसंस्कारं बेरस्य शिलाशूलग्रहणमन्यत् सर्वं च कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् इत्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ध्रुवबेरस्थापनहीनादि प्रायश्चित्तविधिर्नाम द्विषष्टितमः पटलः ॥ ६२ ॥

### अथ त्रिषष्टितमः पटलः

#### कर्षणादिपुनःसंस्कारः

अथ कर्षणादिपुनःसंस्कारविधिं वक्ष्ये। तत्राऽऽलये तृणगुल्मलतादीन् संशोध्य; शिलाप्रक्षेपणम्, इष्टकाप्रक्षेपणं दारुप्रक्षेपणं सुधावर्णलेपनं च, कृत्वा; आलयस्योत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा; पुण्याहान्ते पर्यग्निं कृत्वा; पञ्चगव्यैस्समभ्युक्ष्य; कर्षणार्थमालयाऽभिमुखे व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा; देवेशं, विष्वक्सेनम् अनपायिनं च अभ्यर्च्य; हविर्निवेद्य; सुवर्णेन हलं कृत्वा; आचार्यो हस्तेन गर्भागारादिसर्वत्र विष्णोर्नुकाद्यैः; कर्षयित्वा यथोक्तानि बीजानि भारमर्धं वाहत्याऽभ्युक्ष्य; तस्मिन् सोममभ्यर्च्य; विष्णुगायत्र्या अभिमन्त्र्य, 'सोमं राजान'मिति सर्वत्र वापनं कृत्वा; तस्योपरि दूर्वादितृणभारा-

नास्तीर्य; तान् गोदानसूक्तमुच्चार्य; गोगणेभ्यो निवेद्य; आलयं संशोध्य; ब्रह्मादीनां पञ्चानां, सावित्रादीनामष्टानाम्, ईशादीनां द्वात्रिंशद्देवानां, नागादीनां पञ्चविंशद्देवानां, रत्यादीनां चतुसृणां च, द्रोणैः द्रोणार्धैर्वा तण्डुलैरेकपात्रे चरुं पक्त्वा; सघृतं बलिमाहृत्य; पूर्वमुदकं पुष्पं बलिम् उदकं च, तत्तन्नाम्ना दत्वा; अग्निं परिस्तीर्य; वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं दिग्देवत्यं च हुत्वा; चतुर्वेदादिमन्त्रान् देवं ध्यायन् जप्त्वा; आद्येष्टकास्थानं संस्पृश्य अन्तः परिषेकं कृत्वा; अग्निं परिस्तीर्य; गर्भविन्यासार्थं वैष्णवं, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीसूक्तं महीसूक्तं दिग्देवत्यं च हुत्वा; 'नागराजाय स्वाहा, सर्वरत्नेभ्यः स्वाहा सर्वधातुभ्यः स्वाहा सर्वबीजेभ्यः स्वाहा, सर्वलोहेभ्यः स्वाहा, नदीभ्यः स्वाहा, पातालेभ्यः स्वाहा, नागेभ्यः स्वाहा, दिग्गजेभ्यः स्वाहेति हुत्वा; अभ्यन्तरं द्वारदक्षिणस्तम्भादक्षिणे मेदिनीमभ्यर्च्य; पुरुषसूक्तं मेदिन्यादीन् जप्त्वा; तत्तत्स्थानं संस्पृश्य; अन्तःपरिषेकं कृत्वा; परिषिच्य; अन्त्येष्टकार्थं वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं विमानपालदेवत्यं च हुत्वा; विमानस्योपरिष्ठात् स्थूपिकीलादधस्तात्, चतुर्वेदादिमन्त्रान् विष्णुसूक्तं जप्त्वा; अभिमृशेत्।

### ध्रुववेरं मानहीनं चेत् प्रायश्चित्तम्

ध्रुववेरं मानहीनं चेत्, अग्निं परिस्तीर्य; ध्रुवस्थापनोक्तवद्धोमं हुत्वा; पूर्ववद्रत्नन्यासमन्त्रान्, स्थापनसूक्तं च, जप्त्वा; संस्थाप्य; नवीकरणं कृत्वा; कौतुकादिभिस्सह प्रतिष्ठां कारयेत्॥

### ध्रुवे नष्टे कृत्यम्

ध्रुवे नष्टे पूर्वद्रव्येण, उत्कृष्टद्रव्येण वा, वेरं सलक्षणं कृत्वा; प्रतिष्ठां कारयेत्।

नरवृषगजाद्यैरुत्पाटितं वेरमहीनाङ्गं चेत् वेरशुद्ध्यर्थं जलाधिवासं कृत्वा; तत्स्थाने रत्नन्यासं कृत्वा; पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

अन्याऽऽलयादपहत (मात्रं) निष्पन्नक्रियं शिलाबेरं यदि स्यात् तद्भूमौ पिधाय; विधिनाऽऽहत्य; शेषक्रियां कृत्वा; विधिना स्थापयेत्।

शिल्पिना शिलाग्रहणं कृत्वा; सलक्षणं कृतं बेरं स्थापितुमिच्छेद्येत् विधिनाऽऽहत्य; प्रतिष्ठां कारयेत्।

यथाविधि यथास्थानं स्थापितं निर्दोषं बेरं न चालयेत्। तदज्ञानाच्चालितं चेत्, राज्ञो राज्यस्य चाऽशुभाय नाशाय भवति। तद्दोषशमनार्थं पद्मानौ महाशान्तिं हुत्वा; विप्रशतं भोजयित्वा; सुवर्णदानं गोदानं च कृत्वा; पुनःप्रतिष्ठां कारयेत्।

आचार्याद्यैरविधिज्ञैः स्थापितं बेरं क्षिप्रं चालयित्वा; यथाविधि विधिज्ञैः पुनःस्थापयेत्।

विधिज्ञैः स्थापितं बेरं चालितं चेत्; शान्तिं हुत्वा; वैष्णवान् सम्पूज्य; यथास्थानं यथाविधि स्थापयेत्।

विमानं ध्रुवं च, नदीतटाकसमुद्रसम्बाधमहावातादिना येन केन चिच्चालितं चेत्, तद्वेरं भूमौ पिधाय; तत्स्थाने पूर्ववद्विमानं कृत्वा; ध्रुवं बेरम् अचलं स्थापयेत्।

अथवा तत्समीपे ग्रामादौ सति तत्र विविक्ते देशे मनोरमे तथैव विमानमुत्कृष्टं वा कृत्वा; तद्वेरं सपरिषत्कमाहत्य; संस्थाप्य; विधिना र्चयेत्।

ग्रामादौ हीने तस्माच्छतदण्डादूर्ध्वं विस्तीर्णे देशे पूर्ववत् विमानं कृत्वा; तद्देवं स्थापयेत्।

राजा राष्ट्रान्तरं जित्वा बेरमाहत्य, स्थापितुं यदि इच्छेत्, स्वराष्ट्रे मनोरमे देशे ग्रामविन्यासं कृत्वा; तद्वास्त्वङ्गाऽऽलये बेरं विधिना संस्थाप्या-  
र्चनादीनि कारयेत्॥

अपौरुषस्य देवावासस्य समीपे पौरुषं विमानं कर्तुमिच्छेच्चेत् तस्मिन् प्राकाराभ्यन्तरे तद्बाह्ये वा, भूशुद्धिं विना प्रासादं प्रतिमां च, कृत्वा; प्रतिष्ठाप्यार्चयेत्।

तस्य मूलस्थानाऽर्चनसमफलमचिरादेव सिद्ध्यतीत्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे कर्षणादिपुनः संस्कारविधिर्नाम त्रिषष्टितमः पटलः ॥ ६३ ॥

### अथ चतुःषष्टितमः पटलः

स्नापनादिमण्टपादौ अग्निदग्धे अशनिवातहते वा

प्रमादादालये स्नपनमण्टपे चास्थानमण्टपे महानसे प्राकारगोपुर-  
स्नानोदकपानीयादिस्थानेष्वग्निदग्धेष्वशनिपातवाताहतेषु वा पद्माग्नौ  
पारमात्मिकमीङ्गारादीन् विच्छिन्नं, मिन्दाहुतिम्, आग्नेयं (च व्याहृत्यन्तं)  
हुत्वा; पुनस्सन्धानं कारयेत्।

शिलाग्रहणे दारुग्रहणे क्रियाहीने प्रायश्चित्तम्

शिलाग्रहणकाले, दारुग्रहणकाले वा, क्रियाहीने, विपरीते च; वैष्णवं,  
विष्णुसूक्तं, मिन्दाहुतिं, विच्छिन्नं च; व्याहृत्यन्तं जुहुयात्।

द्वारस्तम्भभुवङ्गपतङ्गकवाटबोधिकोत्तरतुलास्तम्भादिषु प्रमाणहीनेषु दुष्टेषु  
अग्निदग्धेषु जीर्णेषु क्रिमिदष्टेषु च तानि त्यक्त्वा; अन्यान्याहृत्य,  
पूर्ववत्संयोज्य; अभ्युक्ष्य, नित्याग्नौ वैष्णवं, सौम्यमाग्नेयं च, जुहुयात्।

गर्भन्यासार्थं पीठन्यासार्थं च रत्नानामलाभे सुवर्णं निक्षिप्य; विष्णुसूक्तं,  
धातूनामलाभे पारदं ब्राह्मं, रौद्रं च; बीजानामलाभे यवं, मुद्रं, वायव्यं,  
वैष्णवं च, प्रायश्चित्तं जुहुयात्।

### ध्रुवार्थं शूलग्रहणस्थापनविपर्यासे प्रायश्चित्तम्

ध्रुवबेरार्थं शूलाग्रहणे, शूलस्थापनविपर्यासे च; ब्राह्मं, रौद्रं, वैष्णवं, व्याहृत्यन्तं हुत्वा; विधिना संयोजयेत्।

अप्रमाणे विमाने प्रमाणहीनं बेरमज्ञानात् स्थापितं चेत्, तत् राजराष्ट्र-विनाशाय भवति। तद्दोषशमनार्थं महाशान्तिं हुत्वा; तद्विमानं तत्तद्वेरं च विधिना कृत्वा; विधिवत् स्थापयेत्।

बेरोक्तशूलानां प्रत्येकं तदुक्तमानद्वित्रिचतुष्पञ्चषड्यवमानं हीनं चेत्, ताम्रेण सम्पूर्णं कृत्वा; वैष्णवं, पुरुषसूक्तं, 'दद्भ्यः स्वाहे'त्यङ्गहोमं च, हुत्वा पुनरारभेत।

स्नेहद्रव्यचूर्णकपायौषधिषु हीनेषु प्रयोगविपर्यासेषु च, रज्जुबन्धाऽष्ट-बन्धमृदालेपनघटीशर्करालेपनपटाच्छादनाऽऽभरणादिषु क्रमहीनेषु वर्णव्यति-क्रमे च, वैष्णवं, ब्राह्मम्, ऐन्द्रम्, आग्नेयं, महाभूतदेवत्यं, प्राजापत्यं च, व्याहृत्यन्तं हुत्वा; यथाविधि यथास्थाने क्रमेण कारयेत्।

### मृण्मयमहाबेरस्य अर्धचित्रनिषेधः

मृण्मयं महाबेरमर्धचित्रं न कुर्वीत।

सौवर्णं, राजतं, ताम्रजं, शिलाजं, दारवं, रत्नजं वा, अर्धचित्रं वा कारयेत्।

बेरेऽनुक्तवर्णानुलिप्ते कृत्रिमवर्णानुलिप्ते वा, निर्यासाद्भिः प्रक्षाल्य, पद्माग्नौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, जयादींश्च, हुत्वा; पश्चादुक्तवर्णान् अनुलेपयेत्।

इष्टकाकल्पितं ध्रुवबेरं सुधया युक्तं नपुंसकवृक्षेण नपुंसकशिलया वा कृतम्, अयः पाषाणचूर्णलशुनहिङ्गुतैलाद्यैस्संयुक्तं, पक्कमृण्मयं शूलोपरि

रज्जुबन्धहीनं, मृद्धीनं, घटीशर्कराकल्कहीनं, प्रमाणहीनमुक्तवर्णहीनं, भूषणहीनम्, अज्ञानादर्थलोभाद्वा स्थापितं चेत् तदाभिचारिकं भवति।

तच्छीघ्रमपहाय, पद्माग्रौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं, यद्देवादीन् ब्राह्मं, रौद्रम्, ऐन्द्रमाग्रेयं, वारुणं, सर्वदेवत्यं, पारमात्मिकं च जुहुयात्।

एषा महाशान्तिस्सर्वदोषोपशमनी भवति।

पश्चाद्वेरं विधिवत्संस्कृत्य, विधिना स्थापयेत्।

आरकूटाऽयोवृत्तलोहाद्यनुक्तद्रव्यैः कृतं, कौतुकादिबेरम्, अज्ञानात् स्थापितं चेत्, तदाभिचारिकं भवति। तद्दोषशमनार्थं महाशान्तिं हुत्वा, बेरं सलक्षणं कृत्वा; विधिना स्थापयेत्। कौतुकं स्थितमासीनं वा कारयेत्।

नैव शयानं दैविके चार्षे पौराणिके च यथापूर्वं तथाचरेत्। अन्यथा दोषो भवति।

कौतुकादिबेरे निर्दोषे अर्च्यमाने तत्रोत्कृष्टद्रव्यकृतबेरप्रवेशनं नैव कारयेत्। कुर्याच्चेद्यजमानविनाशनं भवति।

अर्च्यमाने कौतुकादिबेरे विरूपे, विवर्णे, झर्झराद्यैर्युक्ते, वा तच्छक्तिं महाबेरे समारोप्य, नवीकृत्य, बिम्बशुद्धिं कृत्वा, पुनः स्थापयेत्।

अर्च्यमानं कौतुकबिम्बं नृपादिभिः चोरैश्शत्रुभिर्वा अपहृतं चेत्, तद्देशशुद्धिं कृत्वा, महाशान्तिं हुत्वा, तस्मिन् रत्नं, सुवर्णकूर्चं वा निक्षिप्य; ध्रुवात् अर्कमण्डलाद्वा देवमावाह्य, नित्यं समभ्यर्च्य, पूर्वद्रव्येणोत्कृष्टद्रव्येण वा पूर्ववद्वेरं सलक्षणं कृत्वा; कालाऽनपेक्षं पूर्ववत्प्रतिष्ठां कारयेत्।

मधूच्छिष्टक्रियां विना बेरं कृतं चेत्, वैष्णवं, ब्राह्मं, रौद्रं, सौरमाग्रेयं च प्रायश्चित्तं यजेत्।

अन्यालये स्थापितं ध्रुवं कौतुकं वा अज्ञानादन्यालये स्थापितं चेत् तद्दोषशमनार्थं महाशान्तिं हुत्वा, वैष्णवान् सम्पूज्य, ब्राह्मणान् भोजयित्वा, पूर्वस्थाने विधिना स्थापयेत्।

ग्रामादीनामालयस्य च विनाशे तद्वेरमाहृत्य, आलयान्तरे यावत् कालमर्चनं युक्तं तावत्कालं यथालाभमर्चयेत्।

पीठसङ्घाते कृते तद्बेरे दक्षिणावनते मृत्युः, पश्चिमावनते, अर्थहीनः उत्तरावनते अभिवृद्धिः, पूर्वावनते पुत्रहानिः, कुक्षिच्छिद्रे धान्यनाशः, उदरच्छिद्रे धनक्षयः, कृशे काश्यं, स्थूले महाव्याधिः, दीर्घेऽनायुष्यं, हासे अनावृष्टिर्भवति।

अन्याङ्गेषु न्यूनाधिकेषु सर्वहानिर्भवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बेरं सलक्षणं कृत्वा; विधिना स्थापयेत्।

ध्रुवस्थापनात्पश्चात्, महाप्रतिष्ठायाः पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तं वक्ष्ये। कापिलेन घृतेन पद्माऽग्नौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं व्याहृत्यन्तं, यजेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अग्निदाहाद्यशनिपात वाताहतचोरशत्रुभिः दूषितप्रायश्चित्तविधिर्नाम चतुष्षष्टितमः पटलः॥६४॥

## अथ पञ्चषष्टितमः पटलः

### प्रतिष्ठाप्रायश्चित्तम्

अथ प्रतिष्ठाप्रायश्चित्तं वक्ष्ये - अङ्कुरार्पणकाले ब्रह्मसोमादिदेवानामर्चने, हविर्निवेदने च, हीने; तत्तद्देवत्यं, वैष्णवं च हुत्वा; पुनरभ्यर्च्य; हविर्निवेदयेत्।

अङ्कुरार्पणहीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं, ब्राह्मं, सौम्यं, व्याहृतीश्च हुत्वा पुनरप्यङ्कुरार्पणं कुर्यात्।

अङ्कुरार्पणं कृत्वा, पश्चात्कर्म नाऽऽचरेच्चेत् राजराष्ट्रनाशाय भवति। तस्माद्यत्नतः कुर्यात्।

तद्दोषशमनार्थं महाशान्तिं हुत्वा; 'क्षमस्वे'ति देवं प्रणम्य, पुनरप्यङ्कुरार्पणपूर्वं कर्म समाचरेत्।

अक्षिमोचनात्पूर्वं पीठसङ्घातकाले रत्नानामलाभे वैष्णवं, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं च हुत्वा; तत्तत्स्थाने सुवर्णं निक्षिपेत्।

अक्षिमोचनकाले गवादिदर्शनद्रव्यहीने गोदानसूक्तं तत्तद्द्रव्याधिदेवत्यं वैष्णवं च हुत्वा; पश्चात्तत्तद्द्रव्यं विधिवद्दर्शयेत्।

अक्षिमोचने हीने, अर्कराहुसौराणामुदये अन्धे चैकनेत्रे नक्षत्रे अक्षिमोचने कृते च, सर्वनाशाय भवति। वैष्णवं विष्णुसूक्तं, नवग्रहदेवत्यं च हुत्वा; पुनरक्षिमोचनं कारयेत्।

पञ्चगव्यक्षीरोदकेष्वधिवासने हीने वैष्णवम्, आर्षं, विष्णुसूक्तं च हुत्वा; जलाधिवासं त्र्यहमष्टाहं वा कारयेत्।

यज्ञशालायां महावेद्यां च प्रमाणहीनायामधिकायां च अन्यदेशे कृतायां अलङ्कारहीनायां तत्तद्देशाधिपदेवत्यं, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं च, जुहुयात्।

ध्रुववेरस्याऽक्षिमोचनान्ते बेरशुद्धिक्रियायां हीनायां विपरीतायां वा वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, रौद्रमार्षं, वारुणं च हुत्वा; पुनराचरेत्।

**अग्निकुण्डे प्रमाणहीने प्रायश्चित्तम्**

अग्निकुण्डानि हीनाधिकप्रमाणेन कृतानि चेत् ब्राह्मं, सौम्यमाग्नेयं च जुहुयात्।

**परिस्तरणादौ प्रमाणहीने प्रायश्चित्तम्**

परिस्तरणकूर्चप्रणिध्याज्यपात्रस्रुवादिषु प्रमाणहीनेषु अधिकेषु च, मिन्दाहुतिं, सावित्रीं च, व्याहृत्यन्तं जुहुयात्।

यथोक्ते स्थाने पश्चाग्नीन् परिकल्प्य, प्रोक्षणोल्लेखने कृते मथिताग्न्यलाभे तु आचार्याऽगारतः श्रोत्रियाऽगारतो वा अग्निमाहृत्य गार्हपत्याग्निकुण्डे निधाय आघारं हुत्वा वैष्णवं, भूमिदेवत्यम्, आग्नेयं जुहुयात्।

तमग्निं वर्धयित्वा, अन्वाहार्ये प्रणीय, पश्चादाहवनीये प्रणिधाय, पश्चादावसथ्ये प्रणीय, ततस्सभ्ये प्रणीय, ततः पद्माग्नौ प्रणयनं कुर्यात्। विपरीते तत्तन्मन्त्रहीने च वैष्णवम्, आग्नेयं, ब्राह्मं, सौम्यं च, हुत्वा; अग्निं प्रणयेत्। पश्चात्तत्तदग्निषु आघारात्पूर्वतोऽन्तरा नैव गच्छेत्। अज्ञानाद्यदि गच्छेत्। तद्विकृपालदेवत्यं, वैष्णवमाग्नेयं च जुहुयात्।

तण्डुलैरेकजातीयैर्द्विप्रस्थैः चरुं, गव्यं नवनीतं च लौकिकाग्नौ पाचयित्वा; पुनस्तत्तदग्निषु समन्त्रकं संस्कुर्यात्।

**आज्यस्थाल्यां मक्षिकादिपतने प्रायश्चित्तम्**

आज्यस्थाल्यां चरौ वा मक्षिकाक्रिमिरोमपिपीलिकादीनां पतिते तद्व्यपोह्य, अन्यद्रव्यमादाय, प्राजापत्यमाग्नेयं वैष्णवं च जुहुयात्। आज्याऽलाभे तं दोषं व्यपोह्य, दर्भैरुत्पूय, उद्दीप्याऽऽहरेत्। आघारे कृते तस्मिन्न(ग्नौगते)

ग्रावनुगते 'अयं ते योनि'रिति तद्भस्मनि समिधमारोप्य 'उद्बुध्यस्वे'ति लौकिकाग्रौ निधाय इन्धनानि विक्षिप्य, उज्वालय परिषिच्य, विच्छिन्नं, मिन्दाहुतीः वैष्णवं, व्याहृतीश्च यजेत्।

**परिस्तरणादिसम्भाराणां दाहे भेदे छेदे नाशे च प्रायश्चित्तम्**

परिस्तरणादिसम्भाराणां दाहे भेदे छेदे नाशे च पुनस्तत्तत्संयोज्य, महाव्याहृतीराग्रेयं मिन्दाहुतीः वैष्णवं च जुहुयात्।

**विशेषेऽनुक्ते सुवेण होमः**

विशेषेऽनुक्ते सुवेण होतव्यम्। हविर्विशेषेऽनुक्ते चाऽऽज्येन आज्यालाभे साज्येन चरुणा होममाचरेत्। उक्तद्रव्यस्य हीनं चेत्कापिलेन घृतेन वैष्णवं विंशतिकृत्वो यजेत्।

प्रायश्चित्ताग्निकुण्डे अनुक्ते नित्याग्निकुण्डे छुल्यां वा जुहुयात्।

क्रियाहीने विपर्यासे मन्त्राणां सङ्करे वा वैष्णवं व्याहृतीश्च यजेत्।

प्रायश्चित्तविशेषेऽनुक्ते वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च जुहुयात्।

**रत्नबीजाद्यलाभे**

रत्नधातुबीजाद्यलाभे रुग्मपारदयवानाहत्य रत्नानां वैष्णवं विष्णुसूक्तं, धातूनां दिग्देवत्यं वैष्णवं, बीजानां वायव्यं वैष्णवं च; प्रत्येकं विंशतिकृत्वो यजेत्।

वस्त्रे लक्षणहीने छेदादियुक्ते च तत्त्यक्त्वा, अन्यदाहत्य, श्रीदेवत्यं, वैष्णवं च, यजेत्।

अण्डजादीनामलाभे प्रत्येकं वस्त्रमाहत्य, वैष्णवं श्रीभूमिदेवत्यं च, जुहुयात्।

तोरणेषु प्रमाणहीनेषु पृथक्पृथक्द्वाराधिपदेवत्यं, विंशतिकृत्वो जुहुयात्।  
दर्भमालायां हीनायाम्

दर्भमालायां हीनायाम् आर्षं वैष्णवं च यजेत्।

साधिते कुम्भे भिन्ने श्वकुक्कुटाद्यैः स्पृष्टे वा प्रायश्चित्तम्

कुम्भे प्रमाणहीने खण्डादिदोषयुक्ते वस्त्रवर्णचिह्नादिषु हीनेषु च तस्मिन् देवो न रमेत, तस्माद्यत्नेन तानि विक्षिप्य, वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं ब्राह्मं मुनिमन्त्रमाग्रेयं च दशकृत्वो जुहुयात्।

ब्राह्मणभोजनं च कृत्वा, आचार्याय दक्षिणां दद्यात्।

साधिते कुम्भे भिन्ने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ब्राह्ममैन्द्रमाग्रेयमार्षं च, विंशतिकृत्वो हुत्वा; आचार्यदक्षिणां दत्वा; विप्रान् भोजयित्वा; अन्यकुम्भं सङ्गृह्य; पूर्ववत्साधयेत्।

श्वकुक्कुटाद्यैरस्पृश्यैः पतितैश्च साधिते कुम्भे स्पृष्टे तं व्यपोह्य, अन्यकुम्भं सङ्गृह्य; पूर्ववत्। वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं ब्राह्मं सौरमाग्रेयं च अग्नौ प्रत्येकम् अष्टाधिकशतकृत्वो हुत्वा साधयेत्। आचार्याय दक्षिणां दत्वा वैष्णवान् सम्पूजयेत्। (ब्राह्मणभोजनं च कारयेत्) अस्पृश्यस्पृष्टे बिम्बे स्नपनोक्तक्रमेण स्नपनं कृत्वा पूर्ववत् प्रायश्चित्तं जुहुयात्।

श्वकुक्कुटाद्यैः स्पृष्टे होमे तत्कुण्डं व्यपोह्य, पूर्ववत्कुण्डं कृत्वा, आधारं हुत्वा, आग्नेयं वैष्णवं पञ्चवारुणं मूलहोमं च शतशो जुहुयात्। वैष्णवान् सम्पूज्य, ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात्।

### सुवादीनामलाभे

सुवादीनामलाभे तत्तद्ध्यात्वा, सुवेण हुत्वा वैष्णवं ब्राह्ममाग्नेयं सौम्यमादित्यं च जुहुयात्।

समिधाम (घ) लाभे पालाशीमाश्वत्थीं वाऽऽहत्य तत्तत्समिधं ध्यात्वा, आग्नेयं वैष्णवं ब्राह्मं च जुहुयात्।

### मासातीतदर्भादिनिषेधः

दर्भान् कुशान् समिधो वा मासातीतान् सङ्गृह्य तत्तत्कर्म कृत्वा तद्दोष-  
शमनार्थं वारुणं, वैष्णवं, ब्राह्मं, सौम्यमाग्नेयम्, आदित्यं च जुहुयात्।

### आजमाहिषदधिक्षीरनिषेधः

आजं माहिषं दधि क्षीरं च गृहीतं चेत्, वैष्णवं ब्राह्ममाग्नेयं सौरं च व्याहृत्यन्तं पृथक् पृथग्यजेत्।

अग्निकुण्डार्थं मृदो वालुकं वाऽऽशुभदेशात् समाहतं चेत्, वैष्णवं वारुणं जुहुयात्।

इन्धनमार्द्रं सधूमं जन्तुकण्टकलेपयुक्तं अग्नौ प्रक्षिपेच्चेत् तत्त्यक्त्वा, अन्यत्प्रक्षिप्य, आग्नेयं वैष्णवं व्याहृतीश्च जुहुयात्।

### वस्त्रादिदाहे

वस्त्रादिद्रव्ये, दर्भादौ, प्रपायां वा, अन्यस्मिन् देवार्थं कल्पिते, अग्निना दग्धे, वैष्णवं ब्राह्मं सौरमाग्नेयं च प्रत्येकं दशपर्यायतो जुहुयात्।

कौतुकादिबेराणां चतुर्दशकलशन्यासविपर्यासे वैष्णवं, पङ्क्रीशदेवत्यं च स्नपनकाले बेरविपर्यासे पञ्चवारुणं वैष्णवं च, शयनविपर्यासे वैष्णवं श्रीभूमिदेवत्यं च, प्रत्येकं दशपर्यायतो जुहुयात्।

### हौत्रशंसने विपरीते हीने च

हौत्रशंसने विपरीते हीने च ब्राह्मं मुनिं जुहुयात्।

परिषद्देवानामावाहनजुष्टाकारस्वाहाकारार्चनेषु विपरीतेषु हीनेषु च, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, ब्राह्मं, रौद्रं च दशपर्यायतो जुहुयात्।

### सर्वहोमविपरीते हीने च

सर्वेषां होमानामुक्ते विपरीते हीने च पद्माग्नौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च हुत्वा; यथोक्तं च जुहुयात्।

शयानं देवमुद्धरेच्चेत् श्रीभूमिदेवत्यं, चतुष्कृत्वो (चतुर्वारं) हुत्वा, तथैव शाययेत्।

### अध्ययनहीने

अध्ययने हीने सारस्वतमष्टाधिकशतं जुहुयात्।

अस्य यज्ञस्य षोडशऋत्विजामभावे यथालाभं सङ्गृह्य कुण्डानां च लक्षणम्, आख्याम्, आधारविशेषं तत्तल्लोकाधिदैवतं, जातवेदस्वरूपं, ब्राह्मासनस्य लक्षणं, पात्राणां लक्षणं, होमद्रव्यम् ऋषिच्छन्दोऽधिदैवतम्, आधारप्रयोगं च सर्वं विधिना कारयेत्।

### प्रतिष्ठादावाचार्यस्याशौचनिषेधः

पञ्चप्रतिष्ठायां त्रिविधोत्सवे च पुनश्चरणं कृत्वा; दीक्षितस्य आचार्यस्य अवभृथात्पूर्वम् आशौचं न स्यात्।

### आचार्यस्थापकानां भर्त्सनादौ

आचार्यस्थापकादीनां भर्त्सनं (हननं) शपनं वा कृत्वा; वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ब्राह्मं, सारस्वतं च, हुत्वा; तान(नुज्ञा)वस्थाप्य; कार्यमारभेत।

आचार्यदक्षिणाकालातीते वैष्णवं, मुनिमन्त्रम्, अष्टोत्तरशतं हुत्वा;  
यथोक्तदक्षिणां दद्यात्।

अल्पदक्षिणायागो यजमानं हन्ति, सदक्षिणो यज्ञः फलमनन्तं ददाति।  
तस्माद्यज्ञस्य दक्षिणा जीवो भवेत्।

कौतुकादीनामलाभे सुवर्णं निक्षिप्य, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं,  
वायव्यं, दिग्देवत्यं च जुहुयात्।

सभ्याग्नौ शेषहोमहीने वैष्णवमाग्नेयं, व्याहृतीश्च, दशतो जुहुयात्।

नित्याग्निकुण्डे सभ्याग्निस्थापने हीने पूर्ववत्प्रायश्चित्तं हुत्वा; श्रोत्रिया-  
गारतोऽग्निमाहृत्य, निधायाघारं हुत्वा; नित्यहोमं समाचरेत्।

ध्रुवबेरात्कौतुकादिषु दीपादीपमिव आवाहयेत्, अज्ञानात्तत्कुम्भजलेन  
तेषामावाहने कृते महत्तरो दोषो भवति। ततः शीघ्रं शुद्धोदकेन 'इषेत्वोर्जत्वे'ति  
स्नापयित्वा; देवमनुमान्य; वैष्णवं विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च हुत्वा; पूर्ववत्  
ध्रुवबेरादावाहयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे प्रतिष्ठाप्रायश्चित्त-  
विधिर्नाम पञ्चषष्टितमः पटलः ॥ ६५ ॥

### अथ षट्षष्टितमः पटलः

#### नित्यार्चनाप्रायश्चित्तम्

अथ नित्यार्चनाप्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये - सूर्योदयान्मध्याह्नादस्तमयाद्य  
पूर्वं कवाटोद्घाटने हीने नित्याग्नौ, छुल्यां वा, अग्निं परिस्तीर्य, आज्येन  
वैष्णवं, धात्रादिदेवत्यं दौवारिकं च, हुत्वा; शीघ्रमुद्घाटयेत्।

मार्जनोपलेपननिर्माल्यशोधनेषु हीनेषु वैष्णवं, वारुणं, वायव्यं, वैष्णवसेनं  
च जुहुयात्।

सर्वेषां द्रव्याणां तोयं प्रतिनिधिस्तस्मात्तोयं सङ्गृह्य अर्चनमारभेत।

देवे स्नानविहीने वैष्णवं, वारुणं च, हुत्वा; 'आपोहिष्ठा'द्यैर्मन्त्रस्नानं कृत्वा; अभिषेकस्याऽशक्तौ कुशोदकैः प्रोक्ष्य; वस्त्रादीन् व्यपोह्य; धौतं परिधापयेत्। नित्यस्नापनमशक्यं चेत् विष्णुपञ्चदिनेषु स्नापयेदिति केचित्।

ध्रुवबेरे पीठे पूर्वविन्यस्तपुष्पाणि संशोध्य पुष्पन्यासं कुर्यात्। तेनैव ध्रुवबेरस्य नित्यार्चनं भवेत्।

पुष्पन्यासं हित्वा; कौतुकस्य नित्यार्चने कृते वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, विष्णुगायत्रीं च हुत्वा; तदैव पुष्पन्यासं कुर्यात्।

सम्बन्धकूर्चे हीने वैष्णवं, मुनिमन्त्रं च, हुत्वा; कूर्चं संन्यसेत्। धात्रादिपरिषदामर्चने हीने तत्तद्देवत्यं, वैष्णवं च हुत्वा; पश्चात्परिषदोऽर्चयेत्।

आसनादिसर्वोपचारविपर्यासे 'क्षमस्वे'ति देवं प्रणम्य; पुनरर्चयेत्॥

एतेष्वेकं हीनं चेत् तत्तद्देवतामन्त्रं, वैष्णवं च, जप्त्वा; पुनस्तदुपचारादि-सर्वोपचारैरर्चयेत्।

उक्तद्रव्यालाभे पुष्पं, तोयमक्षतं वा, गृहीत्वा; तत्तद्द्रव्यं ध्यात्वाऽर्चयेत्।

अर्चनाकाले अजस्रदीपः मूषिकाक्रिमिकीटपतङ्गशलभादिपतनेन स्वयमेव मरुता वा विच्छिन्नश्चेत् द्विगुणं दीपं समुद्दीप्य; सौरं, रौद्रमाग्नेयं, वैष्णवं च, हुत्वा; पुनरर्चयेत्।

तत्काले सर्वदीपा नश्यन्ति चेत् महत्तरो दोषो भवति, देवं शुद्धोदकै-स्संस्नाप्य, कुशोदकैश्चाभिषिच्य; पूर्ववत्प्रायश्चित्तं, शान्तिं च हुत्वा; देवमभ्यर्च्य; द्विगुणं हविर्निवेद्य; आचार्याय दक्षिणां दद्यात्।

दीपेषु बहुषु वर्तमानेषु एकं(को) नष्टं (श्चे) चेत्, तन्न दोषाय भवति।  
अर्चनाकालादन्यस्मिन् अजस्रदीपे विच्छिन्ने वैष्णवं, विष्णुगायत्रीमाग्नेयं च  
हुत्वा; द्विगुणमुदीपयेत्।

मन्त्राणां स्वल्पे तन्मूर्त्या सप्रणवया कारयेत्।

अर्चनाकाले पटे हीने प्राजापत्यं वैष्णवं च हुत्वा प्रच्छन्नपटं कृत्वार्चयेत्।

### वेददूषकादिदर्शने

वेददूषक-पाषण्ड-पापरोगान्वितानां प्रतिलोमाद्यन्त्यजातीनां च दर्शने  
वैष्णवं, ब्राह्मं, रौद्रमाग्नेयं च, व्याहृत्यन्तं हुत्वाऽर्चयेत्।

आवरणाद्वाह्ये पञ्चाशद्वण्डाभ्यन्तरे मनुष्याणां मृतिर्भवति चेत् शवोद्धरणा-  
त्पूर्वं देवेशस्यार्चनं हविर्निवेदनं न कारयेत्। ध्रुवकौतुकयोः पुष्पन्यासमेव  
कारयेत्। पश्चात्कालातीते शान्तिं हुत्वा; द्विगुणमर्चयेत्।

एककालमर्चने हीने द्वितीये द्विगुणं, तृतीये त्रिगुणं कुर्यात्।

एकाहमर्चने हीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं च,  
हुत्वा; द्व्यहे द्विगुणं, त्र्यहे त्रिगुणं, एवं द्वादशाहान्तं वर्धयेत्।

द्वादशाहे अतीते चेत् औपासनाग्निमाधाय; वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, तदालय-  
गतपरिषदेवतामन्त्रं च हुत्वा; वित्तानुसारेण देवं कलशैः संस्नाप्याऽभ्यर्च्य,  
हविर्निवेदयेत्।

मासं हीनं चेत् आलयाभिमुखे सभ्याग्निमादाय वैष्णवं विष्णुसूक्तं  
पुरुषसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं सर्वदेवत्यं च हुत्वा; देवमष्टचत्वारिंशत्कलशैः  
संस्नाप्याऽभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्। एवं मासे प्रकुर्वीत।

द्वितीये द्विगुणं, तृतीये त्रिगुणम्, एवं संवत्सरान्तं वर्धयेत्।

संवत्सरे अतीते पद्माग्रौ सप्ताहं महाशान्तिं हुत्वा; वैष्णवान् सम्पूज्य;  
ब्राह्मणभोजनं च कृत्वा; देवं शताष्टकलशैस्संस्नाप्य; पुनः प्रीतृष्टां कारयेत्।  
पुनः प्रतिष्ठायामक्षुन्मेषाऽधिवासौ हित्वाऽन्यत्सर्वं पूर्ववदाचरेत्।

हविषिहीने तद्ग्रामवासिनस्सर्वेजनाः क्षुत्पिपासादिभिः पीडिता भवेयुः।  
तस्मात्प्रयत्नतो देवस्य हविस्सम्यङ् निवेदयेत्।

एककाले हविषिहीने द्वितीये द्विगुणं, तृतीये त्रिगुणं, निवेदयेत्।

एकाहे अतीते वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्यं, मूर्तिहोमं च हुत्वा; देवं  
शुद्धोदकैस्संस्नाप्य; महाहविः प्रभूतं निवेदयेत्।

सोपदंशं हविरपक्कं, शीतं, पर्युषितं, स्थालीशेषं, पात्रान्तरगतं, विवृतं,  
स्नावितं, लङ्घितं, विकृतम्, अन्त्यजातिदृष्टं च, देवेशाय निवेदयेच्चेत्,  
वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्यम्, आग्नेयं, वारुणं, वायव्यं च, दशशो हुत्वा, पुनश्च  
हविर्निवेदयेत्।

अशुचिना स्पृष्टं हविर्निवेदयेच्चेत् देवं संस्नाप्य; वैष्णवं, विष्णुगायत्रीं  
च, त्रयस्त्रिंशत्कृत्वो हुत्वा, शान्तिहोमविधिना शान्तिं हुत्वा; देवं प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य;  
पुण्याहं वाचयित्वा; द्विगुणमभ्यर्च्य; हविर्निवेदयेत्।

शर्कराङ्गारव्रीहितुषादियुते हविषि निवेदिते अष्टाक्षरेण, विष्णुगायत्र्या,  
वैष्णवैश्च, संस्तूय; 'क्षमस्वे'ति प्रणम्य याचेत।

मक्षिकापतङ्गमशकपिपीलिकाक्रिमिकीटकेशाद्यैस्संयुक्ते हविषि निवेदिते,  
देवं शुद्धोदकैस्संस्नाप्य; वैष्णवं विष्णुगायत्रीं, श्रीभूमिदेवत्यं च, अष्टोत्तरशतं  
हुत्वा; द्विगुणं निवेदयेत्। महाहविष्येतैस्संयुक्ते सति, तत्र पुरुषाशनमात्रं  
व्यपोह्य; भस्मजलैः कुशेन आपोहिरण्यपवमानैः प्रोक्ष्य; तन्निवेदयेत्।

प्रायश्चित्तार्चनार्थम् अर्कोदयात्पूर्वं पक्वं हविरुपदंशं च सोष्णं चेत् तस्मिन्काले निवेदयेत्। अस्तमयात्पूर्वं पक्वं हविरुपदंशं च सोष्णम् अस्तमयात्पश्चात् देवस्य सायमर्चनं कृत्वा; तद्धविर्निवेदयेत्।

ताम्बूलम् असंस्कृतं लेपकेशान्वितं जन्तुस्पृष्टं निवेदयेच्चेत् वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्यं च, हुत्वा; पुनस्ताम्बूलं निवेदयेत्।

अन्येष्वर्चनाऽङ्गद्रव्येषु दुष्टेषु हीनेष्वपि तत्तदधिदैवतमन्त्रं, वैष्णवं च, हुत्वा; तत्तद्व्यैरर्चयेत्।

अथवा सर्वेषां द्रव्याणामलाभे पुष्पं जलं वा प्रतिनिधिं सङ्कल्प्य; तत्तद्व्यं स्मृत्वा; अर्चयेत्।

नित्यहोमे हीने वैष्णवं दशशो हुत्वा; यथोक्तहोमं द्विगुणं जुहुयात्।

अग्निसंरक्षणे अशक्तश्चेत् कुण्डात् 'अयं ते योनि'रिति समिध्यारोपयेत्। अथवा स्वात्मन्यारोप्य, लौकिकाग्नावारोप्य, एवमहरहर्जुहोती(हुयादि)ति विज्ञायते।

### बलिप्रायश्चित्तम्

अथ बलिविधिप्रायश्चित्तं वक्ष्ये - सुरर्षिमनुष्याणां बलमस्मात्प्रवर्धते, तस्माद्बलिरिति व्याख्यातः, तदर्थं देवेशं दिनेदिने त्रिषु कालेषु उक्तद्रव्येषु आवाह्य; अभ्यर्च्य; बलिभ्रमणं कारयेत्।

एवं कर्तुमशक्तश्चेदुक्ते पात्रे केवलं बलिद्रव्यं निक्षिप्य; तस्योपरि यथोक्तं बलिवेरं सन्यस्य; शिरसा धारयन्, त्रिकालं, द्विकालम्, एककालं वा, आलयं प्रदक्षिणं कारयेत्।

अथवा बलिद्रव्यं विना शिबिकादियाने गजे वा, आरोप्य; आलयं प्रदक्षिणं कारयेत्।

### बल्यकरणे

प्रातःकाले बलिभ्रमणे हीने वैष्णवं सौरं, सौम्यं, प्राजापत्यं च, जुहुयात्।  
 प्रदक्षिणे हीने अधिके च वैष्णवं, गारुडं, च हुत्वा; त्रिगुणं कुर्यात्।  
 एकाहे हीने नित्याग्नौ चुल्यां वा अग्निं परिस्तीर्य; वैष्णवं, विष्णुसूक्तं,  
 पुरुषसूक्तं, दिग्देवत्यं च, हुत्वा; विधिना प्रदक्षिणं कारयेत्।

द्व्यहे द्विगुणं, त्र्यहे त्रिगुणम्, एवं द्वादशाहान्तं वर्धयेत्।

द्वादशाहे अतीते अग्निमौपासनमादाय; वैष्णवं विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं  
 श्रीभूमिदेवत्यं ब्राह्मं रौद्रं दिग्देवत्यं च हुत्वा; पूर्ववत् बलिभ्रमणं कारयेत्।  
 मासेऽतीते पौण्डरीकाग्निमादाय वैष्णवं, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं पारमात्मिकं,  
 ईङ्गारादींस्तदालयगतपरिषदेवत्यं च, हुत्वा तथैव बलिभ्रमणं कारयेत्।

द्विमासे द्विगुणं, त्रिमासे त्रिगुणम्, एवं संवत्सरान्तं वर्धयेत्। संवत्सरे  
 अतीते देवाभिमुखे, दक्षिणे वा, सभ्याऽग्निं संसाध्य; वैष्णवं विष्णुसूक्तं  
 पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं, सर्वदेवत्यं च जुहुयात्। आचार्यदक्षिणां दत्त्वा;  
 बल्युद्धरणं कारयेत्।

### अन्नबलौ भूमौ पतिते

अन्नबलौ भूमौ पतिते भिन्ने जीर्णे च पूर्ववत् बलिमापाद्य; वैष्णवं,  
 गारुडं प्राजापत्यं च हुत्वा; प्रदक्षिणं कारयेत्।

बल्युद्धरणकाले येन केनचित् विघ्नश्चेत् सौरं; सौम्यं वैष्णवं च हुत्वा;  
 पुनरारभेत। पात्रालाभे हविः पात्रमादाय वैष्णवं जुहुयात्।

प्रमाणहीने अन्नबलौ वैष्णवं प्राजापत्यं च जुहुयात्।

देवस्यालङ्कारे हीने श्रीदेवत्यं, छत्रपिञ्छादीनामलाभे वारुणं, चामरादीनामलाभे वायव्यं, दीपालाभे च आग्नेयं वैष्णवं च, प्रत्येकं व्याहृत्यन्तं जुहुयात्।

दोषदुष्टहविर्निवेदनप्रायश्चित्तं कारयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नित्यार्चनप्रायश्चित्त-  
(बलि)विधिर्नाम षट्षष्टितमः पटलः ॥ ६६ ॥

### अथ सप्तषष्टितमः पटलः

#### स्नपनप्रायश्चित्तम्

अथ स्नपनप्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये।

#### स्नपनत्रैविध्यम् तदकरणे

स्नपनं च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति अयनद्वये तथा विषुवे च स्नपनं यत्तन्नित्यं चन्द्रसूर्ये राहुग्रस्ते वा यत्स्नपनं तन्नैमित्तिकम् शेषेषु यत्स्नपनं तत्काम्यम्।

नित्यस्नपने हीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, वारुणं च, दशकृत्वो हुत्वा पुनः स्नपनं कारयेत्।

ग्रहणकाले देवस्य स्नपने हीने महत्तरो दोषो भवति, पूर्ववत्प्रायश्चित्तं हुत्वा; पश्चात्प्रयत्नेन स्नपनं कारयेत्।

काम्येषु स्नपनेषु हीनेषु पूर्ववत् प्रायश्चित्तं हुत्वा; शुद्धोदकैर्वा स्नापयेत्।

आलयाभिमुखे, उत्तरे वा स्नपनालयमुत्तमम्, ऐशान्यां मध्यमं, दक्षिणपश्चिमयोरधमम्।

आग्नेयादिषु कोणेषु स्नपनं चेद्वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं दिग्देवत्य-  
मन्त्रांश्च हुत्वा; स्नपनं कारयेत्।

सन्ध्याकाले नैमित्तिके स्नपने प्राप्ते तत्रैमित्तिकं समाप्य; पश्चान्नित्यपूजां  
समाचरेत्।

### पूर्वरात्रौ प्रतिसरबन्धाद्यभावे

पूर्वरात्रौ प्रतिसरबन्धनं, शयनं च विहीनं चेत् वैष्णवं श्रीभूमिदेवत्यं  
सौदर्शनं च हुत्वा; तत्काले शयनाधिवासं हित्वा प्रतिसरबन्धनमेव कारयेत्।

एकबरे कौतुके च शयनं विना प्रतिसरबन्धनं सद्य एव कुर्यात्।

अङ्कुरार्पणे कृते स्नपने हीने वैष्णवं सौम्यं श्रीभूमिदेवत्यं वैघ्नं च  
हुत्वा; स्नपनं कारयेत्। अङ्कुरार्पणं विना स्नपनं कारयेदिति केचित्।

श्रभ्रे पङ्क्तौ वा प्रमाणहीने अधिके च वैष्णवं, श्रीभूमि(भू)देवत्यं,  
पङ्क्तीशमन्त्रं च जुहुयात्।

विष्वक्सेनार्चने हीने वैष्णवं, वैष्वक्सेनं च जुहुयात्।

पङ्क्तीशस्याऽर्चने हीने तन्मन्त्रं, जयादींश्च जुहुयात्।

इन्द्रादीनामर्चने हीने तत्तन्मन्त्रं, वैष्णवं च जुहुयात्।

कलशेषु प्रमाणहीनेषु अधिकेषु च वैष्णवं, वायव्यम्, आग्नेयं च  
जुहुयात्।

मृत्सु हीनासु वैष्णवं, महीदेवत्यम्, पर्वतेषु हीनेषु तत्तद्वर्णहीनेषु  
प्रमाणहीनेषु च वैष्णवमाग्नेयं च, धान्येषु हीनेषु, वैष्णवं, वायव्यं च,  
अङ्कुरेषु हीनेषु गारुडं व्याहृतींश्च, अष्टमङ्गलेषु हीनेषु तत्तद्वर्णहीनेषु, प्रमाणहीने  
च, वैष्णवमैन्द्रं च जुहुयात्।

पञ्चगव्ये योगक्रियाहीने मंत्रहीने च, वैष्णवं, रौद्रं च जुहुयात्।

पञ्चगव्यादिद्वादशप्रधानद्रव्येषु उक्तप्रमाणहीनेषु जलेन पूरयित्वा, तत्तदधिदैवतमन्त्रं, वैष्णवं च जुहुयात्।

द्रव्याणां सङ्करे वैपरीत्ये तत्तदधिदेवार्चने हीने मन्त्रसङ्कुले हीने च नित्याग्नावष्टोत्तरशतं वैष्णवं यजेत्।

पुण्यपुष्पाद्युक्तद्रव्यालाभे यथालाभं सङ्गृह्य; तत्तदधिदेवतामन्त्रं, वैष्णवं च जुहुयात्।

साधिते कलशे (भिन्ने) हीने अन्यं कलशमादाय तथैवाऽऽपूर्य, अभ्यर्च्य; वैष्णवं दशशो जुहुयात्।

विपर्यासोद्धृतद्रव्येण स्नापयेत् चेत् वैष्णवं, तत्तद्द्रव्याधिपदेवत्यं च हुत्वा; तद्द्रव्यं संशोध्य; शुद्धोदकैः स्नापयेत्।

कलशान्यासे कृते श्रकाकाद्यस्पृश्यस्पर्शने सति अन्यं कलशमादाय पूर्ववत् संसाध्य शान्तिं वैष्णवं च जुहुयात्।

द्रव्येषु क्रिमिकीटादिपतने सति तत्त्यक्त्वा अन्यद्रव्यं सङ्गृह्य वैष्णवं तद्द्रव्याधिपदेवत्यं च जुहुयात्।

रत्नानामलाभे वैष्णवं हुत्वा सुवर्णं निक्षिपेत्। द्वादशवस्त्रालाभे वैष्णवं, श्रीदेवत्यं च हुत्वा अष्टचत्वारि वा आछाद्य स्नपनं कारयेत्।

यथोक्तस्नपने येनकेनचिदसम्भृते सति विंशतिकलशादि पञ्चकलशान्तैः कलशैः स्नापयेत्। अथवा शुद्धस्नपनविधिना स्नापयेदित्येके।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे स्नपनप्रायश्चित्त-  
विधिर्नाम सप्तषष्ठितमः पटलः॥ ६७ ॥

## अथ अष्टषष्टितमः पटलः

### उत्सवप्रायश्चित्तविधिः

अथोत्सवप्रायश्चित्तं वक्ष्ये।

### ध्वजारोहणहीने

ध्वजारोहणहीने चोत्सवे कृते स उत्सवो निष्फलो भवति, तस्मात्सर्व-  
प्रयत्नेन ध्वजारोहणं कृत्वा उत्सवं कारयेत्॥

### उक्तमासे अज्ञानादुत्सवाकरणे

उक्तमासे चोक्तनक्षत्रे अवभृथं सङ्कल्प्य ध्वजारोहणं कृत्वा; अज्ञानादर्थ-  
लोभाद्वा येनकेनचिदुत्सवं न कुर्यात् द्वितीये मासे तद्दिने अवभृथं सङ्कल्प्य  
तद्दिनात्पूर्वं तीर्थाऽङ्कुरार्थं मृत्सङ्ग्रहणं कृत्वा उत्सवमारभेत।

अस्य प्रायश्चित्तमब्जाग्रौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ध्वाजं, गारुडं,  
वैष्णक्सेनं, सौदर्शनमुत्सवाधिदेवत्यं च, व्याहृत्यन्तं हुत्वा; वैष्णवान् सम्पूज्य;  
उत्सवं कारयेत्। उत्सवस्याऽवभृथं नक्षत्र संख्याक्रम विपर्यासेनाऽवभृथं  
कुर्याच्चेत् उत्सवाधिदेवत्यं, तिथिवारनक्षत्रं च, द्विहुत्वा; ब्राह्मणान् भोजयेत्।

### ध्वजे गरुडप्रतिष्ठाहीने प्रायश्चित्तम्

ध्वजारोहणे गरुडप्रतिष्ठाविहीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ध्वाजं,  
गारुडं च, शतशो हुत्वा; पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्॥

### ध्वजदैवादिपूजनहीने प्रायश्चित्तम्

ध्वजदैवचक्रविष्वक्सेननन्दीशानामर्चनं, निवेदनं वा, हीनं चेत् वैष्णवं,  
तत्तद्देवत्यं च, हुत्वा; पुनरभ्यर्च्य निवेदयेत्॥

### भेरीताडनहीने

भेरीताडनहीने रौद्रं, व्याहृतीश्च, हुत्वा; भेरीताडनं कारयेत्।

### ध्वजगरुडनिवेदनहीने, तस्य मुद्रान्ननिवेदनहीने च

ध्वजारोहणेकृते गरुडस्य निवेदने हीने वैष्णवं, ध्वाजं, गारुडं च, हुत्वा; द्विगुणं निवेदयेत्।

तस्य मुद्रान्ननिवेदनहीने वैष्णवं, ध्वाजं, गारुडं च, हुत्वा; यत्नेन यथोक्त मौद्रिकं निवेदयेत्॥

### ध्वजस्य चौरापसरणादौ

ध्वजदण्डे चोराद्यपहृते हीने अग्निदग्धे अशनिनोत्पाटिते च वैष्णवं, वायव्यमाग्रेयम्, ईङ्कारादीन् गारुडं, ध्वाजं च, हुत्वा ध्वजदण्डमारोप्य; पूर्ववत् ध्वजमारोप्य उत्सवशेषं कारयेत्।

### ध्वजपटपतने

ध्वजगरुडे पतिते ब्राह्मं, प्राजापत्यं, सौरं, सौम्यम्, आग्नेयं, व्याहृतीश्च, हुत्वा पूर्ववत् घण्टासहितमारोपयेत्।

### ध्वजगरुडस्य वर्षादिबाधे दोषाभावः

ध्वजगरुडस्याऽऽकाशचारित्वात्तस्य वर्षाऽऽतपबाधो न दोषाय भवति।

### नियतकाले उत्सवाकरणे

कालोत्सवमुक्तमासे न कुर्याच्चेत् अन्यस्मिन् मासे तद्दिने च अवभृथं सङ्कल्प्य; उत्सवं कारयेत्। अस्य प्रायश्चित्तं वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, ध्वाजं, गारुडं च दशशो हुत्वा; वैष्णवान् सम्पूज्य; आचार्यदक्षिणां दत्वा; उत्सवमाचरेत्।

**उत्सवादौ स्नपनहीने**

उत्सवादौ स्नपने हीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, वारुणं च, हुत्वा; शुद्धोदकैरभिषेचयेत्।

**उत्सवार्थं प्रतिसरहीने**

उत्सवार्थं प्रतिसरबन्धने हीने वैष्णवं वैष्णवक्सेनं, सौदर्शनं च हुत्वा; पुनः प्रतिसरं बध्नीयात्।

**यज्ञशालाकुम्भवेद्योः प्रमाणहीनाधिक्ययोः**

यज्ञशालायां कुम्भवेद्यां प्रमाणहीनायां, अधिकायां च, वैष्णवमाग्रेयं, भूमिदेवत्यं च जुहुयात्।

**तोरणदर्भमालाऽलङ्काराणां हीने**

तोरणानामलाभे दौवारिकदेवत्यं, दर्भमालायां हीनायामार्षम्, अलङ्कारहीने श्रीदेवत्यं च जुहुयात्।

**प्रातः सायं बल्यादिहीने**

प्रातःकाले बलिं निर्वाप्य; उत्सवे हीने वैष्णवं, वैष्णवक्सेनं, गारुडं, तदुत्सवाधिदेवत्यं च हुत्वा; साये द्विगुणमुत्सवं कारयेत्। सायेहीने प्रातर्द्विगुणं वर्धयेत्।

**एककालोत्सवे विशेषः**

एककालोत्सवश्चेत् द्विकालं बलिं निर्वाप्य सायाह्ने चोत्सवं कारयेत्। तत्कालातीतं पूर्वे वा कृतं चेत् पूर्ववत्कृत्वा उत्सवं कारयेत्।

### बलिमात्रहीने

बलिप्रदाने हीने बलिरक्षकदेवत्यं, दिग्देवत्यं च हुत्वा; तथैव बलिप्रदानं कारयेत्।

### बलिद्रव्यतत्पात्रयोः पतने पात्रस्य भेदने नाशे च

बलिद्रव्ये, पात्रे वा, भूमौ पतिते, भिन्ने, नष्टे वा, पूर्ववत्प्रायश्चित्तं हुत्वा; भूतपीठे बलिशेषं (तदनुक्तस्थाने बलिशेषं निर्वपेच्चेत्, वैष्णवम् अक्षहन्तृमन्त्रं, वैष्णवर्क्षेनं, गारुडं सौदर्शनं च, हुत्वा भूतपीठे बलिशेषं) क्षिपेत्। देवस्य द्विगुणार्चने हीने, हविर्निवेदने च हीने, वैष्णवं, शान्तिं हुत्वा; द्विगुणमभ्यर्च्य निवेदयेत्।

### उक्तहोमे हीने

यथोक्तहोमे हीने वैष्णवं, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं त्रयस्त्रिंशत्कृत्वो हुत्वा; यथोक्तं जुहुयात्।

चक्रवीशाऽमितानां कुम्भदेवानां चाऽर्चनं हविर्निवेदनं च हीनं चेत्; वैष्णवं विष्णुसूक्तं; पुरुषसूक्तं वैष्णवर्क्षेनं गारुडं सौदर्शनं च हुत्वा; पुनरभ्यर्च्य; निवेदयेत्।

### देवस्यालङ्कारे हीने

देवस्यालङ्कारे हीने वैष्णवं, श्रीदेवत्यं च, जुहुयात्।

### अलङ्कारद्रव्येषु निर्माल्यानिर्माल्यविभागः

अलङ्कारद्रव्येषु पुष्पगन्धौ द्वौ निर्माल्यौ भवतः तौ हित्वा अन्यानि द्रव्याणि प्रक्षाल्य पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य तत्तद्व्यैरलङ्कुर्यात्।

### नृत्त-गान-स्तोत्र-भक्तपरिवृत्तिच्छत्रपिञ्छादीनां हीने

नृत्ते गेये च हीने वैष्णवं रौद्रं स्तोत्रे हीने ब्राह्मं, सारस्वतं; भक्तैः परितो हीने वारुणं, वैष्णवं, वैष्णवकृत्सेनं च, छत्रपिञ्छादौ हीने वैष्णवं, सौम्यं; चामरादौ हीने वैष्णवं, हवीरक्षकदेवत्यं च, जुहुयात्॥

### देवस्य यानात्पतने

देवेशे यानात्पतिते शीघ्रमुद्धृत्य 'क्षमस्वे'ति प्रणम्य, शुद्धोदकैरभिषिच्य; वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, दिनाधिदैवत्यं च हुत्वा; पुनरुत्सवं कारयेत्।

### चक्रवीशादिबिम्बाभावे

चक्रवीश (शामिता) शान्तानां बिम्बाऽभावे पृथक् पृथक् पात्रेषु समावाह्याऽभ्यर्च्य; तत्तदेवत्यं हुत्वा; पश्चादुत्सवं कारयेत्।

### एतेषां पतने

एतेषां पतने पूर्ववदुद्धृत्य स्नापयित्वा तत्तद्दैवत्यं वैष्णवं च जुहुयात्। भूमौ पतिते अन्नाऽर्घ्यपुष्पबलौ पूर्ववद्वलिमापाद्य, वैष्णवं च; बलिरक्षकदेवत्यं च जुहुयात्।

### यानात्पतितस्याङ्गहीने

यानात्पतिते हीनाङ्गे पद्माग्रौ महाशान्तिं हुत्वा; तच्छक्तिं ध्रुवबेरे समारोप्य; कौतुकं, स्नपनं, बलिबेरं वा, अलङ्कृत्य; आवाह्याऽभ्यर्च्य; उत्सवं कारयेत्।

### कौतुकादिबेराभावे

बेराभावे पात्रे रत्नं, सुवर्णं वा, निक्षिप्य; आवाह्य; अभ्यर्च्य; दिनेदिने महाशान्तिमहाहोमं च हुत्वा; उत्सवं कारयेत्। हीनाऽङ्गतद्वेरं पुनस्सन्धानविधिना सन्धानं कृत्वा; पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

### नदीपर्वतसमीपे देवालयसत्त्वे

नदीसमुद्रपार्श्वे, पर्वतपार्श्वे वा, विमानं यत्र दृश्यते तत्र ध्वजारोहणं कृत्वा; तदालयं परितो बलिदानमुत्सवं च, कारयेत्, तत्समीपे ग्रामादौ सति तत्र बलिदानमुत्सवं च कारयेदित्येके।

### गायकनर्तकयोः पतने

गातुर्नर्तुश्च पतने श्रीदेवत्यं, वैष्णवं च, वादकानां पतने ब्राह्मं, रौद्रं च, आचार्यादीनां पतने, सङ्क्षोभे च, आर्षं, वैष्णवं च, ध्वजादीनां पतने ध्वजं, वारुणं, वायव्यं च जुहुयात्।

### उक्तकाले वर्षादिना उत्सवाकरणे

वर्षधाराऽतिवाताऽशनिपातविद्युल्लेखायुते काले देवेशस्य उत्सवं न कुर्याच्चेद् वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं च हुत्वा; उत्सवं कारयेत्।

### वीथिमध्ये वर्षादिस्पर्शे

वीथ्यन्तरे वर्षधाराप्रवेशे तृणपांसुयुतवातस्पर्शे च देवेशं संस्नाप्य; वैष्णवं, दिग्देवत्यं, वारुणं, वायव्यं, यद्देवादींश्च हुत्वा; पुनरुत्सवं कारयेत्।

### उत्सवकाले कलहादौ

उत्सवकाले कलहरुधिरस्रावेषु सत्सु वैष्णवमाग्नेयं ब्राह्मं रौद्रं दिनाधिदेवत्यं च जुहुयात्।

### आलयाभ्यन्तरे शस्त्रादिना मरणे

आलयाभ्यन्तरे शस्त्राद्यैर्मरणे सति तच्छीघ्रमपहाय अब्जाऽग्नौ महाशान्तिं तद्दिनाधिदेवत्यं च जुहुयात्।

### वीथ्यां मरणसम्भवे

वीथ्यां मरणादौ सम्भूते तच्छीघ्रं व्यपोह्य शान्तिहोमं हुत्वा उत्सवं कारयेत्

एकनाडिका यामादर्वाक्कालं गतं चेत्युनरुत्सवं कारयेत्।

### अशीतिदण्डाभ्यन्तरे शवे सति

आलयस्याऽशीति दण्डाभ्यन्तरे वीथ्यां शवे सति तत्रोत्सवं न कुर्यात्, कुर्याच्चेद्राजराष्ट्रविनाशाय भवति, तस्माच्छीघ्रमपहाय, प्रायश्चित्तं महाशान्तिं पार्षदं च हुत्वा पुनरुत्सवं कारयेत्।

### उत्सवमध्ये अन्योत्सवशुभकर्मकरणे

ध्वजारोहणादूर्ध्वं तीर्थदिनात्पूर्वम् अन्योत्सवं शुभकर्माणि न कुर्यात्; कुर्याच्चेदाभिचारिकं भवति; तद्दोषशमनार्थं वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं पार्षदं च हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्।

### तीर्थदिनात्पूर्वरात्रौ प्रतिसरबन्धनशयनाभावे

तीर्थदिनात्पूर्वरात्रौ प्रतिसरबन्धने शयने वा हीने वैष्णवं श्रीभूमिदेवत्वं सौदर्शनं च हुत्वा ते समाचरेत्।

### तीर्थस्नानकाले अतीते हीने वा

तीर्थस्नानकाले अतीते हीने वा वैष्णवं वारुणं स्कन्ददेवत्वं च जुहुयात्।

### तीर्थदिने रात्रौ ध्वजावरोहणहीने

तद्रात्रौ ध्वजावरोहणे हीने ध्वाजं गारुडं वैष्णवं च जुहुयात्॥

### अवरोहणे बलिहीने

अवरोहणे बलौ हीने ध्वजदेवं सम्पूज्य, वैष्णवं, तदालयगतपरिषदेवत्यं च हुत्वा ध्वजावरोहणं कारयेत्।

### उत्सवान्तस्नपनहीने

उत्सवान्तस्नपने हीने वैष्णवं विष्णुसूक्तं जयादिमूर्तिमन्त्रांश्च जुहुयात्।

### अनुक्तदोषप्रायश्चित्तम्

अत्रानुक्तदोषाणां प्रायश्चित्तं वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं गायत्रीं च जुहुयादिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे उत्सवप्रायश्चित्त-  
विधिर्नाम अष्टषष्टितमः पटलः ॥ ६८ ॥

## अथ एकोनसप्ततितमः पटलः

### अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तम्

अथास्पृश्यस्पर्शने प्रायश्चित्तं वक्ष्ये।

### मूषकादिस्पर्शनादौ प्रायश्चित्तम्

मूषकसर्पकृकलास मण्डूकमार्जार नकुलादिषु गर्भागारं प्रविष्टेषु विष्णून् विसर्जने च तद्व्यपोह्य; पञ्चगव्यैः 'आपोहिष्ठा'दिना प्रोक्षयेत्। तेषु ध्रुवमारूढेषु विष्णून् विसर्जने च क्षिप्रं वस्त्रेण शोधयित्वा; शुद्ध्यर्थं कुशेन मार्जयित्वा कुशोदकेन आपोहिरण्य पवमानैः प्रोक्ष्याऽर्चयेत्। तैः अन्यविम्बेषु स्पृष्टेषु शुद्धोदकैस्संस्नाप्य प्रोक्ष्य पूर्ववदर्चयेत्॥

### सूतिकादीनां प्रथमावरणे प्रवेशे प्रायश्चित्तम्

सूतिकोदक्यारजकध्वजाऽऽद्यन्त्यजातिभिः प्रथमावरणे प्रविष्टे, परिष-  
देवानामर्चास्थाने संस्पृष्टे, प्रविष्टे च दर्भोल्केनोद्दीप्य वास्तुस्रपनोक्तमन्त्रैः  
पञ्चगव्यप्रोक्षणं पुण्याहं च कुर्यात्, नित्याग्नौ दौवारिकमन्त्रं, द्वारपालकमन्त्रं  
वैष्णवं च जुहुयात्। बाह्याऽऽवरणस्य सम्मार्जनोपलेपनप्रोक्षणैः शुद्धिर्भवति॥

### सूतिकादीनामर्चनाकाले दर्शने प्रायश्चित्तम्

तेष्वर्चनाकाले वा दृष्टेषु देवं पञ्चगव्येनाऽभिषिच्य शुद्धोदकैस्संस्नाप्य  
प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य पूर्ववत् हुत्वा अर्चयेत्।

### आलयाभ्यन्तरे सूतिकादिप्रवेशे तत्स्पृष्टहविर्निवेदने

आलयाभ्यन्तरे प्रविष्टे तत्स्पृष्टहविर्निवेदने च द्रव्यं यथाविधि शोधयित्वा  
वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा पुण्याहं कृत्वा देवं  
कलशैस्संस्नाप्य नित्याग्नौ वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं रौद्रं सौम्यं ब्राह्मं  
श्रीसूक्तं महीसूक्तं च हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्।

### ध्रुवबेरादौ सूतिकादिस्पृष्टे

ध्रुवबेरे कौतुकादिषु च स्पृष्टेषु पूर्ववच्छुद्धिं कृत्वा वास्तुहोमं हुत्वा  
पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा पुण्याहं कृत्वा देवं कलशैः संस्नाप्य अब्जाग्नौ  
महाशान्तिं हुत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

### शूद्राद्यनुलोमस्पृष्टहविर्निवेदने

शूद्राद्यनुलोमस्पृष्टहविर्निवेदने देवं पञ्चगव्यैः शुद्धोदकैश्चाभिषिच्य पुण्याहं  
वाचयेत्।

**महापातकिनां प्रवेशे, तत्स्पृष्टहविर्निवेदने च**

पञ्चपातकैश्चण्डालाद्यैश्चाऽऽलये प्रविष्टे तत्स्पृष्टहविर्निवेदने च सप्ताहं महाशान्तिं हुत्वा आलयमभ्युक्ष्य पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

**ध्रुवबेरादौ महापातकिप्रभृतिभिस्स्पृष्टे**

ध्रुवबेरे कौतुकादिषु स्पृष्टेषु पूर्ववच्छुद्धिं कृत्वा सप्ताहं महाशान्तिं हुत्वा वित्तानुसारेण कलशैस्संस्नाप्य पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

**पतितस्य गर्भगृहप्रवेशे**

पतिते गर्भगृहे प्रविष्टे वास्तुशुद्धिं कृत्वा महाशान्तिं हुत्वा अर्चयेत्॥

**महापातकादीनां प्रथमे द्वितीये वा आवरणे निरन्तरसञ्चारे**

एतेषु प्रथमावरणे, द्वितीये वा, नैरन्तर्येण सञ्चरत्सु मासे अतीते, मासमेकं महाशान्तिं हुत्वा कर्षणादि पुनस्संस्कारं कृत्वा महाप्रतिष्ठां कारयेत्।

**महापातकादीनां संवत्सरं प्रासादाभ्यन्तरे सञ्चारे**

तेषु प्रासादाऽभ्यन्तरे बाह्ये च सञ्चरत्सु संवत्सरे अतीते अर्चनादीनि सन्त्यज्य कौतुकादि रक्षणं कृत्वा गर्भागारादि सप्तप्राकारेषु गाः वासयित्वा मासेऽतीते सर्वत्र शुद्धिं कृत्वा मासत्रयं महाशान्तिं हुत्वा कर्षणादि पुनस्संस्कारं कृत्वा बालालयं सङ्कल्प्य जलाधिवासादीनि कारयित्वा बिम्बशुद्धिं कृत्वा अशीत्यधिक सहस्रकलशैस्संस्नाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा वैष्णवान् सम्पूज्य देवं बालालये प्रतिष्ठाप्य आलयादि सर्वत्र नवीकरणं कृत्वा महाप्रतिष्ठां कारयेत्॥

**तत्संसर्गिणां स्पर्शे**

तैस्संसर्गिणां स्पर्शे सूतिकादिनामुक्तं प्रायश्चित्तं कारयेत्।

### तत्संसर्गिस्पर्शे

तत्संसर्गिणां स्पर्शे स्नपनदिना शुद्ध्यति॥

### तत्संसर्गिस्पर्शे दोषो न

तत्संसर्गिणां दोषो नास्ति॥

### आशौचिद्विजस्पृष्टहविर्निवेदने च

अशौचिद्विजस्पृष्टहविर्निवेदने च एकाहं महाशान्तिं हुत्वा शुद्धोदकै-  
रभिषिच्य पुण्याहं वाचयित्वा पूर्ववदर्चयेत्।

### ध्रुवबेरादौ आशौचिद्विजस्पृष्टे

ध्रुवबेरादौ तु कौतुकादिषु संस्पृष्टेषु पूर्ववन्महाशान्तिं हुत्वा पुनः स्थापनमाचरेत्।

### गर्भालयाद्वाह्ये सर्वत्र आशौचिद्विजप्रवेशे

आलयाद्वाह्ये सर्वत्र प्रविष्टे गौरवं लाघवं च ज्ञात्वा समूह्यैव कारयेत्।

### खद्योतादीनां गर्भालयप्रवेशे, तैर्विम्बे स्पृष्टे

खद्योतपक्षिजाति प्रवेशे विम्बे स्पृष्टे पूर्ववत् पर्याग्रे पञ्चगव्याभ्यां  
शोधयित्वा देवं शुद्धोदकैरभिषिच्य प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य नित्याग्नौ चुल्यां वा  
वैष्णवं जुह्यात् तत्समीपस्थान् बिम्बादीन् पूर्ववत् संशोध्य शुद्धोदकैस्संस्नाप्य  
पुण्याहं वाचयित्वा पूर्ववत् होमं जुह्यात्।

### पूर्वोक्तदेशेषु मनुष्यादीनां ताडनादौ

पूर्वोक्तदेशेषु मनुष्याणां श्वकुक्कुटादीनां च छेदने ताडने रुधिरस्रावे  
मृतादौ सम्भूते तद्व्यपोह्य तद्देशशुद्धिं कृत्वा वास्तुहोमं हुत्वा देवं सप्तभिः  
कलशैः संस्नाप्य तद्दोषशमनार्थं महाशान्तिं हुत्वा पूर्ववदभ्यर्च्य (प्रतिष्ठां  
कारयेत्) हविर्निवेदयेत्॥

### आलायाद्वाह्ये पूर्वोक्तताडनादि सम्भवे

आलायाद्वाह्ये सम्भूते पूर्ववत् पर्याग्रिं कृत्वा देवं शुद्धोदकैस्संस्नाप्य शान्तिहोमं हुत्वा वैष्णवान् सम्पूज्य पूर्ववदर्चयेत्।

### देवस्य शवदर्शने

देवेन शवे दृष्टे देवं संस्नाप्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं जुहुयात्।

### प्रथमावरणे गजादिमरणे

प्रथमावरणे गजाऽश्वपशुगर्दभादिषु मृतेषु तद्देशं खनित्वा वास्तुहोमं हुत्वा शुद्धोदकैरभिषिच्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं च जुहुयात्।

### महाबेरे स्वेदादिदर्शने

महाबेरे हि स्वेदरुधिरस्त्रावरोदन जल्प हास धूमादिषु सत्सु आलयाऽभिमुखे पौण्डरीकाऽग्रिं साधयित्वा वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तम् ईङ्गारादींश्च हुत्वा देवं कलशैस्संस्नाप्य अभ्यर्च्य हविःनिवेद्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा वैष्णवान् सम्पूज्य आचार्यदक्षिणां दद्यात्।

### वल्मीकादि सम्भवे

वल्मीकतृणक्रिमिकीटकाद्युद्भवे सति पूर्ववच्छान्तिं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा देवं बालालये प्रतिष्ठाप्य नवीकरणं कारयेत्।

### विमानेऽकारणाद्भिन्ने

विमाने अकारणाद्भिन्ने पतिते शुद्धिं कृत्वा मासत्रयं महाशान्तिं हुत्वा, कर्षणादि पुनः संस्कारं कृत्वा, बालालयं सङ्कल्प्य, जलाधिवासादीनि करायित्वा, बिम्बशुद्धिं कृत्वा, अशीत्यधिकसहस्रकलशैः संस्नाप्य, ब्राह्मणान् भोजयित्वा, वैष्णवान् सम्पूज्य, देवं बालालये प्रतिष्ठाप्य, आलयादि सर्वत्र नवीकरणं कृत्वा, महाप्रतिष्ठां कारयेत्।

### अशनिहते महामक्षिकयुते च विमाने

अशनिहते महामक्षिकादि युते च देवं कलशैः संस्नाप्य, विशेषपूजां कृत्वा प्रभूतं निवेद्य, शान्तिं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा, पुनस्सन्धानं कारयेत्।

### आकाशे प्रति सूर्यदर्शने

आकाशे प्रतिसूर्यदर्शने वैष्णवं, सौरं दशकृत्वो जुहुयात्।

### दिग्दाहे प्रायश्चित्तम्

दिग्दाहे वैष्णवं, दिग्देवत्यम्, आग्नेयं च जुहुयात्।

### उपलवर्षे प्रायश्चित्तम्

उपलवर्षे वारुणं वैष्णवं त्रयस्त्रिंशत्कृत्वो जुहुयात्।

### अकाले इन्दुक्षयादौ

अकाले इन्दुक्षये पूर्तौ प्रतिदर्शने महोत्पाते च महाशान्तिं हुत्वा देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य हविर्निवेद्य ब्राह्मणान् भोजयेत्।

### आलयाभ्यन्तरादौ रक्तस्त्रीदर्शने

आलयाभ्यन्तरे बाह्ये प्राकारे वा रक्तस्त्रीदर्शने तं देशं संशोध्य पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य पुण्याहं वाचयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्।

### ध्रुवबेरादौ रक्तस्त्रीस्पृष्टे

ध्रुवबेरे कौतुकादौ स्पृष्टे ध्रुवबेरशुद्धिं, जलाधिवासं च कृत्वा पुनःप्रतिष्ठां कारयेत्।

### गर्भगृहे सर्पादिदर्शने

गर्भगृहे सर्पादिदर्शने तदुद्वास्य गोमयेनोपलिप्य पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य औपास-  
नाग्निमादाय वैष्णवं शान्तिं हुत्वा पुण्याहं वाचयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्।

### तत्र सर्पमरणे

तत्र सर्पे मृते तं व्यपोह्य उपलिप्य पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य वास्तुशुद्धिं कृत्वा  
देवं चतुर्विंशतिकलशैः संस्नाप्य अब्जाग्नौ एकाहं महाशान्तिं जुहुयात्।

### ध्रुवादौ सर्पादिभिः स्पृष्टे

ध्रुवकौतुकादिषु तैस्स्पृष्टेषु देवं शुद्धोदकैः संस्नाप्य महाशान्तिं हुत्वा  
पुण्याहं वाचयित्वा देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्।

प्रासादाद्वाह्ये आवरणे सर्पे मृते तद्व्यपोह्य पूर्ववत्प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य  
वैष्णवादि दिग्देवत्यं च जुहुयात्।

### पचनालयगोपुरादौ सर्पादिमरणे

पचनस्थाने गोपुरादिषु वा सर्पे मृते तद्व्यपोह्य उपलिप्य नित्याग्नौ  
वैष्णवान्तं तत्स्थानाधिपदेवत्यं च जुहुयात्।

### आलयाभ्यन्तरे महावाताद्यभिभवे

आलयाभ्यन्तरे सर्वत्र महावाताऽतिवृष्टिचोरादिभिरभिभूते देवं कलशैः  
संस्नाप्य वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्निरपञ्चगव्याभ्यां शोधयित्वा पुण्याहं वाचयित्वा  
वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीभूमिदेवत्यं ब्राह्मं रौद्रं प्राजापत्यं च हुत्वा  
ब्राह्मणान् भोजयेदित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अस्पृश्यस्पर्शनप्राय-  
श्चित्तविधिर्नाम एकोनसप्ततितमः पटलः ॥ ६९ ॥

## अथ सप्ततितमः पटलः

### भयरक्षार्थं निष्कृतिः

अथ भयरक्षार्थं निष्कृतिं वक्ष्ये - चोरैः शत्रुभिः परचक्रभयाद्वा ग्रामसङ्कुले सति भयरक्षार्थं कौतुकस्नपनोत्सवबलिबेरलौहिकप्रतिमानां देवीनां च तिरोधानं कारयेत्।

### तत्प्रकारः

गुप्ते शुचौ देशे अवटं खनित्वा सिकता प्रक्षिप्य उपरि कुशानास्तीर्य अवटे महीं देवीमभ्यर्च्य 'आपोहिष्टे'ति प्रोक्ष्य आचार्यः अर्चको वा यजमानेन भक्तैस्सार्धं देवागारं प्रविश्य देवं प्रणम्य 'यावत्कालं भयमस्ति तावद्धरण्या सह शयने शयीथ जनार्दने' ति देवेशमनुमान्य बिम्बस्थां शक्तिं ध्रुवबेरे समारोपयेत्। बेराभावे हृदये समारोपयेत्। "परं रंह" इति पीठमादाय "प्रतद्विष्णुस्तवत" इति अवटेऽप्रमादं सन्यस्य "यद्वैष्णव"मिति प्राक्छिरसः शाययेत्। अवटं सिकताभिः मृदा वा पूरयित्वा अवटच्छिद्रं सुदृढं कारयेत्।

तत आलये कौतुकादिस्थाने कूर्चस्थापनादि

पश्चादभ्यन्तरं प्रविश्य देवं प्रणम्य जीवस्थाने पञ्चदशदर्भैः ग्रथितं द्वादशाङ्गुलमात्रं कूर्चं सन्यस्य ध्रुवबेरात्कूर्चं समावाह्य अर्चयेत्।

बालालये सति कूर्चस्थापनादि

बालालयं चेदर्चापीठे कूर्चं सन्यस्य हृदयात्प्रणिध्यां निवेश्य कूर्चं बिम्बवन्मनसाऽक्षराणि तत्स्थाने स्मृत्वा सन्यस्य आवाह्य अर्चयेत्। स्नपनादावभ्युक्षणमेव कारयेत्।

मासादूर्ध्वमन्यकूर्चास्थापनम्

मासादूर्ध्वं तत्कूर्चं व्यपोह्य अन्यत्कूर्चं सन्यस्य आवाह्य अर्चयेत्।

### सुकाले कर्तव्यम्

सुकाले बिम्बमुद्धृत्य, आम्लाद्यैस्संशोध्य, पुण्याहं कृत्वा अस्पृश्यैस्स्पृष्टे सति जलाधिवासादीनि कृत्वा कालापेक्षमकृत्वा अङ्कुरार्पणं कृत्वा आलायाभिमुखे दक्षिणे वा मण्डपं कूटं प्रपां वा कृत्वा तन्मध्ये पौण्डरीकाऽग्निकुण्डं कृत्वा तदुत्तरे वास्तुहोमं हुत्वा बिम्बस्यातीवपार्श्वतः पर्यग्निं कृत्वा संशोध्य पौण्डरीकाग्नेः पश्चिमतो बिम्बार्धाधिकायामविस्तारं भागोन्नतां यथालाभोन्नतां वा धान्यैः वेदिं कृत्वा अण्डजादीनि पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य चतुर्दशकलशैस्संस्नाप्य पुण्याहान्ते प्रतिसरं बध्वा कौतुकस्नपनोत्सवबलिबेराणि देवीश्च सहैकशयने शाययेत्।

अवताराणां शयनं पृथगेव विधीयते।

अब्जाग्निं परिस्तीर्य, परिषिच्य, हौत्रं प्रशंस्य, देवेशं देव्या, अवताराणां च दक्षिणप्रणिधौ तदालयगतपरिषदेवानुत्तरप्रणिधौ च समावाह्य आवाहनक्रमेण निर्वापं कृत्वा, आज्याहुतीर्यजेत्।

### शान्तिस्वरूपम्

वैष्णवं विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, विष्णुगायत्रीं, द्वादशाक्षरं, प्राजापत्यं, मिन्दाहुतीं, विच्छिन्नं च, जुहुयात्। एतत् शान्तिहोम इत्येके।

### मासषट्केऽतीते महाशान्तिः तत्स्वरूपं च

षण्मासे अतीते महाशान्तिं जुहुयात्। लाजतिल चूर्णापूपसक्तुभिराज्यमिश्रितैः वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, प्रत्येकं द्वादशाष्टपर्यायतो जुहुयात्। अष्टोत्तरशतं पद्मं श्वेतं, रक्तं वा, अलाभे बिल्वपत्रं वा, घृताप्लुतं, विष्णुगायत्र्या जुहुयात्। सर्वदैवत्यं, पारमात्मिकं च जुहुयात्। एवं महाशान्तिरिति केचित् वदन्ति।

पश्चादवताराणां तत्तन्मन्त्रं प्रत्येकमष्टोत्तरशतं हुत्वा नृत्तगेयवाद्यैः रात्रिशेषं नयेत्। प्रभाते स्नात्वा, देवं प्रणम्य प्रणवेन बोधयित्वा अभिवन्द्य अपराधशतं, सहस्रमयुतं, असङ्ख्यं च, 'करुणाब्धे क्षमस्वे'ति याचेत्। पूर्ववस्त्रमाल्यादीनि व्यपोह्य अन्यैरलङ्कृत्य सर्ववाद्यघोषयुतं शकुनसूक्तेन तोयधारापुरस्सरम् आचार्यः पुरतो गच्छेत्।

स्थापका देवमुद्धृत्य आलयं प्रदक्षिणीकृत्य अभ्यन्तरं प्रविश्य पूर्ववत् स्थापयेयुः।

आचार्यो देवपादं स्पृशन् वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तम्, आत्मसूक्तं जप्त्वा पूर्ववदेवं ध्यात्वा ध्रुवबेराच्छक्तिं प्रणिध्यां निवेशयेत्। हृदये समारोपिता चेत् हृदयात्प्रणिधिजले समावाह्य पूर्ववदक्षरन्यासं कृत्वा आवाह्य तदालय-परिषदेवान् पूर्ववदावाहयेत्।

पादौ प्रक्षाल्य, अभ्यन्तरं प्रविश्य पुण्याहं वाचयेत्। आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्। अग्निं पीरस्तीर्य अन्तर्होमं हुत्वा पश्चादुत्सवं स्नपनं च कारयेत्। अशक्तश्चेत्केवलस्नपनं कारयेत्।

### कूर्चादावर्चानाहीने

अर्चनं हीनं चेत् अर्चनाहीनप्रायश्चित्तं कारयेत्।

### वर्षेऽतीते

वर्षातीते च एतमेव संस्कारं कृत्वा पुनस्थापनमाचरेत्। अवताराणां पृथगेव कारयेदित्येके।

तेषां पुनः प्रतिष्ठा चेत् तत्तत्प्रधानहोमं कारयेदित्येके।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे भूगुप्तोद्धृतप्रायश्चित्त-विधिर्नाम सप्ततितमः पटलः ॥ ७० ॥

## अथ एकसप्ततितमः पटलः

### पुनर्बालालयविधिः

अथ पुनर्बालालयविधिं वक्ष्ये।

महाबेरे विमाने च, पतिते, जीर्णे छिन्ने, अङ्गहीने, अशनिहते, वाताहते, क्षीणवर्णे, गर्भालयस्थलभ्रंशे, स्थानगर्भपीठविनाशे चण्डालाद्यस्पृश्यप्रविष्टे वा, अचिरादेव बालालये देवं प्रतिष्ठापयेत्।

बालालये अर्च्यमानेऽपि स्थानसङ्कटे, चण्डालाद्यशुच्यधिष्ठिते, नद्यादिभिः स्थाननाशे वा सति, अन्यत्र मनोरमे यथेष्टदेशे पूर्ववत्कर्षणादि पुनस्संस्कारं कृत्वा, प्रथमे प्रथमं, द्वितीयं वा, बालालयं कृत्वा तद्विम्बमानीय प्रतिष्ठाप्य, पश्चान्मूलालयं कुर्यात्।

### विमानबाह्यस्थाङ्गादिहीने तृणादिना भिन्ने च कर्तव्यम्

बाह्ये चाऽङ्गोपाङ्गहीने तृणगुल्मवल्मीकमाक्षिकपादपादैर्भेदे सति अत्र बालालयस्थानं विना तद्विमानशक्तिं तदङ्गदेवाँश्च महाबेरे समारोप्य नवीकृत्य विमानप्रतिष्ठोक्तविधिना विमानप्रतिष्ठां कारयेत्।

### विमानध्रुवयोर्विनाशे कर्तव्यम्

विमानध्रुवयोर्विनाशे कौतुकादीन् बालागारे कालविज्ञापनं प्रार्थनामंत्रं च विना प्रथमतरुणालयप्रतिष्ठोक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य अर्चयेत्। तस्य काले अतीते न दोषाय भवति।

### संस्काराङ्गहानौ कर्तव्यम्

यद्यत्संस्कारहानिरङ्गहानिश्च भवति, बालाऽगारं कृत्वा तत्तत्संस्कारं कृत्वा तस्योपरि सन्धानं कारयेत्।

### कौतुकादिविनाशे

कौतुकादीनां च विनाशे, ध्रुवार्चाबिरे तद्विमाने च जीर्णादिदोषसंयुक्ते, पुनर्बालागारं सङ्कल्प्य यथालाभमानेन दारवं बिम्बमाहृत्य प्रथमतरुणालय प्रतिष्ठोक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य अभ्यर्च्य कौतुकादीन्सङ्कल्प्य प्रतिष्ठापयेत्।

### दारवे खण्डस्फुटितादिदोषसम्भवे

(कौतुकादीनामलाभे) तस्मिन् दारवे खण्डस्फुटितादि दोषसंयुक्ते, अन्यद्वारं बिम्बम् आहृत्य बेराच्छक्तिमावाह्य, प्रतिष्ठाप्य तद्वरं विधिना त्यक्त्वा मूलालये मूलवरं कृत्वा प्रतिष्ठापयेत्।

### बालागारस्थानम्

बालागारस्थानं मूलागारस्य मध्यसूत्राद्वक्षिणे भागे प्रथमावरणे द्वितीये वा मालिकाभित्तिमध्ये अङ्गणे मण्डपादिषु मनोरमे यत्र परिहारोऽस्ति तत्र बालागारं प्रकल्पयेत्। द्वितीयावरणादूर्ध्वमनारम्भणीयम्।

एकहस्तादित्रिहस्तान्तं विस्तारं विस्तारादध्यर्धं पादोनद्विगुणं वा उत्सेधं, तदुत्सेवं पञ्चधा कृत्वा एकांशमधिष्ठानं द्व्यंशं भित्त्युच्चं द्व्यंशं शिखरं लुपोपरि तृणाच्छन्नं मृण्मयं तद्वित्तिविष्कम्भं मूलालयस्याऽऽदितलपाद-विष्कम्भसमं तद्द्विगुणं, चतुर्गुणं वा, तदवशिष्टं नालीगृहं, तरुणालयं मण्डपादिषु चेत्तद्वित्त्या सह नालीगृहं यथालाभभित्तिकं, मुखमण्डपसहितं, रहितं वा, त्रिवर्गेष्वपेक्षितमेव कारयेत्। समं त्रिपादमर्धं वा मुखमण्डपं, पूर्वापरायतं, दक्षिणोत्तरायतं समं वा तरुणालयमेवं कुर्यात्।

### गर्भालये कौतुकादिस्थापनस्थानम्

गर्भालयं पञ्चविंशतिभागं कृत्वा मध्ये चैकं ब्राह्मं तत्परितोऽष्टभागं दैविकं, तत्परितः षोडशभागं मानुषं, भवति। कौतुकं ब्रह्मस्थाने प्रतिष्ठापयेत्।

उत्तमं, दैविके मध्यमं, मानुषे अधमं, स्नपनोत्सवबलिबेराणि दैविकमानुषयोरेव स्थापेयत्।

### ध्रुवपीठविस्तारादि

प्राणपीठं यथालाभाऽऽयतविस्तारोत्सेधं, त्रिमेखलम् एकमेखलं वा, रत्नन्यासविहीनं कुर्यात्।

आलयाभिमुखे बालागाराग्रे वा, पूर्ववद्यागशालां कृत्वा, तोरणाद्यै-  
रलङ्कृत्य, सम्भारान् सम्भृत्य स्थापकान् ऋत्विजश्च वरयेत्। यागशालामध्ये  
शय्यावेदिं तद्वित्तिसमानां चतुरश्रां पादहीनाम् अर्धहीनां वा, तत्तुरीयांशोत्सेधां  
कृत्वा, पूर्ववत्पञ्चाग्रीन् त्रेताग्रीन् एकाग्रिं वा, सङ्कल्य पर्यग्नपञ्चगव्याभ्यां  
यज्ञागारं बालागारं च संशोध्य, पुण्याहं वाचयित्वा, अग्निकुण्डेषु आधारं  
हुत्वा, प्रधानाग्नं परिषिच्य, विष्णुगायत्रीं वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तम्  
एकाक्षरादिसूक्तं श्रीसूक्तं महीसूक्तं पञ्चवारुणं जयान् अभ्यातानान् राष्ट्रभृतो  
मिन्दाहुतीःविच्छिन्नं समृद्धिं च प्रत्येकं वैष्णवयुक्तं हुत्वा, विष्णुगायत्र्या  
श्वेताब्जं बिल्वपत्रं वा, आज्याक्तमष्टोत्तरशतं जुहुयात्। एतत्सर्वदोषोपशमनं  
भवति।

### अनन्तरं कर्तव्यम्

पश्चात् रात्रिपूजावसाने देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य हविर्निवेद्य कौतुकादिषु  
शक्तिं महाबेरे समारोप्य, तत्काले पूर्ववत्कुम्भमाहृत्य तन्तुना परिवेष्य  
'शुचीवोहव्या' इति प्रक्षाल्य 'धारा'स्वित्पामुत्पवनं कृत्वा अद्भिरापूर्य  
'इदमापः शिवा' इत्यभिमृश्य वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य नवरत्नपञ्चायुधाऽष्टमङ्गल-  
वर्णचिह्नानि विष्णुगायत्र्या पृथक्पृथक् प्रक्षिप्य अभ्यन्तरं प्रविश्य देवाग्रे  
धान्योपरि कुम्भं संन्यस्य उत्तराभिमुख आसित्वा समाहितो देवं ध्यायन् एवं  
प्रार्थयेत्॥

अनर्हमेतत्त्वद्देहं जीर्णं तूर्णं व्यपोह्य च।  
किञ्चित्कालं च देवेश त्वयात्र स्थीयतां विभो!!।  
यावद्वयं नवं कृत्वा प्रतिष्ठां कारयामहे।  
प्रसादं कुरु तावत्त्वं अस्मिन्नेहे जगत्पते!!।

इत्युक्त्वा त्र्यब्दं, द्व्यब्दम्, अब्दं वा, कालावधिं सङ्कल्प्य कुम्भे अम्भसि देवं देव्यादिसर्वपरिषत्सहितं ध्या(यन्)त्वा आवाह्य आचार्यः शिरसा कुम्भं धारयन् अग्रतो गच्छेत्। तमनुस्थापका बिम्बान्यादाय, यज्ञालये स्नानश्चभ्रे प्रतिष्ठाप्य पूर्ववच्चतुर्दशकलशैस्संस्थाप्य वस्त्राद्यैरलंकृत्य अभ्यर्च्य शय्यावेद्यां धान्योपरि पूर्ववत्पञ्चशयनानि वासांसि वा आस्तीर्य प्रतिसरं बध्वा तथैव शाययित्वा उत्तराच्छादनं कृत्वा प्रधानाऽग्निं परिषिच्य पूर्ववद्धौत्रं प्रशंस्य आवाहनादीनि कृत्वा अग्निषु पूर्ववदुक्तहोमं हुत्वा प्रधानाग्नौ सुवेणाऽऽज्यमादाय विष्णुगायत्रीं, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तम्, एकाक्षरादिसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं च, (त्रिः) हुत्वा पश्चात्सर्वदेवत्यं, तदालयगतपरिषदेवत्यं वा, हुत्वा रात्रिशेषं व्यपोह्य प्रभाते स्नात्वा देवाऽगारं प्रविश्य देवं प्रणम्य देवं प्रणवेनोत्थापयेत्। आचार्यादीन् सम्पूज्य दक्षिणां दद्यात्।

अग्निं प्रज्वालय स्विष्टाकारं, पूर्णाहुतिं च, हुत्वा अग्निं विसृज्य आचार्यः शिरसा कुम्भं धारयन्, शकुनसूक्तं जपन्नग्रतो गच्छेत्। स्थापका हस्ताभ्यां देवमादाय सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुक्तं तोयधारापुरस्सरम् आलयं परीत्य (प्रदक्षिणीकृत्य) अभ्यन्तरं प्रविश्य स्थिरराशिं विहाय 'प्रतद्विष्णु'रिति मन्त्रेण प्राणपीठे देवं प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे देवीं, श्रियं, वामे हरिणीं च, तत्तन्मन्त्रेण संस्थाप्य देवपादं स्पृशन् विष्णुसूक्तं जप्त्वा; पूर्ववदक्षरन्यासादीनि कृत्वा 'इदं विष्णु'रिति कुम्भस्थां शक्तिं कूर्चेनाऽऽदाय 'आयातु भगवा'निति कौतुकस्य मूर्ध्नि "विष्णुमावाहयामी"ति संस्त्राव्य आवाहयेत्।

दक्षिणे देवीं श्रियं, वामे हरिणीं' मित्यावाह्य देवं परितोऽभ्यन्तरपरिषद्देवान् ब्रह्माणं, शङ्करं, पूजकमुनिं चाऽऽवाह्य गर्भालये कौतुकादक्षिणे वामे वा मुखमण्डपदक्षिणे वामे वा स्नपनोत्सवबलिबेराणि संस्थाप्य कौतुकादावाहयेत्॥

#### एकविमाने स्थापनक्रमः

एकविमाने पञ्चानां कौतुकानां सहैव स्थापनं चेत् पूर्वं विष्णुमूर्तिं समावाह्य तस्मात्पुरुषादीन् चतुरो दीपादीपमिवाऽऽवाहयेत्॥

#### अवताराणां सत्त्वे

यदि स्युरवताराः विस्तीर्णे देशे समानीय आवाह्य अर्चयेत्॥

#### धात्रादीनां बालालयः

धात्रादिविष्णुभूतान्तानां तदालयस्थ परिषद्देवानां सर्वेषाम्, आलयेषु ध्रुवकौतुकसंयुक्तेषु सत्सु ध्रुवबेराणि जीर्णादिदोषयुक्तानि चेत् तरुणालयं परितोऽलीन्द्रं कृत्वा तत्र सर्वान् परिषत्कौतुकबिम्बान् तत्तत्प्रदेशे प्रतिष्ठाप्य अर्चयेत्। निर्दोषपरिषद्देवानां तत्र तत्र अर्चनादीनि कारयेत्।

#### बालालयेऽपि उत्सवादिकर्तव्यम्

स्थापकाद्यैस्सह पुण्याहं कृत्वा आसनाद्यैरभ्यर्च्य हविर्निवेद्य नित्यहोमं हुत्वा बलिं निर्वाप्य बलिविभ्रमणं कृत्वा स्नापनोत्सवादीनि सर्वाणि पूर्ववत्कारयेत्।

#### द्वितीयतरुणालये नवमूर्तिस्थापनम्

द्वितीये तरुणालये नवमूर्तीनां स्थापनं चेत् उक्तेदेशे प्रथमतरुणालय-स्योक्तविधिना स्थानं सङ्कल्प्य तत्र संस्थाप्यपश्चान्नादेयेन जलेन 'शन्नोदेवी' रिति ध्रुवबेरस्य पादौ प्रक्षाल्य पश्चाच्छिल्पिनमाहूय नवीकरणं कारयेत्।

### बालालयेऽर्चनाविशेषः

बालालयार्चनाविशेषं वक्ष्ये। अस्मिन् बेरे ध्रुवकौतुकयोरर्चनमाचरेत्  
आवाहनं विसर्जनं च विना सर्वं समाचरति।

### बालालयेऽपि महानसादिस्थानकल्पनम्

महानसमग्निकुण्डं, हविर्द्रव्यसञ्चयस्थानं, स्नानोदकपानीयपुष्पसञ्चय-  
स्थानम्, अङ्कुरार्पणस्थानं, स्नानालयमास्थानमण्डपं ध्वजारोहणस्थानम्,  
एवमाद्यं सर्वं मूलालयस्योक्तमेव विधीयते।

### बालालये क्लृप्तकालातिक्रमे कर्तव्यम्

अज्ञानादर्थलोभादशक्त्या वा तरुणालयस्योक्तकाले अतीते देवं  
विशेषतोऽभ्यर्च्य वैष्णवं, शान्तिं, हुत्वा वैष्णवान् सम्पूज्य, आचार्यो यजमानश्च  
देवं पुनस्सम्प्रार्थ्य, कालावधिं विज्ञाप्य शीघ्रं कर्मेदमाचरेत् एवं द्वादशवर्षान्तं  
कारयित्वा द्वादशवर्षातीते देवो न रमेत तस्मात्सर्वप्रयत्नेनोक्तेन कालेनैव  
कर्म समापयेत्।

### अशक्तौ अन्यबालालयं कर्तव्यम्

अशक्तश्चेत् तत्स्थानादन्यत्र पुनर्बालागारं सङ्कल्प्य पुनःप्रतिष्ठां कारयेत्  
यथा देहात् देहान्तरप्राप्तौ नृणां संस्कारः कर्तव्यः तथा स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तौ  
प्रतिष्ठां कारयेत्।

### बालालयस्य जीर्णत्वादौ कर्तव्यम्

प्रथमे द्वितीये वा बालालयार्चने प्रवर्तमाने बालालयस्य जीर्णाग्नि दाह  
वल्मीकाऽशनिपातभेदादिदोषसम्भवे मण्डपादिषु मनोरमं देशमलङ्कृत्य संशोध्य  
विधिवत्कौतुकादीन् संस्थाप्य अभ्यर्च्य तदेव बालागारं नवीकृत्य वास्तुहोमं  
हुत्वा पुण्याहं कृत्वा तत्र संस्थाप्य अर्चयेत्।

पूर्वबालालयस्य नवीकरणायोग्यत्वे कर्तव्यम्

अयुक्तं चेदन्यत्राऽऽलयं कृत्वा पुनःप्रतिष्ठाविधानेन प्रतिष्ठाप्याऽर्चये-  
दित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे बालालयविधिर्नाम  
एकसप्ततितमः पटलः ॥ ७१ ॥

### अथ द्विसप्ततितमः पटलः

अथ ध्रुवबेरप्रायश्चित्तं वक्ष्ये।

ध्रुवबेरस्य चातुर्विध्यम्

ध्रुवबेरं चतुर्विधं ताम्रजं, शैलजं, मृण्मयं, दारवं चेति।

ध्रुवस्य ताम्रजत्वे कर्तव्यम्

ताम्रजं, षण्मानसहितं पादपद्मं सनालं कृत्वा कौतुकस्योक्तविधिना-  
क्ष्युन्मेषा अधिवासौ कृत्वा अचलं कृत्वा संस्थाप्य देव्यौ च संस्थापयेत्।  
पर्वणि बेरशुद्ध्यर्थं शुद्धोदकैस्संस्थाप्य वस्त्रमाल्याऽभरणैरलङ्कृत्य पुष्पन्यासं  
कृत्वा मुन्यादिसर्वपरिषद्देवान् शैलानेव कारयेत्।

ध्रुवस्य शैलत्वे

शैलं ध्रुवबेरं चित्रं चित्रार्थं वा कृत्वा पूर्वोक्तविधिना बेरं सन्यस्य  
तद्द्रव्येण देव्यादि तदालयगतदेवांश्च कारयेत्। अथवा शैलं ध्रुवबेरं षण्मान-  
सहितमेव कृत्वा पश्चादक्ष्णोर्भुवोर्धरोत्तरोष्ठयोः करपादतलनखकिरीटाऽऽ-  
द्याभरणेषु च तत्तद्वर्णं समालेपयेत्।

ध्रुवस्य मृण्मयत्वे दारवत्वे च

मृण्मयं दारवं वा यदि भवेत् तद्द्रव्येण परिषद्देवांश्च कारयेत्।

### सर्वत्र पक्षान्तरम्

अथवा सर्वत्र वर्णहीनं शैलमेव कारयेदित्येके॥

### शैलबेरस्याङ्गोपाङ्गहीने

शैलस्यार्धचित्रस्य बेरस्याङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गेषु हीनेषु तच्छक्तिहानिर्नेष्टा। तस्माच्चित्रं (शक्तिं) बालागारं नीत्वा तद्वेरं भूमौ पिधाप उपरि महाशान्तिम् अब्जाग्रौ हुत्वा शिलाग्रहणवद्धुत्वा तत्तदङ्गसमुत्पत्तिं युक्त्या तक्षणा तु कारयेत्॥

### बेरस्य महाङ्गे हीने

महाङ्गे हीने अङ्गोत्पत्तिविनाशश्चेत्, तद्वेरं विधिना विसृज्य शिलाग्रहणं कृत्वा यथापूर्वं तथाचरेत्॥

### सन्धानयोग्यबेरत्यागे

सन्धानयोग्यबेरं यस्त्यजेत् स पापीयान् भवति, सर्वविनाशश्च भवति। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सन्धानं कारयेत्॥

### ध्रुवार्चयोः करणायोगे

अथवा ध्रुवबेरमर्चाबेरं पूर्ववत्कर्तुमयुक्तं चेत् ध्रुवार्चाबेरमेकमेव कृत्वा प्रतिष्ठाप्य अर्चयेदिति केचित्॥

### एकबेरपक्षे तस्याङ्गहीने

एकबेरं प्रतिष्ठाप्य अर्चने प्रवर्तमाने तस्याङ्गादिषु हीनेषु सन्धानं कृत्वा पूर्ववत्स्थापयेत्। तद्वेरं त्याज्यं चेद्विधिना विसृज्य यथापूर्वं तथाचरेत्॥

### ध्रुवार्चाबेरस्य स्थानम्

अशक्तश्चेत् ध्रुवबेरमर्चाबेरं च देवीभ्यां सहितं रहितं वा कृत्वा संस्थापयेत्। मृदालये ब्रह्मस्थाने ध्रुवार्चाबेरमाहरेत्॥

### तस्य देवीभ्यां स्थानकरणेच्छायाम्

तस्य देवीभ्यां युक्तं शिलादिभिर्विमानं कर्तुमिच्छेद्देवो दैविकभागस्थो यथा तथा विमानं परिकल्प्य ब्रह्मस्थाने कौतुकं लोहजं जङ्गममेव कुर्यात् कौतुकं शैलं चेत् तस्मिन् स्थावरमेव प्रतिष्ठापयेत्।

### मृण्मयविमाने ध्रुवार्चने सति शैलविमानकरणेच्छायाम्

मृण्मये विमाने ब्रह्मस्थाने लघुबेरं प्रतिष्ठाप्य, अर्चने वर्तमाने पश्चात् ध्रुवबेरं शिलादिभिर्विमानं कर्तुमिच्छेद्देवो तद्वस्तवशेन विमानं परिकल्प्य, दैविकभागे देवीभ्यां सह देवं प्रतिष्ठाप्य पूर्वार्चितं बेरं कौतुकार्थं तस्योत्तरे चोत्सवं बलिबेरं च प्रतिष्ठापयेत्।

### पुनर्विमानकरणे विशेषः

पूर्वं मृदालये ध्रुवार्चबेरे अर्च्यमाने पश्चाच्छिलाभिरिष्टकाभिर्वा विमानं कर्तुमिच्छेत्, तस्य बेरस्य रक्षार्थं शिल्पिस्पर्शविघातार्थं च बालधामवत्काष्ठेन पञ्जरं कृत्वा तस्याधस्तात् सशल्यं चेत् येन केनचित् संशोध्य युग्महस्तेन तद्वेरवशाद्वा सौधं कृत्वा तद्वेरसमविस्तारमधमम्, अध्यर्धं मध्यमं, द्विगुण-मुत्तमं, समचतुरश्रं कृत्वा तस्य चतुर्भागं त्रिभागमर्धं वा गर्भागारं तच्छेषं भित्तिविष्कम्भं समण्टपं विमानं पूर्ववत् कारयेत्। शिलेष्टकामिश्रविमाने तस्य भागान्ते वर्गान्ते वा मिश्रं कारयेत्। एवं कर्तुमशक्तश्चेत्तस्याऽधिष्ठानादूर्ध्वं यथेष्टस्थाने मिश्रद्रव्येण कारयेत्।

### ध्रुवबेरे वर्णक्षयादौ

ध्रुवबेरे वर्णक्षये, स्फुटितादिदोषसम्भवे च, अल्पदोषे, ध्रुवबेरस्थानं शक्तिं कुम्भे अम्भसि समावाह्य तत् कुम्भं कौतुकादींश्च, समादाय मालिकायां मण्टपे वा सन्यस्य कुम्भस्थां शक्तिं कौतुकादिषु समावाह्य वेलायां कुम्भे समारोपयेत्।

दिनद्वये अतीते अन्यत्कुम्भं समादाय साधयित्वा कुम्भात् शक्तिं कुम्भे समावाह्य अर्चयेत्।

दिनत्रये चैवं कुम्भशोधनं कृत्वा समाचरेत्।

पश्चाद्वर्णानुलेपनादीनि कृत्वा संशोध्य वास्तुहोमं हुत्वा पुण्याहं वाचयित्वा ध्रुवबेरशुद्धिं कुम्भं बिम्बं च समादाय, अभ्यन्तरं प्रविश्य कौतुकादीन् संस्थाप्य पूर्ववदक्षरन्यासादीनि कृत्वा कुम्भस्थां शक्तिं ध्रुवबेरे समारोप्य, ध्रुवबेरात्कौतुकादिषु समावाह्य अर्चयेत्।

दोषगौरवान्मासादूर्ध्वं कालमपेक्षितं चेत् देवं बालालये प्रतिष्ठाप्य मृण्मयं चेद्धारुशूलं शोधयित्वा शैलं चेच्छिलान्तं शोधयेत्।

नवमूर्त्यादितले दुष्टे

नवषट्पञ्चमूर्तिविमाने यत्तलं दोषदुष्टं तत्तलं समुद्दिश्य; बालस्थानं प्रकल्प्य कौतुकादीन् संस्थाप्य अर्चयेत्। पश्चान्निर्दोषे तले कौतुकादीन् समभ्यर्च्य पुनः स्थापनं कृत्वा अर्चयेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ध्रुवबेरप्रायश्चित्त-विधिर्नाम द्विसप्ततितमः पटलः ॥ ७२ ॥

### अथ त्रिसप्ततितमः पटलः

जीर्णे बेरे सति दोषः तत्यागप्रकारश्च

अथ जीर्णबेरपरित्यागविधं वक्ष्ये - सद्यस्तद् बेरत्यागं न कुर्याच्चेत् कर्त्राराधकयोर्ग्रामस्य च महद्भयं स्यात्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जीर्णं सर्वं संशोध्य, नववस्त्रैराच्छाद्य दर्भरज्जुभिर्बद्ध्वा ब्राह्मणैरेव वाहयित्वा समुद्रगां नदीम् अन्यमशोष्यजलाशयं वा, गत्वा तत्तीरे प्रपां कृत्वा अग्निमौपासनमाधाय आधारं हुत्वा वैष्णवं शतशो हुत्वा दद्भ्यः स्वाहेत्यङ्गहोमं व्याहृत्यन्तं हुत्वा

वस्त्रबन्धं विमोच्य आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा वारुणं, वैष्णवं च, जप्त्वा तज्जले प्रक्षिप्य तत्तीर्थे स्नानं कुर्यात्। दारवं चेदेवमेव कृत्वा वह्नौ दाहयित्वा तद्भस्म जले प्रक्षिपेत्। देव्यादि परिषद्देवानां तत्तन्मन्त्रं, वैष्णवं च, हुत्वा तथैव भस्मजले प्रक्षिपेत्। पश्चादाचार्यदक्षिणां दत्त्वा आलयमाविशेत्।

### कौतुकादीनामङ्गहीने अङ्गादिस्वरूपं च

कौतुकादीनामङ्गहीने सति (कर्तव्यम्) उदर वक्षः कण्ठशिरांसि महाङ्गानि, पादहस्तबाहवोऽङ्गानि, अङ्गुलीकर्णनासादयः प्रत्यङ्गानि, अम्बराऽऽभरणाऽऽयुधशिरश्चक्रपीठ प्रभामण्डलानि उपाङ्गानि इत्याचक्षते।

### उपाङ्गहीने प्रायश्चित्तम्

तस्मादुपाङ्गे हीने पूर्ववत् कुम्भं संसाध्य तच्छक्तिं कुम्भे समावाह्य तद्विम्बस्य पुनस्सन्धानं कृत्वा जलाधिवासादीनि कृत्वा वास्तुहोमं हुत्वा पञ्चगव्यैः कुशोदकैश्च संस्नाप्य सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य कुम्भस्थां शक्तिं तद्विम्बे समावाह्यार्चयेत्॥

### प्रत्यङ्गहीने प्रायश्चित्तम्

प्रत्यङ्गे हीने तच्छक्तिं महाबेरे समारोप्य बिम्बमुद्धृत्य पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य तुल्यलोहेन सन्धानं कृत्वा जलाधिवासादीनि कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

### अङ्गहीने प्रायश्चित्तम्

अङ्गहीने तद्वेरं सन्धानयोग्यं चेत्तथैव कुर्यात्। अयुक्तं चेन्महाङ्गे हीने च बेरं भूमौ पिधाय तस्योपरि अङ्गहोमं हुत्वा महाशान्तिं च हुत्वा तद्दिने अतीते बिम्बमुद्धृत्य पञ्चगव्यैः प्रक्षाल्य अग्नौ क्षिप्त्वा त्रिशुद्धिं कृत्वा राजतं चेत् द्विर्दग्ध्वा रौक्मं चेत्सकृद्दग्ध्वा तद्व्येण पूर्ववत् बिम्बं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेत्।

### पटादावालिख्याऽर्चितस्य जीर्णे कर्तव्यम्

पटे कुड्ये वा; आलिख्याऽर्चितं बेरं जीर्णं चेत् तच्छक्तिमकमण्डले समारोप्य नवीकृत्य पुनःप्रतिष्ठामाचरेत्।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे कौतुकादिजीर्णबेर-परित्यागविधिर्नाम त्रिसप्ततितमः पटलः ॥ ७३ ॥

### अथ चतुःसप्ततितमः पटलः

#### आचार्यसङ्करे

अथाचार्यं कर्षणकाले वरयित्वा कर्षणादीनि प्रतिष्ठान्तानि, नित्यार्चन-स्नपनोत्सवप्रायश्चित्तं विशेषार्चनादीनि नित्यनैमित्तिककर्माणि, सर्वाणि च, तेनैव कारयेत्। अचार्याभावे तत्पुत्रं, पौत्रं, नप्तारं, तद्वंशजं वा कारयेत्। अयुक्तश्चेत्तमनुज्ञाप्य (ते अयुक्ताश्चेत् ताननुज्ञाप्य) पूर्ववदन्यमाचार्यं वरयेत् तदभावे तच्छिष्यं प्रशिष्यं वा वरयेत्।

आचार्यसन्निधौ नान्यमाचार्यं वरयेत्। यदि वरयेत् तत्स्थानस्य, ग्रामयज-मानयोश्च आशु विनाशो भवति। राज्ञो, राष्ट्रस्य च, परचक्रभयं भवति। तदर्चनं निष्फलं भवति। तस्मादाचार्यसङ्करं न कुर्यात्। अज्ञानादर्थलोभाद्वा आचार्यं सङ्करे सति, पौण्डरीकाग्नौ महाशान्तिं हुत्वा आचार्यं नमस्कृत्य 'क्षमस्वे'ति याचित्वा पूजयित्वा तेनैव तत्तत्कर्म पुनरपि कारयेत्।

#### आचार्यादीनामलाभे

आचार्यादीनामलाभे तद्रूपं पटे लिखित्वा तं नमस्कृत्य तत्सन्निधौ अन्यं युक्तमाचार्यं वरयेत्। एकस्मिन् काले बहुकर्मणि(सु) प्राप्ते(षु) सति, (त्सु) आचार्यं प्रणम्य, तद्विधिना तत्पुत्रादिभिः कारयेत्। तदलाभे त्वाचार्य एव तन्त्रयित्वा करोतीति विज्ञायते।

योगमार्गेण प्रतिष्ठितस्य मार्गान्तरेण प्रतिष्ठाकरणे दोषः

पूर्वं योगमार्गेण (वा) प्रतिष्ठाप्य, अर्चने प्रवर्तमाने पश्चात्तस्य देवीभ्यां सह प्रतिष्ठां कारयेच्चेदाभिचारिकं भवति।

(पूर्वं ध्रुवकौतुकसंयुक्ते अर्च्यमाने पश्चाद्विमानध्रुवयोर्विनाशश्चेत् ध्रुवार्चनमेव ब्रह्मस्थाने प्रतिष्ठाप्य विधिवदर्चयेत्। तत्तत्कौतुकबिम्बमुत्सवार्थं प्रतिष्ठापयेदिति केचित्)

स्थानकासनशयनेषु व्यत्यासे व्यवस्था

स्थानकेचासनं शयनं वा कर्तुरिच्छया कुर्यात्। आसने स्थानकं विना, शयनमेव कुर्यात्। शयने स्थानकासने न कारयेत्। कौतुकं स्थितमौत्सव-मासीनं कौतुकमासीनमौत्सवं स्थितं वा कारयेत्। स्नपनबलिबेरं च सर्वत्र स्थितमेव कारयेत्।

अवतारादीनां कौतुकबेराणि सङ्कराणि चेत् प्रायश्चित्तम्

अवताराणां, पञ्चमूर्तीनां च, कौतुकबेराणि अन्योन्यसङ्करेण स्थापयेच्चे-न्महत्तरो दोषो भवति। तद्दोषशमनार्थं महाशान्तिं हुत्वा यथास्थाने स्थापयेत्।

कौतुकादीनां पुनःप्रतिष्ठासमये साङ्कर्येऽपि दोषाभावः

पुनःप्रतिष्ठाकाले कौतुकस्नापनोत्सवबलिबेराणामन्योन्यसङ्करस्थापनं निर्दोषमित्याचष्टे मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे आचार्यसङ्करयोग-भोगादिसङ्करविधिर्नाम चतुस्सप्ततितमः पटलः ॥ ७४ ॥

## अथ पञ्चसप्ततितमः पटलः

अद्भुतशान्तिः

अद्भुतोदयनिमित्तं तत्र शान्त्यकरणे दोषः

अथाद्भुतशान्तिं व्याख्यास्यामः। नराणां पापबाहुल्यादपराधबाहुल्याच्च, देवास्सृजन्यद्भुतानि। तेषु दृष्टेषु सद्यः शान्तिं कुर्यात् अज्ञानादर्थलोभाद्वा न कुर्याच्चेत् कर्त्राराधकयोर्ग्रामस्य च महद्भयं राज्ञो राष्ट्रस्य च क्षोभश्च जायते।

शान्तिकरणे कालः

तस्मात् द्वादशाहाभ्यन्तरे शान्तिं कुर्यात्। द्वादशाहातीते महाशान्तिं हुत्वा वैष्णवान् सम्पूज्य शक्तितो दक्षिणां दत्वा आरभेत्। मासे अतीते महाशान्तिं सप्ताहं हुत्वा विप्रशतं भोजयित्वा देवमनुमान्य कुर्यात्। षण्मासातीते भगवान्न रमेत। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिमारभेत।

अद्भुतानां त्रैविध्यम्

अद्भुतानि त्रिविधानि - दिव्यानि, आन्तरिक्षाणि, भौमानि चेति।

तत्र दिव्यानि

दिव्यानि ग्रहविकार, ग्रहयुद्ध भेदाऽनावृष्टि, सर्वग्रासोपराग, नक्षत्रभेदा-नीत्येवमादीनि।

अन्तरिक्षाणि

आन्तरिक्षाणि निरन्तरपरिवेषो वर्णान्तरबहुलपरिवेषो रात्राविन्द्रचापम्, आकाशे देवसङ्घ अशन्युल्कापातराहुपुच्छदर्शन, पतन, धूमेन्द्रकेतु, प्रतिसूर्य, नक्षत्रपुच्छप्रतिचन्द्रादीनि।

### भौमानामनेकत्वम्

भौमानि चरस्थिरभावादनेकधा।

### तत्र चरेषु भौमानि

चरेषु - देशकालस्वभावविरुद्धयुग्माधिकप्रसूतिः वानर सर्पाश्वमार्जारादियोजनानां, नाग गो हय महिषादि विपरीतयोजननं, पक्षिसर्पक्रमि कीटादिविपरीतवर्ण विपरीताकार विपरीतालयावास विपरीताश्रयाश्च, आलये रक्तशिथिलीसर्पदर्शनमित्येवमादीनि।

तेषां दिव्यान्तरिक्षभवानि उत्तमोत्तमानि। नरभवानि उत्तमानि। नागगोहयमहिषादिभवानि मध्यमानि। पक्षिसरीसृपादिभवानि अधमानि।

### स्थिरेषु भौमानि

स्थिरेषु प्रतिमारोदन, हसन, जल्पन, परिवर्तन, स्वेद, रुधिरस्राव, ज्वलन धूमीकृताङ्ग, क्रिमिकीटपतङ्गाद्युद्भवाकालस्फोटन, धूमाऽङ्गकम्पन, स्वापन, तृण, वल्मीकोद्भव, रक्तस्त्रीदर्शन, प्रतिलोम, पतित, पाषण्डान्त्यजाति, सुगालादिवर्णाऽस्पृश्यस्पर्शन, प्रवेशन (स्थूणा) स्तम्भविरोहण, चलन, परिवर्तनाऽपसर्पण, भित्तिकवाटासन, शयनायुधानि अ(धाऽ)ग्निहोत्रापस्करविकार मक्षिका वृक्षपतनप्र(परि)वर्तनोपसर्पण फलपुष्प पत्रशाखादिविपरीतदर्शन जलरक्तस्रावादीनि।

### तेषां स्थानभेदात्

तेषु बेरपीठ गर्भगृहभवानि ब्राह्मण राज राष्ट्रविनाशकारणानि। विशेषेण कर्त्राराधकयोश्च प्रासादोत्पन्नानि क्षत्रियस्य। प्रासादे अधिष्ठान पादप्रस्तर ग्रीवाशिखरोद्भवानि क्रमेण क्षत्रियवंशोद्भव मुख्याभिषेकयोग्ययुवराजाऽभिषिक्तमहाराजानामातंकभयानावृष्टिकराणि प्रथमावरणे वैश्यजातीनां,

मन्त्रिपुरोहितस्य, माण्डलिकानां च भयावहं, प्राणपीडादि भयप्रदं च।  
द्वितीयावरणादिषु, शूद्रजातीनां सर्वदुःखकरम्। सस्यनाशनम्, गजाश्वाजमहिष-  
पशूनां नाशकरम्, अग्निकुण्डे पुरोहितस्य, चतुर्मुखस्थाने द्विजातीनां, रुद्रालये  
सर्वजातीनां, गुहालये नृपस्य, मण्डलिकानां च वक्रतुण्डालये सेनेशानां,  
श्रियआलये राजपत्नीनां, दुर्गास्थाने अन्यस्त्रीणां, मातृस्थाने निकृष्टजातीनां,  
सोमस्थाने चौषधीनां, भास्करालये नृपवाहनशस्त्रजीविनाम्, अन्यदेवालये  
तत्तद्भक्तानामपि लक्षयेत्। आस्थानमण्डपसभामण्डपराजवेश्म प्राङ्गणक्रीडा-  
स्थान महानसाऽऽचार्य यजमानादि सर्वेतर वर्णवेश्मचैत्यवृक्षादिषु सम्भूतानां  
वल्मीकरक्तस्त्रीदर्शन मक्षिकादीनां फलानि दिविभागेन विज्ञेयानि।

### भौमेषु उत्तमत्वादि

अथ भौमेषु देवबेराऽर्चापीठ गर्भगृहाभ्यन्तरेषु उत्पन्ना दोषा उत्तमोत्तमाः।  
प्रथमावरणे मध्यमाः। शेषेष्वधमाः। राजवेश्मनि उत्तमोत्तमाः। परितोऽङ्कणे  
उत्तमाः। अन्तर्वास्तुके मध्यमाः। बहिर्वास्तुकेषु अधमाः।

### दिव्यादिषु

दिव्यान्तरिक्षयोश्चिकित्सा नास्ति। शान्तिर्भवति। भौमेषु चरेषु  
निमित्तनैमित्तिकौ देशान्तरे वासयित्वा, शान्तिमारभेत। स्थिरेषु प्रतिमारोदन  
हसनज्ज्वलनेषु तरुणालये बेरं संस्थाप्य तद्वेस्थां शक्तिं समारोप्य शान्तिं  
कृत्वा पुनः स्थापनमाचरेत्।

परिवर्तने समारोपणाऽनन्तरे शिल्पिना, अन्येन वा, पुनः स्थापनं  
कृत्वा पूर्ववच्छान्त्यादिकमाचरेत्।

स्वेदरुधिरस्रावयोश्च रोदनवदाचरति। क्रिमिकीट पतङ्गतृणकवकाद्युद्भवे  
पूर्ववच्छक्तिं समारोप्य पुनस्सन्धानं युक्तितः कृत्वा शान्त्यादीन्याचरेत्।

अकालस्फोटनादिकेऽपि तद्वद्वल्मीकोद्भवे देवबेरार्चापीठालयाभ्यन्तरेषु तरुणालये देवं प्रतिष्ठाप्य यावद्दोषदर्शनं तावत् खनित्वा सर्वत्र संशोध्य पञ्चगव्यादिनाऽभ्युक्ष्य पुनस्सन्धानं कृत्वा पुनः स्थापनमाचरेत्।

प्रासादबाह्ये शैलेष्टकाविवरे चोत्पन्ने सूक्ष्मशस्त्रेण शिल्पिना, अन्येन वा, व्यवशसिते रन्ध्रे वा, हिङ्गुमरीचादीनि जले पेषयित्वा आपूर्य, अश्मना शर्करानालिप्य, दिव्यशान्तिं कुर्यात्। पुनरुत्थितं चेत् एवं समाचरेत्।

मक्षिकादर्शने तद्व्यपोह्य शुद्धिं कृत्वा शान्तिमारभेत।

अस्पृश्यस्पर्शने शुद्धिं कृत्वा शान्तिं समाचरति।

स्थूणादिरोहणादिषु पुनस्सन्धानं कृत्वा शान्तिमारभेत।

अकारणे वृक्षपतनादिषु तत्सन्त्यज्य; शान्तिं कुर्यात्।

राजगृहे चोत्पन्ने राजानं वेश्माऽन्तरं प्रवेश्य, शान्तिं कृत्वा पुनरभिषेकं कृत्वा देवब्राह्मणानुज्ञया पुनर्गृहप्रवेशं कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे उत्पातशान्तिविधि-  
नाम पञ्चसप्ततितमः पटलः ॥ ७५ ॥

### अथ षट्सप्ततितमः पटलः

शान्तिभेदः

अथ उत्तमोत्तम मध्यमोत्तम मध्यमाधमास्पृश्यानां यथाक्रमेण अद्भुत-  
शान्तिः प्रभूतशान्तिः महाशान्तिः शान्तिः शुद्धिरिति शान्तिः पञ्चधा भवति।

अद्भुतशान्तिः

तासु अद्भुतशान्तिं वक्ष्ये - देवालयाऽभिमुखे उत्तरे च ऐशान्यां वा,  
पर्वताग्रे तटाकतीरे वा, मण्टपं प्रपां कूटं वा, षोडशस्तम्भयुतं, चतुर्हस्तप्रमाण-

स्तम्भान्तरं तालोन्नततलयुतं कृत्वा मध्ये श्रामणकाऽग्निकुण्डं कृत्वा अधस्तात् द्वादशाङ्गुलं खनित्वा तत्प्राच्यां द्विहस्तायतविस्तारं हस्तमात्रसमुत्सेधं स्थण्डिलं कृत्वा प्रागादिचतुर्दिक्षु आहवनीयाऽन्वाहार्यं गार्हपत्याऽऽवसथ्यकुण्डानि कृत्वा आग्नेयादिषु कोणेषु औपासनाग्निकुण्डानि कृत्वा द्वारेषु तोरणपूर्णकुम्भ-कदलीपताकाङ्कुर दर्भमालास्तम्भवेष्टनादैरलङ्कृत्य स्थण्डिले धान्यराशिं विकीर्य तन्मध्ये तण्डुलेनाऽष्टदलपद्मं कृत्वा तन्मध्ये स्वर्णरजतताम्रमृत्तिकानामन्यतमेन कृतं, द्वात्रिंशप्रस्थसम्पूर्णं कुम्भं यवान्तरं तन्तुना वेष्टितं वस्त्रयुग्मेनाऽऽवेष्ट्य सौवर्णानि अङ्गुलादहीनानि अष्टमङ्गल पञ्चायुधवर्णचिह्नानि रत्नस्वर्णरजतताम्र-कांस्यत्रपुसीसाऽऽयसतीक्ष्णकान्तानि आदित्यादि नवग्रहरूपाणि च विक्षिप्य शुद्धजलेनापूर्य निधाय कर्पूरैलालवङ्गचन्दनोशीरादि सर्वगन्धद्रव्याणि च, अशोकाश्चत्थपल्लवानि च, निक्षिप्य तन्मुखं तन्तुना वेष्टितपिधानेन पिदध्यात्।

आचार्यम् ऋत्विजश्च वरयित्वा नववस्त्रोत्तरीयाङ्गुलीयकादैरलं(कुर्यात्) कृत्य अग्निकुण्डेष्वधारं हुत्वा आदित्याङ्गारकमन्दबुधसित बृहस्पतिचन्द्रेभ्यः प्रागाद्युदगन्तं प्रदक्षिणं ध्यात्वा आवाह्य अभ्यर्च्य अष्टाक्षरेणायुतम्, अष्टोत्तर-सहस्रं वा अभिमृश्य ग्रहशान्त्युक्तविधानेन तत्तद्देवत्यं, चरुसमिधाज्यादीभि-र्नित्यमष्टोत्तरसहस्रं हुत्वा श्रामणकाग्रौ बिल्वपत्रैर्धृताऽऽप्लुतैर्नित्यमष्टोत्तर-सहस्रमष्टाक्षरेण हुत्वा विष्णुगायत्र्या बिल्वसमिधाज्यं चरुसं लाजाऽपूपं व्रीहितिलदूर्वापद्मैश्च प्रत्येकमाचार्यो हुत्वा आज्येनाऽष्टोत्तरसहस्रमष्टाक्षरेण हुत्वा आज्येन वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं च हुत्वा नृत्तगेयवादैराघोष्य चतुर्वेदान् यथादिशमध्याप्य नित्यं ऋत्विग्भ्यः दक्षिणां दद्यात् एवं सप्ताहम्।

यद्देवालये दोषश्चेत् कुम्भपार्श्वे स्थण्डिले तं देवं संस्थाप्य अभ्यर्च्य हविर्निवेद्य देवसन्निधौ होमं हुत्वा अन्ते नवाहं, सप्ताहं वा, उत्सवं कारयेत्। दिव्यान्तरिक्षयोः कुम्भजलेन राजानमभिषेचयेत्। भौमेन तं देशं सम्प्रोक्ष्य अवशिष्टजलेन राजानं, राजपत्नीं चाऽभिषेचयेत्। सुवर्णपशुभूम्यादिभिराचार्यं

सम्पूज्य पश्चाद्विष्णोर्दक्षिणां दद्यात्। राजगृहे चेत् तत्समीपे मण्डपं कृत्वा पूर्ववत् गृहशान्तिं, श्रामणकाग्निहोमं, कुम्भसाधनं च, कृत्वा सप्ताहान्ते राजानं, कुम्भजलेनाऽभिषेचयेत्।

आचार्यादिभ्यः प्रतिष्ठोक्तदक्षिणां दत्वा अङ्कुरानर्पयित्वा शुभे अनुकूले नक्षत्रे अभिषेकं कृत्वा गृहप्रवेशं च कुर्यात्।

सर्वग्रासोपरागादि दिव्याद्भुतशान्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यः शक्त्यानुकूलं स्वर्णपशु-भूम्यादिनि दद्यादिति विज्ञायते॥

### अनावृष्टौ कर्तव्यम्

अनावृष्टिदोषश्चेच्छीतकुम्भं निदध्यात्। द्वात्रिंशत् प्रस्थसम्पूर्णं कुम्भं सङ्गृह्य पूर्ववत्साधयित्वा सर्वतीर्थमावाह्य, अभ्यर्च्य, देवाभिमुखे धान्यपीठे सौवर्णमण्डलयुतं पद्मं, हेमपात्रे न्यस्य तस्मिन् देवेशमावाह्य अभ्यर्च्य, तद्योर्ध्वो चतुष्पालिकायां कुम्भं सन्यस्य कुम्भमूले सूचीमात्रं सुषिरं कृत्वा अविच्छिन्नधारया देवेशं सेचयेत्।

वेतससमिद्धिः, पालाशैर्वा, पञ्चवारुणमष्टोत्तरसहस्रं श्रामणकाग्नौ हुत्वा दिशाहोमेषु (अष्टसु प्रत्येकं) अष्टोत्तरसहस्रं पञ्चवारुणं वेतससमिद्धिः जुहुयात्। आज्येन वेतससमिद्धिश्च, प्रत्येकम्, 'इन्द्रं, प्रणयन्त'मित्यष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात्। श्रामणकाग्निमेकमेव वा कुर्यात्। तद्वक्षिणे वज्रपाणिमावाह्य अभ्यर्च्य 'शचीसहाये'ति होतव्यम्। देवेशं विशेषतोऽभ्यर्च्य, स्नापनोत्सवादीनि कारयेत्।

एवमेव तत्तत्कर्मगौरवं ज्ञात्वा त्र्यहादि त्रिंशद्दिनान्तं श्रामणकाग्निं सङ्कल्य दिनेदिने कुम्भं पूरयित्वा सेचयेत्। तद्दिनान्ते देवस्य स्नपनं कृत्वा अभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्। आचार्यादिभ्यः दक्षिणां दद्यात्। तत्तत्कर्मान्ते समग्रावृष्टिः स्यात्। तस्माद्यत्नतः कुर्यात्॥

### कल्पान्तरम्

अथवा वर्षार्थो, दुर्भिक्षादिसर्वोपद्रवशान्त्यर्थागो वृद्धिकामौ च, स्नपनालयं पूर्ववदलङ्कृत्य तत्तत्कर्मगौरवं ज्ञात्वा यत्नतो बहुक्षीरं सङ्गृह्य आचार्यं वस्त्रोत्तरीयाद्यैः पूजयित्वा सोऽपि श्वभ्रात्राच्यां तण्डुलैर्दक्षिणोत्तराऽऽयतां पङ्क्तिं कृत्वा श्वभ्रादक्षिणस्यां श्रामणकाग्रिकुण्डं कृत्वा, अग्निमाधाय, नवकुम्भास्तन्तुना परिवेष्ट्य, प्रक्षाल्य, कुशेनोत्पूय, उत्पूतेन क्षीरेणाऽऽपूर्य, तत् पत्यां निधाय, पिधानैः पिधाय, अधिदैवमाराध्य, उपरि नववस्त्रेणाऽऽच्छादयेत्।

श्वभ्रपूजान्ते देवं प्रणम्य, स्वस्तिसूक्तेनाऽऽनम्य, (आनीय) श्वभ्रमध्ये प्रतिष्ठाप्य, अर्चयेत्।

तन्तुना वेष्टितकरके क्षीरं गृहीत्वा विष्णुसूक्तं, इषेत्वोर्जेत्वाद्यैरनुवाकैः क्रमात् क्षीरधारया देवं संस्नापयेत्। अग्निं परिषिच्य, विष्णोर्नुकाद्यैः अतोदेवाद्यैः मन्त्रेणाष्टाक्षरेण विष्णुगायत्र्या चाऽष्टाधिकसहस्रं जुहुयात्।

अथवा यावत्स्नपनं तावद्धरिद्राचूर्णेनोद्वर्त्य, आम्लाद्यैस्संशोध्य, गन्धोदकैस्संस्नाप्य, प्लोतेन निमृज्य, वस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य, अभ्यर्च्य, पायसादिहविर्निवेदयेत्। आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्। तत्तत्कामं सम्पूर्णमसंशयं लभेत।

### ध्रुवबेरार्चनं चेत् अनावृष्ट्यादौ कर्तव्यम्

ध्रुवबेरार्चनं चेत् प्रमुखे च एवमेव संसाध्याऽऽनीय, तत्रैव स्नपनं कुर्यात्। तत्तत्कर्मानुरूपम्, एतेन विधिना त्र्यहं, पञ्चाहं वा, क्षीरस्नानं कारयेत्। एवं घृताभिषेकं वा, कारयेदिति विज्ञायते।

### प्रभूतशान्तिः

अथ प्रभूतशान्तिं वक्ष्ये -

पूर्ववन्मण्टपादीनि कृत्वा, कारयित्वा, दिशाहोमं विना श्रामणकाग्रावेव यथोक्तं हुत्वा, पूर्ववत् कुम्भसाधनं कृत्वा सप्ताहान्ते अष्टोत्तरशतम्, अष्टचत्वारिंशद्वा, कलशानभ्यर्च्य अभिषिच्य, देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य निवेदयेदिति विज्ञायते।

महाशान्तिं वक्ष्ये कुम्भं विना श्रामणकाग्रौ बिल्वपत्रैराज्याक्तैः अष्टोत्तरशतसहस्रम्, अष्टाक्षरेण हुत्वा आज्येन, वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च हुत्वा, त्र्यहान्ते शुद्धस्नपनविधिना स्नापयित्वा अर्चयेत्।

एकाहे औपासनाग्रौ शान्तिं जुहुयात्, ब्राह्मणान्भोजयित्वा, आचार्याय दक्षिणां दद्यात्।

**शुद्धिः**

शुद्धिं वक्ष्ये। वास्तुहोमं हुत्वा, बिल्वपत्राद्यैः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं पूर्ववद्धुत्वा, पुण्याहं वाचयेत्। आचार्याय दक्षिणां दत्वा, ब्राह्मणार्हान् भोजयेत्। घटसंस्कारं सर्वत्र वा कुर्यात्।

**सर्वशान्तिः**

अथ सर्वशान्तिं व्याख्यास्यामः। अपमृत्युभये महाव्याधिपीडने ग्रहकोपे परसेनाभिभवे महार्थनाशे बन्धुक्षये आभिचारनिपीडने अनावृष्ट्यां पराजिते दुर्भिक्षे दुःखत्रयाभिभवे च सर्वशान्तिमारभेत।

सप्ताहं, नवाहं वा, द्वादशाऽक्षरेण प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रं होमं कुर्यादिति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे शान्तिपञ्चकविधिर्नाम षट्सप्ततितमः पटलः ॥ ७६ ॥

## अथ सप्तसप्ततितमः पटलः

### तन्त्रसङ्करे प्रायश्चित्तम्

अथ तन्त्रसङ्करप्रायश्चित्तं वक्ष्ये।

वैष्णवस्याऽन्यतन्त्रेण सङ्करे सति तद्ग्रामयजमानराष्ट्राणामाशु विनाशाय भवति। तस्मात् शीघ्रमपहाय अब्जाग्नौ वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं, पारमात्मिकमीङ्कार(रादि) मष्टाशीतिं चाऽष्टोत्तरशतं हुत्वा पूर्ववत् कारयेत्।

### तन्त्रद्वैविध्यादिकम्

वैष्णवं द्विविधं वैखानसं पञ्चरात्रमिति, वैखानसं वैदिकं, वैदिकैरर्चितम् ऐहिकाऽऽमुष्मिकफलप्रदम्। पञ्चरात्रमाग्नेयम्, अवैदिकं दीक्षितैरर्चितम्, आमुष्मिकफलप्रदम्, सौम्यं सर्वत्र सम्पूज्यम्।

ग्रामादिषु वास्त्वङ्गाऽऽलये मध्ये पश्चिमे ब्राह्मणानां गृहेषु वाऽर्चयेत्।

आग्नेयम् अवास्त्वङ्गाऽलये पर्वतारण्यादिषु च अर्चयेत्।

सौम्ये अस्मिन् विधौ पञ्चरात्रेणाऽऽग्नेयेन सङ्करे सति राजाराष्ट्रविनाशाय भवति। तद्दोषशमनार्थं अब्जाग्नौ महाशान्तिं हुत्वा अष्टोत्तरशतकलशैर्देवं संस्नाप्य वैष्णवान् सम्पूज्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पुनस्तेन विधिना कारयेत्।

पञ्चरात्रविधानेन प्रतिष्ठाप्य, वर्तमाने अर्चने हीने सति सौम्यस्य प्रवेशनं कर्तव्यं तत् राजाराष्ट्रसमृद्धिकरं भवति।

पौण्डरीकाग्नौ महाशान्तिं हुत्वा वैखानसविधिना तद्वेरं विमानं च कर्षणादिभिस्संस्कारैस्संस्कृत्य प्रतिष्ठां कारयेत्। ततःप्रभृति तेनैव सर्वं समाचरेदिति विज्ञायते।

### अनुक्तदोषप्रायश्चित्तम्

अनुक्तदोषप्रायश्चित्तं वक्ष्ये।

अत्रानुक्तेषु दोषेषु सर्वेषु पौण्डरीकाग्नौ वैष्णवं षट्कृत्वो व्याहृती-  
श्चतुष्कृत्वः? अष्टाक्षरमष्टकृत्वो, द्वादशाक्षरं द्वादशकृत्वो, हुत्वा विष्णुसूक्तं,  
पुरुषसूक्तम्, एकाक्षरादिसूक्तं श्रीसूक्तं महीसूक्तं च, हुत्वा देवं संस्नाप्याऽभ्यर्च्य  
हविर्निवेदयेत्।

तत् तद्दोषोपशमनं सर्वशान्तिकरं भवति।

महादोषेषु एतैस्सह पारमात्मिकमीङ्कार(रादि)मष्टाशीतिं सर्वदेवत्यं च  
हुत्वा, अष्टोत्तरकलशैः देवं संस्नाप्य अभ्यर्च्य महाहविर्निवेदयेत्। एतत्सामान्य-  
प्रायश्चित्तं भवति। शान्तिहोमविधानेन वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं च  
जुहुयात्। महाशान्तिविधाने च तैस्सह पारमात्मिकमीङ्काराद्यष्टाशीति-  
मेकाक्षरादिसूक्तं, श्रीसूक्तं, महीसूक्तं च, जुहुयादिति केचिदिति आह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे तन्त्रसङ्करादि सर्वदोष-  
प्रायश्चित्तविधिर्नाम सप्तसप्ततितमः पटलः ॥ ७७ ॥

### अथ अष्टसप्ततितमः पटलः

#### पवित्रारोपणम्

अथ पवित्रारोपणं वक्ष्ये।

#### पवित्रारोपणस्य फलम्

सर्वयज्ञफलप्रदं, सर्वदोषोपशमनं, सर्वतुष्टिकरं, सर्वकामप्रदं सर्वदोषोप-  
शमनं सर्वतुष्टिकरं, सर्वकामप्रदं, सर्वलोकशान्तिदं ह्येतन्मन्त्रक्रियाद्रव्यहीनं  
यत् कृतं तद्दोषशान्त्यर्थं पवित्रारोपणं कुर्यात्। पवित्रारोपणहीना या पूजा  
सा निष्फला भवति राजाराष्ट्रं विनश्यति। तस्माद्यत्नेन पवित्रमारोपयेत्।

### तस्येष्टकालः

आषाढश्रावणप्रोष्ठपदेषु मासेषु चान्द्रेषु, सौरेषु वा केचिद्वदन्ति। शुक्लद्वादश्यां विष्णुपञ्चदिनेषु वा केचिदाचक्षते। संसर्पाऽहस्वतिमासं तिथिवारनक्षत्रशून्यं, दशम्यादिदिनं (म्येकादशीमिश्रदिनम्) वर्जयित्वा, अन्यदोषैर्विना आरोपयेत्। राजाज्ञया चेत् एतेष्वपि पवित्रमारोपयेत्।

### पवित्रारोपणप्रयोगः

आलयात्पुरतो मण्टपे, प्रपायां वा, यागशालां कृत्वा पादैः षोडशै, श्रतुर्विंशद्भिर्वा(त्यावा) अन्तस्तम्भविवर्जितं वा, तन्मध्ये द्विहस्ताऽऽयत-विस्तारां, तालोच्छ्रयामष्टाऽङ्गुलोच्छ्रयां वा, दर्पणोदरवद्वेदिं कृत्वा चतुर्द्वारतोरण-पूर्णकुम्भाऽङ्कुरदर्भमालातरङ्गस्तम्भवेष्टनमुक्तादामादिभिरलङ्कृत्य, वेद्याः पुरतोः पौण्डरीकमग्निकुण्डं सभ्याग्निकुण्डं वा कृत्वा, गोमयेनोपलिप्य पञ्चवर्णै-रलङ्कृत्य, सम्भारानाहरेत्।

गन्धतोयैः आपो हिरण्य, पवमानैः प्रोक्ष्य तद्दिनात्पूर्वं पूर्ववदङ्कुरानर्पयित्वा पद्मक्षौम सुवर्ण सूत्रमुत्तमम्। मध्यमं रौप्यम्, अधमं कार्पासम्।

सर्वदोषविवर्जितं, पतिव्रता सुमङ्गल्या ब्राह्मण्या कन्यकया वा निर्मितं सूत्रं गृह्णीयात्। तदलाभे पण्यविक्रयिणः सङ्गृह्य, मूषिकादिभिराघ्रातं, केशयुतं स्थूलं कृशं वर्जयित्वा, सर्वतःसमं सूत्रं गायत्र्या त्रिगुणीकृत्य, 'आपोहिष्ठा, यन्मेगर्भ' इति कुशाऽग्नैः पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य अष्टोत्तरशतं सूत्रं ग्रीवापृष्ठमारभ्य जान्वन्तमुत्तमम् चतुष्पञ्चशदूर्ध्वन्तं मध्यमम्, सप्तविंशतिः नाभ्यन्तमधमम्।

बिम्बाऽलम्बप्रमाणम् अष्टोत्तरसहस्रैर्वनमालां कुर्यात्।

ग्रन्थिश्चाङ्गुष्ठमात्रमुत्तमम् मध्यमाऽङ्गुलिप्रमाणं मध्यमम् अनामिकाऽङ्गुलि-प्रमाणमधमम् ग्रन्थिं विष्णुसूक्तेन बध्नीयात्।

उपवीतं सप्तविंशतिकग्रन्थि, यजमानाचार्यशिष्य वह्निकुण्डकुम्भानाम्  
अष्टग्रन्थि परिवाराणां द्वादशग्रन्थि, कुङ्कुमोशीरचन्दन सौवर्णराजतचूर्णेः  
यथालाभैः हरिद्राचूर्णेः ग्रन्थीनलङ्घ्य, 'इमे गन्धे'त्यगरुं धूपयेत्।

पूर्वोक्तेनाऽङ्कुरानर्पयित्वा, आचार्यादिः एकादश्यां प्रभाते स्नात्वा सन्ध्या-  
मुपास्य देवानद्भिस्तर्पयित्वा ब्रह्मयज्ञं कृत्वा तदालयमासाद्य प्रदक्षिणं प्रणामं  
च कृत्वा देवाभिमुखे समासीने ध्यायन् समाहितो अष्टाक्षरमन्त्रं जप्त्वा  
आसमाप्तेरुपोष्य स्त्रीशूद्रान् नाऽभिभाषयेत्। यागशालां प्रविश्य, 'भगवतो  
बलेने'ति देवं प्रार्थयेत्।

द्वादशसूक्तैश्चतुर्वेदादिमन्त्रैः सं(स्ना)स्थाप्य अलङ्घ्यत्वाऽऽधारं हुत्वा  
आधारान्ते वैष्णवं, व्याहृत्यन्तं जुहोति। वेद्याः पश्चिमे धान्यपीठे सूत्राणि  
संस्थाप्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य पुण्याहं वाचयित्वा पूर्ववत् प्रतिसरमाबध्य  
पश्चाच्छय्यावेद्यां षड्द्रोणादहीनैः शालिधान्यैः तदर्धतण्डुलैः तदर्धतिलै(रु)-  
र्वोपर्युपर्यास्तीर्य साग्रां कुशान् दर्भान् प्रागग्रान्वा विन्यस्य पञ्चशयनानि,  
वासांसि वा ऽऽस्तीर्य धूपदीपैरष्टमङ्गलैः पञ्चायुधैश्च विन्यस्य सर्ववाद्यसमायुक्तं  
घण्टानादपूर्वं शाकुनसूक्तं पठन् आचार्यः स्थापकैस्सह पवित्रं शयनमारोप्य  
'यद्वैष्णव'मिति पवित्राण्यधिवास्य नववस्त्रैः पुष्पाऽक्षतैः शयनं प्रच्छाद्य,  
सूक्तं स्पृष्ट्वा पुरुषसूक्तं, रुद्रसूक्तम्, दुर्गासूक्तं, रात्रिसूक्तं, सारस्वतसूक्तं,  
विश्वजित्सूक्तं ऋतं सत्यं, सहस्रशीर्षं, श्रीसूक्तं भूसूक्तं, विष्णुसूक्तं, गोदानसूक्तम्  
आत्मसूक्तं, वैष्णवं जपेत् उत्तमं दशसूक्तं, मध्यमं सप्त, अधमं पञ्चसूक्तं  
जपेत् पश्चादूर्ध्वं सर्वरक्षाचक्रं सम्पूज्य, तस्य परितः आवरणत्रयदेवानां  
प्रादक्षिण्यक्रमेणाऽभ्यर्च्य शान्तगरुडचक्रन्यक्षादि विमानपालानां धान्यपीठे  
कूर्चान्निधाय पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य, मुद्रान्नकृसरैर्बलिं दत्वा, स्वपादं प्रक्षाल्य,  
दक्षिणे कर्णे स्पृष्ट्वा पश्चादग्निं प्रज्वाल्य तत्काले होतारमाहूय तं पादौ  
प्रक्षाल्य आचम्य सोदकं दक्षिणां दत्वा हौत्रं प्रशंस्य, तत्काले देवमूर्तीरावाहयेत्।

जुष्टाकारं च, स्वाहाकारं च, कृत्वा देवेशं शुद्धोदकैस्संस्नाप्य प्लोतेन विमृज्य वस्त्राभरणैरलङ्कृत्य पुण्यपुष्पाद्यैरर्घ्यान्तं सप्तविंशति विग्रहैरभ्यर्च्य अधिवासपवित्राणि देवमारोपयेत्। तदा श्रीभूम्योः शान्तादि सर्वदेवानामारोपयेत्।

आलयं, मण्डपं विष्णुसूक्तेन पुरुषसूक्तेन आवेष्ट्य महाहविः प्रभूतं वा यथाशक्ति निवेद्य पानीयाऽऽचमनं दत्वा कर्पूरजातीफलैलालवङ्गसहितं, क्रमुकफलताम्बूलं मुखवासं दत्वा बलिं निर्वपेदिति।

पूर्ववद्यजमानाचार्यशिष्याणां कृतं देवसन्निधौ दत्वा यागशालां प्रविश्य अग्निं प्रज्वालय परिषिच्य श्रीसूक्तं, महीसूक्तं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं हुत्वा सूत्रसङ्ख्या वैष्णवं प्रत्येकं जुहोति ईङ्कारादि पारमात्मिकं सर्वदेवत्यम्, 'धातादिपञ्चवारुणं मूलहोमं जुहोति।'

एवं कर्तुमशक्तश्चेत् विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं, सर्वदेवानां मूर्तिमन्त्रं हुत्वा एवं यजेत उत्तमम्। हौत्रादिसर्वमूर्तीनां पारमात्मिकं सर्वदेवत्यं विना मध्यमम् ध्यापयेत्।

अन्यदुक्तमधमम् प्रागादिचतुर्दिक्षु चतुर्वेदान् पूर्वादिचतुर्दिक्षु दक्षिण-वामयोर्वा आचार्य, ऋत्विजश्च परात्परतरं गुह्यं सर्ववेदार्थसारभूतम् अष्टाक्षरं द्वादशाक्षरं विष्णुगायत्रीं जपन् पुष्पाञ्जलिं दत्वा नृत्तगेयवाद्यैश्च रात्रिशेषं व्यपोह्य ततः प्रभाते त्वाचार्यः ऋत्विजश्च, स्नात्वा, सन्ध्यामुपास्य, देवादींस्तर्पयित्वा ब्रह्मयज्ञं कृत्वा देवालयं प्रदक्षिणं करोति।

देवं प्रणम्य पार्श्वे प्राङ्मुखं, उदङ्मुखो वा समासीतदेवाऽर्हतस्तिष्ठन् प्रणम्याऽनुमान्य निर्माल्यमादाय विष्वक्सेनं समाराध्य 'भूरग्रये'ति वेदिं प्रक्षाल्य, देवेशं नित्यपूजाविधानेनाऽऽभ्यर्च्य स्नानासने सूत्रं समारोप्य 'आपो, हिरण्य, पवमानैः' प्रोक्ष्य अभ्यर्च्य (हविर्निवेद्य) देवेशमलङ्कृत्याभ्यर्च्य

हविर्निवेद्य मुखवासं दत्वा पश्चाद्यागशालां प्रविश्य नित्यहोमं हुत्वा चरुणाऽज्येन वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, श्रीभूमिदेवत्यं, हुत्वा प्रत्येकं समिदाज्येन सहितमष्टाविंशतिपर्यायेण जुहोति। देवस्य पादौ स्पृष्ट्वा तत्सर्वं होमयेत्।

(ततः) पुण्याहं वाचयित्वा, तत्काले प्रतिसरं विसृज्य अधिवासपवित्र-मुत्थाप्य ध्वजैः छत्रैः पिच्छचामरैः भक्तैश्च परिवृतो नृत्तगेयसमायुक्तं शाकुन-सूक्तमुच्चार्य, सर्ववाद्यसमायुक्तं तोयधारापुरस्सरमालयं प्रदक्षिणीकृत्य, देवस्य प्रमुखे धान्यपीठे पवित्रं संस्थाप्य यजमान आचार्य भक्तैस्सह देवं प्रणम्य, कनिष्ठादिक्रमेण पवित्राणि आचार्यो हस्तादादाय, 'अतोदेवा'दिना कनिष्ठमारोपयेत्।

'विष्णोः कर्माणी'ति मध्यममारोप्य, विष्णोर्नुक'मित्युत्तममारोपयेत्। पश्चाद्रन्ध्रपुष्पाद्यैरभ्यर्च्य वनमालां गृहीत्वा पुरुषसूक्तमुच्चारन् देवमारोपयेत्। कौतुकस्नपनोत्सव बलिबेराणां सूत्रमारोपयेत्। एकबेरविधानं चेत् ध्रुवे सर्वं समाचरेत् प्रादुर्भावानामप्येवं पूर्वोक्तमुच्चारन्, तद्युक्तस्य (तस्य तस्य) कृतं पवित्रमारोपयेत्। परिषद्देवानां तत्तन्मन्त्रमुच्चार्य पवित्रमारोपयेत्।

अग्नौ'अग्निं दूत'मित्यग्निकुण्डप्रमाणं सूत्रमारोप्य दण्डप्रणामं कृत्वा यथाभागोपदंशं घृतगुडदधिफलमधुयुक्तं पञ्चहविः प्रभूतं निवेद्य पानीयाचमन-कर्पूराद्यैर्मुखवासं दत्वा बलिमाराध्य, बलिभ्रमणं कृत्वा, अग्निं विसृज्य पुण्याहान्ते आचार्यादीन् सम्पूज्य सुवर्णपशुरत्नादीनि सोदकं दक्षिणां दद्यात्।

### पवित्रोत्सवदिनसङ्ख्या

एवं नवाहं सप्ताहं पञ्चाहं त्र्यहमेकाहं वा विशेषतोऽभ्यर्च्य, ब्राह्मणान् वैष्णवान् सम्पूज्य वैष्णवान् भोजयित्वा सूत्रान् सर्वान् विसृज्य निर्मात्यं संशोध्य विष्वक्सेनं समाराध्य ददेत्। पुनः सोदकं दक्षिणां ददेत्। विपरीतं

न कारयेत्। य एवं कृतेन पवित्रारोपणेन देवेशं यजेदब्दं, तदेव सम्पूर्णं भवति। सर्वान् कामानवाप्नोति। विष्णुलोकं स गच्छतीत्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे पवित्रारोपणविधिर्नाम  
अष्टसप्ततितमः पटलः ॥ ७८ ॥

### अथ एकोनाशीतितमः पटलः

#### मार्गशीर्षशुक्लद्वादशीपूजा

अथ वर्षे वर्षे नित्यार्चनायां न्यूनातिरिक्तप्रायश्चित्तम्।

तस्य कालः प्रकारश्च

मार्गशीर्षमासे शुक्लद्वादश्यां तद्दिनात्पूर्वम् अङ्कुरानर्पयित्वा आलयाभिमुखे दक्षिणे वा, पौण्डरीकाऽग्निं साधयित्वा पूर्वद्युः नित्यार्चनावसाने तस्मिन् वैष्णवं, विष्णुसूक्तं, पुरुषसूक्तं हुत्वा विष्णुगायत्र्या अब्जशतं बिल्वपत्रं वा, घृताक्तमग्नौ जुहुयात्।

देवेशं ध्यायन् पारमात्मिकमीङ्कारादीन् हुत्वा अभ्यन्तरं प्रविश्य, देवं प्रणम्य आनीय, अग्रेरुत्तरस्यां देवेशं चतुर्दशकलशैर्विधिनाऽभिषिच्य नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य अभ्यर्च्य, अग्नेः प्रतीच्यां धान्यवेद्युपरि पूर्ववत् पञ्चशयनान्यास्तीर्य तथैव प्रतिसरं बध्वा देवेशं शाययित्वा प्रागादिचतुर्दिक्षु चतुर्वेदाध्ययनं कृत्वा पश्चादब्जाऽग्निं प्रज्वालय पूर्ववद्धौत्रं प्रशंस्य आवाहनं, जुष्टाकारं, स्वाहाकारं च कृत्वा वैष्णवं, श्रीभूमिदेवत्यं ब्राह्मं रौद्रं मुनिभ्यां मन्त्रं धात्रादिसर्वदेवत्यं च, हुत्वा विष्णुसूक्तेन पयोदधिघृतलाजैर्युक्तम् उपजुह्वा हुत्वा अग्निमानम्य नृत्तैर्गीतैश्च रात्रिशेषं यापयेत्।

### समाराधनम्

आचार्यः प्रभाते स्नात्वा अगारं प्रविश्य, देवमुत्थाप्य पाद्यमाचमनं दत्वा, अग्निं विसृज्य स्नानश्चप्रे देवं प्रतिष्ठाप्य अष्टोत्तरशतकलशैः संस्थाप्य शुद्धोदकैरभिषिच्य आस्थाने विष्टरे देवं संस्थाप्य नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य अभ्यर्च्य विष्णुसूक्तेन बहुशः पुष्पाञ्जलिं दत्वा देवेशाय निवेदयेत् सौवर्णं यज्ञसूत्रम् आचार्यश्च उत्तराभिमुखो भूत्वा 'अग्निं दूते'ति मन्त्रेण सन्दद्यात्। देवं प्रार्थयेत्।

न शक्यं विधिवत्कर्तुं ब्रह्माद्यैरपि पूजनम्।

न्यूनाऽतिरिक्तव्याघात दोषहीनं जगत्पते!॥ इति स्तुत्वा।

अज्ञानानामशक्तानामस्माकमदृढात्मनाम्।

तस्मान्नित्यार्चनायां हि यदुद्धूतमशोभनम्।

पूजया त्वनया विष्णो! प्रशान्तं सर्वमस्तु नः।

इति नत्वा दण्डवत्प्रणामं कृत्वा यथाभागोपदंशैर्युक्तं पायसकृसरगौल्यं यावकं शुद्धान्नं प्रभूतं निवेद्य पानीयाऽऽचमनं दत्वा कर्पूराद्यैर्मुखवासं ताम्बूलं च दत्वा देवमा(देवा)लयं प्रदक्षिणीकृत्य अर्चास्थाने संस्थाप्य अर्चयित्वा वैष्णवान् सम्पूज्य ब्राह्मणभोजनं कृत्वा आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात्।

एवं संवत्सरं प्रति समाचरेत्। तस्य(ते) संवत्सरनित्यार्चनाफलं लभेरन्निति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे मार्गशिरशुद्धद्वादशी समाराधनं नाम एकोनाशीतितमः पटलः ॥ ७९ ॥

## अथ अशीतितमः पटलः

### होमोपकरणाधिदेवाः

अथ अग्निकुण्डादिहोमोपकरणानामधिदैवं व्याख्यास्यामः।

### मृदादीनां देवताः

सिकतामृदौ भूमिदेवत्ये, स्थण्डिलस्य सोमः कुण्डानामूर्ध्ववेदिः ब्रह्म, मध्यवेदिः प्राजापत्या, सभ्यपौण्डरीकयोरधोवेदिर्दलयुता सौम्या, दलानां वसुदैवतम् खननं पितृदेवत्यम् षड्लेखाः स्कन्ददेवत्याः, प्रागश्रमुत्तरश्रं च लेखनं दैविकम् पश्चिमान्तं याम्यान्तलेखनं पैतृकं दर्भाणामृष्यः इन्धनस्याऽग्निः, विहरस्योङ्कारः, क(रक)लशस्य पञ्चभूताः पृष्ठं पृथिवीं, पार्श्वमग्निः, कुक्षि-  
राकाशः कण्ठे आपः, मुकुले वायुः, करकादिपात्राणामेवमधिदेवता भवन्ति॥

### कूर्वादीनां देवताः

कूर्वानामग्रं ब्रह्म, ग्रन्थिर्विष्णुः, शेषमीश्वरदेवत्यम्, परिस्तरणकूर्वानां (चतुर्णां) विष्णुः दक्षिणप्रणिधौ ब्रह्मा, उत्तरप्रणिध्यां सोमः, पश्चिमपरिधेर्गन्धर्वः दक्षिणपरिधेरिन्द्रः, उत्तरपरिधेर्मित्रावरुणौ(वा), आग्नेयोऽधोर्ध्वसमिधः प्रजापतिरीशः, वर्षिष्ठसमिधोर्जुह्वादेरग्निः, सुवस्य सोमः, आज्यस्थालीदर्व्योश्च पृथिवी, चरुस्सर्वदेवत्यं च, आज्यस्याऽग्निः, इन्धनस्य सर्वदेवताः, अन्येषां होमद्रव्याणां सविता, श्रीदेवत्यं बैल्वं, पालाशमाग्नेयं, नैयग्रोधं याम्यं, सौम्यम् औदुम्बरं, सौरम् आश्वत्थं, शम्यं वायव्यं, खादिरं ब्राह्मं, इत्यधिदेवता भवन्ति। दैवतहीने अज्ञाते अग्निरिति विज्ञायते।

### कुण्डे अग्निमूर्तिध्यानम्

अथाऽग्निकुण्डस्य मध्ये पश्चिमाभिमुखं ब्राह्ममासनमासीनं सर्वदैवतैः परिवृतं रक्तवर्णं त्रिपादं द्विशीर्षं चतुश्श्रोत्रं चतुश्शृङ्गं द्विनासिकमास्यद्वयं

षण्णेत्रं मकुटाद्याभरणान्वितं सप्तहस्तं दक्षिणे सुवाऽक्षमालाखड्गशक्तियुतं  
वामे तोमरव्यजनखेटकघृतपात्रयुतं त्रिहस्तम् अजवाहनं दक्षिणवामयोः  
स्वाहास्वधाभ्यां संयुतं इध्महोमे स्थितम्, अन्नहोमे त्वासीनम्, आज्यहोमे  
शयितमिति ध्यायेत्॥

**सप्तानां जिह्वानां नामानि वर्णः तत्र होमद्रव्याणि**

“हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैव वसुप्रभा। अतिरक्ता बहुरूपा”  
इति सप्तजिह्वाः। तासु ऐशान्ये हेमाभा हिरण्यायां समिद्धोमम्, इन्द्रे श्यामाभा  
कनकायाम् आज्यहोमम्, आग्नेय्यां रक्ताभा रक्तायां यवहोमं, नैऋत्यां  
नीलाभा कृष्णायां लाजहोमं, वारुणे पीताभा वसुप्रभार्यं सक्तुहोमं, वायव्ये  
श्वेताभा अतिरक्तायां तिलं, दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये बहुवर्णनिभा बहुरूपायामिध्म-  
चरुहोमे सप्तजिह्वासु च क्रमेण सप्तसमिद्धोमम्, अन्याऽग्निद्रव्याणि सर्वाणि  
मध्यमास्ये जुहुयात्।

**अग्नेः श्रोत्रादिस्थानं विज्ञाय ज्वलदग्रौ होमस्य कर्तव्यता**

यत्र काष्ठं तत्र श्रोत्रं धूमो नासिका अल्पज्वलिता नेत्रे भस्म शीर्षमिति  
ज्ञात्वा श्रोत्रे हुते व्याधिपीडितम्, चक्षुष्यन्धत्वं, नासिकायां महारोगः,  
मस्तके सर्वनाशः तस्मादग्रौ ज्वलने जुहुयादित्याह मरीचिः॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे आधारादि  
अधिदेवाग्निध्यानविधिर्नाम अशीतितमः पटलः ॥ ८० ॥

## अथ एकाशीतितमः पटलः

### यज्ञादीनां विष्णुपूजाङ्गत्वेनानुष्ठानप्रदर्शनम्

अथाऽतोनुष्ठानकल्पं व्याख्यास्यामः। सर्ववैदिकाचारास्तपोयज्ञाश्च विष्णुपूजाविधेर्भेद इति वैखानससूत्रं तत् सूत्रोक्ताऽनुष्ठानं सर्वं समाचरन्ति॥

### सर्वकर्मानुष्ठानात्पूर्वमूर्ध्वपुण्ड्रधारणम्

नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि ऊर्ध्वपुण्ड्रधर एव कुर्यात्। ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणादशुचिः शुचिरेव भवति (वेत्) सर्वमङ्गलं वंशवृद्धिं च कारयेत्। ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना जपहोमार्चनाध्यानादीन् कुर्यात्। कुर्याच्छ्रेणिफलं भवति। तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत्।

### पुण्ड्रधारणयोग्यमृद्ग्रहणम्

पर्वताग्रे नदीतीरे तीर्थस्थानेषु विष्णुबालये गृहीतमृदम् उत्तमम्। तुलसीमूले वल्मीके च गृहीतमृदं मध्यमम्। अन्यस्मिन् शुचौ देशे गृहीतं मृदमधमम्।

### द्रव्यान्तराणि

चन्दनादिसर्वगन्धद्रव्यैरुत्तमम्। श्रीपत्रतुलसीबिल्वैश्च मध्यमं, पञ्चगव्यैः शीततोयेन (भस्मना) अधमम् एतैर्द्रव्यैर्धारयेत्। श्वेतं सर्वसिद्धिदं, श्यामं सर्वशान्तिकरं, पीतं श्रीकरं, रक्तं वश्यकरमिति।

### पुण्ड्रस्य दीपाद्याकृतित्वम्

हृदये महानग्निर्ज्वलति तस्य शिखा ज्वाला रूपवदूर्ध्वग्रामूर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्। अथवा दीपाकृतिर्वेणुपत्राकृति पद्मोत्पलकुमुदानां मुकुलाकृति मत्स्यकूर्मशूर्पशङ्ख दण्डाकृति वा ऋजु सुपाश्र्वमूर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्। अङ्गुष्ठतर्जनी मध्यमानामिकानामेतेषां क्रमेण तुष्टिर्मुक्तिरायुर्वश्यमिति फलानि भवन्ति।

### ललाटादौ केशवादिस्मरणम्

ललाटे केशवाय, कुक्षौ नारायणाय; हृदये माधवाय कण्ठे गोविन्दाय दक्षिणे उदरपार्श्वे विष्णवे दक्षिणे बाहुमध्ये, मधुसूदनाय कण्ठस्य दक्षिणेपार्श्वे त्रिविक्रमाय उदरवामपार्श्वे वामनाय वामबाहुमध्ये श्रीधराय कण्ठस्य वामपार्श्वे हृषीकेशाय अपरे पद्मनाभाय ककुदि दामोदरायेति प्रणवादिनमोऽन्तमुच्चार्य मूर्ध्नि विन्यसेत्। वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे गतन्यासान् दक्षिणहस्तेन धारयेत् ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना मुहूर्तमपि नाचरति। तदूर्ध्वपुण्ड्राकृतिं दृष्ट्वा मृत्युरपि दूरतो गच्छेत्। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छतीति विज्ञायते।

### पवित्रस्य द्रव्यादिकम्

अथातः पवित्रलक्षणं वक्ष्ये - सुवर्णरजतगोवालकुशविश्वामित्रकाश दूर्वोशीर ऋजुतृणादिना पवित्रं कारयेत्।

### तेषां स्त्रीत्वादिकम् पित्र्यादौ दर्भसंख्या, ग्रन्थ्यादिपरिमाणं ग्रन्थिदेवता

कुशादीनामग्रस्थूलं नारी मूलस्थूलं नपुंसकं मूलाद्यग्रसमं पुमान् एतेषु स्त्री नपुंसकौ वर्जयेत्, एकाग्रं पैतृकं द्व्यग्रं दैविकम् ऊर्ध्वम् आभिचारिकं भवति अग्रं चतुरङ्गुलं ग्रन्थिरेकाङ्गुलं रज्जुवल्लयौ द्व्यङ्गुलम्, अग्रग्रन्थिशेषाणां क्रमेण ब्रह्मविष्णुशिवा अधिदेवताः।

### पवित्रस्य चक्रादिसाम्यं पवित्रं विना कृतं कर्म निष्फलम्

यथा हरिहरमहेन्द्राणां चक्रं, शूलं, वज्रमिव ब्राह्मणानां प्रवित्रम् अपवित्र- करेण दत्तभुक्तजपहुतार्चनध्यानादीनि न कुर्यात्। कुर्याच्चेन्निष्फलमाभिचारिकं भवति।

### उच्छिष्टस्य वर्ज्यता

भुक्तोच्छिष्टं विवर्ज्यम् विष्णुमूत्रविसर्जने (वा) दक्षिणकर्णे समारोप्य कुर्यात्। आचमने पवित्रं नोच्छिष्टं सर्वदा धार्यम्।

### पवित्रालाभे

पवित्रालाभे अनामिकायामुपवीतं संयोज्य कारयेदित्येके।

### ब्राह्मस्नानम्

अथ ब्राह्मं स्नानं वरुणं ध्यात्वा, नन्दिनी प्लाविनी नलिनी मालिनी॥

हरिपादार्घ्यसम्पृक्ता गङ्गा त्रिपथगामिनी। भोगवती त्रिदशेश्वरी'त्येताश्च, वारुणं मन्त्रमुच्चार्य, जलं स्पृष्ट्वा अभिमन्त्र्य; आपोहिरण्य पवमानैः प्रोक्षयति। एवं ब्राह्मं स्नानमवगाह्य, स्नानं कुर्यात्।

### मन्त्राणामृष्यादिस्मरणावश्यकता

सर्वेषां मन्त्राणां प्रत्येकं ऋषिच्छन्दोऽधिदैवतं ध्यात्वोच्चार्य कारयेत्। अन्यथा निष्फलं भवति। असुरा गृण्हीयुः॥

### सामान्यतः ऋष्यादिकम्

तस्माद्वा जायते सर्वेषां मन्त्राणां सामान्यम् ऋषिरन्तर्यामी, छन्दोगायत्रं, परमात्माऽधिदेवतेति। तस्मादेवं मन्त्रं प्रति ऋष्यादीनुच्चार्य स्मृत्वा कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे अनुष्ठानकल्प-विधिर्नाम एकाशीतितमः पटलः ॥ ८१ ॥ (मातृकान्तरे ७६)

## अथ द्व्यशीतितमः पटलः

### सन्ध्योपस्थानादिमन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोऽधिदैवतानि

अथ सन्ध्योपासनमन्त्राणामृषिच्छन्दोऽधिदैवतानि व्याख्यास्यामः

‘सूर्य’ इत्येतस्य ‘अग्निर्गायत्रं सूर्य’ इति ऋषिः छन्दोऽधिदैवतम्। ‘तेजश्च’ इत्येतस्य, ऋषिः(?) छन्दो गायत्रं सविता देवता। ‘अग्निश्चे’त्येतस्य, सूर्यऋषिः छन्दोगायत्रम्, अग्निर्देवता। ‘आपोहिष्ठामयो भुव’ इत्येतस्य, सिन्धुद्वीप ऋषिः छन्दोगायत्रम् आपो देवता। गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः छन्दो गायत्रं सविता देवता। प्रणवस्य ऋषिः प्रजापतिः छन्दो गायत्रं ब्रह्मा देवता। भूरादिसप्तव्याहतीनाम् अत्रि भृगु (पुरु) कु (त्स) त्सोमवसिष्ठगौतम-काश्यपाऽङ्गिरस इति ऋषयः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगत्यः छन्दांसि, अग्निर्वायुरर्कोवागीशवरुण इन्द्रो विश्वेदेवा इति देवता गायत्र्याः पूर्ववत्। ओमाप इति गायत्री शिरसः ऋषिः ब्रह्मा छन्दोऽनुष्टुप् परमात्मा देवता। प्राणसंयमनं कृत्वा सब्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीम् अन्ते सशिरस्कां त्रिर्जपेत्।

सप्राणायामः तस्य ऋषिर्ब्रह्माछन्दोगायत्रम्। परमात्माऽधिदैवता। ‘आया’त्वित्येतस्य वामदेवऋषिः छन्दोऽनुष्टुप्जगती देवता गायत्री। सावित्र्याः विश्वामित्रऋषिः छन्दोगायत्रं सविता देवता। ‘उत्तमे शिखरे’ इत्यस्य वामदेव ऋषिः छन्दोऽनुष्टुप् गायत्री देवता। ‘मित्रस्ये’ त्यस्य विश्वामित्र ऋषिः (भूर्भूरिति गायत्रम्) आद्यानां त्रिष्टुप्, अन्यस्य छन्दो बृहती रविः देवता। ‘उद्वयं तमस’ इत्येषां हिरण्यरूपऋषिः प्रथमादि यथाक्रमेण अनुष्टुप् त्रिष्टुप् गायत्री जगती उष्णिक् शक्वरी इति छन्दो रविर्देवता। ‘यच्छिद्धी’ त्यादि शुनःशेफऋषिः गायत्रं पङ्क्तिच्छित्तुष्टुभम्। ‘कितवास’ इति ‘इमं मे’ इति च, त्रैष्टुभं, गायत्रम्। ‘तत्त्वायामी, त्वन्नो’ इत्यादित्रयाणां त्रिष्टुप्

छन्दो वरुणो देवता इति। अन्येषां मन्त्राणां सामान्यऋष्यादीन् स्मृत्वा उच्चार्य कारयेत्॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ऋषिछन्दोऽधिदेवता-  
विधिर्नाम द्व्यशीतितमः पटलः ॥ ८२ ॥ (मातृकान्तरे ७७ प)

### अथ त्र्यशीतितमः पटलः

#### मन्त्रकल्पः

अथातो मन्त्राणां कल्पं व्याख्यास्यामः

#### प्रणवस्य ब्रह्मस्वरूपतादिकम्

मन्त्राणां प्राणं प्रणवाकारं ब्रह्मरूपम्, 'ओमिति ब्रह्मे' (तै० आ० उ१)ति श्रुतिः। तस्माज्जगत्कृत्स्नं प्रणवादन्त्यं नास्ति भगवन्तं प्रणव इति पठ्यते (पठन्ति) प्रणवं त्र्यक्षरम्। अकारउकारमकार इति। तेषां यथाक्रमेण ऋग्यजुस्सामाथर्व(साम)मयाः सत्वरजस्तमोगुणाः श्वेतपीतकृष्णनिभाः भूर्भुवस्वःस्थिता विष्णुब्रह्मेशानाऽधिदेवत्या भवन्ति। अकारो वलयाकारः, उकारः कुटिलाकारः, मकारो बिन्दुनादः, प्रणवस्य लिपेरंशो भवति। अकारउकारसंयोगादोकारगुणो भवति। बिन्दुनादसंयुक्तमोमिति। प्रणवस्य ऋषिच्छंदोधिदैवतम् पूर्ववत्। गोत्रमथर्वाणमिति विज्ञायते।

#### प्रणवस्वरूपम्

अथातः प्रणवस्वरूपं वक्ष्ये।

#### प्रणवस्य जीवात्मादिकम्

पीतवर्णः, सहस्रशीर्षः, सहस्राक्षः, सहस्रबाहुः, सहस्रोदरः, सहस्रपादः, ऊर्ध्वकेशो रक्तास्यपाणिपादः, शुकपिञ्जाम्बरधरो, विष्णुर्जीवात्मा, ब्रह्माबुद्धिः,

ईशः कोपः, चित्तं सोमस्तलादिसप्तपातालाः पादा, भुजङ्गा अङ्गुलयः, अप्सरसो नद्यः, भूरादिसप्तलोकाः कुक्षिः, नाभिर्वसवः, महाण्डबहिरण्डवैष्णवाण्डाः शीर्षाः अग्निष्टोमादि (नदी) यज्ञाः केशाः, व्योम ललाटं, भ्रुवौ मेघाः, चन्द्रार्कौ चक्षुषी, शुक्रवृहस्पती कर्णौ, अश्विनौ नासिके, दन्तो वायुः, जिह्वा सरस्वती, ओष्ठौ सन्ध्ययोः नित्याग्निहोत्राणि, सर्वाग्रयो वदनं, ग्रीवा शचीपतिः, दिशो बाहवः, रुद्रास्सन्धिहस्ता, नक्षत्राणि अङ्गुलयः, तारका नखाः, वृषणौ मित्रावरुणौ, उपस्थं प्रजापतिः, मरुतः पृष्ठम्, अस्थीनि पर्वताः, मन्दरो मांसम्, ओषधयः शोणितम् प्रण(ळ)यं शिरोनद्यः, मूत्रकोशं समुद्राः पुरीषं काञ्चनं, रेतोमृतम् लोकालोकस्त्वक्, ऋषयो रोमकूपाः, स्वेदो वर्षं वसनं सर्वोदधयः, वेदेतिहासम् आभरणं, सृष्टिस्थिति संहाराः क्रीडा, कल्पव्याकरणशिक्षानिरुक्तादिचतुष्पष्टिकलाः व्याख्यानम् बहुना किं प्रलापेन, जगत्कृत्स्नं प्रणवादित्येवं ज्ञात्वा त्रिसन्धिषु यथाशक्ति जपमाचरेत् त्रिमात्रो मात्रो वा सर्वारम्भेषु अग्रतस्त्रिरुच्चार्य तदन्ते तथा करोति प्रणवपूर्वमेव सर्वत्र जपमारभेत्। प्रणवहीनं यदि स्यात् सर्वं नश्यति। तस्मात्प्रणवादयं मन्त्रं नास्तीति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे प्रणवस्वरूपं नाम त्र्यशीतितमः पटलः ॥ ८३ ॥ (मातृकान्तरे ७९५)

### अथ चतुरशीतितमः पटलः

सावित्रीकल्पः

अथ सावित्रीकल्पं वक्ष्ये।

‘चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री’ति श्रुतिः। सा गायत्री सवितृदेवत्या, (तस्मात्) सावित्रीत्युच्यते। तस्य ऋषिं छन्दोऽधिदैवतं पुराचोक्तम्। अष्टाक्षरा त्रिपदा, चतुष्पदा षडक्षरा। जप्ये त्रिपादा, अर्चने चतुष्पदा।

### तस्याः स्वरूपम्

अग्निवर्णः, षट्कुक्षिः, पञ्चशीर्षः, शुक्लमुखः, कमलेक्षणः, ऋग्वेदः, प्रथमपादः। यजुर्वेदो द्वितीयः पादः, सामवेदस्तृतीयः पादः। पृथिवी चरणम्, ऊरू पर्वतो अम्बरो अस्थि, पूर्वः प्रथमः कुक्षिः, दक्षिणो द्वितीयः, पश्चिमः तृतीयः, उत्तरः चतुर्थः, पञ्चम ऊर्ध्वः, अधरः षष्ठ इति। पुराणानि आन्त्रम्, जगती दिव्यरूपम्, उदरान्तरमाकाशः, छन्दः स्तनौ, धर्मशास्त्रं जिघ्रा न्यायो बाहुः, गिरि (गीः) कराः, ग्रीवाः, प्रथमः शिरः शब्दशास्त्रं, द्वितीयं शिक्षा, तृतीयं कल्पं, चतुर्थं निरुक्तं, पञ्चमं ज्योतिषम्। अनलं मुखं, वदनमिन्दुर्मण्डलं, श्वसनो वायुः अलका भपङ्क्तिः, सहस्रकिरणो मौलिः, ताराः कुसुमम्, नक्षत्रमालाहारम्, ग्रहाः रत्नविभूषितम्, ब्राह्मो मूर्धा, शिखारुद्रो विष्णुरात्मा, वेदान्ता विमलं मनः, वेदाः प्रणाः, मीमांसाश्चित्तम् इत्येवं ज्ञात्वा त्रिसन्धिषु त्रिविधं ध्यानमाचरेत्।

### त्रिविधं ध्यानम्

पूर्वा सन्ध्यां कौमारीं रक्तवर्णां हंसवाहिनीं अक्षसूत्र यज्ञोपवीतकमण्डलु-धारिणीं ब्रह्मदेवतां सावित्रीं नाम, सावित्र्या 'वासमग्निः (हान) गां, गोत्रमिति यथाक्रमेण भूमि, गार्हपत्यमुपनय(निधा)नं, कात्यायनमित्येवं ध्यायेत्।

मध्याह्ने सन्ध्यायां यौवनीं रुद्राक्षाऽर्धचन्द्रत्रिशूलधारिणीं श्वेतवर्णां वृषभवाहिनीं रुद्रदेवतां गायत्रीं नाम, गायत्रेर्वासमन्तरिक्षम् अन्यानि पूर्ववत्।

सायं सन्ध्यां सलक्षणां श्यामवर्णां सर्वाभरणभूषितां शङ्खचक्रधारिणीं गरुडवाहिनीं विष्णुदेवतां सरस्वतीं नाम सरस्वतेर्वासं स्वर्गम् अन्यानि पूर्ववत्। एवं ध्यात्वा जपमारभेत्।

### अक्षरन्यासः न्यासफलं च

पादादि मूर्धान्तं क्रमेण चतुर्विंशतिस्थाने अक्षराणि संन्यसेत्। पादाङ्गुष्ठयो-  
स्तत्कारम् अङ्गुल्योस्सकारं, जङ्घयोर्विकारं, जान्वोस्तुकारम्, ऊर्वोर्विकारं,  
गुह्यप्रदेशे रेकारं, वृषणे णिकारं, कटिप्रदेशे यकारं, नाभौ भकारं, जठरे  
गोकारं, स्तनयोर्देकारं, हृदये वकारं, कण्ठे स्यकारं, वदने धीकारं, तालौ  
मकारं, नासाग्रे हिकारं, चक्षुषोर्धिकारं, भ्रूमध्ये योकारं, ललाटे द्वितीययोकारं,  
विन्यस्य पूर्वतः पूर्वाऽभिमुखं नःकारं, दक्षिणतो दक्षिणाऽमुखं प्रकारं,  
पश्चिमतः पश्चिमाऽभिमुखं चोकारम्, उत्तरतः उत्तराऽभिमुखं दकारं, मूर्ध्नि  
चतुर्मुखं सर्वं व्यवस्थितं यात्कारम्, एवमक्षराणि ज्ञात्वा विन्यसेत्।  
सर्वपापविनिर्मुक्तो भवतीति विज्ञायते।

### अक्षराणां ध्यानं देवतादिकं च

अथातोऽक्षराणां ध्यानं सर्वेषां वर्णानां त्रिसन्धिषु पूर्ववत्, ब्रह्म (विष्णु)  
रुद्राकृतिरूपम्।

### प्रत्येकमक्षरदेवता तस्य फलम्

सर्वदेवताफलं च पृथगेव लक्ष्यते तत्कारं पीताभं, ब्रह्मदेवत्यं  
महापातकनाशनं, सकारं श्यामाभं, प्राजापत्यम्, उपपातकनाशनं, विकारं  
पिङ्गलाभं, सौम्यं, महापातकनाशनं, तुः कारं नीलाभम्, ईश्वरदेवत्यं,  
दुष्टपाप ग्रहरोगाद्युपद्रवनाशनं, वकारं वह्निवर्णं, साम्यं, भ्रूणहत्यादिमोचनं,  
रेकारं ज्वालारूपं बार्हस्पत्यम् अगम्यागम पापविनाशनं, णिकारं विद्युन्निभ-  
मैन्द्रम् अभक्ष्यभक्षणविनाशनम्, यं कारं हेमाभं वैष्णवबीजं ब्रह्महत्यादि-  
सर्वपापविनाशनं, भकारं कृष्णाभम्, अर्यमदेवत्यं पुरुषहत्यादि पापविनाशनं,  
गोकारं रक्ताभं सावित्रं गोहत्यादिविमोचनं, देकारं श्यामाभं त्वाष्ट्रं स्त्रीहत्यादि  
पापविनाशनं वकारं श्वेताभं पौष्णं गुरुहत्यादिपापनाशनं, स्यकारं स्वर्णाभम्

ऐन्द्रं कूटकृतपापघ्नं, धीकारं पद्मसंकाशं वायव्यम् अभक्ष्यभक्षणदोषघ्नं, मकारं पद्मरागनिभं वामदेवत्यं जन्मान्तरकृतपापघ्नं, हिकारं श्वेतं मैत्रावरुणं सर्वपापविनाशनं, धिकारं पुण्डरीकनिभं प्राजापत्यं प्रतिग्रहदोषविनाशनं, योकारं कपिलाभं वैश्वदेवत्यं प्राणिहिंसापापविनाशनं, द्वितीययोकारं वैष्णवं दुष्टपापविनाशनं, नःकारम् आदित्यवर्णम् ऐन्द्रम् इन्द्रलोकप्रदं, प्रकारं नीलश्यामं रौद्रमीश्वरलोकप्रदं, चोकारं पीतवर्णं ब्राह्मं ब्रह्मलोकप्रदं, दकारं शुद्धस्फटिकसंकाशं वैष्णवं विष्णुलोकप्रदं, यात्कारं हेमाभं चतुर्वदनयुतं सर्वसिद्धिप्रदं (त्रि) सन्ध्या संयुक्तं 'ओं भूर्भुवस्वस्तस्वितु'रिति सावित्रीं शताष्टकं त्रिसन्ध्यकं मनसा जपेत्।

सावित्र्यध्ययनात् आयुः श्रीब्रह्मवर्चसं प्रजासमृद्धिः धनधान्यसमृद्धिः भवति। सर्वसम्पत्करम् ऐहिकाऽमुष्मिकफलप्रदं च इष्टान् कामान् इह लोके चिरमनुभवन्ति। पश्चान्मुक्तिं समालभेरन्नित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे सावित्रीमन्त्रकल्प-  
विधिर्नाम चतुरशीतितमः पटलः ॥ ८४ ॥ (मातृकान्तरे ७९-प)

### अथ पञ्चाशीतितमः पटलः

तत्त्वज्ञानोपदेशविधिः

अथातो मरीचिं मुनयः प्रणम्य चरितक्रिया ज्ञानयोगेषु चतुर्षु पूजामार्गेषु चरितं (तत्क्रिये) भगवता विखनसा सूत्रे विस्तरेण प्रणीतम्, (ते) अन्यत्सङ्क्षेपेणोक्तं, तदुपन्यासो बहुप्रयोगक्रमेण क्रियामार्गस्त्वया प्रणीतः। भगवत्तत्त्व ज्ञानयोगं च श्रोतुमिच्छाम इति अयाचन्त, तान् समीक्ष्य श्रूयतामिति मरीचिरुवाच।

तत्त्वज्ञानोपदेशविधिं वक्ष्ये।

तत्त्वपदनिर्वचनम् ब्रह्मणः ज्ञेयत्वम्, तस्य सकलत्वनिष्कलत्वे

तस्य भावस्तत्त्वमिति तस्य परब्रह्मणः परमात्मनो नारायणस्य भावः  
'तत्त्वं नारायणः पर' इति श्रुतिः। तदवगमनं ज्ञानं तद्विदः ब्रह्मविदः।  
तस्मात्परमात्मा ज्ञेयः, जीवात्मा ज्ञाता, श्रुतयो ज्ञानमिति ब्रह्मवादिनो  
वदन्ति। तद् ब्रह्मणो निष्कलस्सकलश्च स्वभावः।

निष्कलस्वरूपम्

निष्कलः---- परमात्मनोऽन्यत् न किञ्चिदस्तीति क्षीरे सर्पिः, तिले  
तैलं, पुष्पे गन्धः, फले रसः, काष्ठे अग्निरिव अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्याऽऽ-  
काशोपमः 'अन्तर्बहिश्चतत्सर्वं व्याप्यनारायणस्थित' इति 'आकाशशरीरं  
ब्रह्मे'ति। अशरीरः शरीरे(षु) व्याप्य तिष्ठति, विश्वव्यापकशीलत्वाद्विष्णुः  
दृश्यादृश्यः अत्यच्छः अमलः नित्यः अचिन्त्योऽप्रमेयः निर्गुणो निश्चलो  
निरवयवो निराद्यन्तो निर्विकल्पो निर्द्वन्द्वोऽनिर्वचनः अतीन्द्रियः सुसूक्ष्मत्वाद-  
निर्देश्यः सदसदिति ब्रह्मवादिनो वदन्ति। (तत्र) परन्धाम परञ्ज्योतिः सर्वशः  
सर्वशक्तिमयः सर्वदेवमयः सर्वधर्ममयः (सर्वाधारमयः) सर्वाधारस्सनातनः  
ज्ञातृज्ञेयज्ञानहीनः ज्ञानघनः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयस्थानगो बहिः प्रज्ञः  
प्रज्ञावस्थः स्थूलसूक्ष्मविभागेन वैश्वानरतेजः स्वरूपेण भुञ्जानः सर्वेषामात्मा  
गुहायां निहितः 'अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य  
जन्तो'रिति श्रुतिः। तस्माद्बृहदयकमलान्तराकाशोपलब्धवैश्वानरशिखायां  
त्रिगुणात्मको विष्णुः परमात्मा तिष्ठति। 'तस्या शिखायामध्ये परमात्मा  
व्यवस्थितः। स ब्रह्मा स शिव' इति श्रुतिः। एवं निष्कलमिति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे निष्कलविधिर्नाम  
पञ्चाशीतितमः पटलः ॥ ८५ ॥ (मातृकान्तरे पटल समाप्तिर्नास्ति॥)

## अथ षडशीतितमः पटलः

भगवतो जगत्सृष्टिः तयोर्भेदः

अथ सकलः काष्ठे अग्निर्मथनात् ज्वलन्निव निष्कलात्मको विष्णुः ध्यानमथनेन भक्त्या सङ्कल्पनात् सकलो भवति। तस्मादग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव ब्रह्मेशानादिदेवतारूपैर्भिन्नत्वात् कुलालचक्रस्थमृदो घटशरावादिभेद(दा) इव यद्यद्रूपं मनसा भावितं तत्तद्रूपो भूत्वा विष्णुः प्रकाशते। 'विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् सम्बाहुभ्यां नमति सम्पतत्रैर्घावा भूमी जनयन् देव एक' इति श्रुतिः तत्र सर्वव्याप्यशरीरः परमात्मैव सर्वभूतानां प्रभवरक्षणसंहति निमित्तशरीरी भवति। 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता' इति ब्राह्मणम्। तस्मात् प्रधानः परमोऽव्ययो विष्णुः स एव पुरुषः स एव स्रष्टा, पाता, हर्ता अखिलस्य। तद्विघ्नाः पुरुषाः।

श्रियो विष्णोर्विभूतित्वम्

तद्विष्णोर्विभूतिः श्रीः सा च नित्या आद्यन्तरहिता अव्यक्तरूपिणी प्रमाणाऽप्रमाणसाधारणभूता विष्णोस्सङ्कल्पानुरूपा नित्यानन्दमयी मूलप्रकृतिरूपा शक्तिः तद्विघ्ना प्रकृत्यंशभूता पौष्णि तद्विघ्ना स्त्रियः तदात्मिका माया प्रकृतिः, मायी विष्णुः, प्रकृतिपुरुषावेतावनादी ताभ्यां लोकप्रवृत्तिः विकारगुणाः सर्वे प्रकृत्युत्पन्नाः कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः, पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, प्रकृतिस्थः पुरुषः प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते।

प्रकृतेर्द्वैविध्यादिकम्

सा प्रकृतिर्द्विधा भवति चेतनाचेतनेति, अचेतना पञ्चभूतैः मनोबुद्ध्यहङ्काररूपैरष्टधा भिन्ना। अन्या जीवभूता चेतनेति। तथा प्रकृत्या सदा

संश्लिष्टाः पुरुषाः, प्रकृतिस्थाः जीवात्मानः क्षेत्रज्ञाः बहवः, तेऽपि नित्या-  
अनाद्यविद्यासञ्चित पुण्यपापफलम् भोक्तुं बहुविधं देहं प्रविश्य तत्तदात्माऽ-  
भिमानिनः तत्र शुभाशुभकर्माणि कृत्वा तत्तत्फलानुरूपं देहं पुनः पुनः  
प्राप्य(नि) वर्तन्त इति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे सकलविधिर्नाम  
षडशीतितमः पटलः ॥ ८६ ॥ (मातृकान्तरे ८०)

### अथ सप्ताशीतितमः पटलः

वैकुण्ठस्वरूपवर्णनं तत्र प्रमोदादिभेदः तेषु विद्यमानभगवद्रूपाणि

अथातः परमात्मनस्सकाशाद्धिरण्मयमण्डमभवत्, तदन्तर्गतानां सर्वेषा-  
मण्डानामुपरि सनातन(नं नित्य)मचिन्त्यं देवैरप्यनभिलक्ष्यं नित्यशुद्ध(बुद्धि)  
मुक्तस्वभाव पुरुषैरनुभूयमानं वैष्णवाण्डं, तत्र-विष्णुलोकाश्चत्वारः, आमोदः  
सम्मोदः प्रमोदः वैकुण्ठमिति। एकैकस्योपरि यथाक्रमेण भवति। तस्मिन्  
हेममयप्राकार (चतुर्द्वरि) गोपुरतोरण शतसहस्रैः कनककमलकुसुमादिभिरपि  
अलङ्कृते, अमृतजलपूर्णैश्शतसहस्रैश्च सरितां प्रभासमाने दिव्ये लोके  
सहस्रादित्यसंकाशं हेममयं द्वादशतलैर्युतविमानं, नित्यज्ञानक्रियैश्चर्यब्रह्मादिदेव  
ऋषिभिः नित्य(दिव्य) परिजनैर्युतं मन्दिरम्। तस्मिन् व्योमनिलये परमात्मा  
स्वसङ्कल्पेन देवीभूषणायुधैः सह आमोदे विष्णुः प्रमोदे महाविष्णुः, संमोदे  
सदाविष्णुः वैकुण्ठे सर्वव्यापी नारायण आसीनो भवेत्।

भगवतः सर्वोत्तमत्वम्, इच्छया जगत्सृष्टिः

‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवानां परमं च दैवत’मिति श्रुतिः।  
‘यदा यदा प्रजासृजेयेति सोऽकामायत। तदा तदा स्वाभिमताऽनुरूप  
स्वरूपगुण स्वशक्त्या स्वलीलयैव इमं प्रपञ्चं कार्यकारणभावेन यथापूर्वं

ससर्ज' इति श्रुतिः। सर्वेषां जीवानां प्रभोस्सिसृक्षोर्ब्रह्मणः स्वेच्छया भूतान्य-  
सृज्यन्त। 'आत्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्रेरापः,  
अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधय, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नाद्भूतानि जायन्ते'  
इति श्रुतिः॥ (तै.उ.२)

### चतुर्मुखस्योत्पत्तिः

एकदा प्रलयकाले भुजङ्गपतिभोग(पर्यङ्क)शयने शयितस्य नारायणस्य  
नाभिकमले ब्रह्मोद्भूतो भगवदंशश्चतुर्मुखो जगत्सर्वं सृजतीति विज्ञायते॥

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे वैकुण्ठलक्षणं नाम  
सप्ताशीतितमः पटलः ॥ ८७ ॥ (मातृकान्तरे ८९)

### अथ अष्टाशीतितमः पटलः

#### देहोत्पत्तिप्रकारः

ओषधीभ्योऽन्नमुपजायते, तदन्नं त्रिविधं भवति, एकं मूत्रम्, एकं  
पुरीषम्, एकं पुरुषाणां शुक्लं, स्त्रीणां शोणितं, शुक्लशोणिते (तयो) क्षीरे  
सर्पिरिव सर्वव्यापिनी मायाशक्तिर्भवति। पुरुषबीजं मूलसञ्चितं शुक्लं,  
स्त्रीकुचमूलसञ्चितं शोणितं च, संयोगकाले दैवयोगेन वायुना गर्भालयं  
प्रविशति।

#### गर्भस्य वृद्धिक्रमः

तत्रैकरात्रोषितं कलिलं, द्विरात्रोषितं बुद्बुदं, त्रिरात्रोषितं मांसलं,  
चतुरात्रोषितं पेशलं, पञ्चरात्रोषितं घनं, षड्रात्रोषितं व्यूहं, सप्तरात्रोषितं  
बन्धम्, अष्टरात्रोषितं सुकुमारं, नवरात्रोषितं यावनं, दशरात्रोषितं वयसम्  
अर्धमासे अ(पि)ण्डाकृतिः, मासे शरीराकृतिः मासद्वये शिरोबाहुप्रदेशः,  
त्रिमासे जठरकटिदेशः, चतुर्थे मासे पाणिपादद्वयं, पञ्चमे मासे रोमरूपाणि,

षष्ठे मासे अस्थिसङ्घातं, सप्तमे मासे जीवप्रकाशः अष्टमे मासे (देहः) देहं करोति नवमे मासे प्रचलनं करोति तत ऊर्ध्वं जायते। स्नायुमज्जास्थीनि रेतोमयानि त्वग्रक्तमांसानि शोणितमयानि, एवं षट्कोशविकृततत्त्वग्रुधिरमांस-मेदोऽस्थिमज्जाशुक्लमिति क्रमेणाऽन्तर्भूतानि (एकांशीभूतानि) सप्तधातूनि। सप्तधातुमयं गात्रं भवति।

### पुरुषत्वादिनिमित्तम्

शुक्लाधिके पुरुषः शोणिताधिके स्त्री, द्वयोस्तुल्ये नपुंसकं भवति। पुंसो वा स्त्रियो वा परस्परभावेन तयोरेको गर्भस्य वर्ण इति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे देहोत्पत्तिविधिर्नाम अष्टाशीतितमः पटलः ॥ ८८ ॥ (मातृकान्तरे - ८२)

## अथ एकोननवतितमः पटलः

### पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायः

अथातः पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायं व्याख्यास्यामः।

### शरीरे काठिन्याद्युपपादनम्, इन्द्रियोत्पत्तिः तद्विषयः

शरीरे यत्कठिनं तत् पृथिव्याः, यो द्रवः सो अम्भसः, यदुष्णं तत्तेजसः, यत्सञ्चरति सोऽनिलस्य, यत्सुषिरं तदाकाशस्य, (शात्) श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि। श्रोत्रमाकाशे वायौ(योः) स्पर्शः, अग्रेऽक्षु (अद्भ्यः) अप्सु जिह्वा, पृथिव्यां (व्याः) घ्राणम्। एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धा विषयाः वाक्पाणिपादपायूपस्थानि महाभूतेषूत्पन्नानि कर्मेन्द्रियाणि। तेषां क्रमेण वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दाश्च विषयाः।

### बुद्ध्यादीनामुत्पत्तिविषयस्थानानि

चतुर्षु पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नानि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानीत्यन्तः करणचतुष्टयम्। तेषां क्रमेण सङ्कल्पविकल्पाऽध्यवसायानात्मन्यात्मावबोधनम्, अनुभूतार्थस्मरणानि च विषयाः। मनःस्थानं गलान्तरम् बुद्धेर्वदनम्, अहङ्कारस्य हृदयम्, चित्तस्य नाभिरिति।

### अस्थिपादादीनां पृथिव्याद्यंशत्वम्

अस्थिचर्मरोमनाडीमांसाश्च पृथिव्यंशाः, मूत्रश्लेष्मरक्तशुक्लमेदस्वेदाश्च अवंशाः, क्षुत्तृष्णानिद्रालस्य मोहमैथुनानि अग्न्यंशानि, प्रचरणविलेखनोन्मील-निमीलनादीनि वाय्वंशानि, कामक्रोधलोभमोहभयान्याकाशस्य।

### शब्दादीनां पृथिव्यादिगुणत्वम्

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते पृथिवीगुणाः, तेषां गन्धविहीनाश्चत्वारः अपां गुणाः, गन्धरसविहीनास्त्रयः अग्निगुणाः, शब्दः स्पर्श इति द्वौ वायोर्गुणौ, शब्दमेकमेवाकाशस्य गुणः।

### सात्विकगुणाः तेषां कार्यं च

सात्विक राजस तामसा इति त्रयो गुणाः। अहिंसासत्यास्तेय ब्रह्मचर्य-कल्पनाऽक्रोधगुरुशुश्रूषा शौच सन्तोषाऽऽस्तिक्याऽऽर्जवा इति सात्विक-लक्षणानि। अहं कर्ता अहं वक्ता अहं भोक्तेत्यादीनि अभिमानगुणानि राजसलक्षणानि। निद्राऽऽलस्य मोह मैथुन स्तेयकर्माणि तामसलक्षणानि।

### सात्विकादीनां स्थानम् तत्त्वरूपं च

ऊर्ध्वे सात्विकाः, मध्ये राजसाः, अधस्तात्तमसा इति। सम्यक् ज्ञानं सात्विकं, धर्मज्ञानं राजसं, तिमिरोऽन्धं तामसमिति।

**जाग्रदाद्यवस्था भेदः**

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यमिति चतुर्विधावस्था। ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रियाऽन्तः-  
करण चतुष्टय चतुर्दश करणयुतं जाग्रत्। अन्तःकरण चतुष्टययुक्तं स्वप्नं,  
चित्तैककरणयुता सुषुप्तिः। केवलजीवयुक्तमेव तुर्यमिति। (उन्मीलितजीव-  
मध्यस्थ) परमात्मजीवात्मनोर्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रज्ञ इति विज्ञायते। सोऽपि  
पञ्चमहाभूताः देहेन्द्रियभूतगुणाः करणचतुष्टयानि इत्येते पञ्चविंशात्मकः  
पुरुषः तस्मात्पञ्चविंशात्मको देह इति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे भूरादितत्त्वप्रकाशो  
नाम एकोननवतितमः पटलः ॥ ८९ ॥ (मातृकान्तरे ८३)

**अथ नवतितमः पटलः****देहलक्षणम्**

अथातो देहलक्षणं वक्ष्ये।

स्वाङ्गुलीभिः षण्णवत्यङ्गुलो देहः। तद्द्वादशाङ्गुलाधिकः (कप्रमाणः)  
प्राणः प्राणायामेन समो भवति। (वह्निमण्डलम्, तत्पुरुषः,) (गुदादारभ्य-  
द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रं मेढ्रात्तद्व्यङ्गुलाधस्तान्मध्येकाङ्गुलं देहः) गुदात् द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं  
देहमध्यम्। तस्मिन् हेमाभं त्रिकोणं वह्निमण्डलम्। तन्मध्ये बिन्दुनादेन सह  
रेफवीजं ज्वलति तन्मध्ये मण्डल पुरुषो यज्ञमूर्तिः पिङ्गलाभः द्विशीर्षः चतुः  
श्रृङ्गः षण्णेत्रः सप्तहस्तो दक्षिणे अभयस्रक्शक्तिखड्गयुतः वामे वरदस्रक्-  
खेटयुतः, त्रिपादः, पीताम्बरधरः (श्रीवत्साङ्कः) किरीटकेयूरहारादिसर्वाभरण-  
युक्तः। दक्षिणवामयोः स्वाहास्वधाभ्यां सहितः, सर्वदेवैः परिवृतः स्थितः।

नाभिः तत्र द्वादशारचक्रं, तत्र जीवः

तदूर्ध्वे नवाङ्गुलं कन्दस्थानम्। चतुरङ्गुलोत्सेधायामं, त्वगादिसप्तधातुभिर्भूषितं, (म) अण्डाकृतिकं, कन्दमध्ये नाभिः नाभौ (नाभेः) द्वादशारयुतं चक्रं, तत्र चक्रे पुण्यपापप्रचोदितस्तन्तुपञ्जरमध्यस्थो लूतिक इव प्राणारूढः प्रवर्तते (भ्रमति) जीवः।

नाभेरूर्ध्वं कुण्डलिनी शक्तिः

तस्योर्ध्वे नाभौ(भेः) तिर्यग्गता अधोर्ध्वे गता अष्टप्रकृतिरष्टधा कुटिला नागरूपा विद्यामु(द्युन्मु)खेन मूत्र(ऊर्ध्व)द्वारं संरुध्य, कन्दपार्श्वे स्थिता कुण्डलीभूता सर्पफणामणिमण्डलश्रियमुपेयुषी कुण्डलिनीशक्तिः आत्मनः फणेन ब्रह्मरुद्राख्यं सुषुम्नानाडीरन्ध्रमुपगूह्य तिष्ठति।

हृदयं तत्र सूर्यमण्डलं तत्र मूर्तिः

नाभ्या उपरि वितस्त्या हृदयं तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्। हृदये अर्कबिम्बं तस्मिन् सकारबीजान्वितं सहस्रज्वालायुतं ज्योतिर्ज्वलति। तन्मध्ये मण्डलपुरुषो विष्णुमूर्तिः तरुणादित्यसंकाशो हेममयो हिरण्यश्मश्रुकेशनखयुतः पीताम्बरधरः श्रीवत्साङ्गः चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः अभय कट्यवलम्बितहस्तः रक्तास्यनेत्र-पाणिपादः सौम्यः सुप्रसन्नमुखः किरीटकेयूरहारकटिप्रलम्बयज्ञोपवीतादि-सर्वाभरणभूषितः सृष्टिस्थित्यन्तकारणः देवीभ्यां पारिषत्कैः सहितः स्थितः।

नासाग्रे चन्द्रमण्डलं तत्र मूर्तिः

तदूर्ध्वे नासाग्रे शुद्धस्फटिकसङ्काशं चन्द्रबिम्बम्। तस्मिन् ऋकारबीजान्वितम्, अमृतं स्रवन्तं श्वेतरोचिषं ध्यात्वा; तन्मध्ये मण्डलपुरुषो नारायणमूर्तिः शुद्धस्फटिकसंकाशः पीताम्बरधरः श्रीवत्साङ्गश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः अभय-कट्यवलम्बितहस्तः पद्मोदर दलाभनेत्रो रक्तास्यपाणिपादः किरीटकेयूरहारादि सर्वाभरणभूषितः।

### मूर्धनि मुक्तिद्वारम्

स्मेरमुखः देवीभ्यां परिषत्कैस्सहितः स्थितः तस्योपरि मूर्ध्नि सुषुम्नाया अग्रे मुक्तिद्वारम्। तस्मिन् शिरः पद्मम् अधोमुखमूर्ध्वमूलं षोडशदलयुतं तस्मिन् स्थितम् अमृतधाराभिस्सहस्राभिराप्लाव्यमानं मण्डलपुरुषवासुदेवं ध्यायेदिति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे देहलक्षणं नाम नवतितमः पटलः ॥ ९० ॥ (मातृकान्तरे ८४)

### अथ एकनवतितमः पटलः

#### हृत्पद्मस्थ भगवद्ध्यानविधिः

अथ कन्दादुत्थितं द्वादशाङ्गुलं सुज्ञाननालं अणिमामहिमालघिमा-  
गरिमाप्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वमित्यष्टैश्वर्यदलोपेतं प्रकृत्यात्मिककर्णिकं  
विद्याकेसरसंयुक्तम् अधोमुखं हृदयकमलं प्राणायामैर्विकसितम् ऊर्ध्वमुखं  
भवति। तस्यान्तः कर्णिकामध्ये महानग्निर्ज्वलन् विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः  
आपादतलमस्तकं सन्तापयति। तन्मध्ये पीताभा नीवारशूकवत्तन्वी वह्निशिखा  
तस्याः शिखायामध्ये प्रज्वलितज्योति रूपमेव स्वसङ्कल्पेन तप्तजाम्बूनदप्रभः  
पीताम्बरधरः पद्माक्षः रक्तास्यपाणिपादश्चतुर्भुजश्चक्रशङ्खधरोऽभयकट्यव-  
लम्बितहस्तः श्रीवत्साङ्गः सुप्रसन्नः शुचिस्मितः सर्वाभरणभूषितः हृदिस्थितः  
परमात्मा। दक्षिणवामयो (श्रीभूमिभ्यां) विभूतिमायाभ्यां परिषत्कैस्सह संस्थितः  
'नीवारशूकवत्तन्वी पीताभास्यात्तनूपमा तस्याः शिखायामध्ये परमात्मा  
व्यवस्थितः'। इति श्रुतिः तं विष्णुं जिज्ञासुः ध्यानयोगेन ज्ञानचक्षुषा  
पश्येत्।

‘सदा पश्यन्ति सूरय’ इति श्रुतिः। विश्वव्यापिनं विष्णुं ध्यानमथनेनाऽऽ-  
विर्भूतं तेजोभासुरं भक्त्या सकलं सङ्कल्प्य; आवाह्य अभ्यर्चयेदिति। “प्रवः  
पान्थमन्धसोधियायते महेशूराय विष्णवे चार्चत” इति श्रुतिः। तस्माद्विष्णुवर्चन-  
मेव द्विजैरहरहः कर्तव्यमिति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे हृत्पद्ममध्यध्यानं  
नाम एकनवतितमः पटलः ॥ ९९ ॥ (मातृकान्तरे पटलसमाप्तिर्नास्ति)

### अथ द्विनवतितमः पटलः

नाडीविचारः

नाडिसङ्ख्याः, तत्र मुख्याः, तत्स्वरूपं च

अथातो नाडीचक्रं वक्ष्ये।

कन्दोद्भूता(नि) द्विसप्तति सहस्राणि नाड्यः, तासु मुख्याश्चतुर्दश,  
इडा, पिङ्गला, सुषुम्ना, सरस्वती, वारु(चारणा)णी, पूषा, हस्तिजिह्वा,  
यशस्विनी, विश्वोदरा, कुहू, शङ्खिनी, पयस्विनी, अलम्बुषा, गान्धारीति।  
आसामादौ तिस्रो मुख्याः। तिसृषु सुषुम्नैव प्रधानाव्यक्ता वैष्णवी सात्वि(की)  
का मुक्तिमार्गेति विद्वद्भिः कथिता। सा कन्दमध्ये (पद्मसूत्रप्रतीकाशा  
वीणादण्डान्तर्निर्गततन्त्री, अलाबुवद्वंशास्थिना सह मूर्धान्तं स्थिता, तस्या  
दक्षिणभागे दक्षिणनासान्तं स्थिता पिङ्गला तस्यां भास्करश्चरति। इडा वाम(पर)  
भागे वामनासान्तं स्थिता। तस्यां चन्द्रश्चरति। तौ राजसतामसौ विषाऽमृत  
भागौ दिवारात्रौ स्याताम्। सुषुम्नायाः पूर्वभागे च ऊर्ध्वाऽधोगता मेढ्रान्तां  
स्थिता कुहूः अपरे चो (ध्वगता) धर्वाधोगता जिह्वान्तं स्थिता सरस्वती  
पिङ्गलायाः पूर्वभागे चोर्ध्वाऽधोगता दक्षिणपादाऽङ्गुष्ठान्तःस्थिता यशस्विनी  
अलम्बुसा च, अपरे दक्षिणनेत्रान्तं स्थिता पूषा पूषाऽलम्बुसयोर्मध्ये वामनेत्रान्तं

स्थिता हस्तिजिह्वा यशस्विनी कुहोर्मध्ये ऊर्ध्वगता सर्वगामिनी दक्षिणपाण्य-  
ङ्गुष्ठान्तं स्थिता (चरणा) वारुणी पूषासरस्वत्योर्मध्ये दक्षिणकर्णान्तं स्थिता  
पर्यस्विनी, इडायाः पूर्वभागे चोर्ध्वाधोगता वामपादाङ्गुष्ठान्तस्थिता (गान्धारी)  
हस्तिजिह्वा। अपरे वामनेत्रान्तं स्थिता गान्धारी हस्तिजिह्वा कुहोर्मध्ये अधश्चो-  
र्ध्वगता सर्वगामिनी वामपाण्यङ्गुष्ठान्तं स्थिता विश्वोदरा। गान्धारीसरस्वत्योर्मध्ये  
वामकर्णान्तं स्थिता शङ्खिनी। अलम्बुसा कन्दमध्ये ऊर्ध्वाधोगताः (दधोगताः)  
सर्वगामिन्यः पायुमूलाग्रगता अन्यास्सिराश्च अश्वत्थपत्रसिरावत्समुत्पन्ना इति  
विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे नाडीनिरूपणं नाम  
द्विनवतितमः पटलः ॥ ९२ ॥ (मातृकान्तरे ८५-५०)

### अथ त्रिनवतितमः पटलः

नाडीषु प्राणादिवायुसञ्चारः, तेषां मुख्यः

अथैतासु नाडिषु प्राणाऽपानव्यानोदानसमान नागकूर्मकृकल(र)  
देवदत्तधनञ्जया इति दश वायवस्सञ्चरन्ति। तेषु प्राणादयः पञ्च वायवो  
मुख्याः तेषु प्राणापानौ मुख्यौ, एतयोः प्राण एव मुख्यः।

प्राणादीनां स्थानं तत् स्वरूपं च

प्राणस्थानमास्यनासिकयोर्मध्यं, हन्मध्यं, नाभिमध्यं, पादाङ्गुष्ठाविति  
पञ्च। स च प्राणो राजावर्तमणिप्रभो निश्श्वासोच्छ्वासकरः हृत्पद्मं समाश्रित्या-  
वर्त्य मुखनासिके करोति।

अपान इन्द्रकोपसमप्रभो नाभिं(गुदं) समाश्रित्य, विष्णूत्रविसर्जनं करोति।  
व्यानः सन्धिगतः फेनवर्णः हानोपादानचेष्टादीनि करोति। उदानः किञ्जल्क-  
सदृशः कण्ठमाश्रित्य अन्नपानादिपोषणक्रियां करोति। समानो व्योमाभः

क्षीरे सर्पिरिव सर्वत्र व्याप्य करचरणशयनादिकं करोति। नागः श्वेतः कण्ठं समाश्रित्य उद्गारादीन् करोति। कूर्मो रक्तः नेत्रे समाश्रित्य, निमीलनोन्मेषणादि करोति। कृकरः कृष्णः उदरं समाश्रित्य क्षुत्पिपासादीनि करोति। देवदत्तः पीतवर्णः सर्वगस्तन्द्रां करोति। धनञ्जयः श्यामाभः सर्वगः शोभादिकर्म करोति।

**जीवस्वरूपं तस्य कर्म तस्य जननक्रमः**

जीवात्मा अञ्जनाभः नित्यशुद्धः (बुद्धः बोधनिर्विकारः नित्याणुप्रमाणः) सर्वगत इत्येवं भूतं देहं प्रविश्य शुभाऽशुभकर्माणि करोति।

तत्कर्म द्विधा भवति ऐहिकमामुष्मिकं चेति। तत्रैहिकं भोजनाऽऽच्छादन-स्थानगमनाऽऽसनशयनादिकम्। आमुष्मिकम् अहिंसादानधर्मपरोपकारा (रभगवदाराधना)दि पुण्यपापानि सर्वाणि भवन्ति। दैवयोगाद्देहावसाने स्वकर्मानुरूपं परलोकं प्राप्य तत्तत्कर्मफलं भुक्त्वा क्षीणे फले निवृत्य, आकाशं प्रविशति।

वायुर्भूत्वा अग्निं प्रविशति धूमो भूत्वा अपः प्रविशति। अपो भूत्वा अभ्रं प्रविशति। अभ्रं भूत्वा भूमौ वर्षति भूम्या ओषधिवनस्पतीन् प्रविशति ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नाच्छुक्लशोणितौ च भवतः। ततः स्वविषयां योनिं प्रविशति। प्रतिदिवसवृद्ध्या परिणतो जायते च। एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोश्च परस्परं सम्बन्ध (धादनन्तसंसारस्थावर जङ्गम नरमृग पशुपक्षिजरायुजाऽण्डज-स्वेदजोद्भिज्जभेदा बहवो भवन्ति इति विज्ञायते।

(अधिकः पाठः - मातृकान्तरे अथ सप्ताशीतितमः पटलः)

**पाञ्चभौतिकप्रलयः**

अथातः पाञ्चभौतिकप्रलयं व्याख्यास्यामः

यदा पुराकृतवशाद्विनाशमुपयाति तदा प्रथमं गन्धात्मनावस्थितं भूमेर्गुणं तत्कारणभूता एवापः कबलीकुर्वन्ति। एवमद्भिः कबलीकृते तस्मिन् शरीरे कात्स्न्येन नश्यति तदा शरीरं कुलालचक्रारूढभ्रमणक्रियामनुभवदिव व्याकुलमवतिष्ठते। एवं स्वकारणभूतास्वप्सु तत्कार्यभूतगुणे प्रणष्टेऽपां गुणप्राचुर्याद्वेतोरिव तदा स्वशरीरमापादचूडं बाह्येनाग्निना दह्यमानमिव मन्यते । ततः कीलालाख्यं रुधिरं शुष्यति तस्यामवस्थायां रुधिरात्मनावस्थितं जलञ्च स्वकारणे तेजसि विलीयते एवमपां विनाशे सति जलाधारत्वात् श्लेष्मा च स्वाश्रयनाशान्मुक्तस्वाश्रयबन्धो भवति। तदा विमुक्तबन्धे श्लेष्माख्ये दोषे पित्ताख्यदोषेण सहाग्नौ पतिते सचाग्निः तं दग्ध्वा पुनर्दाह्यपदार्थाभावादुपरमति । तदाग्निस्वकारणभूतं प्राणादिवायुमुपैति तदा वायुरतिवेगो भवति। एवमग्निसंयोगात् प्रवृद्धो वायुः सर्वस्रोतोमुखैस्तिर्यगूर्ध्वमधश्चापादतलमस्तकं प्रविश्य शरीरं इतश्चेतश्च कम्पयन्वेदनाभिर्मनोव्याकुलं करोति। तस्मान्मनसो व्याकुलीभावान्नष्टस्मृतिर्मोहमापद्यते। तदात्मीयैर्व्यापारैरुमुक्ताः पञ्चवायवः स्वां योनिं विसृज्योच्छ्वासमभिनिष्क्रामयन्ति एवमभिनिष्क्रामितोच्छ्वासो ब्रह्मनाडीभूतसुषुम्नारन्ध्रं भित्त्वा शरीरस्थितमूष्माणञ्च सङ्गृह्य पुनश्चर्मितायां (धूतोपादाद्वायुर्यथा निर्गच्छति मुखं न प्रविशति, तद्वन्मन्दमन्दमुदावहति) धूतपादपात् वायुर्यथानिर्गच्छति तद्वन्मन्दमन्दमुदावहति मुखं न प्रविशति ततस्तस्मिन् काले वेगेनोत्थाय मुख्यप्राणभूतो वायुर्भ्रमन्निव कण्ठकूबरसप्तद्वारसन्धौ घुरघुरशब्दं कुर्वन् जीवात्मानमेवं प्रकारेण विकृष्य सर्वरक्तग्राहिणीजलूका यथा पदान्तरमलभमानो नोद्वेच्छति तथा जीवसहितो वायुरपि स्थानात् स्थानान्तरं विन्दन्नुत्क्रामति एवं गच्छन्तं जीवात्मानं सूक्ष्मशरीरिणं सुकृतदुष्कृते सह प्रतिष्ठेयाताम् एवं पाञ्चभौतिकप्रलयक्रम इति विज्ञायते।

**दुष्कृतिनां गतिः**

अथ दुष्कृतामधर्मचारिणां नास्तिकादीनां गतिं व्याख्यास्यामः-

ते मृताः पाशदण्डधरैर्यमभटैर्निर्दयं पाशैर्दण्डैर्हन्यमाना निशितायसकटक-  
शूलतप्तवाल्कास्तृते सिंहव्याघ्रशरभादिदुष्टमृगाधिष्ठिते भयङ्करेऽन्धतमसावृते  
वायुजलादिरहिते मार्गे नीयमानाश्च महता क्लेशेन दुष्प्रवेशं यमपुरं प्राप्य  
पुराकृतवशेन यमेन रौरवाद्येकविंशतिनरकेषु चोदितास्तत्र तत्र शस्त्राग्नियन्त्रा-  
दिभिः पीडित नानाविधयातनामनुभूय दन्दशूकादियोनिं प्राप्य पुनःपुनर्जन्म-  
मरणादिभिः पीडिताः जलकुण्डिकावन्मुहुर्मुहुर्जन्मकूपे मज्जनोन्मज्जनक्रमेण  
विनश्यति।

पुनरावृत्तिहेतुभूत यज्ञदानादि प्रवृत्तिकर्मानुष्ठानात् कृतदेहत्यागः प्रथमं  
धूममभियाति तस्माद्रात्रिं ततोऽपरपक्षं तस्माद्वक्षिणायनं षण्मासान् तेभ्य-  
स्संवत्सरं ततः पितृलोकं तस्मादाकाशं ततश्चन्द्रमसमिति क्रमेण देवतास्थानेषु  
विश्रम्य एवं पितृयाणाद्देवलोकमधिवसन् स्वपुण्यानुरूपभोगमनुभूय क्षीणे  
पुण्ये निवृत्तस्सन् क्रमेणाकाशं प्राप्य वायुधूमाभ्रमेघरूपाणि भूत्वा वर्षात्सस्यं  
सस्यादन्नमन्नाद्रेतो भूत्वा ब्राह्मणादि योनिं प्राप्य संसरतीति विज्ञायते।

**अर्चिरादिमार्गः**

अथातोऽर्चिरादिमार्गं व्याख्यास्यामः

अपुनरावृत्तिहेतुभूतनिवृत्तिकर्मणा परब्रह्मोपासनात् प्रपत्यादिमार्गरतो  
जीवः पूर्ववत्पाञ्चभौतिकप्रलयावसाने सूक्ष्मदेहस्थ सुषुम्नानाडिमार्गमधिवसन्  
ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वा प्रवृत्तोऽर्चिरभिसम्भवति अर्चिषोऽहरहश्शुक्लपक्षं तस्मादुत्तरा-  
यणं षण्मासान् ततस्संवत्सरं तस्मादादित्यं ततस्सोमं राजानं वैद्युतमित्येतेषु  
देवतास्थानेषु विश्रम्य देवयानमार्गेण भूरादीन्प्राप्य ब्रह्माण्डकटाहं भित्त्वा  
ततो विरजां प्रविश्य कृतसूक्ष्मदेहपरित्यागः पूर्वोक्तवैष्णवाण्डं गच्छतीति  
विज्ञायते :-

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे जीवोद्भवो नाम  
त्रिनवतितमः पटलः ॥ १३ ॥ (मातृकान्तरे ८६)

## अथ चतुर्नवतितमः पटलः

### संसारहेतुः

अथ अयं देहः जन्म कृत्वा भार्यामयपाशनिबन्धितो भगवन्मायया मोहितः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यहिंसादीनि करोति।

योनिद्वारेण निष्क्रम्य पुनःपापीयसीं योनिमाश्रित्य पुनर्जायमानः स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु प्रवर्तते। तस्माद्भगवन्मायया मोहितत्वात् भगवन्तं समाश्रित्य भक्त्या नारायणमुपासीत।

### तत्तरणोपायः

तदुपासनात् सोऽपि भक्तवत्सलत्वात् भक्तानुकम्पया (स्वमायां) मोचयति। तत आत्मा सम्यज्ज्ञानं प्रविशति। पश्चादाश्रमधर्मयुक्तो भगवदाराधनं करोति। तदाराधनेन संसारार्णवनिमग्नो जीवात्मा परमात्मानं नारायणं पश्यति। सोऽप्यपुनरावृत्तिकं दिव्यलोकं प्रापयति। पश्चात्कृतकृत्यो भवति।

### मोक्षस्वरूपं तद्भेदः

संसारबन्धनवासनान्मुक्तिर्मोक्षः। तदपि समाराधनविशेषाच्चतुर्विध-पदावाप्तिः सालोक्यं सामीप्यं सारूप्यं सायुज्यमिति। आमोदप्राप्तिः सालोक्यं, प्रमोदप्राप्तिः सामीप्यम्, संमोदप्राप्तिः सारूप्यं, वैकुण्ठप्राप्तिः सायुज्यमिति। तच्च नित्यानन्दम् अमृतरसपानवत् सर्वदा तृप्तिकरं परमात्मनो नित्यनिषेवणं परञ्ज्योतिः प्रवेशनम्। ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय’ इति श्रुतिः॥ भगवन्तं नान्यथा प्राप्नोतीति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे भगवत्सायुज्यप्रदानं नाम चतुर्नवतितमः पटलः ॥ ९४ ॥ (मातृकान्तरे ८७)

## अथ पञ्चनवतितमः पटलः

### चतुर्विधभगवत्समाश्रयणम्

अथ भगवत्समाश्रयणं चतुर्विधं भवति (समाराधनमित्यामनन्ति) जपहुताऽर्चना ध्यानमिति। सावित्रीपूर्वं वैष्णवीमृचम्, अष्टाक्षरं (च) वा, भगवन्तं ध्यात्वा अभ्यसेत् स जपः; अग्निहोत्रादिहोमे यत् हूयते तद्धृतं होमः; (पूजा) गृहे देवायतने वा वैदिकेन मार्गेण प्रतिमादिषु पूजयेत् तदर्चनम्; निष्कलसकलविभागं च ज्ञात्वा अष्टाऽङ्गयोगमार्गेण परमात्मानं जीवात्मना चिन्तयेत् तद्ध्यानमिति।

### अर्चनस्योत्तमत्वम्

तेष्वर्चनं सर्वार्थसाधनं स्यात्। तत्र परमात्मैव पञ्चधा भवति। 'स वा एष पुरुषः पञ्च वा पञ्चात्मे'ति श्रुतिः।

### मूर्तिभेदनिरूपणम्

तस्मादाकाशादि महाभूतानां (क्रमेण) परमात्मनि भेद एव। सभ्याहव-नीयाऽन्वाहार्यगार्हपत्यावसथ्या इति पञ्चाग्नवत् 'पञ्चधाग्नीन् व्यक्रमद्विराट्-स्रष्टे'ति श्रुतिः। प्राणादिपञ्चवायुभेदैरिव पञ्चमूर्तिभेदैर्भिद्यतेति 'पोष्यमानः पञ्चभिः स्वगुणैः प्रसन्नैः सर्वानिमान् धारयिष्यसी'ति श्रुतिः।

तस्मात् 'विष्णुपुरुषसत्याऽच्युतानिरुद्धा' इति मूर्तीनां पञ्चानाम् आदिमूर्तिर्विष्णुः तद्भेदाश्च चतस्रो मूर्तयः 'तद्विष्णोः श्रमापनुदाय चतुर्गुणायै'ति श्रुतिः तस्मात् ब्रह्मा चतुष्पात् भवति। पादादध्यात् त्रिपादात् केवलाच्च क्रमेण धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यैरिति विषयगुणैः चतुर्भिः मूर्तयो भवन्ति। आदिमूर्ते-श्चतुर्मूर्तित्वात् क्रमेण विष्णुर्महाविष्णुः सदाविष्णुर्व्यापी नारायण इति चतुर्मूर्तयो भवन्ति। विष्णोरंशः पुरुषः महाविष्णोरंशः सत्यः सदाविष्णोरंशः अच्युतः

व्यापिनोऽशोऽनिरुद्धः इति धर्मादिब्रह्मगुणैश्चतुर्धा भिद्यते। पुरुषः पुरुषात्मकः परमपुरुषः धर्ममय इति, सत्यः सत्यात्मकः ज्ञानस्सर्वतेजोमय इति, अच्युतोऽपरिमितः ऐश्वर्यः श्रीपतिरिति, अनिरुद्धः महान् वैराग्यस्सर्वसंहार इति। एषां रूपं पुरा वर्णादिकथने विधिना चोक्तम्। एवं पञ्चमूर्तिनामभिर्भेदैः गुरुपदेशेन अष्टाङ्गयोगमार्गेण ध्यात्वा आवाह्य अर्चयेदित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ज्ञानस्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चनवतितमः पटलः ॥ ९५ ॥ (मातृकान्तरे ८८)

### अथ षण्णवतितमः पटलः

#### अष्टाङ्गयोगः

अथातो अष्टाङ्गयोगं वक्ष्ये।

जीवात्मपरमात्मनोर्योगो योग इत्यामनन्ति। 'यमनियमाऽऽसन प्राणायाम प्रत्याहार ध्यान धारण समाधय' इति योगाङ्गानि॥

#### यमस्य लक्षणम्

तेषु यमः अहिंसा, सत्यमचौर्यं, गृहस्थस्य स्वदार निरतिरन्वेषां सर्वत्र मैथुनत्यागः, दया, आर्जवं, क्षान्तिः, धैर्यं, मिताशनं, शौचमिति यमगुणा दशधा भवन्ति।

#### नियमस्य लक्षणम्

नियमस्तु तपस्संतोषास्तिक्य दान विष्णुपूजा वेदार्थश्रवण कुत्सित-कर्मसु लज्जा गुरुपदेशश्चद्धा मन्त्राऽभ्यासो होम इति नियमगुणा दशधा भवन्ति। एतैर्विंशतिगुणैर्युक्तो योगाधिकारी भवेत्।

**आसनानि तत्र भेदाः**

आसनानि नवभेदानि - ब्राह्म स्वस्तिक पद्म गोमुख सिद्धमुक्त वीरभद्र मयूराणि इति॥

**ब्राह्मम्**

दक्षिणपादमूर्ध्वं, वामपादमधः कृत्वा जान्वन्तरे अङ्गुष्ठौ निगूह्य, अङ्गे वामपाणिं तदूर्ध्वं दक्षिणपाणिमुत्थानं न्यस्य ऋजुकायो भ्रूमध्येक्षणमासनं तद् ब्राह्मम्।

**स्वस्तिकम्**

सीवन्या उभयोः पार्श्वयोः गुल्फद्वयं निक्षिप्य पूर्ववदासनं स्वस्तिकम्।

**पद्मासनम्**

ऊर्वोरुपरि पादतलौ विन्यस्य पूर्ववद्धस्ततलद्वयं न्यसेत् तत् पद्मासनम्।

**गोमुखम्**

दक्षिणजानुं वामजानुं संश्लिष्टं निविशयेत् तत् गोमुखम्। (दक्षिणेतरं दक्षिणपार्श्वं, अदक्षिणं दक्षिणोरौ इति गुल्फौ निवेशयेत् - तत् गोमुखम्।

**सिंहासनम्**

पूर्ववत् वृषणस्याऽधः सीवन्याः पार्श्वयोः गुल्फौ न्यस्य हस्तौ प्रसार्य जान्वोः स्थाप्य नासाग्रं निरीक्ष्य संवृताऽऽस्यो भवेत् एतत् सिंहासनम्।

**मुक्तासनम्**

गुल्फं सव्यं मेढ्रादुपरि विन्यस्य असव्यं तदुपरि न्यसेत् एतत् मुक्तासनम्।

**वीरासनम्**

दक्षिणं पादं वामोरोरुपरि न्यस्य वामपादोपरि दक्षिणोरुं न्यसेत्।  
एतत् वीरासनम्।

**भद्रासनम्**

ब्राह्मं जान्वन्तरद्वयमग्रमङ्गुष्ठं निगूह्य भूमध्येक्षणं गुल्फौ वृषणस्याऽध-  
स्सीवन्त्याः पार्श्वयोः पादौ न्यस्य, पाणिभ्यां बध्वा भद्रासनम्।

**मयूरासनम्**

करतले भूमौ संस्थाप्य कूर्परौ नाभिपार्श्वयोरन्यस्य न(उन्नत)तशिराः  
पादौ दण्डवद् व्योम्नि संस्थितौ मयूरासनमिति।

**आसनस्योत्तमत्वादिकम्**

एतेषु ब्राह्मस्वस्तिकपद्मासनान्युत्तमानि। गोमुख सिंहमुक्तानि मध्यमानि।  
वीरभद्रमयूराणि अधमानि इति विज्ञायते। (मातृकान्तरे ९० प०)

**प्राणायामः**

प्राणापानसमानयोगः प्राणायामः रेचक पूरक कुम्भक इति स च  
त्रिविधो भवेत्। निश्वासविसर्गो रेचकः। निश्वासोद्धानं पूरकः। निश्वासनिरो  
(धः)धनं कुम्भक (क इ)मिति।

**रेचकादिप्रकारः**

प्राणमपानेन संयोज्य देहमध्ये रेफबीजान्वितं वह्निमण्डलं प्रवेश्य  
तत्रस्थ पुरुषं पश्यति। अग्निं प्रज्वाल्य अग्निना सममुदरस्थमनिलमिडया  
समारोप्य पूरयित्वा नासाग्रे ऋकारबीजान्वितम् अमृतं स्रवन्तमिन्दुमण्डलं  
तत्रस्थ पुरुषं च नेत्राभ्यां पश्यन् मन्दपिङ्गलया रेचयति। पुनरपि पिङ्गलया

वायुमारोष्य पूरयित्वा सकार बीजान्वितम् अर्कमण्डलं तत्रस्थ पुरुषं प्रविश्य (पश्येत्) इडया शनैर्विरेचयेत्।

एवं त्रिसन्धिषु चतुर्मासमाचरेत्। पृथक्चिह्नोपलक्षिता(तां) नाडीशुद्धि-  
माप्नोति।

प्राणमपानवायुना संयोज्य इडया षोडशमात्रैर्वायुना संयोज्य इडया षोडशमात्रैर्वायुमारोष्य म(अकारमूर्ति) कारं संस्मरेत्। पश्चात् चतुष्पष्टिमात्रं पूरितं धारयेत्। यावच्छक्यं तावच्चरति। पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रै रेचयेत्। पुनः पिङ्गलया षोडशमात्रैर्वायुमारोष्य मकारमूर्तिं संस्मरन् पूरितं प्राणं धारयेत्। अकारमूर्तिं ध्यात्वा चत्वारिंशत्प्रणवं जपेत्। पश्चादिडया रेचयित्वा पुनः पूर्वदिडया वायुमारोष्य पूरयित्वा धारयेत् प्रणवं संस्मरन् सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीम् अन्ते सशिरस्कां त्रिर्जपेत्। एवं त्रिसन्धिषु प्राणसंयमनं करोति।

ततोऽग्निमण्डलं प्रविश्य तत्रस्थ पुरुषेण संयुज्य वह्निना सह वायुमारोष्य, पिङ्गलया आदित्यमण्डलमनुप्रविश्य (तत्रस्थपुरुषेण संयुज्य) पश्चादिडया वायुमारोष्य, चन्द्रमण्डलमनुप्रविश्य, तत्रस्थपुरुषेण संयुज्य, ततो वह्निना कुण्डलीमुखं तप्त्वा, वायुमारोष्य सुषुम्नया चोर्ध्वं नीत्वा कण्ठ(न्द)मध्ये स्थितं हृदयकमलमूर्ध्वमुखं विकसितं कृत्वा तत्र परमात्मानं नारायणं पश्यतीति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे यमनियमासनप्राणा-  
यामविधिर्नाम षण्णवतितमः पटलः॥ ९६ ॥ (मातृकान्तरे ९९-५०)

## अथ सप्तनवतितमः पटलः

### प्रत्याहारस्वरूपम्, तद्भेदः

अथातः प्रत्याहारः पञ्चधा भवति। इन्द्रियाणां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो बलादाहरणम्, आत्मनि सर्वमात्मवदीक्षमाणं, विहितकर्माणि(कर्मणां) बहिर्विना मनसाकृतं, पादाङ्गुष्ठादिमूर्धान्तम् अष्टादशमर्मस्थानेषु वायुमारोप्य, धारयित्वा स्थानात् स्थनादूर्ध्वतोऽधस्ताच्च समाकर्षणं, नाडीमार्गेषु वायुमारोप्य, निरोधनमिति च।

### अष्टादश मर्मस्थानानि तल्लक्षणं च

पादाङ्गुष्ठ गुल्फ जङ्घा(मध्य)चितिमूल जानूरुमध्य पायुमूल देहमध्य मेढ्र नाभि हृदय कण्ठतालुमूल नासिकामूलाऽक्षिमण्डल भ्रूमध्य ललाट मूर्धान इति अष्टादश स्थानानि।

एतेषां प्रमाणं पादमानं सार्धचतुरङ्गुलं, तदवसान (गुल्फ) मङ्गुलं, ततो दशाङ्गुलं जङ्घामध्यं, ततो दशाङ्गुलं चितिमूलं, तद्व्यङ्गुलं जानु, ततो नवाङ्गुल-मूरुमध्यं, नवाङ्गुलं पायुमूलं, तदर्धाधिकं त्र्यङ्गुलं देहमध्यं, ततो द्व्यर्धाङ्गुलं मेढ्र(म्)मूलं, नाभिः चतुरङ्गुलम्, तदेकादशाङ्गुलं हन्मध्यम्, ततो द्वादशाङ्गुलं कण्ठकूबरम्, षडङ्गुलं तालुमूलम्। ततश्चतुरङ्गुलं नासिकामूलं, अक्षिमण्डलं द्व्यङ्गुलं, द्व्यङ्गुलं भ्रूमध्यं, ततो द्व्यङ्गुलं ललाटान्तं त्र्यङ्गुलं मूर्धेति।

### तत्र वायुसंयमः प्रकारः

एतेषु स्थानेषु मनसा वायुमारोप्य; स्थानात् समाकृष्य निरोधं चोर्ध्वतोऽधश्च यथाक्रमेण करोति। इडापिङ्गलाभ्यां वायुमारोप्य, कुण्डलीपार्श्वयोः आपूर्य, नासाभ्यामुदरस्थं वायुमारोप्य, पूरयित्वा, भ्रूमध्ये कुर्वी समारोप्य,

धारयति। एवं नित्यं समाचरेत्। आत्मनः प्राणसुषुम्नया भ्रूमध्यान्तं समारोप्य, यावन्मण्डलोदयं तावत् संयमनं करोतीति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे प्रत्याहारविधिर्नाम सप्तनवतितमः पटलः ॥ ९७ ॥ (मातृकान्तरे ९२)

### अथ अष्टनवतितमः पटलः

धारणलक्षणम्, शरीरे पृथिव्यादिस्थानम्, तत्र ध्येयं रूपम्

अथातो धारणानि अष्टधा भवन्ति। तेष्व्वात्मनि यमादिगुणयुक्तं मनसा स्थितिः, हृत्पद्मान्तराकाशे बाह्याकाशे धारणं च, पृथिव्यादि महाभूतेषु पञ्चसु देवानां पञ्चधारणानि, हृत्पद्ममध्ये परमात्मानन्दविग्रहधारणमिति। पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानं तत्र लकारसंयुक्तं(नो) वायुमारोप्य, अनिरुद्ध-मूर्तिं ध्यात्वा, धारयेत्। जान्वोः(नोः)पायुपर्यन्तम् अपां स्थानं तत्र वकारसंयुक्तं वायुमारोप्य, अच्युतमूर्तिं ध्यात्वा धारयेत्। पायोर्हृदयान्तमग्निस्थानं तत्र रेफयुतं वायुमारोप्य सत्यमूर्तिं ध्यात्वा धारयेत्। हृदयात् भ्रूमध्यान्तं वायुस्थानं तत्र यकारसंयुक्तं वायुमारोप्य, पुरुषमूर्तिं ध्यात्वा धारयेत्। आभ्रूमध्यात् मूर्धान्तं व्योमस्थानं तत्र हकारसंयुक्तं वायुमारोप्य विष्णुमूर्तिं ध्यात्वा धारयेत्। एतेषां देवानां ध्यानस्वरूपं पूर्वं नाडीष्वकारसंयुक्तं वायुमारोप्य हृन्मध्ये प्रणवेन कार्यम्। स्वे स्वे सम्भृ(ह)त्यकरणे प्रणवस्य नादान्ते परमानन्दविग्रहं परमात्मानं नारायणं शुद्धस्फटिकसंकाशं ध्यात्वा, धारयेत्। एतां धारणां नियमादिसंयुक्तः नित्यं वा चरेत् इत्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे धारणाविधिर्नाम अष्टनवतितमः पटलः॥९८॥ (मातृकान्तरे ९३)

## एकोनशततमः पटलः

### ध्यानस्वरूपम्, तद्विभागः

अथातो ध्यानं वक्ष्ये। परमात्मनो जीवात्मना चिन्तनं ध्यानं, निष्कलं सकलमिति (तत् द्विविधम्) निष्कलं देवैरप्यनभिलक्ष्यमदृश्यं स्यात्। सकलं द्विविधं निर्गुणं सगुणं चेति। निर्गुणं निष्कलस्वभावः। परमात्मनोऽन्यन्न-किञ्चिदस्तीति काष्ठे अग्निरिव सर्वं व्याप्य आकाशोपमः सर्वेषाम् आत्मगुहायां निहितः अन्तर्बहिश्च संस्थितो दृश्यादृश्यः स्थूलसूक्ष्मः अमलोऽत्यच्छः अप्रमेयो निरवयवो निरुद्योगो नित्योऽचिन्त्यो निष्कलः तमेव प्राणायामप्रत्याहार-धारणादात्मसंस्कारं कृत्वा आत्मना पश्येत्।

मध्यदेहान्मूर्धपर्यन्तं भ्रुवोर्मध्ये अन्तरात्मानं नारायणं सर्वजगत्कारणम् अव्ययम् अव्यक्तम् एकरूपं परञ्ज्योतिर्ज्वलति। अवभासयति। एकं निर्गुण-ध्यानम् 'नारायणपरञ्ज्योतिरात्मा नारायणः परः' इति श्रुतिः। तस्मात्प्रधान-परमोऽव्ययो विष्णुस्सदा ध्येयः।

निष्कलमेव प्राणायामैर्विकसितहृदयकमलान्तराकाशे वैश्वानरशिखामध्ये परंज्योतिर्ज्वालारूपवत् स्वयमेव पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ऊर्ध्वरेता विरूपाक्षः विश्वरूपः परमानन्दविग्रहो भवेत्। तं परमया भक्त्या पश्येत्। तत्र सन्निहितो भवेत्। इति निर्गुणध्यानं भवतीति विज्ञायते॥ (मातृकान्तरे ९३प०)

### सगुणध्यानम्

अथ सगुणध्यानं वक्ष्ये। प्राणमपानेन संयोज्य, तमनुप्रविश्य तत्र पुरुषं दृष्ट्वा, पुनः पिङ्गलया आदित्यमण्डलमनुप्रविश्य, तत्रस्थं पुरुषं दृष्ट्वा, ततश्चेडया चन्द्रमण्डलमनुप्रविश्य, तत्र मण्डलपुरुषं दृष्ट्वा ततो ज्वलिताऽग्निना कुण्डलीमुख(ख)ज्वलनेन दग्ध्वा, सुषुम्नया चोर्ध्वं गत्वा,

प्राणायामेन विकसित हृदयकमलान्तराकाशे वैश्वानरशिखामध्ये चतुरश्रं हेमाभं बिन्दुना सह यकारबीजान्वितं माहेन्द्रमण्डलं तन्मध्ये अर्धचन्द्राऽऽकृतिं श्वेतं बिन्दुना सह वकारबीजान्वितं वारुणं (मण्डलं) ध्यात्वा, तन्मध्ये प्रणववेष्टितं सुवर्णाभमादिबीजं स्मृत्वा, प्रज्वलितज्योतीरूपमेव भक्त्या सकलं सङ्कल्प्य देवीभूषणायुधैस्सह परिषद्वर्णैस्सह कल्याणगुणनिधिं पूर्ववद्ध्यायेत्। एतत्सगुणध्यानमुत्तमम्। सर्वसिद्धिप्रदं सर्वत्र प्रयोक्तव्यम्।

हृत्पद्मान्तराकाशे वैश्वानरशिखामध्ये अग्नि (अर्क) मण्डलं पूर्ववद्ध्यात्वा, तन्मध्ये परंज्योतिरेव सकलं सङ्कल्प्य, देवीभूषणायुधैः परिषद्वर्णैस्सह वृत्तं यज्ञमूर्तिं पूर्ववत् ध्यायेत्। अग्निहोत्रादिहोमः तदपि सगुणध्यानम्।

हृत्पद्मे वैश्वानरशिखामध्ये अर्कमण्डलं पूर्ववत् ध्यात्वा, पद्ममध्ये परंज्योतिरेव सकलं सङ्कल्प्य, तरुणादित्यसंकाशं विष्णुं पूर्ववद्ध्यायेत्। एतत्सगुणध्यानं सर्वत्र प्रयोक्तव्यं सर्वसिद्धिप्रदम्।

हृदयकमलान्तराकाशे वैश्वानरशिखामध्ये सोममण्डलं पूर्ववद्ध्यात्वा, तन्मध्ये परंज्योतिरेव सकलं सङ्कल्प्य, शुद्धस्फटिकसङ्काशं नारायणमूर्तिं ध्यायेत्। सगुणध्यानं सर्वसिद्धिप्रदं सर्वत्र प्रयोक्तव्यम्।

एवं सगुणध्यानं चतुर्विधं भवति। एतानि वैदिकध्यानमार्गाणि अन्यान्यवैदिकानि सर्वाणि जघन्यानि। तैः षड्भिः प्रकारैः भगवन्तं नारायणं नित्यमभ्यसेत्। सर्वं समाधिना पश्यतीति विज्ञायते।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ध्यानभेदविधिः  
नाम एकोनशततमः पटलः ॥ ९९ ॥ (मातृकान्तरे ९४)

## अथ शततमः पटलः

### समाधिस्वरूपम् तत्फलम्

अथातः समाधिं वक्ष्ये - जीवात्म(नः) परमात्मनो (त्स) स्समावस्था समाधिः। यथा अनुष्णोपलमादित्यदर्शनादुष्णत्वमाश्रितमिव (तथा) परमात्म-दर्शनात् प्रत्यगात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव(क) परमानन्दमयत्वं प्राप्य, परमात्मानं नारायणं सदा पश्यत्यनुभवत्येव। अष्टाऽङ्गयोगमार्गेण नित्यमणि-माद्यैश्वर्यं च प्राप्नोति। जीवन्मुक्तो भवेत्।

### देहत्यागप्रकारः

अथ चान्त्यकाले सर्वद्वाराणि संयम्य, प्राणमपानेन संयोज्य, शोधयित्वा, सर्वेषु नाडीमार्गेषु निरुध्य 'हंसे'ति सुषुम्नया चोर्ध्वं गत्वा, हृदयाम्भोजे प्राणमारोप्य, तदन्तराकाशे परे ज्योतिषि मनोवृत्तिं सुसंयम्य, परमात्मानं पश्यन् भ्रुवोर्मध्ये प्राणमारोप्य, प्रणवाक्षरेण सबिन्दुनादेन (समुद्धाटयति) समुत्था(प्य)पयित्वा, प्राणमुत्सृजति। प्राणेन सह सर्वमात्मनि प्रलीयते। तदा परमात्मना सह वैकुण्ठमवाप्नोति।

### ग्रन्थोपसंहारः

इत्येवं संसारसमुद्रोत्तरणोपायसाधनं ज्ञानयोगं च ब्रह्मणा पुरा मम प्रणीतम्। तदेव युष्माकं मया चोक्तम्। ज्ञानोपदेशं गुरुशिष्यमार्गेण ज्ञात्वा, पश्चात्परमात्मानं सदा पश्येत्।

एवं सदा ध्यातुमशक्यत्वात्, प्रतिमादिषु पञ्चमूर्तिनामभेदैः समावाह्य अभ्यर्चयेत्। एतत्समूर्तार्चनम्। सर्वसिद्धिप्रदत्वात् गृहे देवायतने वा समूर्तार्चन-मेव कारयेत्। अन्यथा न परंपदमाप्नोति। तस्मात् श्रुतिचोदितं परमगुह्यमेतत् ज्ञानयोगं च ज्ञात्वा समाचरेदित्याह मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे समाधिभेदो नाम शततमः पटलः १०० ॥ (मातृकान्तरे ९६ प०)

## अथ एकाधिकशततमः पटलः

### ग्रन्थगणनाविधिः

अथातो ग्रन्थगणनाविधिं व्याख्यास्यामः।

वैखानसं महाशास्त्रं सर्ववेदेषूद्धृतं सर्ववेदार्थसारभूतम् अप्रतर्क्यमनिन्दितं वैदिकैरुपसेवितं विष्णोराराधनं सर्वभूतहितार्थाय शाब्दं प्रमाणमवलम्ब्य विष्णुना विखनसः उक्तम्। विखनसा भृग्वादीनामुक्तम्। भृगुणा काश्यपेन अत्रिणा मया चैव तन्त्राधिकारकाण्डसंहिताभेदैः चतुर्लक्षं प्रोक्तम्। तेषां क्रमेण प्रतिमार्गं ग्रन्थसङ्ख्यां वक्ष्यामि॥

### अत्रिग्रन्थसंख्या

अत्र प्रथमं प्रधानं विखनस्सूत्रं पूर्वतन्त्रम्, आत्रेयतन्त्रं, विष्णुतन्त्रम्, उत्तरतन्त्रमित्येतैश्चतुर्भिस्तन्त्रैरात्रिणा अष्टोत्तराशीति सहस्रग्रन्था उक्ताः।

### भृगुग्रन्थसंख्या

खिल पुरातन्त्र वासाधिकार चित्राधिकार मानाधिकार क्रियाधिकारा-  
र्चाधिकार यज्ञाधिकार वर्णाधिकार प्रकीर्णाधिकार प्रतिगृह्याधिकार  
निरुक्ताधिकार खिलाधिकाररूपेषु त्रयोदशेष्वधिकारेष्वपि सङ्ख्या पूर्ववत्।

अष्टोत्तराशीतिसहस्रग्रन्था भृगुणाप्युक्ताः॥

### काश्यपग्रन्थसंख्या

सत्यकाण्डं, तर्ककाण्डं, ज्ञानकाण्डमिति त्रिविधकाण्डेष्वपि काश्यपेन  
चतुष्पष्टिसहस्रग्रन्था उक्ताः।

### मरीचिग्रन्थसंख्या

मया च जयसंहिता, आनन्दसंहिता, संज्ञानसंहिता, वीरसंहिता, विजयसंहिता, विजितसंहिता, विमलसंहिता, ज्ञानसंहितेति अष्टसु संहितासु लक्षाधिकचतुरशीतिसहस्रग्रन्था उक्ताः॥

एतेषां चतुर्विधानां मूलं तद्वैखानससूत्रम्। एतैस्सहाऽष्टाविंशतिशास्त्रेषु चतुर्लक्षग्रन्थाः पूर्णाः तेषु एतद्विमानार्चनाकल्पः आनन्दसंहितायां अयुतग्रन्थेनोक्तः। सर्वशास्त्रसारभूतं गुह्याद्गुह्यतरं चतुर्वेदोद्भवमन्त्रैः चतुराश्रमिणामनुष्ठेयम्। चातुर्वर्ण्यसमृद्ध्यर्थं चतुराश्रमसिद्धिदम्। चातुर्वर्ण्यसाधनाय चत्वारोऽम्नाया वदन्ति। एतान् पुण्यान् सौम्यान् चतुर्विधान् विष्णोरर्चनाविधीन् यस्तु ब्रूयात्, यस्तु श्रावयेत्, यः पठेत्, यस्तु कर्ता, कारयिता, प्रेरयिता, अनुमोदिता च, सर्वे च विष्णुसायुज्यमाप्नुवन्ति न पुनर्जायन्ते इत्याह भगवान् मरीचिः।

इति श्रीवैखानसे मरीचिप्रोक्ते विमानार्चनाकल्पे ग्रन्थगणनाविधिर्नाम एकाधिकशततमः पटलः ॥ १०१ ॥

इति मरीचिमहर्षिप्रोक्तायाम् आनन्दसंहितायाम् अयुतग्रन्थः  
विमानार्चनाकल्पः॥

ग्रन्थश्चायं समाप्तः॥

\* \* \*